

ESZMÉK-
TÖRTÉNETEK-
ELMÉLETEK

MATD

TANULMÁNYOK
MADARÁSZ ALADÁR
TISZTELETÉRE

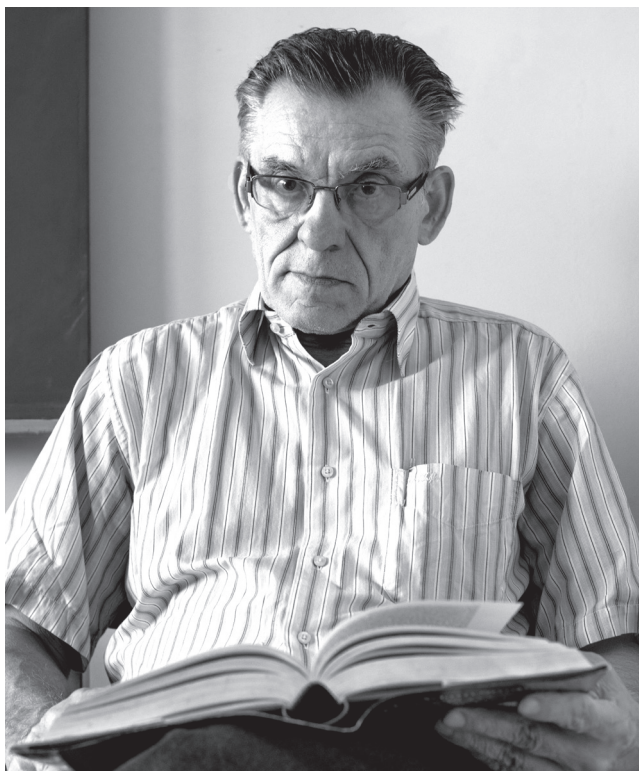
MATD

ESZMÉK-
TÖRTÉNETEK-
ELMÉLETEK

TANULMÁNYOK
MADARÁSZ ALADÁR
TISZTELETÉRE

MATD

MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet • Budapest, 2019

A kötet a Közép-európai Brókerképző Alapítvány támogatásával készült.

Közép-európai
Brókerképző
Alapítvány
www.brokerkepzo.hu

A kötetet szerkesztette

Havran Dániel

Klement Judit

Nagy Dániel Gergely

Copyright © a szerzők, Budapest, 2019

ISBN 978-615-5754-42-5

A kiadó címe:

MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet
1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4.

Felelős kiadó: Fazekas Károly

Szerkesztette: Patkós Anna

Borítóterv: Kálmán Csaba – Noppa Design

A kötetet tervezte: Kempfner Zsófia

Fotó: Szabó Judit Erzsébet

Szöveg-előkészítés és grafikai munkák: Pető Ildikó

Nyomta és kötötte: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Felelős vezető: Aggod István

TARTALOM

Előszó	7
Kornai János: Köszöntő	9
Erdélyi Ágnes – Nagy Dániel Gergely: Beszélgetések Madarász Aladárral	11
I. Eszmék	59
Ludassy Mária: Hume esszéi mesterségekről, művészetekről és a tudományok szabadságáról	61
Halmos Károly: József pátriárka történetei	69
Erdélyi Ágnes: Szövegek és fordítások	93
Gyáni Gábor: Töprengések Quentin Skinner kapcsán	105
II. Történetek	115
Kiss Zsuzsanna: Nemzetgazdaságtan gazdatiszteknek	117
Klement Judit: A vállalkozó elméletben és gyakorlatban	131
Hild Márta: Surányi-Unger Tivadar és a német közgazdasági hagyomány	140
Kövér György: Bakfark Bálint és a nagy gazdasági válság, avagy a Gombosi fivérek párhuzamos életrajza	184
Pogány Ágnes: Kiútkeresés a világ gazdasági válságból, a költségvetési politika szerepe a harmincas évek válságkezelésében	196
III. Elméletek	213
Havran Dániel: Schumpeter a tőkepiacon	215
Valentiny Pál: Coase-kép másképp: portré közszolgáltatásokkal	236
Király Júlia: Szubjektív válságtörténelem	282
László Géza: A nagy projektek mítosza	300
Nagy Dániel Gergely: A Piketty-mánián innen és túl	318
Madarász Aladár műveinek válogatott bibliográfiája	336
A kötet szerzői	344

ELŐSZÓ

Madarász Aladár 70. születésnapjának alkalmából, 2017. március 3-án pályatársai és tanítványai, kollégák és barátok konferenciát rendeztek, hogy köszöntsék az ünnepeltet. Az előadók és a hallgatóság soraiban lévők az alkalomhoz illő tisztelettel és szeretettel vettek részt az elsőrangú szakmai eseményen. A konferencia színvonala és az előadók elkötelezettsége alapján felmerült az előadásokra épülő, tisztelgő kötet elkészítésének ötlete. Hosszú előkészületek után ebben a tanulmánykötetben köszöntik a szerzők Madarász Aladárt, hogy méltó módon viszonzozzák mindazt a figyelmet, kritikus és gazdag útmutatást, mély humanitást, amelyet több tudományterület képviselői kaptak tőle az elmúlt évtizedekben. Mindemelllett a konferencia szervezői és a kötet szerkesztői bizonyosak benne, hogy a közzétett írások a tiszteletadáson túl önmagukban is gondolatébresztőnek bizonyulnak az olvasók széles köre számára.

Madarász Aladár nemcsak a hazai közgazdasági elmélettörténet szaktekintélye, hanem a magyar eszme- és gazdaságtörténeti tudományos közösség meghatározó alakja. Nyitottsága, kíváncsisága és kritikai szemlélete sokakat inspirál. Széles körű műveltsége, tüéles észrevételei és fanyar humora magával ragadó: tudósként, egyetemi tanárként, eszmetörténészként, közgazdászként és értelmiségiként olyan összefüggésekre képes felhívni a figyelmet az egymástól mind térben, mind időben távoli események és kontextusok között, amelyek megértése elmélyülésre és továbbgondolásra ösztönöz. A kötetben közzétett írások megpróbálják ezt a szellemet képviselni.

A kötetet Kornai János köszöntője nyitja meg, amelyet a Madarász Aladárral készített interjúbeszélgetés követ. A tanulmányokat három különálló tematikus egységbe rendeztük, így kívántuk reprezentálni Madarász Aladár munkásságának különböző területeit. A kötet első része az *Eszmék* címet kapta, és tartalma a bibliai József-történettől David Hume, Max Weber, valamint Quentin Skinner gondolataiig ível. A *Történetek* című rész elsősorban gazdaságtörténeti gyűjtemény, a benne szereplő tanulmányok több történelmi időszakot fognak át a gazdatiszektől és a vállalkozóktól Surányi-Unger Tivadarig és a

8 világgazdasági válságig. A harmadik, *Elméletek* című részben közgazdasági írások olvashatók, a jelenre reflektáló munkák, amelyek megidézik Joseph Schumpeter, David Coase, Albert Hirschman, Thomas Piketty gondolatait, valamint a 2007/2008-as pénzügyi válságot.

Köszönjük a tanulmány szerzőinek igényes munkájukat, a támogatóknak a nagyvonalú segítséget, Patkós Anna szerkesztőnek pedig a vállalt feladatán messze túlmutató közreműködését a kötet megvalósításában. Külön köszönet jár Halpern Lászlónak és Laki Mihálynak a kezdés lendületéhez nélkülözhetetlen segítségükért. A kötet szerzői és készítői jelen munkával is kívánnak Madarász Aladárnak jó egészséget, sok gondolatébresztő olvasmányt és élénk, eredményes alkotókedvet még sok-sok éven át.

Budapest, 2018. november

A kötet szerkesztői

KÖSZÖNTŐ

Majdnem fél évszázaddal ezelőtt találkoztam először Aladárral. Az én szememben „fiatal közgazdász” akkor érkezett egyenesen az egyetem padjaiból a Közgazdaságtudományi Intézetbe. Ma is azt a fiatal közgazdászt látom benne.

Mi az, amit tiszttelek és szeretek Aladárban?

Ő is, mint valamennyien, sokat változtunk. De az ő emberi alkatában vannak fontos változatlan vonások.

Aladár a komolyság, elmélyültség és az irónia sajátos vegyüléke. Ha beszélgetésben, vitában felmerül egy kérdés: Aladár kicsit hallgat, szinte látszik, hogy forog az agya kereke. Nem jön elő azonnal egy válasszal, mélyre ás, és akkor kezdi a fejtegetést. Felvetődik egy aktuális probléma. Aladár, olyan hangon, amelyben van egy cseppnyi irónia, rámutat: volt már ilyen a történelemben vagy az eszmék történetében – és mindjárt mondja is a példát. Szinte görcsösen törekszik a precizításra, pontos fogalmazásra. Lassan, tagoltan beszél, kis szünetekkel – de nincsenek a megszólalásaiban üresjáratok, másoktól átvett sémák és sztereotípiák. Mindezt állandó tisztelet és érdeklődés kíséri mások munkája iránt – olyan korszakban, amikor sokakat csak a saját munkája érdekel.

Aladár különös vonása a tudásvágy. Egész életében nagyon sokat olvasott, nehéz cikkeket, hosszú könyveket olyan korszakban, amikor sokan csak rövid összefoglalókat hajlandók rövid percekre megnézni. Műveltsége sokoldalú, mentes a szakbarbárságtól – miközben ez vált az uralkodó típusá.

Arckifejezése szigorú – de tele van emberséggel, szívvel, sok szeretettel. Jó érzés ott látni mellette Marit. Ha együtt látom őket, akkor még inkább érzékelem, milyen sok emberi érzelem van ebben a kedves emberpárban.

Aladár érdemdús tudós, aki időtálló írásokat alkotott, nagy szolgálatot tett a szakma klasszikusainak műveiből összeállított kötetek szerkesztésével, sok nemzedéknek tanította meg az elmélet-történetet. Nem egyszerűen bosszankodással, hanem haraggal tölt el, hogy nem kapta meg a jól megérdemelt szakmai elismeréseket. Szűkkeblűség, politikai előítélet vagy rossz ítélőképesség,

10 vagy mind a három vezette azokat, akik a különböző titulusokról döntenek. Aladárnak volt és van lelki ereje, hogy túlemelkedjék a sérelmeken. Talán megkönnyíti, hogy tudja – és ezt a mai konferencia is kifejezi – milyen sok őszinte tisztelet, kollegiális elismerés és szeretet veszi körül.

Feleségem, Zsuzsa nevében is boldog születésnapot kívánok!

Kornai János

BESZÉLGETÉSEK MADARÁSZ ALADÁRRAL

ELSŐ BESZÉLGETÉS

Ifjúkori önarcképtől az eszmetörténet felfedezéséig

Erdélyi Ágnes: Kezdjük az egyetemtől, vagy beszélhetünk a korábbi évekről és a családról is?

Madarász Aladár: Beszélhetünk az egyetem előtti évekről, bár lehet, ebből semmi sem fog bekerülni. De inkább vágjunk bele! Magyarországról beszélünk, ahol a történetem egyszerre jellegzetes és sajátos történet. Jellegzetes mert – amennyire olvasmányaimból tudom – abban a nemzedékben, amelybe tartozni vélek, sok a hasonló eset, hogy valaki gyerekkorában nincs tisztában a saját történetével, és az identitását gondosan eltitkolják előtte. Esetemben ezt még más is súlyosbítja, ami különböző családi ügyekből fakad. Csak tizenéves koromban jövök rá, hogy azok a töredékek, amelyeket ismerek, amelyeket nekem különböző alkalmakkor elmondanak, csak akkor rendezhetők össze, ha..., vagyis ekkor jövök rá, hogy a vonatkozó szabályozás szerint én is zsidó vagyok. Ehhez az is hozzátartozik előzménynek, hogy amikortól otthon, vagyis a szüleimnél vagyok – 1955 végétől vagy 1956 elejétől – elég rendes, hagyományos katolikus nevelést kapok. Amikor 1956 után lehetséges volt, akkor jártam iskolai hittanra is. Ez elmegy odáig, hogy az általános iskola végén nekem határozottan az a tervem, hogy a ferences gimnáziumba járjak Szentendrére – mert Pannonhalmáig nem merészkedem –, és hogy ennek megfelelő további életpályára készüljek, ha nem itt Magyarországon, akkor másutt. Ahol laktunk, a Batthyány térnél, az utca másik oldalán van a Szent Anna templom, ahova ministrálni jártam – ott a tervemet jól fogadták. De apám kevésbé lelkesedett érte, és egy elég ügyes megoldással sikerült is kikerülnie. Nevezetesen engem abban az időben a katolikus teológián kívül a fizika és a csillagászat érdekelt nagyon, és a kettőt együtt akartam csinálni. Ez már az akkori tudásom szerint sem volt példa nélküli, lehetett csinálni, csak nem akkor, és nem ott. Apám megkereste a hajdani tatai piarista fizikatanárát, aki nem lakott tőlünk messze, és elvitt hozzá. Az illető akkor Magyarország egyik legismertebb figurája volt, Öveges Józsefnek hívták. Neki sikerült meggyőznie arról, hogy döntésem korai. Ha tényleg így döntök,

akkor nehezen fogok tudni rajta változtatni, vagy nagyon sok problémát fogok okozni vele nemcsak magamnak, hanem másoknak is, úgyhogy várjak még, és ha ez így marad, akkor természetesen ezt kell csinálni.

Nem sokkal ezután mentem az akkor még jó iskolának számító Rákóczi Gimnáziumba, méghozzá reálosztályba, és elég hamar más irányba fordultam. Rájöttem, hogy azok az információk, amelyekre addig szert tettem, nem teszik számomra megoldhatóvá a hittel kapcsolatos problémáimat, különösen azt, amit teodíceának neveznek a tanult filozófusok – akkor sem voltam tanult filozófus, de valamit ebből már érzékeltem. Úgy láttam, nem lehet a világban tapasztalható szenvedést egy végtelenül jó teremtető gondolatával összeegyeztetni, vagy legalábbis számomra nem. A világban lévő mérhetetlen szenvedés engem erkölcsileg rendkívüli módon felháborított. Ha pedig ez nem lehetséges, akkor valami más kell, akkor a világot kell megváltoztatni, amiből egyenesen következik, hogy radikális lettem, amiben kamaszkorom egyéb gondjai is közrejátszottak. Elég magányos és visszahúzódó könyvmoly voltam, aki azonban nem került bizonyos konfliktusokat, aminek szép példája – erre évtizedek múltán is emlékezett egyik iskolatársam, Szabó Dani, aki történész lett, az MTA TTI-ben dolgozott [nem sokkal az interjú elkészülte után halt meg], amikor találkoztunk egy szemináriumon –, hogy hogyan akartam a gimnáziumban összeesküvést szervezve megbuktatni az iskolai pártvezetés KISZ-titkárjelöltjét, és valaki mást állítani a helyére, akit inkább kedveltünk. Végül ez nem valósult meg, de azért majdnem fegyelmi ügy lett belőle, melynek során tudomásomra hozták, hogy trockista vagyok. Okozott némi nehézséget, hogy ez mit jelent valójában, és hogyan lehet ennek utánajárni. 1963-ban nem úgy volt, hogy egy 16 éves csak úgy kideríti, hogy mit jelent trockistának lenni. A fegyelmit később el akarták törölni, de nem törölhették el, mert nem is adtak fegyelmit, állítólag azért, mert nem akarták, hogy ott legyek a tárgyaláson. És az iskolában a világ annyira még nem volt elvadulva, hogy nélkülem is megadták volna.

Később is volt egy szép konfliktus, amikor kaptunk egy új osztályfőnököt, egy szerencsétlen orosz nőt, aki férjhez ment egy magyar tiszthez, hogy meneküljön a nagy hazából. A Rákócziiban kapott egy teljes fiúosztályt, teljesen alkalmatlan volt kezelésünkre. Az osztályban minden elszabadult, ami durva, naponkénti fizikai erőszakot jelentett. Volt, hogy valamilyen konfliktusból kifolyólag többen az osztályból átmertek egy másik osztályba verekedni. A tényekhez hű leírás szerint még a fal is véres volt odaát. Az osztályomban vezető posztot töltöttem be, de amikor ezt a szerencsétlen nőt megkaptuk, megsértődtem, és kivonultam mindenből. De amikor kitört a balhé, és azzal fenyegetőzött az iskolavezetés, hogy szétdobják az osztályt, és öt embert

kirúgnak, akkor úgy éreztem, hogy vissza kell jönnöm. A kedvenc tanárommal, aki magyart tanított, képtelen stratégiát választottunk és valósítottunk meg. Egy rendkívüli szülői értekezletet hirdettünk meg, amelyre az igazgató is hivatalos volt. De egyetlen szülő sem jön be, ha azon csak az igazgató beszélhet. Feltétel, hogy az osztályból is beszélhessen valaki, a szerep pedig nekem jutott. Máig emlékszem arra, hogy anyám hogy rémüldözött, amikor az igazgató elmondta a magáét, majd kiment, én pedig lényegében azt mondtam a szülőknak, hogy az igazgató hazudik. Végül az osztályt nem dobták szét, a korábbi osztályfőnökünk visszajött, és a dolog valahogy kezelhetővé vált. Vagyis az, hogy milyen szerepekbe vagyok hajlandó belemenni, és mit vállalni, akkor már valamelyest körvonalazódott.

Az utolsó említésre méltó anekdota is negyedik gimnazista koromból származik. Néhányan az osztályból elhatároztuk, hogy egy nem akármilyen ballagást szervezünk. Fényképek bizonyítják, hogy megtörtént. Ez a ballagás 1965-ben arról szólt, hogy csíkos pizsamában – hangsúlyozom: csíkos pizsamában – végigvonulunk Budán, vagyis elmegyünk a Bem térre a Mártírok útján, korábbi és mai nevén a Margit körúton, tiszteletünket tesszük a Lövőház utcában, ahová politechnikára jártunk – a Ganz Villamossági Művek telephelyére – reszelni tanulni az akkori 5 + 1-es oktatás előírásai szerint. Egy hordót gurítunk végig a felvonulás alatt, majd elérünk a Moszkva térre – ma megint Széll Kálmán tér, a zsargonban akkor is, később is Kalef, – és én ott egy hordószónoklatot mondok, csíkos pizsamában egy esernyő alatt. Máig nem értem, hogy 1965-ben hogy engedték ezt meg nekünk. Elég világos volt a szimbolika, akkor is, ha ennek nem mindenki volt tudatában. Azt sem merem ma megmondani, hogy én mint az egyik ötletgazda, mennyire voltam ennek tudatában.

E. Á.: 1955 előtt hol éltél, ha nem a szüleidnél?

M. A.: Korábban az anyai nagyanyámmal laktam, az Újlipótvárosban, a Szent István parknál, itt is kezdtem iskolába járni, a Tutaj utcába. Hogy hároméves koromban miért kerültem oda – talán, hogy anyám dolgozni tudjon, és Buda, illetve Pest környéki gyógyszertárakba kijárhasson –, nem sokat tudok, és emlékem sincs. Nehéz erről beszélni, mert utána konfliktusok voltak, amelyek miatt nagyanyámmal soha többet nem találkozhattam...

E. Á.: A szüleid és a nagyszüleid között voltak konfliktusok?

M. A.: Igen, többrendbeliek. Gyerekként annyit fogtam fel és értettem meg – és ez azóta sem múlt el teljesen –, hogy bizonyos esetekben a túlélés kulcsa, ha

kérdés helyett hallgatunk. A feleségem és a nagyobbik fiam ma többet tud ezekről a családi viszonyokról, mint amennyit én.

E. Á.: A pályaválasztásra és az egyetemre hogyan emlékszel?

M. A.: Abszurd történetként. Ugye, abból következőleg, hogy mi volt az én fejemben – ideológia, zűrzavar meg sötétség –, középiskolás koromban rengeteget olvastam, könyvtárba jártam, ez volt a legfőbb időtöltésem és szórakozásom. Meg akartam érteni a marxizmust, és azt találtam, hogy a közgazdasági részével nem tudok mit kezdeni, nem tudok vele zöldágra vergődni. Így arra a megint csak fölöttébb ostoba és nagyképű következtetésre jutottam, hogy akkor nekem az egyetemen ezt kell tanulni, a többivel meg majdcsak leszek valahogy. Ezért mentem a közgázra, és ezért nem mentem, mondjuk, bölcsésznek, amire talán inkább voltam hivatott. A szüleim azt szerették volna, hogy orvos legyek, de nem bírtam volna, a műszaki dolgok pedig a reálosztállyal és a matematika viszonylagos tudásával együtt is halálra untattak. A közgáz akkoriban valamilyen mértékben azért társadalomtudományi képzést nyújtó felsőoktatási intézmény volt, azzal együtt, hogy a tanári karának jelentős része az ötvenes évek kiebrudalt kádere volt, és semmiféle érdemi ismeret átadására nem volt alkalmas, a tárgyak nagy része pedig nem szólt komolyan vehető dolgokról. Azért volt gazdaságtörténet, és minden utóbbi glossza, megjegyzés, lábjegyzet fenntartásával, Pach Zsigmond Pál és Berend T. Iván képviselt valamiféle minőséget, valamiféle megközelítést annak, ahogy az ember egy tudományt vagy egy tudóst elképzel.

Az egyetem akkor vált igazán komolyan vehetővé, amikor beengedtek jó embereket szakszemináriumot tartani. Az 1956 utáni felállásban – és ez nemcsak itt volt jellemző – az egyetem sokkal szigorúbb politikai kontroll alatt állt, mint az akadémiai intézetek. Az intézetek nagyobb szabadságot élveztek, de ennek az egyik ára az volt, hogy a munkatársak nem tehették be a lábukat az oktatásba. Bródy András az interjújában¹ sokat beszél erről, és ismeretes Kornai önéletrajzából is,² hogy a Marx Károly Közgazdasági Egyetemnek akkor jutott eszébe, hogy meghívja őt, amikor a Harvard már megtette. Addig nem. Kornait 1956 után kirakták az akadémiai intézetből, csakúgy, mint Nagy Andrást. Amikor elsőéves egyetemista voltam, azonban már beengedtek embereket, hogy az elméleti szakon, ahova én is jártam, harmad- és negyedéves

¹ Kovács János Mátyás: Beszélgetés Bródy Andrással. Megjelent: Madarász Aladár–Szabó Judit: *Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1994, 271–348. o.

² Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Budapest, Osiris, 2005, 219. o.

hallgatóknak szakszemináriumot tartsanak. Az egy másik világ volt, ahol az ember találkozhatott azzal, hogy közgazdaságtan, nemcsak olyasmikkel, mint a szoc. pg., a szocialista termelés alapvonásai és az x törvény működése. A szakszemináriumok adták az ösztönzést, hogy elkezdjek a közgazdaságtannal komolyan foglalkozni, azt tanulni és olvasni, amit akkor és ott lehetett, és ami vitte az embert abba az irányba, hogy a közgazdaságtan mégis szól valamiről, és talán használható is valamire.

Nagy Dániel Gergely: Már akkor az elmélettörténet vagy az eszmetörténet állt az érdeklődésed középpontjában?

M. A.: Emlékszem, hogy amikor kiderült, hogy közgázra akarok menni, anyám összehozott egy beszélgetést az egyik kolléganője férjével, Balázs Gézával, aki ott tanított a technológia-tanszéken. Személyesen ő mondta nekem először, hogy a közgazdaságtan történetével kellene foglalkoznom. Természetesen azt sem tudtam akkor, hogy az micsoda. Később, harmad-nyedéves hallgatóként tanultunk két éven át elmélettörténetet. Erről viszont nem tudok beszélni anélkül, hogy meg ne említsem Mátyás Antal nevét, pedig nem szívesen teszem.

E. Á.: Ő tanította az elmélettörténetet?

M. A.: Ő volt az elmélettörténet professzora, monopolistája, és őrála szólnak alapjában véve hamis legendák, amelyeket igen jeles emberek is terjesztenek. Amikor nekünk elmélettörténetet kellett tanulni, Mátyás Antal még marxista szempontból kritizálta a polgári közgazdaságtant, ugyanakkor Bródy szeminárium mellett ez volt az egyetlen út, amelyen az ember mégis értesült valamit arról, hogy mi a közgazdaságtan a marxizmus után vagy azon kívül, és hogy van olyan, hogy egyensúlyi modell meg közömbösségi görbe, meg határtermék stb. Ezt nagy érdeklődéssel fogadtam egy másik csoporttársammal együtt, akivel barátok voltunk, és együtt tanultunk. Be kell vallanom, hogy abban az időben mind a ketten a tanszék és ezen belül Mátyás Antal kedvencének is számítottunk, de volt egy pillanat, amikor elmentünk hozzá, és felvetettük, milyen jó lenne, ha a tankönyvön és azon túl, amit tanít, eredeti szövegeket is lehetne olvasni, és arról beszélni az órán meg a szemináriumon. Minthogy Mátyás Antal még intézeti vitán is hajlandó és képes volt kifejtetni, hogy ez tökéletesen felesleges, hogy ő azt már megírta és ez elegendő, így a javaslatunknak sokáig nem lett fogamatja. Az áttörés csak akkor történt meg, amikor már Bekker Zsuzsa volt a tanszékvezető, és

megcsináltuk az *Alapművek, alapirányzatok* című tankönyvet,³ amely válogatást ad a legfontosabb szövegekből.

N. D. G.: Több mint harminc évnek kellett eltelnie ehhez?

M. A.: Igen, közben pedig az egyetem nem kímélt meg engem – meg természetesen én sem kíméltem meg magamat – a politikai okvetetlenkedéstől. A '60-as évek második felében néhány budapesti egyetemen – ez főképp a bölcsészkart jelenti és a közgázt – létrejön egy furcsa visszfénye, torzképe, karikatúrája annak, ami Nyugaton van, és amit a '68-as nemzedéknek hívunk. A szolidaritási mozgalomra gondolok. Ez a mozgalom próbálja tudatosan, félig tudatosan követni azokat a mintákat, amelyekről valamilyenre tudomást szerez, hogy mit csinálnak az éppen zajló vietnami háború ügyében Amerikában és Európában. A mozgalomhoz a politikai vezetés és a KISZ-főnökség viszonya mindig ambivalens volt, mert ezzel egy időben zajlott a szovjet–kínai konfliktus és a mechanizmusreform előkészítése. A szolidaritási mozgalom alapvetően balos volt, én pedig élénken emlékszem az akkori lényemnek arra a részére, amelyik meglehetősen ellenségesen viszonyul a mechanizmusreformhoz, alapvetően azért, mert egyenlőség- és munkásellenesnek tartottam, vagyis azt kifogásoltam, ami a későbbi ideológiai offenzíva fő érve lett vele kapcsolatban, és ez egyetemen is eredményezett vitákat, egymás között is, tanárok között is. Létrejött valamiféle szolidaritási bizottság az ELTE-n is, a közgázon is, ahol én lettem ennek az egyik figurája, ami nyilvános szereplésekhez is vezetett. Volt például egy nagy kirándulás Oszolytetőre, és ott egy gyűlés a budapesti egyetemistáknak és középiskolásoknak, ahol beszéltem. A görög követségnél is szerveződött egy tüntetés, amikor a veterán kommunista Manolisz Glezosz megint egyszer abba a helyzetbe került, hogy a katonai junta vagy becsukja, vagy halállal fenyegeti – ezt is én vezettem, és elmondtam egy beszédet. Meg voltak beszélgetések, találkozók az ELTE-sekkel, Pór Györggyel, Haraszi Miklóssal...

E. Á.: ... és Dalos Györggyel...

M. A.: Igen, ő írt is a mozgalomról. És voltak a közgázon még tanárok, akik korábban balos pártfunkcionáriusok voltak, akik mintegy tanácsadóként voltak jelen mellettünk, részlegesen irányítottak bennünket, mint Kende István.

³ Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok. Gazdaságelméleti olvasmányok*. Budapest, Aula, 2000.

Sajátos volt a képlet és a felállítás, beszélgetések zajlottak, elsősorban vietnami diplomatákkal, sőt néhányaknak – én nem tartozom közéjük – kapcsolatot is sikerült létesíteniük kínai diplomatákkal is. Nekem a dolog ott lett sok, amikor egy beszélgetésen a Múzeum kertben valakitől azt a feladatot kaptam, hogy el kell mennem az úgynevezett szabad pártnapokra, meg kell hallgatni, hogy ott mi történik, és erről összefoglalót kell írni. Nemet mondtam. Különös helyzet volt, mert az egészben benne volt egy nemzedéknek az 1956 utáni első politikai kísérlete, törekvése, próbálkozása arra, hogy valami módon kifejezze magát. Jóval később, 1968 sokadik évfordulóján azt mondtam egy amerikai konferencián, ahol velem együtt a helyi dékán is beszélt, aki történészprofesszor volt, és aki '68-ban diákként természetesen elrohant Párizsba – ahol a rendőrök mindjárt a kezdet kezdetén jól megverték –, azt mondtam, hogy ez egy teljesen groteszk kelet-európai jelenség volt, de egy szempontból nem: 1956 után a mi nemzedékünk volt az első, amelyik ilyen nyakatekert módon megpróbált szinkronba kerülni azzal, ami nyugati pályatársaikkal történt. És talán ezért értettük meg jobban azt is, ami később velünk történt. Ugyanazokat a dalokat ismertük, ugyanazt mondta neki és nekem a Joan Baezről vagy Pete Seegerről szóló beszélgetés.

N. D. G.: Mit emelnél még ki '68-ból?

M. A.: Ambivalens volt többünk hozzáállása ahhoz, ami '68-ban a csehekkel történt. Nem azért, mert váratlan volt, én már '68 tavaszán egy társaságban Laki Mihály barátomnál kértem egy térképet, és igyekeztem elmagyarázni azon, hogy ez elkerülhetetlenül megszállást fog eredményezni. Még Walter Ulbricht fehér lovát is látni véltem a prágai bevonulásban, de szerencsére Brezsnyev idáig nem ment el. Akkor megértettem, hogy itt ebben a régióban, amíg a szovjet hatalom a szovjet hatalom, semmi nem történhet. Vagyis az, ami részben az egyetemi életet és működést addig meghatározta, az nincs. Politika, az nincs. Ami van, az a tudomány és a szakma. És a politikát el kell tudni választani a tudománytól egyszer és mindenkorra. Ennek szellemében telt a következő időszak 1989–1990-ig. Ezt azért kellett elmondanom, mert nem árt tudni, hogy a Moszkva téren hordószónokló pizsamásból lett a nem egészen ártatlan eszmetörténész...

N. D. G.: Milyen szabadsága volt egy eszmetörténésznek a '68 és '89 közötti időszakban? Mennyire lehetett a rendszerváltásig a hivatalos doktrínától függetlenül foglalkozni eszmetörténettel, és milyen hozzáférése volt az ehhez szükséges szövegekhez?

M. A.: Egyszer írtam egy szöveget Bródy András születésnapjára,⁴ amelyben arról szó, hogy ő azért csinálta azt, amit csinált, mert a tudomány volt a legszabadabb hely. 1969-ben neki köszönhetően kerültem be a Közgazdasági Intézetbe, amely az egyetlen munkahelyem volt hátralevő életemben. Az intézet akkor a Magyarországon fellelhető más lehetőségekhez képest szabadságot adott az embernek, amiben persze Bródy Andrásnak is szerepe volt. Mélységesen idegen volt tőle a szigorú és követelő vagy a beleszóló attitűd. Ez azt is jelentette, hogy az ember olvashatott az intézeti és az akadémiai könyvtárban, de azt persze nem, hogy mindent el lehetett olvasni. De nem sokkal azután, hogy odakerültem, Bródy elment Zambiába egyetemi tanárnak, azután visszajött, aztán megint elment, ami nem volt felhőtlen állapot számomra. Ugyanakkor érdemben az utána következő főnököm egy nagyon okos, elég kellemetlen és igen sajátos figura volt: Erdős Péter, aki a tudást és a szakmát tisztelte. Pozitívan vette tudomásul például, hogy a merkantilizmussal nyűglődve olvasok egy, az 1920-as években egy finn szerzőtől angolul kiadott értekezést.⁵ Valaha, a közgáz megalapításának kezdetén ő is tanított ott elmélettörténetet, nyúzta is Bródy Andrást, még mint diákot ebből a tárgyból. Ennek tehát volt respektusa, de ez azt is jelentette, hogy az ember bizonyos értelemben tudatosan marginalizálódott, mert nem akart foglalkozni azzal, ami az intézet fő profilja, hivatása, amit később úgy hívtak, hogy a „gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása”. Marginalizálódás volt és arisztokratikus lenézés egyszerre.

E. Á.: Ami azért konfliktusokat kellett, hogy eredményezzen...

M. A.: Voltak konfliktusok, voltak cirkuszok, és én sem maradtam ki egészen ezekből, de nem én voltam ezeknek a főszereplője, egy egyetemi kollégám és akkor közeli barátom, Bauer Tamás sokkal inkább. Az ember azért nem maradéktalanul volt elefántcsonttoronyban. Amikor Friss István felvett az intézetbe, el lettem küldve a való életbe, mert nem találta helyesnek – és ebben még lett is volna némi igazsága –, hogy valaki úgy legyen közgazdász, hogy elvégzi az egyetemet, bekerül az intézetbe, és semmit sem látott azon kívül. Friss elvtárs számára a való élet egy év (1970–1971) gyakornokságot jelentett a Tervhivatalban. Augusztinovics Máriához kerültem, aki a korszaknak nemcsak az egyik legjobb magyar közgazdásza, hanem Bródy András felesége is volt.

⁴ Madarász Aladár: A tudomány volt a legszabadabb hely a világon. Bródy András születésnapjára. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. (2004) 7–8. 605–607. o.

⁵ Bruno Suviranta: The Theory of the Balance of Trade in England. A Study in Mercantilism. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Ser B, Tom. XVII. Helsinki, 1922-23.

Akkoriban készült a távlati tervezés megalapozása és modellje, és arra máig emlékszem – megint egy anekdota –, hogy amikor éppen napirenden volt egy új erőmű tervezése és építése (a történetek szeretik az ismétlődést, de ez nem Paks és nem atomerőmű volt, hanem Bükkábrány és ligniterőmű) –, Guszti (mindenki így hívta Máriát a szakmában) elvitt engem egy értekezletre, ahol ezt elemezték. Nos, ebből a dologból én összerugdalt bokával kerültem ki. Az értekezlet kiindulópontja az volt, hogy milyen lesz az elkövetkező 25 év, mert 25 év múlva a magyar energiaigény milyen lesz stb. Nos, én éppen nem a „majd csak elmúlik” hangulatban gubbasztottam a sarokban, hanem olyan hangulatban voltam, amikor kötekedni tudok, és megkérdeztem, hogy azt honnan lehet tudni, hogy a mai energiafogyasztás fogja meghatározni ilyen szép egyenesen az energiatrendet 25 évre? Honnan lehet azt tudni, hogy milyen technológia van vagy lesz – szóval feltettem azt a kérdést, amit minden normális közgazdász feltett volna. Több ilyen értekezletre nem kellett elmennem, a tevékenységemet erősen limitálták.

Azzal a feltevéssel mentem a Tervhivatalba, hogy ez az egész dolog, ami itt van, mai nyelven szólva, kaotikus, de valahol kell lennie egy szobának és abban egy embernek, aki mégis átlátja a rendszert. Aki mégis tudja, hogy itt mi történik, és próbálja úgy rendezni, hogy az valahogy jól történjen. Kerestem az illetőt, és rájöttem, hogy van olyan figura, aki kicsit hasonlít az én elképzelésemre, és ezt is gondolja magáról, de ez nem lehetséges, ez a rendszer nem képes hatékony és racionális működésre.

A hetvenes évek elején kezdtem rendszeresen olvasni az intézet könyvtárában az osztrák közgazdászokat, át is költöztettem őket a magam polcára – azóta is ott vannak háborítatlanul –, és körülbelül akkor értettem meg, hogy a rendszer nemcsak politikailag „konyec filma”, hanem gazdaságilag is, nem lehet megreformálni. Ebben Kemény Istvánnak is szerepe volt.

N. D. G.: Milyen szerepet játszott Kemény István abban, hogy rájöjj arra, hogy a rendszer gazdaságilag is életképtelen?

M. A.: A hatvanas évek végén született egy olyan döntés, hogy kell egy kutatás, amelyet a KSH keretében működő Gazdaságkutató Intézet szervez, és a gazdasági vezetők világát méri fel. Ezt valamiért rá bízta, és Kemény, aki igen meghatározó alakja volt annak, ami Magyarországon szociológia akart és tudott lenni, ehhez fiatal munkatársakat keresett az intézetben, és ebbe én is belekerültem, és mentünk terepre interjúzni. Soós Károly Attilával egy nagyvállalathoz és egy ipari szövetkezethez kerültünk, a Láng Gépgyárhoz a Váci úton, és a TRAKIS szövetkezethez. Volt megbízólevelünk, és sorban

beszéltünk a vállalat gazdasági és politikai vezetőivel. Elég kemény interjúkat próbáltunk folytatni, megnézni, hogy milyen konfliktusok vannak, mi van a vezetők fejében, mit tekintenek komoly problémának, és mit nem. Az interjúkat azután leírtuk, és megbeszéltük, közben pedig Keményhez jártunk beszélgetni nem hivatalos szemináriumokra, és azt, hogy miért kell Weber, ott kezdtem megtanulni, megérteni, olvasni és befogadni. A mienk volt az egyetemen az első évfolyam, amelynek már lehetett szociológiát tanulni.

E. Á.: Bertalan László már ott volt?

M. A.: Hegedűs András tartott szociológiaórárt, ami politikailag esemény volt, de azért Kemény Pista mást jelentett. És volt még egy fontos epizód, ami Bródyhoz és '68-hoz köthető. Bródy nem kívánta az embert rávenni, hogy valami olyasmit csináljon, amit nem akar, vagy nem szeret. Ennek ellenére írtam valami olyan dolgot, ami úgy tűnt, mintha matematikai közgazdaságtan lenne, az általa tárgyalt problémák keretében, tehát a gazdaság duális modelljéről, ami azonban meg volt fejelve azzal – szintén Andris nyomdokait követve –, hogy ez a marxizmusra is vonatkozik, és ezért Marx-elemzés meg a Marx által hivatkozott szerzők elemzése is volt. Ez még egy TDK-dolgozat volt, és amikor Andrist megint – vagy először? – elkezdte foglalkoztatni a cikluselmélet, ami akkortájt elég halott dolog volt, nekem is valami ilyesmit javasolt, s ezen belül azt, hogy nézzem meg Rosa Luxemburg felhalmozás- és imperializmuselméletét.

Most 1968-hoz tartozik az is, hogy a marxizmus '68-as reneszánszának keretében volt egy Rosa Luxemburg-reneszánsz is. Elkezdtem Luxemburgot olvasni, és ennek kapcsán Bródy azt tanácsolta, hogy beszéljek Lukács Györggyel. Torokszorító volt, hogy odamentünk a Belgrád rakpartra, Bródy becsöngetett, kijött Lukács György, és bemutatkozott nekem. Azt éreztem, el kell hogy nyeljen a föld, a következő pillanatban – máig él az emlékezetemben – pedig megértettem, hogy ez Thomas Mann világa. Ez az, amit nem tudok kikerülni. Ez egy polgár! Ez az! Már tizenéves koromban konzervatív ízléssel vagyok megverve, ez később valamelyest javul, és elég sok Thomas Mannt olvastam, ami azt jelenti, hogy akkor a Varázshegyet úgyszólván kívülről tudtam. Fel tudtam mondani, hogy milyen Joachim Ziemssen, amikor a szeánszon felidézik Hans Castorp nagyapjának batiszt nyakravalóját, vagy hogyan mutatja meg neki nagyapja a keresztelőtálat stb. Az a pillanat, amikor Lukács György a kezét nyújtotta, ebbe a világba vitt egyből.

N. D. G.: Arról soha nem volt szó, hogy Bródyval Afrikába menj?

M. A.: Amikor Bródy másodszor is visszament Zambiába, két tanítványát hívta maga után. Az egyik Bekker Zsuzsa, aki a fölöttünk lévő csoportba járt szakszemináriumra, és akkor a Tervhivatalban volt, a másik én voltam. Bekker Zsuzsát a Tervhivatal elengedte, engem az intézet nem. Friss István berendelt magához, és rövid előadást tartott arról, hogy az világos, hogy Bródy elvtárs számra is jó lenne, az afrikai egyetem számára is jó lenne, ha Madarász elvtárs oda menne tanítani. Neki azonban azt a kérdést is föl kell tennie, hogy Madarász elvtárs számára jó lenne-e? És Friss elvtárs oda jutott, hogy Madarász elvtárs számára ez nem lenne jó. *Causa finita.*

Causa mégse finita, mert ez a Kádár-kor édes-bús világa, és Friss Istvánnak az is eszében volt, hogy ezt valamivel kompenzálni kell. Azt tudta, hogy én Bródy nyomán foglalkozom Marx akkor még kiadatlan kézírataival, és meglepő módon azt is tudta, hogy ugyan elmentem Moszkvába ösztöndíjjal, azzal a kívánsággal, hogy a Moszkvában lévő anyagokat a Marxizmus-Leninizmus stb. Intézetben olvassam, de még csak be sem engedtek. Ezért úgy tartotta szükségesnek, hogy kárpótlásul kapjak egy ösztöndíjat arra a helyre, ahol ezt olvashatom. Ez pedig Amszterdam volt, a Nemzetközi Társadalomtudományi Intézet, ahova a német szociáldemokrácia archívuma, ezáltal pedig a Marx-kéziratok egy sorozata és másolata került. Meglehetősen örültem ennek, annál is inkább, hiszen Luxemburg kapcsán már javában olvastam a német szociáldemokráciáról szóló műveket és azokat a vitákat, amelyek Luxemburg elméletéről szóltak. Felbecsülhetetlen forrást jelentett az archívumban az eredeti anyagok megismerése. Ki is mentem 1975 őszén Amszterdamba, és ott voltam fél évig. Az anyagi körülményeim meglehetősen szerények, de a tudományos lehetőségek egyszerűen paradicsomiak voltak.

N. D. G.: Milyen reményekkel vágtál neki az amszterdami útnak, és milyen eszmetörténeti kérdések foglalkoztattak akkoriban a leginkább?

M. A.: A dolognak volt abszurditása. Nagyon sok minden érdekelt, ez egy fiatalos, s nem pusztán rám jellemző fertőzés, a marxizmussal, történelemmel foglalkozók egyfajta betegsége, amit a totális történelem igénye fejez ki. Azt értem ez alatt, hogy ahhoz, hogy az ember valamit mondani merjen, mindent tudni kell. Mindent meg kell ismerni, mindennel tisztában kell lenni. Hogy jön ez ide? Luxemburg, imperializmuselmélet, fogyasztáshiány, külső piacok szükségessége. Honnan jön ez? XIX. század eleje, fogyasztáshiány-elmélet, Malthus és Sismondi, gyarmatok. Honnan jön ez? XVII–XVIII. század, külső erőforrások, kereskedelem fontossága, meghatározó szerep, merkantilizmus. Mi az, hogy merkantilizmus? Ki találta ki ezt? Mit mondott róla? Budapesten

azt kérdezni, hogy mit írtak a merkantilisták, nem megválaszolható kérdés volt az akkori állapotok között. Amszterdamban ezt kérdezni, az annyit jelentett, hogy oda kellett nyúlni, le kellett venni a polcról a könyvet és elolvasni. Napközben bogarásztam Marx kéziratait meg a szociáldemokraták levelezését és hagyatékát, estére és hétvégére pedig, hogy akkor se teljen üresen az idő, egyszerűen hazavihettem az XVII. századi kiadású eredeti szövegeket. Azért egy idő után szóltak: nem azt mondták, hogy ne vidd haza, amit szeretnél, hanem hogy írd egy cédulát, hogy mit vittél haza.

Amszterdamtól elválaszthatatlan egy másik történet. Simonovits András a hetvenes évek elején a szülei lakásában rendezett valami tudományos szalonfélét, és oda meghívott engem azzal, hogy mindenképpen meg kell ismerkednem egy történéssel. Mélységesen igaza volt. Az illetőt Hont Istvánnak hívták, és nagyon kevés idő kellett ahhoz, hogy felismerjük, minket hasonló dolgok érdekelnek, mi tudunk egymással beszélni, és ez nagyjából le is szűkült, majdnem kettőnkre. Aztán találkoztam egy rokonával egy koncerten a Rottenbiller utcában, ott volt a KISZ Központi Művészegyüttesének székhelye...

E. Á.: Igen, és nagyszerű hangversenyek voltak ott.

M. A.: Igen, és az ifjú csodagyerekek, Kocsis, Ránki, Schiff ott zongoráztak, és ott játszottak példának okáért Mozartot három zongorán. Ott találkoztam az akkor már barátom Hont István unokahúgával, Weltner Marival, és amikor elmentem Hollandiába 1975-ben, akkor mi már... A megfelelő szó behelyettesíthető... Amikor hazajöttem, akkor utána, annak az évnek az őszén összeházasodtunk. Odaköltöztem egy lakótelepi, 46 négyzetméteres lakásba a Csertő utcába, és oda született a két gyerek is. Úgyhogy a dolog nem volt túlságosan könnyű. Na, most a történethez tartozik, hogy amikor én elmentem Amszterdamba, akkor már Pisti a feleségével együtt elment Angliába, és ők ott is maradtak. Ami azt jelentette, hogy elveszítettem azt az embert, akivel Smithről és a skótokról és a felvilágosodásról – szóval, akivel mindenről – beszélni tudtam. Ez után ez a kapcsolat nem működhetett úgy, ahogy akkor működött, amikor pár utcát kellett átmenni, hogy találkozzunk és beszélgessünk. Ez is okozott némi nehézséget, és erősítette bennem azt, hogy én itt csinálom, amit szeretek, és amit hagynak, amennyire hagyják, de ez egy teljesen elszigetelt és marginalizálódott tevékenység, és nincs köze ahhoz, ami itt folyik, nincs igazán rá közönség, nincs kivel beszéljek róla. Egy robinzonád a maga nemében.

Volt még egy epizód a hetvenes évek elején, ami ezt az érzést erősítette bennem. 1972-ben vagyunk, amikor is kapok egy felszólítást, hogy mivel állítólag Marxszal foglalkozom – és senki nem akarja megcsinálni –, írjak egy cikket a

Világosság nevű ideológiai folyóiratba a *Grundrisse* magyar megjelenése alkalmából. Ilyenkor az ember nem sok dolgot választhatott, az egyik az, hogy megírja. Megírtam a tanulmányt, az megjelent 1972 novemberében,⁶ ami igen eseménydús hónap az idő tájt: volt egy központi bizottsági ülés, ami lényegében a reform visszacsinálásáról döntött, Brezsnyev elvtárs Budapestre jött, hogy kitüntesse Kádár elvtársat a 60. születésnapja alkalmából, folyt az egyes társadalomtudósok és filozófusok elleni fellépés előkészítése, illetve a határozat megszövegezése. Ami itt következett, azt okmányyszerűen, tételesen, történészi alapossággal nem tudom, ez hallomás és ekképp is kezelendő. A cikkből botrány lett, felhívott a főszerkesztő, és behívatott magához Friss István. Akkor mégiscsak volt valami. Amit hozzászerek, az már nem ilyen szinten alátámasztott információ. A feladatot én még egy marxista, erősen marxizáló attitűddel próbáltam kezelni, de már bizonyos fenntartásokkal és kérdőjeleket kitéve igyekeztem egy elmélet-történeti vázlatot rakni hozzá. Leírtam egy mondatot, ami arról szólt, hogy a húszas években Sztálin hogyan veszi át és valósítja meg a Trockista iparosítási programot, ami, mondjuk, nem számít olyan nagy újdonságnak, de nem biztos, hogy a kimondhatóság határain belül volt az adott pillanatban.

Ennek az az előzménye, hogy kellett írnom egy recenziót egy, a húszas évekről szóló magyar kiadványról, és akkor beülhettem a párttörténetibe (a húszas évekről már olvashattam Moszkvában is, amikor nem olvashattam Marxot, de azt olvashattam, és elég sokat igyekeztem feldolgozni). A párttörténetiben a könyvtárban olvashattam, az archívumhoz egyáltalán nem juthattam hozzá, oda még 1989-ben sem engedtek be. Ott olvastam korabeli angol és amerikai szerzőket arról, hogy mi is volt ez. Meg tisztességes magyar forrást is. Ez a mondat ott szerepelt. A recenziót a Közgazdasági Szemle nem jelentette meg, az akkori főszerkesztő meg följelentett. Mondom: hallomás. A dolog állítólag úgy szerepelt valamilyen kirohanásban, melyet a baloldali társaság egyik kulcsfigurája, a Központi Bizottság nemzetközi ügyekben illetékes titkára, Komócsin Zoltán tartott, mint tudatos kísérlet a szovjet–magyar barátság aláásására, Brezsnyev elvtárs látogatására időzítve. A főszerkesztő igyekezett engem kifaggatni, hogy akkor hogy is van ez, Friss elvtárs azonban úgy döntött, hogy megvéd engem, és meg is védett. Ennek motívumait természetesen nem kötötte az orromra, de hát Friss ismert engem még egyetemista koromból, nem közvetlenül, hanem a vietnami akármicsodán, mert valamelyik gyereke abban részt vett, úgyhogy talán ezért. Talán azért, mert Komócsin beavatkozott – mindegy. Kioktatott, hogy ha valaki valamit akar magától, Madarász elvtárs, ebben az ügyben, akkor nyugodtan kérdezze meg tőle – ez

⁶ Időszerű-e a politikai gazdaságtan? A Nyersfogalmazvány magyar kiadásához. *Világosság*, 13. évf. (1972) 11. sz. 643–653. o.

nem egyenes idézet –, hogy az illető szerint mi a szovjet kommunista párt jelenleg hivatalos álláspontja Sztálinnal kapcsolatban és a húszas-harmincas évekkel kapcsolatban. Friss nem volt zöldfülű. Azért a dolog megviselt, azzal együtt, hogy számomra érthetetlen módon ez a cikk a következő évben az Akadémia angol nyelvű közgazdasági folyóiratában, az *Acta Oeconomica*-ban megjelent...⁷

E. Á.: Ezt valaki a fejed fölött eldöntötte.

M. A.: Igen, nem én juttattam el oda, csak hozzá kellett járulnom a szöveg megjelenéséhez. És akkor még nem volt Akadémiai Ifjúsági Díj, de már gondolkodtak róla, hogy valami legyen, és ez abból állt, hogy behívtak az Akadémiára, és kaptam pénzjutalmat. Ezért. De utána hat évig nem írtam, mert azt megértettem, hogy nem biztos, hogy a húszas évekről nekem kell még írnom. Megértettem, hogy az itteni dolgok, tehát az aktuális dolgok a kollégáim álláspontjával szemben tudományosan nem tárgyalhatók, mert olyan mértékű az információ és a kifejezés korlátozottsága. Vagyis megértettem, hogy ugyan írhatok az imperializmuselméletről meg Luxemburgról eszmetörténeti akármit, ami nagyjából összeállt a fejemben, de ebben nem lehet másról érdemi dolgokat mondani, csak ami korábban, mondjuk, Marx előtt van...

Természetes módon adódott, amikor Hont Pisti, aki Cambridge-ben, a King's College-ban az irányítója lett egy ma sokat szereplő kanadai történeüsszel, Michael Ignatieff-fel közösen indított projektnek (Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága* megjelenésének 200 éves évfordulója kapcsán), minden lehető dologra meghívott. Egy ilyen alkalommal ismerkedtem meg Reinhart Koselleckkel is. Akkor kezdtem megérteni, hogy mi folyik igazából ezen a téren, kik azok az emberek, akik ezt csinálják, mit mondanak, mit kell tudni, hogyan kellene ezt művelni stb.

N. D. G.: Ez mikor történt?

M. A.: Ez a hetvenes évek végével kezdődik, tehát egybeesik azzal, hogy a gyerekek megszületnek, és ilyenkor a feltételek nem annyira könnyűek.

E. Á.: Hogyan vezetett az út Rosa Luxemburgtól és az imperializmuselmélektől meg a XIX. századi gazdasági utópiáktól a későbbi témákhoz? Marx, Keynes, később aztán a klasszikus és a merkantilista elmélet...

⁷ Is political economy timely? To the Hungarian edition of Marx's Grundrisse. *Acta Oeconomica*, Vol. 10. (1973) No. 2. 177–200. o.

M. A.: Marx kézenfekvő volt. Ifjúkorom egyik idióta rögeszméje – ma már nem lenne annyira idióta rögeszme –, hogy tulajdonképpen el kellene olvasni mindazt a gazdasági irodalmat, mindazokat a szerzőket, akiket Marx ismert és használt, amikor csinálta, amit csinált. Ilyen módon talán meg lehet próbálni jobban vagy más módon megérteni azt, hogy ez mi, és miért lett olyan, amilyen. Ebben most nincs sem pozitív, sem negatív értékítélet: a genezisében kezelve. Keynes egyrészt azért lett, mert Erdős Péter, aki Keynest fordította és a keynesi gazdaságtan alkalmazásával és kritikájával foglalkozott, egy ideig a főnököm volt, és közre is kellett működnöm az ő könyvének munkálataiban. Ezen kívül ugye Keynes elmélete bizonyos egyszerűsített interpretációban az elégtelen keresletről mint a modern tőkés gazdaság meghatározó problémájáról szól, és voltak olyan interpretációk és álláspontok (ideértve a *General Theory* 23. fejezetében olvasható szöveget is), amelyek úgy tekintették, hogy Keynes ezzel részben azokat az elméleteket újítja fel és értékeli újra, amelyek a XIX. század elején erről szóltak, mindenekelőtt Malthust, másrészt pedig azokat, amelyekről kevésbé volt fogalma, de amelyek szintén léteztek, és ennek Luxemburg a legjobb példája, aki a kapitalizmus létfeltételének tartotta a külső piacokat, mert a kapitalizmus önmagában nem képes megfelelő keresletet biztosítani a tőkefelhalmozáshoz. Akkor ezt össze kell rakni, és ebből egyrészt következett, hogy Keynes, másrészt, hogy a XIX. század, harmadrészt, hogy Keynesnek az *Általános elmélet* végén előadott laza spekulációi többek között a merkantilizmus újraértékeléséről szóltak, a Heckscherrel való vitáról és Heckscher merkantilizmusképének felfordításáról.

Így rajzolódott egy eszmetörténeti perspektíva, egy olyan problémaegyüttes, amelyről ugyan sejtettem, hogy ez túl sok ahhoz, hogy én meg tudjam oldani és fel tudjam dolgozni, de azért vacakoltam vele. Próbáltam valamit összerakni, de hát olyan értelemben sosem voltam igazán megfelelő erre a pályára – és ez nem csupán az 1972-es *Világosság*-ügy valami folyománya –, hogy elsősorban az érdekelt volna, hogy valamit publikáljak. Az jobban érdekelt, hogy valamit megismerjek, valamiről tudjak, azt mondhassam magamnak, hogy talán most már értek valamit belőle. Az nagyon fontos volt mindig.

E. Á.: Azért az is fontos, hogy megírd.

M. A.: Igen. Mert, hogy számosan hivatottak megírni, ki szelíden, ki kevésbé, de... Na, mindegy. Szóval, még egy dolog jött, ami teljesen véletlen volt. Az akkor a Közgazdasági és Jogi Kiadónál dolgozó – ma kiváló kollégám – Kertesi Gábor valami módon meggyőzte a kiadó illetékes vezetőit, hogy Schumpeter gazdasági fejlődés elméletét ki kellene adni magyarul. A kiadó

ezt elfogadta, és megkerestek, hogy írjak hozzá előszót.⁸ Akkor kénytelen voltam Schumpeterrel foglalkozni, és nem tudtam, hogy ez alapvetően eldönt pár dolgot számomra. Egyrészt azt, hogy tisztába kell jönnöm – nemcsak a szocializmuskritika szintjén – az osztrák közgazdaságtannal, másrészt, hogy nemcsak beleolvasva, hanem végigolvasva az ő monumentális művét, a *History of Economic Analysis*, ami (minden elfogultságával s miegyébbel együtt) a XX. század legnagyobb műve e tárgyban, próbáljam megérteni azt, amit ott viszonylag jól meg tudtam fogalmazni, hogy hogyan működik, és miért nem, vagy csak korlátozottan vezet eredményre, ha egy ilyen szintű gondolkodó megpróbálja összekapcsolni azt, amit elfogad Marxból, azzal, amit elfogad a történeti iskolából, valamint azzal, amit az analitikus közgazdaságtanból, Walras egyensúlyelméletéből fogad el, és hogy mivel végződött a legnagyobb szabású törekvés arra, hogy a gazdaságot mint rendszert és mint történelmi, dinamikus, változó folyamatot megértsük, és miért így végződött, mennyiben maradandó és mennyiben volt a kísérlet sikertelen. És hát az élet úgy hozta, hogy nemcsak a válságok tértek vissza néhány évtizeddel később mint kutatási téma, hanem Schumpeter is.

MÁSODIK BESZÉLGETÉS

Vándorló eszmetörténet – külföldi kutatások, kapcsolatok és útelágazások

Nagy Dániel Gergely: Hogyan fordult az érdeklődésed a gazdaságtan XVII–XIX. századi intézményesülésének témája felé, és miért tartottad fontosnak a politikai és társadalmi fogalmak történetének tanulmányozását is ehhez?

Madarász Aladár: Az intézményesülés egy nemzetközi projekt volt, szándéka szerint nemcsak Európát, hanem Észak-Amerikát és Japánt is átfogta. A programban benne volt Cambridge, Párizs és Firenze, benne voltak a németek, és természetesen – így kerültem a történetbe – Hont Pisti volt az egyik mozgatója vagy *spiritus rectora*. El kellett kezdenem foglalkozni azzal, hogy Magyarországon ez hogyan zajlott, egyetem történeteket kellett olvasni, és akkor lett valami felületes benyomásom a korábbi magyar közgazdászokról, mindenekelőtt az ebben meghatározó szerepet játszó Kautz Gyuláról, akiről eladdig nem voltak különösebb ismereteim. Aztán voltak konferenciák, ahol értelmes emberekkel

⁸ Madarász Aladár: Bevezető. Megjelent: Schumpeter, J. A.: *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 7–36. o.

lehetett találkozni és beszélgetni. A projektből lett valami, de alapjában véve félbe maradt, néhány nemzetközi kötet megjelent, de a teljes áttekintés nem született meg. Van egy szép emlékem, hogy anekdota is legyen: 1986-ban volt egy konferencia az észak-olasz San Miniatóban, egy kolostorból átrendezett helyszínen, ahol a tudósok összegyűltek, és ott az egyik ebédnél „előadást” tarthattam a szakma nagy művelőinek arról, hogy ők nem azt látták, amit láttak. Az előadás ugyanis Szabó István filmjéről szólt, az akkor éppen nemzetközileg népszerű filmről, a *Redl ezredes*ről. Felvilágosítottam a nemzetközi hallgatóságot, köztük is elsősorban az angolokat, hogy a film nem arról szólt, amit láttak. Megkérdeztem, elképzelhető-e szerintük – akik valamilyen módon történészek is –, hogy egy tiszt bemegy Viktória királynőhöz vagy VII. Edwardhoz, és leteszi előtte a kardját? Leteszi a tiszt méltóságát, becsületét? Leteszi? Vagy ez nem képzelhető el, ilyen csak diktátoroknál van? És elmondtam, ami akkor Pesten közsímet volt, hogy Redlnek az egyik tisztársával folytatott beszélgetése szöveg szerinti rekonstruálása annak, ami a pesti köztudat szerint Kádár János és Rajk László között a kihallgatás során lefolytatott beszélgetés, vagyis ez a film nekünk erről szól, és nem csupán arról, amit ők láttak benne.

Ez a történet azért kapcsolódik ide, mert gyönyörűen illusztrálja, hogy kell a kontextus, ami átvezet ahhoz a kérdéshez, hogy mi a szerzői intenció, amikor valaki valakihez beszél szóban-írásban, és hogy a korabeli közönség ezt hogyan érti, és ez mennyiben különbözik attól, ahogy mi évtizedekkel vagy évszázadokkal később értjük és rekonstruálni próbáljuk.

Első beszélgetésünkkor említést tettem arról az 1979-es konferenciáról, amire a King's College-ban került sor *A nemzetek gazdagsága* kapcsán, és kötet is lett belőle. Itt már lehetett igen komoly embereket és előadásokat látni, illetve hallani. Akkor kellett megértenem azt, hogy Adam Smitht olvasni tökéletes kudarcra ítélt vállalkozás, ha nem vesszük figyelembe, hogy Smith XVIII. századi *savant* volt, a szó legszebb értelmében: filozófus, esztéta, jogtudós, történész, politikai tanácsadó. Vagyis egy egészen más koordinátarendszerben kell elképzelni és elhelyezni őt, továbbá értelmezni azt, amit olvas az ember, mint amikor a XX. századi valamilyen uralkodó paradigma előfutárát próbálja benne keresni, akár whig történetírásnak, akár prezentizmusnak, akár alagút-történetírásnak hívjuk – sokféle módon szokás erre utalni –, de ez egészen más, és így nem lehet megérteni. És azt is akkor kellett megértenem és megtanulnom, hogy ami Cambridge-ben folyik, és amit azóta már jól ismernek, az arról szól, hogy van olyan, hogy politikai filozófia, és ez érdekes és fontos, s ennek a politikai filozófiának a története valami egészen mást jelent ezekben az években, a hatvanas-hetvenes évektől kezdve, mint amit addig a nagy eszmék, nagy kánonok alatt értettünk; ez fogalmak, diskurzusok, narratívák

megértését és rekonstruálását jelenti, vagyis erősen idézőjelben és megfelelően értelmezve, de hát az angol esetben ez azért mégis egy Robin Collingwoodig visszanyúló historicista program volt. Most ehhez egy kvázi marxistának vagy legalábbis marxista neveltetésűnek azért is nehéz volt eljutni, mert ugyan volt fogalmam arról, hogy Thomas Hobbes létezett, és megírta a Leviathánt, de arról elég kevés fogalmam volt, hogy ez mennyire mást jelentett. Abban a marxista hagyományban, amivel mi találkoztunk, politikaelmélet, politikai filozófia lényegében nem volt. A probléma sem létezett. Mindössze az volt kimondva, hogy az emberek igazgatását felváltja a dolgok igazgatása. A fogalomtörténet nekem elég fontos probléma lett és maradt.

Vegyük például az ökonómia fogalmát! Az ökonómia görög gyökerű fogalom, és ennek a fogalomnak a belső feszültsége és ellentmondása az, hogy a politikai gazdaságtan *contradictio in adjecto*. És ez csak akkor érthető meg, ha az ember felfogja, hogy az arisztotelészi politikai filozófia hogyan megy és nem megy át a latin-római gondolkodásba, amikor a *koinonià politikè* az *societas civilis*ként fordul le latinra, és szépen hogyan jut el ez a *bürgerliche Gesellschaft* közismert kategóriájáig, ami megtestesíti ezt az ellentmondást. Vagyis ezt kell olvasni, ezt kell próbálni megérteni, rekonstruálni, és akkor arra is tudok magamnak magyarázatot kreálni – nem állítom, hogy ez jó vagy szükségképpen meggyőző magyarázat –, amire csak menet közben döbbsentem rá; hogy egy egyértelmű hierarchiával és ebből következő célrendszerrel elképzelt és elméletileg megfogalmazott konstrukció – ami az *oikosz* a klasszikus görög filozófiában volt – hogyan alkalmazható arra, hogy az ennek a lényegét tagadó, másfajta gazdaságfilozófia kiindulópontja legyen. Vagyis hogy miközben elég jól tudta, hogy a rabszolgáról, az úr-szolga viszonyról szól, Marxnak hogyan kellett elfelejtenie azt, hogy az *oikosz* miről szólt, annak érdekében, hogy valamiféle, a termelő közösségeken alapuló utópikus harmóniát tételezzen fel valamikor a történelem eljövendő szakaszában. Ennek a másik ága az, amit csak a szociológiai kirándulásokon vagy az interjúkban láttam, de amivel a kollégáim eleget nyűgglódtak, hogy a vállalat is egy hierarchikus rendszer. Vagyis azok az alapvető formák, amelyeket a politikai filozófia vagy gazdaságtan látott és konceptualizált, alapvetően mondanak ellent annak, ahogy a marxi felfogás megpróbálja ezeket ettől megfosztva elképzelni, mint egy új társadalom alapegységeit.

Erdélyi Ágnes: Arról már beszéltél, milyen hatással volt a munkádra a külföldi kutatás, de arról nem, hogy nem merült-e fel, hogy valahol külföldön folytasd?

M. A.: Először az ember Kelet-Európába jutott el. Elmehettem valamilyen szemináriumra vagy konferenciára Belgrádba a hetvenes évek elején, ami akkor nagy

szó volt. Olyannyira, hogy most is elő tudom venni Samuelson tankönyvét, amit ott vettem, mert elengedhetetlennek gondoltam ahhoz, hogy a továbbiakban létezzek ebben a szakmában. Aztán mentem más kelet-európai kirándulásokra is. Moszkváról már beszéltem, elmondtam, hogy az szóba se jött, hogy beengedjenek a Marxizmus-Leninizmus Intézetbe, de az akadémia társadalomtudományi könyvtárába, ami szintén nem volt nyitott intézmény, beengedtek. Van egy anekdota arról, hogyan működött akkor a világ: voltak ott könyvek, amiket nem kaptam meg. De megkerestem egy öreg kutatót, egy professzort egy főiskolán, aki nagyon meg volt hatva, hogy jön valaki Magyarországról, és őt keresi, és tudja, hogy ő írt valamit német szociáldemokrácia- és miegyéb ügyben, és ha valamit nekem mint egyszerű senkinek nem adtak ki, akkor neki mint nagydoktornak odaadták, és tőle megkaptam. Persze volt olyan is, amikor ő éppen nem volt kéznél, és én valamilyen könyvet meg akartam kapni. Azt mondták nekem, hogy az nincs. Nem értettem. Mondtam, hogy de hát itt van, és odavittem a katalógusdobozt. A könyvtáros megköszönte, kivette a katalóguscédulát és az orrom előtt összetépte. Most már valóban nincs.

Ilyen apróságok is voltak, de az igazán fontos dolgok persze a Nyugatot jelentették, amikor először elmehettem Angliába. Meghívtak valamilyen ifjú szocialista-marxista közgazdászok konferenciájára, de az utolsó percben lett jóváhagyva, és el kellett mennem még a követségre a vízumért. Hogy kiérjek a repülőtérre, megkaptam Friss elvtárs kocsiját, viszont úgy kellett kiutaznom, hogy egy fillért se kaptam. Abban bíztam, hogy majd ott vagy találkozom valakivel, akit életemben nem láttam, és ő sem engem, és akkor megyek valahová, vagy nem, és akkor onnantól nem tudom, hogy mi van. Ez elég sajátos volt, ahogy az is, hogy egy hétig vagy meddig éltem úgy, hogy egy fillérem sem volt, kivéve azt a nem is tudom hány forintot, amit akkor vinni lehetett, hogy az ember vissza tudjon jönni a Feriehegyről taxival. Na és akkor – ezt soha nem felejttem el, szoktam is pénzügytárgyban tanítani a hallgatóimnak – bementem egy Lloyd's-ba és megpróbáltam a forintjaimat beváltani. Nem tudom, honnan vettem ezt a hülye bátorságot, mert nem jellemző, de megpróbáltam. A tisztviselő udvariasan elnézést kért tőlem, eltűnt, majd egy kis idő után megjelent egy kollégájával, elővették a vonatkozó asztal méretű könyvet. Abban a világ összes bankjegye híven reprodukálva volt, ők nagyítóval tanulmányozták, hogy az, amit adtam, azonos-e azzal, amit látnak, és közben sűrűn elnézést kértek tőlem, mert ők ilyen még életükben soha nem láttak. Majd adtak valami töredéket érte. Akkor nagyon jól megértettem, hogy mit ért Keynes azon, hogy a pénztartás egyik motívuma az óvatosság. És eldöntöttem, hogy többet velem ilyen ne essen meg. Az élet azt azért megadta, hogy jó pár évvel később, amikor Londonban voltam, elmentem ugyanahhoz a Lloyd's-hoz és kivettem

az automatából 30 vagy 40 fontot, csak azért, hogy demonstráljam magamnak, hogy ezt megértem. Átkerültem az egyik világból a másikba. De az igazán fontos út Hollandia volt 1975–1976-ban.

Hollandiában nem tudtak velem mit kezdeni. Nem voltam ismert, semmilyen munkásmozgalom-történeti kapcsolatom nem volt, itthon csak a Történettudományi Intézetben foglalkoztak ezzel. Jemnitz Jánoshoz elmentem, ő ez idő alatt fel is bukkant az amszterdami intézetben, ismert mindenkit, és őt is mindenki ismerte, engem viszont senki. Akkor történt változás, amikor a szociáldemokrata levelezést olvasva láttam, hogy azokon a leveleken, amik ott vannak Otto Bauertől, nincs évszám. Csak hónap van, nincsenek évre keltezve. Tartalmi alapon rendbe raktam őket, és évszámokat is adtam nekik cédulán. Másnap az illetékes osztály vezetője lejött, és beszélni akart velem. Már nem csupán egy ideszabadult kelet-európaiat látott. Meglepte, hogy volt valami affinitásom a dologhoz bármilyen szakmai fokozat nélkül, miközben ez egy mesterség, amit történészeknek, levéltárosoknak meg kell rendesen tanulni. Nekem sem akkor nem volt erről fogalmam, és azóta sem tanultam.

Ami a merkantilizmusról elkezdett a fejemben összeállni, az is elsősorban ott állt össze, és szerettem a holland kultúrát, a nagy holland századot. Persze hozzátartozik, hogy nem egészen egy megállóra laktam a Rijksmúzeumtól, azután következett a Van Gogh Múzeum, a Stedelijk Múzeum, a Concertgebouw, és a hétvégéimen többnyire nemcsak merkantilistákat olvastam, hanem valamelyik múzeumban voltam.

N. D. G.: Melyik volt a leginspirálóbb környezet, ahol kutatómunkát végeztél?

M. A.: Nehéz eldönteni. Kétszer volt alkalmam – 1986-ban és 2010-ben – fél évet amerikai egyetemen kutatni, abszolút értelemben kutatni, tehát semmi más dolgom nem volt, mint azt csinálni, ami érdekel, és amit fontosnak tartok. Az első után – a ’80-as évek második felében – fogalmaztam meg azt az idéetlen közhelyet, hogy Amerikában élni tulajdonképpen nem biztos, hogy szeretnék, de ott dolgozni viszont nagyon. Ennek első, látványos pillanata az volt, amikor a Johns Hopkins Egyetemen, Baltimore-ban, ahová ösztöndíjjal mehettem Soros György jóvoltából, és eljuthattam a XVII–XVIII. század egyik legjelentősebb angolszász eszmetörténeti kutatójához, John Pocockhoz egy fél évre. Amikor Baltimore-ban elkezdtem dolgozni a könyvtárban, kellő naivitással megkérdeztem, hogy hány könyvet vehetek ki egyszerre. Mire a könyvtáros rám nézett, és azt mondta, amennyire szüksége van, professzor.

Meg kellett állapítanom, hogy igen, ez az, amit Marx kommunizmus címén próbált elképzelni: nekem legalábbis nincs az adott pillanatban lényegesen

többre szükségem. Baltimore elég kemény város, ráadásul együtt mentünk ki az egész család – 1986–1987-ben vagyunk, tehát nyolc- és öt éves gyerekekkel, akik ott kerültek iskolába, illetve iskola-előkészítőbe –, ami a gyerekeknek elég kemény feladat volt, de Mari ott volt, és az ő rendkívüli és hatékony segítségével a gyerekek valahogy tudták kezelni a helyzetet, én pedig lényegében ott raktam össze azt, ami tíz évvel később a disszertációm anyagául szolgált. A generációban ugyanis volt egy olyan, nem is annyira hallgatólagos, hanem ki is mondott megállapodás, hogy a hivatalos nómenklatúrát, minősítést és rangokat nem tekintjük fontosnak. Ez többek között azt is jelentette, hogy nem adunk be disszertációt. Ezt egészen addig tartottuk, amíg a kilencvenes évek közepén már elkerülhetetlenné vált a fokozatszerzés. Tehát Amerikában raktam össze a disszertációm anyagát, lényegében azt, amit úgy fogalmaztam meg egy tanulmányomban és azután a disszertáciomban is címként, hogy „Hogyan lett politikai a gazdaságtan”, vagyis hogyan került össze ez a két, a klasszicitásban, legalábbis az arisztotelészi filozófiában és annak számos későbbi interpretációjában egymásnak ellentmondó, egymást bizonyos értelemben kizáró fogalom, hogy lehetett egy ilyen oximoron a XVII–XVIII. században az új tudomány elnevezése.

Nagyon élveztem, hogy kint ezen tudtam dolgozni. Persze a paradicsom sem tökéletes. Baltimore közel lévén Washingtonhoz, volt módom időről időre Washingtonba fölmenni, és részint a kongresszusi könyvtárban is körülnézni, részint pedig ott volt a Folger Library, a Shakespeare-irodalom legnagyobb gyűjteménye, ahol akkor éppen folyt egy XVII–XVIII. századi eszmetörténeti szeminárium. Első alkalommal a kongresszusi könyvtárban félórán belül sikerült egy olyan könyvet kérnem, amitől előjött egy könyvtáros, hogy megmagyarázza: sajnós, ez nekik nincs, és azért nincs, mert amikor ezt az 1800-as évek elején kiadták, akkor ők még nem léteztek mint nemzeti könyvtár. De a Columbián egy gyűjteményben megvan. Ma már ezek felfoghatatlan dolgok, hiszen mindaz, amit ott olvasni próbáltam – vagy nagy része – elektronikusan hozzáférhető. Viszont a paradicsomi állapotok abban is kifejeződtek, hogy ha az ember kért valamit, akkor a könyvtári apparátus beszerezte és odarakta elé. Nem kellett magyarázni, nem kellett indokolni.

Ez nagyon jó időszak volt, jártam Pocock szemináriumaira is, és időnként próbáltam, ha mertem, valamit vakkantani, ami nyilván tükrözte az akkori felkészültségemet, de néha volt, hogy valami értelmet is véltek a jelenlévők – sőt maga Pocock is – felfedezni benne. Ami még fontos, hogy onnan mentem el először egy előadásra a Duke-ra, egyszer pedig – Hont Pisti közvetítésével – Princetonba, Hirschmant meglátogatni. És ami még szintén fontos volt: ebben az időben Pisti is a Columbián volt, tehát találkoztunk – volt, amikor ő jött le, és volt, amikor mi mentünk New Yorkba –, ami sokat segített.

A másik az 1993-as történet Uppsalában, ahol egy akkor még a társadalomtudományokra korlátozott Institute of Advanced Studyban szintén folytak XVIII–XIX. századi eszmetörténeti kutatások, Björn Wittrock működése révén, aki akkor az intézet igazgatója volt. És Uppsalában volt a közgazdasági eszmetörténet és gazdaságtörténet egyik jelentős ifjú svéd kutatója – már viszonylag ifjú Pocock nemzedékéhez képest –, Lars Magnusson, aki a merkantilizmusról írt monográfiájával szintén jelentett valami szélesebb horizontot, tájékozódást és érdekességet. Uppsalában módomban állt élvezni, hogy az ember egy olyan egyetemi könyvtár kiszolgálásában részesül, ahol az elmúlt 300-400 évben minden megvolt. Nem volt háború. Nekem például szükségem lett volna Cesare Ripa *Ikonológiájának* amerikai kiadására – a vonatkozó fogalom- és eszmetörténeti diszkurzusban elég meghatározó jelentősége van a műnek, a disszertációm címlapján is az *Ikonológia* ábrázolása díszelgett –, s akkor előadták, hogy sajnos nincs kéznél, mert valaki kivette, és nem tudják visszakérni. Biztos-e, hogy nekem az a kiadás kell? Mondtam, hogy a szövegek miatt igen. De hát miért? Mert nekik megvan a XVII. századtól kezdve számos kiadás, úgyhogy ha valamelyik nekem ebből megfelel, ők örömmel teszik elem – egy könyvmoly örömei...

Aztán, ami már korábbi élményem volt: amikor először voltam Svédországban, és jártam a fővárosban, találkozhattam Erik Lundberggel, aki a stockholmi iskola utolsó élő, jelentős tagja volt, és akkor mindazt nem kérdeztem meg tőle, amit – utóbb tudom – meg kellett volna kérdezni. Számos ilyen beszélgetés van az életemben, amikor sok mindent meg kellett volna kérdezni, például az olasz professzortól, Sylos Labinitől, aki Schumpeter tanítványa volt Bonnban, és csak néhány kérdést tettem fel neki mindabból, amit végig kellett volna kérdezni, tehát amikor ezeket a történeteket végigéltem, akkor éreztem azt a különbséget, amit akkor behozhatatlan hátránynak tudtam, még ha szerencsés módon az életemben többször is megadatott a kérdezés lehetősége, és ezt rendszeresen ki is tudtam használni. Ugyanakkor mindig az volt az érzésem, hogy rohanni kell: számos alkalommal Cambridge-ben, amikor elindultam az egyetemi könyvtárban a tornya és a számos emelete felé, éreztem, hogy rohannom kell, hogy most minél többet ebből összegyűjtsek, végigrohanjak rajta, minél többet kijegyzeteljek vagy lefénymásoljak. Így olvastam és másoltam mániákusan Uppsalában az ott nagyon gazdag német kameralista irodalmat – akkor érdekelt a merkantilizmusnak ez a változata, vagy a valamelyest attól elkülönülő, hangsúlyában az oktatásra, a kameralista hivatalnokok és az államapparátus képzésére irányuló doktrína, ami azért több volt, mintsem a merkantilizmus német nyelvterületen és északon megjelenő változata – rendkívül nagy mennyiségben, hogy fénymásolva küldjem haza, mert elengedhetetlennek tűntek ahhoz, hogy a kameralizmusról írni tudjak.

A harmadik út pedig azután történt, hogy Amerikából hazajöttünk. Nem sokkal ezután egy évet tölthettem a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschenben. Ott egyedül voltam, és kéthetenként hazajártam egy olyan időszakban – 1987-ben –, amikor már érződik a változás. De azért az, hogy az ember fel és alá járkal az osztrák–magyar határon, az még nem tartozott a hétköznapi események közé. Bécsben akkor az egyetemi könyvtárban dolgoztam, és végül is egy csomó mindent, amit korábban nem, vagy csak részlegesen ismertem a szociáldemokrata meg a XIX. század végi, XX. század eleji utópikus vitákból és irodalomból, azt ott tudtam rendszeresen megnézni.

Meg kell még említenem, hogy 2010-ben egy szemeszterre a Duke-on kaptam ösztöndíjat, ahol a Center for the History of Political Economy működik, és ahol a legfontosabb elmélettörténeti folyóiratot adják ki. Ez talán a legjobb kutatóidőszak az életemben, megint minden a rendelkezésemre áll, ha valamire szükségem van, akkor természetes, hogy előteremtik. Ott foglalkozom igazán avval, amit azután a buboréktanulmányokban írok meg, tehát a tulipánmánia történetével és a déltengeri buborékkal, mert ott tudom jórészt elolvasni azokat a dolgokat, amelyek ahhoz kellenek, és ott van meg az az örömöm is, hogy erről tartok egy előadást, és az egyik nagyon kedves, nagyon okos kutatója, specialistája a németalföldi történetnek, aki mérhetetlenül többet tud erről, mint én, valamilyen ponton vitatkozik avval, amit mondtam, majd másnap ír egy e-mailt, hogy elnézést, neked volt igazad. És ilyenkor az ember azt gondolja, hogy akkor jó. Neil De Marchiról van szó.

E. Á.: És nem merült fel benned soha, hogy végleg kint maradj?

M. A.: Akkor nem. 1978 nyarán kimentünk Angliába Marival, aki akkor éppen a terhesség közepén járt. Honték akkor mentek át Oxfordból Cambridge-be. A kimenetel nem volt olyan egyszerű, mert nekem nem akartak útlevelet adni hónapokig. Marival ezt akkor nem teheték meg, mert a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézetében dolgozott, ami olyan státusú intézmény, hogy ha nem kap útlevelet, akkor el is kellett volna onnan bocsátani, és azt a főnökei nem akarták. Az is egy hosszú történet, hogy azért volt ott, mert nem engedték az egyetemen maradni, miután végzett, mi több, nem engedték iskolában tanítani sem. Ennek az oka röviden a KISZ, hosszabban a Studium Generale. Mari tagja volt a bölcsészkar KISZ-vezetőségnek, amely elég nagy konfliktusokat élt át...

1978 nyarán így elmentünk Angliába, és az volt a cél, hogy ott is maradjunk. Máig nem felejttem el, hogy visszafelé egészen addig vitatkoztunk, amíg föl nem mentünk a repülőgép lépcsőjén. Ő ott akart maradni, én nem mertem ott maradni. Három okból kifolyólag. Az egyik nyilvánvaló: mit fogok csinálni?

Hónapok múlva születik egy gyerek, ez amúgy se könnyű, de így, itt? Mi lesz? Erre nincs válasz. Kettő: nem tudok találkozni azzal az emberrel Cambridgeben, akivel előtte itt Budapesten találkoztam, amikor itt volt látogatóban, akinek akkor Pisti volt a hivatalos kísérője. Michael Paston cambridge-i gazdaságtörténet-professzorról van szó. Vele jóba lettem még Budapesten, és amikor Cambridge-be mentem, felkerestem, amikor pedig ő már nem élt, többször meghívott a felesége, hogy találkozzunk. De akkor nem sikerült. Paston volt az, aki alapvetően rábeszélte Pistit arra, hogy maradjon Angliában. Paston sem született cambridge-i professzornak, útja Besszarábiából Palesztinán át nem volt egyszerű. Jó fogalmai voltak arról, milyen lehet a mi helyzetünk. A harmadik ok az, hogy elmentem Sussexbe, ennek a közgazdasági és politikai eszmetörténet-írásnak a másik, akkor feljövő jelentős figurájához, Donald Winchhez, hogy beszéljek vele. Ismertem Winch munkáit, beleértve a diszsertációját, amit kiadtak könyvben, a klasszikus politikai gazdaságtanról és a gyarmatokról szólt. Nagyon tetszett. És akkor körülírtuk a dolgokat. Amit én körülírtam, arra Winch válaszképpen elmesélte nekem a jeles csehszlovák irodalomtörténész, Eduard Goldstücker történetét, aki kiváló Kafka-kutató volt, és akkor Sussexben tanított. Nekem a történet azt jelentette, hogy Goldstücker itt nincs jó helyzetben, nem érzi jól magát, és nem igazán érdekli az angolokat, hogy mit csinál. Sok évvel később Winch erre visszaemlékezve elmesélte – nem nekem, hanem Pistinek –, hogy a történet éppen az ellenkezőjéről szólt. Ő azt mondta nekem, hogy az az ember, ha világszínvonalon is, de valami olyasmivel foglalkozik, ami ott nálatok, Keleten van, te viszont olyasmiről beszélsz, és az érdekel, amit mi csinálunk, amit én csinálok. Vagyis ez biztatás akart lenni, nem lebeszélés. Szóval, akkor nem.

És hát szerencse, hogy felszálltunk arra a repülőgépre, mert amikor még Angliában voltunk, Mari beszélt a szüleivel, akik éppen Németországban tartózkodtak egy konferencián, és amikor hazajöttünk, az apja már kórházban volt, és két napra rá meghalt. Nagyon szerették egymást. Vagyis, ha netán beleegyezek, és azt mondom, hogy ott maradunk, akkor ilyen körülmények között két nap múlva biztosan összeomlott volna. A gyerekeim megfelelő időben és oktatási célból elmentek, és most is szerteszét vannak a világban. Azért megkaptam az egyiktől, hogy mennyivel könnyebb lett volna nekik, ha mi elmegyünk, akkor... Igazat adtam neki, feltéve, hogy egy sikersztori lett volna a miénk, de ezt csak utólag lehetett volna megmondani. Azért láttam és látunk számos ellenkező példát is, számunkra fontos és nagyon jó embereket is.

N. D. G.: Michael Pastonon és Donald Winchen kívül kivel sikerült külföldön kapcsolatot létesítened?

M. A.: Nem vagyok közvetlen és könnyen oldódó figura, sem kisebb, sem nagyobb társaságban. John Pocockkal, mondjuk – miután ott voltam a Hopkinson egy félévet az ő tanszékén 1986-ban –, akkor kerülök jó viszonyba, amikor Pocock itt jár egy felvilágosodáskonferencián Budapesten, és nagyon elégedetlen – a felesége meg különösen elégedetlen – a szállodával, és akkor megkérdi tőlem, hogy nem lehetne-e... Isten éppen úgy adja, hogy ez a lakás, ahol most beszélgetünk, üres, az anyósom az unokáival fönny van a Mátrában, vagyis lehetne... És akkor John Pocock a szálloda helyett nálunk lakik, többször lejön hozzánk, egyszer a felesége is lejön, és Felicityből kibukik az a mondat, hogy ha akkor ő ezt tudta volna, amikor mi ott voltunk. Well. Ez az anekdota sok mindent kifejez, és nemcsak a másik oldal habitusából, hanem az enyémből is. Igazából kevésbé jöttek létre kapcsolatok, de John Dunn szintén ült az asztalomnál nem olyan régen, vacsoráztunk és beszélgettünk. Nem vagyok az az ember, aki tudatosan építi a kapcsolatait, és tudja őket használni.

N. D. G.: Akkor ott Angliában, a hetvenes években merült fel benned utoljára a disszidálás gondolata?

M. A.: Igen. Volt egy ok, amit még nem említettem. Csak én voltam, aki majdan a szüleimről gondoskodni tudok. És a hetvenes években azt gondolni, hogy az ember elmegy innen, azt jelentette, hogy ez végleges. És nekem nagyon határozott döntésem volt, mindazt látva, ami a családban történt, hogy azt én nem. Azt a mintát nem. Addig, amíg vagyok, gondoskodni fogok róluk. Nem az lesz, ami egy generációval előbb volt. És ez így is lett. Nem tudtam 1978-ban, hogy még az életemben fog a történet megváltozni. Annyira nem tudtam, hogy amikor volt az a konferencia – talán Bence Gyuri produkálta, az volt a címe, hogy „Láttuk-e, hogy jön?” –,⁹ akkor ott Laki Misi elmesélt egy anekdotát, hogy a Budaörsi úton odaállok az ablakhoz és azt mondom jelentősegteljesen: minden nagy birodalom összeomlik egyszer. Ez nekem határozott meggyőződésemm volt, úgy gondoltam, hogy a Szovjetunió reménytelen, ha nem sikerül közben elpusztítania a világot, akkor el fog tűnni, össze fog omlani. De az is a meggyőződésemm volt, hogy ez nem az én életem problémája. Azt szoktam rá mondani, hogy én a török birodalom alattvalója vagyok valamikor az 1500-as évek második felében, és az, hogy majd 1686-ban... Ha itt marad az ember, akkor ebben fog élni. És ez azt jelentette, hogy a marginalizálódás vállalása tudatos döntés: ebbe nem

⁹ Láttuk-e, hogy jön? A társadalomtudomány sikerei és kudarcai a kelet-európai politikai átalakulásban. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Társadalomfilozófia és Etika Tanszéke és a BUKSZ (Budapesti Könyvszemle) rendezésében 1990. december 7-én tartott szimpózium anyaga. Budapest, T-Twins, 1991.

bekapcsolódni, nem részt venni, nem megcsinálni, csak azt, ami valamilyen értelemben elkerülhetetlen, nem írni, nem keresni a tudományos izéket stb.

N. D. G.: A marginalizálódás, a hivatalos tudománytól való eltávolodás a nem hivatalos formákhoz való közeledést is jelentett?

M. A.: Nekem ugyan nem volt kapcsolatom és közöm a repülőegyetemekhez, de talán már a nyolcvanas évek közepén, amikor a gyerekeim már kicsit nagyobbak voltak, megkeresnek egyetemisták a közgázról és azt akarják, hogy tartsak előadásokat, mindenén kívül. Feljönnek a lakásomra, és akkor a gyerekek békésen mennek fürödni meg minden, mert tudják, hogy érkeznek a diákok, és az apu tanít. Teleírok nagy füzeteket, ahogy akkor és azóta is a szokásom, és tanítom azt, amiről valami fogalmam van. Aztán van olyan is, hogy ez az intézetben történik, még előtte, van, hogy valakinek a lakásán, nem nálunk, ez több éven át van. De hivatalos oktatás akkor nincs. Oda nem tehetem be a lábam.

N. D. G.: Egyetemi oktatói pályafutásod hogyan kezdődött?

M. A.: Valamikor a nyolcvanas évek közepén jött egy megkeresés, nem a közgázról, hanem a bölcsészkarról Kovács János Mátyás közvetítésével. Neki voltak kapcsolatai, hogy mi ott tanítsunk. Azt taníthatunk, amit akarunk, ha ki akarunk dolgozni valami saját tananyagot, ám legyen, és akkor azt taníthatjuk. Jani a szovjet és a kelet-európai elmélet tudója és művelője, én meg azé, amié, és hát akkor nem fogjuk ezeknek a derék lényeknek – végül is bölcsészek – ezt a polgárd hülyeséget tanítani, akkor elmélettörténetet fogunk tanítani. Nem úgy, ahogy a modern amerikai egyetemeken akkor már van, a világ nem 1776-ban kezdődik, ahogy Mark Blaugnál,¹⁰ a világ bizony a görögökkel kezdődik, mélységesen mély a múltnak kútja, ironizáltam a vonatkozó tankönyvfejezetben is. Akkor rakjuk ezt össze, lesz benne antik ökonómia, lesz benne Aquinói, mert hát nekik mégis illendőbb, hogy ilyenekről halljanak, meg lesz benne XVII. századi filozófia, aztán lesz benne, mert Janinak az kell, Buharin és Preobrazsenszkij stb. Sokat dolgoztunk, és így valahogy össze is állt és el is kezdődött, aztán volt róla valami nyűglődés, hogy így mehet-e, lehet-e. Marival fönt vagyunk a Mátrában, és ott találkozunk egy mérnökszerű emberrel, akinek a gyereke egyfelől a Radnótiba jár, tehát Mari ismeri, másfelől az illető éppen valami miniszterhelyettes az Oktatásügyi Minisztériumban vagy

¹⁰ Ő írta a *mainstream* közgazdaságtan akkor népszerű elmélettörténeti tankönyvét: *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge, Cambridge University Press, ötödik kiadás, 1996 (első kiadás: 1962).

minek hívják akkor. És akkor ez szóba kerül, és az elvtárs, aki nem hülye, tehát nem a Kucsera elvtársak fajzatából való – a nyolcvanas évek második felében vagyunk –, azt mondja, miért lenne ez probléma? Egyetemi szabadság van, azt tanítotok, amit akartok. S akkor ez egy darabig megy, és egészen odáig próbál menni, hogy amikor a rendszerváltás már úgy kezd zörögni befelé az ajtón, Vilmos elvtárs tesz egy tétova kísérletet...

E. Á.: Átalakítani a tanszéket?

M. A.: Pontosan. Tételesen azt mondja nekem, hogy menjek oda, és legyek az utódja. Ezt nem meséltem el, amikor sok évvel később 2012-ben találkoztam és megismerkedtem azzal az emberrel, akit ez a poszt teljes joggal megilletett, és akié valóban lett a tanszék: Bácskai Verával, aki most halt meg. Ez a bölcsészkaron most a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék. 1989 környékén járunk, hívnak a doktori iskolába, ahol valami politikafilozófia doktori képzés van alakulóban. Aztán van az, ami a CEU-nak valami furcsa, kezdeti előképe, amit Rév István szervez, amikor idejönnek amerikai diákok, talán Madisonról-Wisconsin Universityről, ez is a habzó kilencvenes évek legelegeje, nekik kell előadást tartanom a Közgázon. És a Közgázhoz nincs közöm továbbra sem.

E. Á.: És a Rajk Szakkollégium?

M. A.: A Rajkba hívtak, és ott több éven át tanítottam. Pár évvel később kajánul konstatáltam, hogy noha nem volt szándékom, hasonlatos voltam Schumpeterhez, mert ő is elég nehezen jutott el Smith elejéig akkorra, amikor már Marshallon is túl kellett volna lenni. Igen, ez volt, de ez jó volt, és érdekes, még ha akkor még nem is voltam működésképes, jó előadó. Teleírtam füzeteket, sok mindent másképpen kellett összegyűjteni és elolvasni. Aztán lett 1996, amikor Mátyás végképp nyugdíjba kényszerült, és akkor Andorka Rudolf megszüntette a tanszéket, mondván, hogy erre nincs szükség, ez elmúlt, most már számos tantárgyban tanulják. Később ezt valahogy visszacsinálta, és Bekker Zsuzsát, aki tanított azon a tanszéken, bízta meg a tanszékvezetéssel, méghozzá főállásban, és a következő év elején Zsuzsa odahívott engem. Volt egy terve arról, hogy mit kellene csinálni, és ebbe a tervbe elég nagy energiával és munkával beszálltam, noha ez párhuzamos tevékenység volt akkor már.

N. D. G.: Már a tanszék szervezésekor szerepeltek Bekker Zsuzsa tervei között az egyetemes és a magyar közgazdasági gondolkodás legfontosabb műveit, irányzatait és szerzőit bemutató kötetek?

M. A.: Teljes mértékben. Tudatos volt, hogy ezt akarta, ezt akartuk csinálni, ez nagyon fontos volt. Akkor még ez a tárgy jelentős számú hallgató számára kötelező volt, és valamit a kezükbe kellett adni, ami nem azonos az addigi tankönyvekkel. És az is Zsuzsa kedves eszméje, mondanám, vesszőparipája volt, hogy nekünk a magyarral is kell foglalkozni. Nem azért, mert a magyar színvonalában a világ tetején volt, vagy lett volna, hanem azért, mert egyfelől ez a mi dolgunk. Másfelől, mert a magyar történelemben, eszmetörténetben, a politikában stb. fontos, hogy mi volt a közgazdaságtan, mit tanítottak és mi volt a közgazdászok szerepe.

E. Á.: Kornai Jánossal való kapcsolatodat hogyan írnád le?

M. A.: Jánossal sok éve nagyon jóban vagyok, azóta ismerem, hogy az Intézetbe kerültem 1969-ben, ő meg visszakerült két évvel korábban. Nem voltam az ő csoportjának a tagja, de például Farkas Kati az volt, és ezért is jóban voltunk. Kedves emlékem az, amikor Kornai János a Margitszigeten megkérdezi a véleményemet a legújabb könyvről.¹¹ És akkor elmondom Jánosnak, hogy nem tudom befogadni, hogy van a tervezőnek két lelke, és ettől függően van vagy hajsza, vagy harmonikus növekedés, hát itten intézmények vannak, politikai rendszer van, érdekek stb. Erre megkapom Jánostól azt, teljesen komolyan és őszintén, hogy ő úgy ír, hogy amit ír, az itthon is megjelenhessen, ne csak ott.¹² Jó, de akkor nekem erről mit kellene beszélni?

Aztán van egy hosszabb periódus, amikor Kornai úgy véli, hogy én lepolgáriközgazdászotam őt a már említett *Grundrisse*-cikkből egy lábjegyzetben,¹³ és ez minősítés, ami megengedhetetlen ebben a rendszerben, ez feljelentés. Én nem szántam annak, hanem azt véltem benne hangsúlyozni, hogy ő már nem azt a beszédmodot használja, ami itt megy, és amit én is használok, tehát ellenkezőleg gondoltam, de volt benne valami, és akkor sokáig nem beszéltünk. Ma azt gondolom, hogy az akkori helyzetben igaza is volt, de akkor, amikor engem feljelentettek ugyanezért a cikkért, és nem volt tudható, mi lesz a dolog vége, nyilván kevésbé voltam nyitott a számonkérésre. Ez aztán enyhül, aztán megváltozik. Amikor a szocialista rendszerről szóló könyvén dolgozik, János

¹¹ *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

¹² Vö. az önéletrajzában is megfogalmazott elvével: „Arra törekedtem, hogy ne mutassak kétféle arcot, egyet odahaza és egy másikat Nyugaton.” Kornai János: *A gondolat erejével*. Budapest, Osiris, 2005. 183. o.

¹³ Az *Anti-equilibrium* (*Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971) kapcsán, együtt említve W. Leontieffal és J. Robinsonnal, akik abban az időben szintén élesen bírálták a *mainstream* közgazdaságtant.

felkér, hogy gyűjtsem össze a releváns Marx-idézeteket. Amikor a Collegium Budapestben vagyok, már újra nagyon jó a kapcsolatunk. Igazán nagy változást az hoz, amikor János elkezd a rendszerparadigmával foglalkozni, és egyszer szemrehányóan megkérdezi tőlem, hogy miért nem mentem el az előadására, amelyre meg voltam híva. Ebben volt némi igaza, s ezt valami módon kompenzálni kellett. Akkor lett a Közgazdaságtudományi Egyesület, az MKE, ami a tudósoknak lett kitalálva a Közgazdasági Társaság helyett, ami a politikusoké és a vállalati embereké volt akkor is és azóta is, s azon kellett előadást tartanom, amit akkor Jánosról és a rendszerparadigmáról tartottam, s ez egyszersmind az ő születésnapjára volt.¹⁴ Az nagyon tetszett neki, és azóta a mi viszonyunk nemcsak szakmailag, hanem emberileg is felhőtlen. Amióta az érdeklő, ami az utóbbi két évtizedben és most is érdeklő, amióta neki alapvetően fontos Marx, Schumpeter, Keynes és Hayek, amióta nem egy kvázimatematikai modellrendszerben akarja leírni a világot, hanem a rendszer egészének alapvonásait és dinamikáját akarja megérteni és ábrázolni, azóta sokkal több az érintkezési pont, és számomra rendkívül nagy öröm, hogy így alakult.

HARMADIK BESZÉLGETÉS

Két világ polgáraként – az eszmetörténész és a tisztviselő

Nagy Dániel Gergely: Mi jelentette a legnagyobb személyes és szakmai kihívást abban, hogy a Közgázon oktattál?

Madarász Aladár: Noha pedagógiai képességeimet sosem becsültem túlságosan nagyra, mégis próbáltam vigyázni, hogy érthető legyek, ne csak magamnak beszéljek, és ne csak arról adjak elő, ami engem érdekel. Volt a dolognak egy gyötrelmes favágásrésze is, amikor a Közgáz harmadik emeletén fémtető alatt a nyári hőségben kellett harmincvalahány embert vizsgáztatni. Volt olyan, hogy kijöttem késő délután, már majdnem este az egyetemről, és megálltam a Fővám téren, hogy komolyan elgondolkodjak azon, miként jutok haza, mert annyira sokat vett ki belőlem az a nap. Ugyanakkor voltak csodálatosan szép pillanatok, az egyiket őrzöm: amikor még nincs meg a vonatkozó tankönyvi rész, de tartunk róla órát, és jön valaki vizsgázni. A tárgy az osztrák közgazdaságtan. A vizsgázó elkezd mondani, és rajtam átfut a döbbenet. A döbbenet

¹⁴ Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? Megjegyzések a rendszerparadigma elmélettörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. (2008) 2. sz. 95–106. o.

annak szól, hogy noha azt tudja, amit elmondtam, nem tud többet, de sokkal logikusabban, jobban felépítve, rendszerezettebben, összefüggőbben – vagyis legalább egy-két kategóriával jobb annál, mint aki vizsgáztatja. Akkor átvillan rajtam, hogy igazán kár, hogy nem vagyunk a szó teljes értelmében tanszék, mert akkor most azt kellene mondanom, hogy „kedves kollegina, mi most beszéljessünk. Én látom, hogy maga aktuárius lesz, de ha módja van rá, akkor ezt felejtse el három évre. Jöjjön ide”! Akkor kiderül, hogy kibírjuk-e egymást, de magát tényleg az isten is ide teremtette. És nem arra, hogy kockázatokkal bíbelődjön. Vagy az olyan egyszerű dolog, amikor sietek, és valamilyen elméleti levezetésben kihagyok két lépést. Odajön utána hozzám egy fiatal, hogy tanár úr, itt valami hiányzik. Akkor teljesen mindegy, milyen az az óra, milyen a társaság, az ember úgy érzi, hogy éppen most kell elszállni. Van értelme a dolognak. Igen. Ezek jó élmények, az ember gondolkodásmódja jelentős mértékben változik és alkalmazkodik, meg kell írni egy tucatnyi rövid összefoglalót különböző emberekről, és meg kell írni a korszakok bemutatását. Ez hihetetlenül produktív, összehasonlítva azzal, amit addig csináltam, és ahogy addig csináltam. Egy Közgázton tanító jeles kollégám ugyan ma is azt szokta mondani, hogy a könyv, amit csináltunk, taníthatatlan, és hát elismerem, hogy azok a fejezetek, amelyeket én írtam, esszéjellegűek, és nem az 1-2-3 pontot felsoroló rendes tankönyvi szövegek, de hát az előbbi példa is, meg egy csomó vizsgaemlékem arról szól, hogy voltak fiatalok, akik úgy értették meg, adták vissza, hogy az ember azt érezte, volt annak foganatja, amit csinált. Legalábbis amíg lehetett, és amíg hagyták.

N. D. G.: Melyek voltak azok a külső változások – legyen szó az oktatásról, a politikáról, vagy akár a hallgatói preferenciák változásáról –, amelyek a leginkább hatással voltak a tanszék működésére, akár pozitív, akár negatív értelemben? Mennyiben kellett nektek, oktatóknak alkalmazkodni? És volt-e valami, ami mindig az állandóságot jelentette a változó körülmények közepette?

M. A.: Ahogyan az átkosban mondták, volt egy kicsi, de jól működő kollektíva. Egy jól együttműködő társaság, belső konfliktusok pedig különösebben nem voltak. De hát mi sokszorosan szálla voltunk! Egy adalék: Mátyás akadémikus feljelent bennünket az MTA-n, hogy mi nem hagyjuk őt tanítani, és nem az ő tankönyvét használjuk. És az MTA IX. osztálya foglalkozik a kérdéssel. Ennek az ügynek folyományai is voltak. Amikor Bekker azt akarta, hogy én legyek az utódja, és ezért el kellett zárándokolnom a dékánhoz, és megbeszélnem vele, hogy mi legyek. Neki két feltétele volt. Az egyik, hogy legyek főállásban az egyetemen. Mondtam, hogy ezt értem, de azért legyen másképp. Akkor meg

fogom cserélni, az intézet lesz a fél és az egyetem az egész. A másik feltétel ugye a politikai tevékenységem. Mondtam, hogy abból már úgy sincs sok, és annak addigra úgylis vége lesz. Amit előadtam, betű szerinti leírása a történeteknek. Visszamegyek a tanszékre, ott várnak és kérdezik a kollégák, hogy mi történt. Mondtam, hogy minden rendben van, mindenben megállapodtunk, csak egy gond van: ebből semmi nem fog megvalósulni. Pontosan így történt, az lett kimondva, hogy az akadémikusok az egyetemen, a karon nem tartának helyesnek, ha egy ilyen pályázatot kiírnának. Nem is lett kiírva. Azok a konfliktusok, amelyek 1968–1969-ből datálódtak, megmaradtak. Megmaradt a gyűlölet. A szembenállás intézet és egyetem között szintén jócskán megmaradt ezeknek a figuráknak a fejében, és ezek a hivatalos akadémiai tudományban továbbra is meghatározók voltak és maradtak, aminek fizettem és fizetem az árát. Ennek az egyik következménye az volt, hogy onnan engem a lehető leghamarabb nyugdíjba küldtek, a másik következménye az volt, hogy a kolléganőmet, Hild Mártát, a tanszékvezető egyetemi docenst egyik napról a másikra elküldték, hogy ne legyen tanszék.

Még egy korábbi történetet is meg kell említenem, mielőtt továbblépnénk. Már mondtam, hogy Bródy elég sokat volt el Afrikában, aztán Amerikában. Már a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején vagyunk, amikor a csoportja kap egy megbízást, azt hiszem, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság keretében arról, hogy írjon a magyar gazdaság tendenciáiról, és készítsen statisztikai-matematikai elemzést, akármit. Andris a többiekkel együtt megcsinálja, de amikor prezentálni kell, már éppen nincs jelen. És akkor ilyen formális-informális módon nekem kellett helyettesítenem. Aki ezen a megbeszélésen elnököl, a Tervhivatal elnökhelyettese, korábban az egyetemen volt, a népgazdaság tervezése című tanszéken. Nagyon rossz viszonyban voltam vele az egyetemen, meg is tette, amit tudott. Az elnökhelyettes elvtárs fel van háborodva, rikácsol. Nagyon alpárian szokta kifejezni magát. Augusztinovics Mária a bokámnál jelez. De hiába, mert egy ponton nekem ebből elegendem van, és körülbelül azt mondom neki elvtársozás és miegyéb nélkül, hogy addig örüljön, amíg azt, hogy a magyar gazdaság így ezen az úton el fog lehetetlenülni, itt bent mi mondjuk, és nem az emberek kint az utcán. Ez a Szolidaritás idején van. A Tervhivatalban vagyunk, az elizélt palota a Roosevelttéren, mi onnan visszamegyünk a Budaörsi útra, és még nem érünk vissza, amikor Nyers Rezsőnél, az intézet akkori igazgatójánál az elnökhelyettes feljelent. Azért az nem következik be, hogy Nyers ezért csináljon velem valamit. És a történet úgy kerek, hogy sok évvel később van a Széchenyi Professzori Ösztöndíj, ami a szocialista-liberális kormány idején van, és pályázatok értékelésére Bródy kap felkérést, ő meg engem is felkér szakértőnek, hogy együtt nézzük

a pályázatokat. És én ott meglátom ennek az embernek a jelentkezését. Nincs semmiféle komoly szakmai alapja, és amiket írt, az semmiféle... Nem tisztzem részletezni. És akkor a dilemma, hogy mi legyen. Ha kiveszem magam a történetből, ezt úgy kellene kidobni, ahogy van. De ezt most nem tehetem meg. Mindazzal együtt, ami ennek az előtörténete, nem vállalhatom, hogy odaírom, hogy... Nem fogom odaírni. Azt fogom odaírni, hogy fenntartással, de javaslom. Nem voltam boldog magamtól ebben a dilemmában.

Összességében tehát volt egy ilyen része is a dolognak, folyamatosan voltak konfliktusok, nemcsak nekem, Zsuzsának is, azokkal a figurákkal, akik végig ott voltak az egyetemen a hatvanas évektől kezdve, és akik számára az ő erősen európai úrinő volta ugyanúgy provokáció volt, ahogy az én létem és attitűdöm is provokáció volt. Ugyanakkor voltak olyan emberek az egyetemen, akikkel meg lehetett lenni, sőt jóban voltunk, és ez nem politikai nézetektől vagy helyzetektől függött, mert Mészáros Tamás és Chikán Attila nem ugyanazt a politikai beállítottságot képviseli, de mindkettő ilyen ember volt.

Erdélyi Ágnes: A Budapesti Könyvszemle hogyan került be az életetbe?

M. A.: Nem igazán emlékszem, mikor kerültem a BUKSZ szerkesztőségébe.¹⁵ Arra, hogy hogyan, már inkább. A BUKSZ-alapító Bence György valami miatt egyszer csak megunta, megelégtelte a folyóiratot, megsértődött rá – ami nem volt egyedülálló az általa alapított intézmények esetében –, és otthagya. Kivált a szerkesztőségből, pedig a BUKSZ az ő gyermeke volt. Akkor a BUKSZ-ba keresni kezdtek valakit, valami kritikus egyedet...

E. Á.: Valakit, aki mindenben meglátja a rosszat...

M. A.: Hogy finoman fogalmazzak, amikor elhangzott a javaslat rám vonatkozólag, valaki, aki ma is tagja a szerkesztőségnek, azt mondta, hogy „azt? De hát az egy gonosz ember!” Ebben van valami. A veled való barátságom is úgy kezdődött, hogy belekötöttem a BUKSZ-ba egy elég kaján olvasói levélben, és amikor odamentem, ki is fejtettem, hogy kérem szépen, számomra a szerkesztői tevékenység igen magas foka az, ha egy folyóirat adott száma egyetlen oldalból áll, és azon az oldalon az a mondat olvasható, hogy ebben az időszakban a szerkesztőség egyetlen beérkezett kéziratot sem talált közlésre érdemesnek. Pont. Az anekdota úgy folytatódik, hogy nemrégiben a szerkesztőség egyik új tagja felcattan, hogy volt-e olyan valaha, hogy Aladárnak egy

¹⁵ 1996 (a szerk.).

cikk tetszett? Mire a többiek mind nevetésben törnek ki, és a szerkesztőség egyik régi tagja elmagyarázza neki, hogy az nem úgy van. Aladár azért kerül ide, hogy legyen valaki, aki mindenben meglátja... Ugyanakkor nagyon érdekesnek és a perspektívámat tágítónak érzem azt, amit a BUKSZ-ban csináltam és csinálok, és azt is, hogy azokkal az emberekkel ülhettem és ülhetek együtt, akikkel ott dolgozom van. És most, amikor a BUKSZ anyagi és egyéb okokból a zombilét állapotában van, elég mereven szoktam képviselni azt az álláspontot, hogy azok között a körülmények között, amelyek ma a társadalomtudomány és a magyar nyilvánosság helyzetét meghatározzák, semmit nem szabad földadni. Semmilyen fórumot, orgánusot, akármit nem szabad abbahagyni, ahol dolgokat érdemük szerint mérlegelünk és közlünk. Amíg lehet, nem. Úgyhogy nagyon fontos volt, hogy egy csomó dolgot a BUKSZ-ban meg tudtam jelentetni, beleértve több kedves ismerősöm, barátom, nyugati kollégám írását, aki hajlandó volt odaadni cikkét, vagy akár írni a BUKSZ-nak. Úgyhogy ezt nagyon szerettem és szeretem. Ebben a közegben is egy csomó konfliktuson, ami elkerülhetetlen, túltettem magam. Remélem, ez még így megy egy kicsit.

N. D. G.: És a fővároshoz hogyan kerültél?

M. A.: Az ember néha meggondolatlanságokat tesz. Ebben az esetben a meggondolatlanság az volt, hogy 1990 nyarán, túl a parlamenti választásokon az egyik, akkor kedves intézeti kollégám éppen ott hordozza körül, mint valami véres kardot, a felhívást, ami Demszky Gábor támogatására szólít fel, én aláírom, és ez megjelenik az újságban is. Aztán jön az ősz, van a választás, és lesz, ami lett. Demszky környezetében akkor van két ember, az egyik Kemény István, a másik Atkári János, akivel Mari révén kerülök szoros barátságba, együtt csinálták a Studium Generalét, ő volt akkor a kari KISZ-titkár, voltak is cirkuszok. Atkári is odakerül a Városházára, először talán sajtófőnöki pozícióban. Engem is hívnak, menjek oda. Elég szkeptikus vagyok, egyrészt 1989–1990-ben az egészét úgy élem meg, hogy ez egy kivételes történelmi pillanat, másrészt nagyon tartok tőle, hogy ebből mi lesz a magyar történelmi adottságok ismeretében. Mondok is olyat a négyigenes népszavazás után, hogy ezt most jól tessék megjegyezni, ez volt az utolsó alkalom, amikor örülhettünk, és ebben részt is vesznek.

Emlékszem olyan beszélgetésekre sok évvel később, amikor egészen negatív vélekedést adok elő 1989–1990-ről, például Dornbach Alajossal. Visszatérve '89-re. Aláírtam valamit, ami megjelent, és ugyan valószínűleg a töredék töredékében sem mutatható ki azoknak a szavazóknak a száma, akik azért döntöttek úgy, ahogy, mert én aláírtam azt az akármit, de szép régiesen úgy hívják ezt, hogy morális obligó. Ha ezek után Demszky Gábor

és azok az emberek, akiket ismerek, és akikkel közeli viszonyban vagyok, engem hívnak, akkor nem mondhatom azt, hogy felejtsem már el. És akkor odamegyek, és ebből lesz 16 év, 2006-ig.

N. D. G.: Milyen feladattal bíztak meg először, amikor a Városházára kerültél?

M. A.: Először ki kell találni, hogy mit is csinálok ott. A főpolgármester gazdasági és pénzügyi tanácsadója lettem, akármit is jelentsen ez. Ennek nagyon szép, komikus esetei is voltak, például amikor jött egy idegenbe szakadt hazánk fia, aki tudja, hogy nekünk pénz kell. Bejött egy csak lengyel vagy cseh filmben megjeleníthető bundában, és előadta, hogy szerez 100 millió dollár kölcsönt Nyugatról, annak 8 millió a közvetítői díja, abból 6 az övé, 2 az enyém. Ilyen helyzetben a „mars ki!” talán nem egészen helyénvaló, de jeleztem, hogy ezt a beszélgetést befejeztük, és utóbb mondtam a titkárnőnek, hogy ezt az embert többet beereszteni nem lehet. Akkor ebből lesz egy parlamenti interpelláció, hogy a főváros nem fogadta megfelelően a felajánlott segítséget. Kétmillió dollár, ha visszaszámolok, 1990-ben elég sok pénz volt.

Ezek után ki lesz találva, hogy nekem a nemzetközi pénzügyeket kell kezelni, mert biztosan tudom, hogy mi az a Világbank. Valamelyest tudom, de ez elég valamelyest, Demszkynek viszont megmagyarázzák a különböző amerikai ismerősei és kapcsolatai. A fővárosnak jelentős kölcsönre van szüksége, és a Világbankkal meg az újonnan alapított EBRD-vel kell erről tárgyalnia. Elkezdem ezt csinálni. Bemegyek az első tárgyalásra, amit máig nem felejték el. Ott vannak a főváros szakemberei a különböző osztályokról-ügyszakályokról, mérnökök. A tárgyalás borzasztó, mert a világbankosok kérdeznek különböző dolgokat, ezek meg egymással veszekednek. És azért nem kell túlságosan nagy elmélyedés abba, hogy mit olvastam iskolás koromban Patyomkin elvtárs diplomáciatörténetében, hogy ez azért nem így működik. És akkor a következő tárgyalás előtt összehívom a delikvenseket, és azt mondom, hogy 1. lesz egy fővárosi álláspont, amit előtte egyeztetünk; 2. az szólal meg, akinek én szót adok és 3. azt mondja, amiben megegyeztünk. Aki nem, az vagy ne jöjjön el, vagy vegye tudomásul, hogy utána nem kell többet eljönnie.

És akkor, ilyen elementáris dolgokkal az ember elkezd belejönni, és megcsinálja a feladatot, amit kapott, hogy a következő választásra – tehát elég rövid idő alatt – álljon össze egy Világbank–EBRD kölcsön, szülessen meg róla egyezmény, és annak legyen látható eredménye Budapesten – vagyis, sok éves szünet után vegyünk új buszokat. Megtörtént. Mi több, belekerül a megállapodásba a kisföldalatti és az Andrássy út rekonstrukciója. Vagyis úgy tűnik, hogy nem értvén ehhez a mesterséghez..., vagyis csak annyira értvén, hogy az apám

az ötvenes évektől kezdve a nyugdíjazásáig a Budapest Városépítési és Tervező Intézetben dolgozott, a közlekedési szakosztályon, aztán a zöldterületin is, én meg bejártam hozzá, ennyi közöm volt ehhez, és a Városházát ismertem mint épületet. Jártam ott. De az a fantáziámban soha nem fordult elő, hogy oda be fogok menni más minőségben...

És akkor fokozatosan hárman, Atkárival és Keménnyel egy Demszky melletti csoportot alkottunk, amely ezen túlmenő kérdésekkel is kabinetként foglalkozott. Atkári kabinetfőnök lett, s lényegében a mi dolgunk a legfontosabb döntések előkészítése elemzésekkel. Az a probléma ebben a felállásban, hogy ez egy politikailag új szituáció, és van egy apparátus régről, és az apparátus nem szereti az új szituációt, a politikai vezetők pedig nem bíznak bennük, amit valami módon mégis át kell hidalni, és mozgásteret kell teremteni, és úgy tűnik, ez megy. Ez nagyon sok idő, nagyon sok munka, ami időnként embertelen. Mari máig nem bocsátotta meg nekem, ami akkor történt... ez nem szép történet. Itt ebben a lakásban hal meg az anyósom, nem kórházban. Én vagyok vele utoljára, este, és hajnalban valamilyen rossz érzésem van, és feljövök és megtalálom. Akkor áthívom a szomszédból a sógoromat meg a feleségét, egy darabig itt vagyok, aztán a sógoromnak mondom, és nem Marinak, hogy most el kell menjek a Városházára, mert jön az EBRD-ből az egyik alfőnök, és nem mondhatom azt, hogy nem megyek, mert nekem kell tárgyalnom. Ez nem tartozik a szép dolgok közé. De mégis csak annak illusztrációja, hogy mennyire komolyan vettem ezt a dolgot.

Ez odáig megy, hogy Demszky azt akarja, hogy Atkári és én váljunk politikussá. Tehát kerülünk rá a fővárosi listára, kerülünk be a fővárosi önkormányzatba, a képviselő-testületbe. Elfogadjuk. 1994-ben járunk, amikor a fővárosi választók visszaigazolják a szocialista-szabaddemokrata koalíciót, ami a parlamenti választások után létrejött, de a választóközönség nagyobb támogatást ad, bekerülök, és egyike leszek a város tényleges meghatározó figuráinak. Olyannyira, hogy ott kell lennem a tárgyalódelegáció tagjaként, amikor a többi párttal a fővárosi koalícióról tárgyalunk. Megkérdezzük az illetékes főelvtársat, nem baj-e, hogy a háromfős tárgyalódelegációból ketten – Atkári és én – nem vagyunk tagjai ennek a pártnak? Mondja Magyar Bálint, hogy liberális párt esetében ez kifejezetten jó. Mindez azzal jár, hogy nem egyszerűen értelmiségi vagyok a továbbiakban, aki kívülről mondja a magáét, hanem politikai szerepem lesz és politikai felelősségem.

1994-ben Demszky Gábor följánlja nekem a főpolgármester-helyetteséget, gazdasági vagy gazdálkodási területen. Akkor ez egy kicsit megüt, elmegyek kedvenc barátomhoz, hogy való ez nekem? De Misi nem beszél le róla. Végül is úgy döntök, hogy nem fogadom el. Akkor rámarad a dolog Atkárira, de ő arra kér, hogy továbbra is vegyem át tőle azokat a feladatokat,

amelyeket ő nagyon nem szeretne vállalni, ilyenek voltak a külföldi pénzügyi kapcsolatok, a különböző bejelentkező bankokkal és egyéb szervezetekkel való tárgyalások, legyen szó vigécekről – azok napi rendszerességgel estek be a Városházára – vagy komoly partnerekről.

Már előtte is van ilyen, amikor létrejön a Világbankkal és az EBRD-vel a kölcsönszerződés, és elindul a projekt. Az ő szabályaik szerint ilyenkor kell léteznie az illető szervezetnél egy projektirodának, annak kell ezt menedzselni. Éppen Balatonalmádiban vagyok 1993 nyarán a két gyerekkel, akkor jöttem haza egy svédországi ösztöndíjról. Miközben ott ülök a gyerekekkel és ebédelünk, hívnak a telefonhoz. Atkári János hív, hogy mit szólnék ahhoz, ha az EBRD-projektiroda igazgatója lennék. Azt válaszoltam, hogy nem lennék. Mondta, hogy olyan nincs, mert mást nem fogadnak el. Kérdeztem, hogy ki nem fogad el mást? Se a kölcsönt nyújtó bankok, se a pártok. Vagyis a beszélgetés viszonylag rövidre zárult, és így lettem a projektiroda vezetője, ami azt jelentette, hogy napi szinten kellett elég sokat dolgoznom, és elég ronda nagy anyagi felelősség volt rajtam, jó pár millió dollárig az én aláírásom kellett a számla elismeréséhez.

N. D. G.: Tudósként hogyan tudtad összeegyeztetni azt, hogy ilyen praktikus ügyekkel foglalkozol? Hogyan gondolkodtál erről a hivatásról?

M. A.: A közgazdászképzésnek voltam az egyik produktuma, és egy közgazdász számára az olyan kérdések felmerülésekor, hogy mit jelent egy nagyváros működtetése, a költségvetés, a bevételek és kiadások, a városi közművek, a vállalatok megszervezése, mit jelent az, hogy a szolgáltatásoknak milyen árat kell megszabni, hogy fedezni kell a költségeket, vagy valamilyen támogatásokat kell tartalmazniuk, nem lehetett azt mondani, hogy bocsánatot kérek, engem inkább az érdekel, hogy Adam Smith hogyan értelmezte a láthatatlan kezet, és mennyiben gondolta kizárólagosnak *A nemzetek gazdagságában* az önzést, míg ellenben az erkölcsi érzelmek elméletében a szimpátiát, és akkor ez hogy van. Adam Smith memorandumokat írt az angol kormány felkérésére a gyarmati kérdéstről és az amerikai függetlenségi háborúról, és előadást tartott a glasgow-i kereskedőknek. Szóval nem én kerültem először ebbe a szerepbe. Ami a kérdés nehezebb része, és amivel kapcsolatban sok vizet lehet locsolni a Dunába, az az átlényegülés kényszeréről szól és a politikáról mint hivatásról. És arról is, ami a magyar átalakulásnak az egyik sokat piszkált, de rendesen végig nem elemzett kérdése. Hogy mi van akkor, amikor egy parlamentáris demokrácia keretében valaki, még ha átmeneti időre is, ami demokráciában természetes, értelmiségiből politikus lesz.

Végül is, ha belegondolok, azok a szerzők, akikkel foglalkoztam, vagy legalábbis a többségük vállalt szerepet. Smith *A nemzetek gazdasága* kiadása után a skót vámhivatal egyik vezetője lett – ami nem pusztán szinekúra volt, hanem tényleges feladat, ami el is vitte az idejét –, Ricardo parlamenti képviselőként fogalmazta meg és hirdette a radikalizmus és az általa helyesnek vélt politikai gazdaságtan elveit, Schumpeter balsikerű pénzügyminiszter volt az 1919-es Ausztriában, Keynes kétszer dolgozott minisztériumban: fiatalkorában, majd a második világháború idején. Tehát az, hogy a közgazdászok ilyen szerepet töltenek be, csak olyan szempontból kérdőjelezhető meg, hogy ha az osztrák iskolával kapcsolatos dolgokat vesszük, akkor például Hayek számára ez tabutéma volt. Mindig meg kell őrizni az intellektuális függetlenséget. Nem állítom, hogy választott politikusnak lenni – korlátozott értelemben, de mégis az voltam – és közben nem feladni a szakmai működést, konfliktusok nélkül megtehető, de az nekem nagyon fontos volt, és az is maradt, hogy ne fogadjak el olyan megbízatásokat, olyan tisztségeket, ami ezt már kizárná, és próbáljam folytatni a szakmai működést a fővárosnál töltött idő alatt is, ami nagyjából meg is történt.

E. Á.: Ezzel párhuzamosan te tanítótál is?

M. A.: Igen. Az már a projektigazgatás után volt. A fővárosi közgyűlések csütörtökön voltak egész nap, és egy időszakban megesett, hogy nekem aznap óráim voltak. És akkor tisztázni kellett az ülést vezető főpolgármesterrel, hogy az ebédszünet úgy legyen, hogy nekem legyen időm átmenni, megtartani az órát, majd utána visszajönni, hogy a következő szavazásoknál már megint ott legyek. Ez azt jelentette, hogy tanítottam, intéztem a fővárosi ügyeket, és voltam az intézetben.

1990-ben az intézetnek új igazgatója lett, akkor mi úgy döntöttünk és azt üzentük meg az Akadémiának – amely 1990-ben még bele is törődött –, hogy most az lesz az intézet igazgatója, akit mi oda megválasztunk. Addig egy agrárközgazdász volt, aki a pártfőiskoláról került oda. De most a kollégám és barátom, akit megválasztottunk, azt mondta, hogy azért az, hogy te itt is vagy, és csinálod ezt is mint projektigazgató, az sok. Úgyhogy dönts el! Úgy döntöttem, hogy le fogok mondani a projektről. Informálisan ez azért azt jelenti, hogy továbbra is sokat foglalkozom ezekkel az ügyekkel, de nem akarom a tudományt otthagyni, nem akarok kilépni – nem, nem, nem.

1994-ben lényegében szanálni kellett a fővárost. Előtte, ugye, kisebbségi kormányzás volt, ami azt jelentette, hogy rettenetesen nehéz volt a szükséges szavazatiarány-támogatást megszerezni, aminek mindig ára volt. Vagyis elszabadult egy csomó olyan költség, beruházás, amit a város nem volt képes finanszírozni.

Most a mi dolgunk az volt, hogy rend legyen, és ezt... vagyis: Bokros kicsiben. Törölni kellett a beruházásokat, többek között működési bevételeket kellett produkálni, és rendet kellett teremteni a város gazdálkodásában szakmai alapon. Másrészt olyasmit is véghez kellett vinni, amit a kormány is csinált: privatizálni kellett. És a privatizálás sikerén vagy sikertelenségén múlt, hogy a város fizetőképese tud-e maradni, vagy nem. Az előzmények alapján voltak bizonyos túlméretezett várakozások azzal kapcsolatban, hogy én mint szobatudós, mi mindent tudok megcsinálni. Ha azt mondom, hogy buszok lesznek, akkor a buszok a választás előtt lesznek, ha azt mondom, hogy elindul a kisköfalatti rekonstrukciója, akkor elindul. Ezért gondolták azt, hogy ha azt mondom, hogy meglesz a Fővárosi Gázművek privatizációja, akkor meglesz, tehát azt is csinálnom kell. Meg is lett. Ami azt jelentette, hogy vegyes tulajdonba került, német gázszolgáltató energi cégekkel, megfelelő német részvétellel az igazgatóságban, és ennek a folyamatnak a kezdetétől a felügyelőbizottság elnöke voltam. És ezt csináltam majd' egy évtizedig. Igyekeztem ugyan nagyon visszafogottan tevékenykedni, mert nem a német rendszert akartam, ahol a felügyelőbizottság az alapvető döntések meghozója, és az igazgatóság a menedzsment szintjén viszi a dolgokat. Ugyanakkor alapfeladatnak tekintettem, hogy jól működjön, szóval, hogy bizonyítsam, hogy ez működik, és ezt jól lehet csinálni.

A társaság első közgyűlése háromnegyed óráig nem tudott elkezdődni. Azért nem, mert ott volt az akkori fő német, aki korábban, mielőtt az energi céghöz került volna, egy német városban főjegyző volt. Jogász volt, és az volt a rögeszméje, hogy ő a magyar jogot is jobban tudja, nem csak a németet. Jó háromnegyed óráig az ő jogásza meg a mi jogászaink jártak a téglalap alakú terem egyik sarkából, ahol ő volt, a másikba, ahol én voltam, hogy legalább olyan állapotba hozzuk a dolgokat, hogy elkezdődhessen a közgyűlés.

Jó pár évvel később volt egy felügyelőbizottsági ülés az Óbudai Gázgyár – akkor még a Főgáz birtokában lévő – szép ipartörténeti műemlék épületében. Ott a két német cég jelenlévő képviselője között – ő volt az egyik, a másikat is ismertem, jóban voltunk – egy kis tételen kialakult egy vita. Mivel ez nem látszott jól kezelhetőnek, szünetet rendeltem el, hogy beszéljessünk. Ami itt jön, az önfényezés, nem is kicsi, de így hangzott el. Azt mondta ez a derék német a másik németnek, hogy ez egy pár ezer eurós tétel, nem értem, min vitatkozunk. És különben is: Herr Madarász azt mondta, hogy ez rendben lesz, és nekünk az ő szava elég. Ott és akkor úgy éreztem, hogy visszamentünk valahová Klement Judit kedvenc korszakába, valahol ott vagyunk, ahol ez a történet még jó volt, ahol a bizalom még szerepet játszhat – ezért csináltam. Ha ezt megkapod, akkor értelme volt. El is mentem pár évvel később a temetésére. Ez alapvetően fontos dolog volt, máig sikermutatónak kezelem. Jóval később,

amikor már folyt a mocskolódás, sárdobálás, miegymás, az akkori Fővárosi Vagyonkezelő vezetője még nyilatkozatba merete adni, nyomtatásban, hogy a Gázművek privatizációja mintaszerű volt.

N. D. G.: Erre vagy a legbüszkébb a fővárosnál töltött évekből?

M. A.: Amire büszke vagyok, az az, hogy ezenközben részt vehettem és támogatni tudtam jó dolgokat. Itt most persze ennek csak az értelmiségi, hogy ne mondjam, elitista mozzanatairól szólnék, nem szociális oldalról, mint például a privatizáció kapcsán a díjhátralékosokat támogató alapítvány létrehozása a Főgáznál. Van három ember, akiket én javasoltam, kettőt díszpolgárnak, egyet pedig más fővárosi kitüntetésre. Mindhárman élnek, a nevüket nem mondom. Ilyenkor az ember azt érzi, hogy van értelme ott ülni, ha megtisztelhetem magam ezzel, ha egy ilyen javaslatot megírok és aláírok. Ha sok egyéb nincs is.

De aztán a dolog nem végződött szépen a fővárosnál, mert a 2000-es évek elején Atkári és én fokozatosan ellentétbe kerültünk Demszkyvel – a szocialistákkal nem fokozatosan kerültünk ellentétbe, mert az mindig megvolt – és a helyi meg a központi szabaddemokraták többségével is. Ennek alapja a „van pénz” politikájának meghirdetése, a szigorú gazdálkodás feladása volt. Konfliktus és szakítás lett a vége, és akkor én gyakoroltam a rosszkedvű profetikus képességemet, amiről vannak igazi legendák. Ugyanis elmondtam, hogy ezt most megcsinálhatjátok, még az is lehet, hogy így választást tudtok nyerni, de nem éri meg. Ez gazdasági és politikai katasztrófához fog vezetni. Mert ennek az lesz a következménye, hogy az a szélsőjobboldal, ami ma nincs, ami ma nem látható, az az utcán fog masírozni és randalírozni.

E. Á.: Nem kellett rá sokáig várni...

M. A.: Sajnos nem kellett. De látható volt, nem a derült égből jött. Látható volt a katasztrófális politika. Úgyhogy jobbat tett az embernek, hogy végül ki kellett belőle maradni.

Táguló horizontok – a kutatástól a blogoláson át a könyvírásig

Erdélyi Ágnes: Hogyan gondolsz a Közgazdasági Intézetre és az itthoni kutatómunkádra?

Madarász Aladár: Ha az ember ennyi évtizedet eltölt ugyanazon a helyen, akkor elkerülhetetlen, hogy idomul a környezethez, akkor is, ha ez egy sajátos szituációt jelentett, hiszen évtizedeken át nem vettem részt – vagy csak korlátozottan vettem részt – azokban a tevékenységekben, amelyek az intézet működését alapvetően meghatározták. Némi kajánsággal azt mondtam 1990 után, hogy szerencsés vagyok, mert, ugye, eredetileg úgy volt, hogy az intézetben egy apró kis folt vagyok a szép, nagy egészben, amivel foglalkozom, az egy kis lábjegyzet, ha írunk róla valamit, hogy Adam Smith világa vagy a XIX. századi politikai gazdaságtan világa és vitái, az valójában mégis fontosabb, mint az, amivel itt a gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása címén évtizedeken át annyian bíbelődtek. Hozzá tartozik, hogy nem egyedül a Közgazdasági Intézet volt ilyen szempontból sajátos helyzetben, mert egyrészt nagyon kiváló emberek voltak – Bródy, Kornai, Nagy András –, akikkel társalogni, az írásait olvasni nagyon sokat jelentett.

Másrészt ez jelentett bizonyos fajta, az én esetemben elég világos elkülönülést is. Külön lehet beszélni arról, ami vállalható, de nem biztos, hogy konfliktusmentes. Volt olyan, nem is egy példa ebben a tevékenységben, amikor az, amit különben vállaltam és csináltam, és szerettem csinálni és fontosnak tartottam – például a Láthatatlan Kollégiumban való oktatást, majd annak bizonyos adminisztratív funkcióiban való részvételt – és annak lehetősége, hogy a fővárosban próbáljak ehhez támogatókat és erőforrásokat szerezni, egy irányban haladtak, még ha olykor meg is kérdőjeleztem magamban, hogy biztos-e, hogy jól van ez így. De mivel az, amit a Láthatatlan Kollégiumban csináltam – noha eleinte voltak fenntartásaim az elitképzés koncepciójával és a dolog szerény igényével kapcsolatban, amit az elnevezés is kifejezett –, és az eredmények, amiket produkálni lehetett, számomra meggyőzőbbek voltak, ezért azt gondoltam, nem etikátlan, ha ez a kettő valamilyen módon találkozik, feltéve persze, ha erről másokat is meg tudok győzni. Sőt azt is fontosnak tartottam volna, hogy ezek az intézmények a szó igazi értelmében meg legyenek alapozva, vagyis a tartós fennmaradásukhoz elégséges erőforrásokkal rendelkezzenek, akár a kollégium, akár a BUKSZ esetében, hogy Bence György két alapítását egybe kapcsoljam, de hát ez egyik esetben sem történt meg.

Ilyen volt az is, amikor szerepet vállaltam a Fesztiválzenekar működtetésében meg a támogatásában, ami egyfelől persze azt jelenti, hogy az ember valami olyasmiben működik közre, ami az ízlésével, zeneszeretetével függ össze, másfelől azonban máig azt gondolom, hogy jó érzéssel és büszkén vállalható volt – azért a teljesítményért, azért a művészi eredményért, ami Fischer Iván és akkor még Kocsis Zoltán irányítása alatt megvalósult. De ez azért mindig felveti a filozófuskirály nevezetes dilemmáit, hogy ez-e a modern demokratikus politika helyes működésmódja, vagy itt egy kivételes szituációban az értelmiségi szerepváltásáról volt-e szó, aminek ma legalább annyira negatívumait látjuk a következményekben, mint amennyire akkor meg voltunk győződve a lehetséges pozitívumok elérésének esélyéről.

Nagy Dániel Gergely: Szeretnék feltenni egy személyes kérdést. Az első írás, amit olvastam tőled, a rendszerparadigma visszatéréséről szóló tanulmány, már majdnem tíz évvel ezelőtt jelent meg. A tanulmányban nem foglaltál egyértelműen állást, hogy a nagy rendszerelmélet visszatérése szerinted meg fog-e valósulni. Arra lennék kíváncsi, hogy csaknem tíz év távlatából hogy látod most ezt? Beszélhetünk-e visszatérésről, ma tudnál ebben egyértelműbben állást foglalni? Mi változott azóta?

M. A.: Bródy András egyszer azt írta ezzel kapcsolatban, hogy az elméletlettörténész készíti vagy rajzolja meg azt a térképet, ami a többiek tájékozódásához szükséges. Ez nagyon szép metafora, csak nem vállalható; a rendszerparadigma-tanulmány elején el is mondom, hogy ez az, amire az elméletlettörténész nem vállalkozhat, nem ítélszéket tartunk elevenek és főképp holtak fölé, csak próbáljuk, mint Schumpeter írta volt, megérteni, hogyan működik ez az intellektuális tevékenység, hogyan születnek, maradnak meg és enyésznek el gondolatok, narratívák, diskurzusok.

A rendszerparadigma-tanulmány nagyon óvatos, de máskor is szeretem nyitva hagyni vagy három ponttal vagy egy kérdőjellel zárni a tanulmányaim befejező részét, a codát, ha úgy tetszik. Nem foglal állást, csupán azt a, mondhatnám, esztétikai választ adja, hogy a szerző nem tudja, hogy ez működni fog-e, de hogy igazából ez az a vállalkozás, amire érdemes vállalkozni. Benne volt az is, hogy mennyire imponált nekem Kornai intellektuális alapossága és rendszerező képessége, ahogy a saját törekvéseit, a saját gondolatait felülvizsgálva, újraértelmezve, szembesült azzal, hogy miért kell kitágítani a perspektívát, miért érdemes a mai közgazdaságtan vagy a társadalomtudomány adott keretei között és módszereivel élve feltenni újra azokat a kérdéseket, amelyeket a XVIII–XIX. és XX. század nagy alakjai feltettek, és nem beletörődni

abba Weber nyomán, hogy ez a korszak mindenképpen elmúlt, hogy csak a specializáció, a minél szűkebb területen való előrehaladás lehetősége és képessége adatik meg nekünk.

Most azt lehet mondani, hogy az a legitimációs válság – hogy egy régi, habermasi terminust idézzek –, ami 2008 után megjelenni látszik a mai kapitalizmusban, annak ellenére, hogy ez a rendszer gazdasági tekintetben többé-kevésbé túljutott ezen a válságon, még ha a növekedés eddig nem is olyan, mint amelyet egy válság utáni periódusban korábban látni lehetett, vagy amelyet a szakértők szeretnének – ez a legitimációs válság többek között kifejeződik abban, hogy az ilyen törekvésekre, azt nem mondanám, feltétlenül nagyobb a fogadókészség a szakmában, de egy szélesebb közönségben nagyobb az igény.

N. D. G.: Thomas Piketty *A tőke a 21. században* című munkája ilyen igénnyel fellépő könyv, és sokat is foglalkoztál vele...

MA: A történet arról szól, és ez óhatatlanul is formálja és deformálja az ember látásmódját, hogy többet foglalkozik holt, mint eleven szerzők szövegeivel, és többet próbál abból megérteni, hogy valaki, aki már nem résztvevője a diskurzusnak, mit és miért mondott, mint az, hogy mi a jelenkori diskurzus. Itt egy más összefüggésről van szó, egy olyan tevékenységről, amiről még nem beszéltünk. Nagyjából azzal egy időben, amikor 2010-ben kimentem a Duke-ra, lett egy olyan feladatom az Intézetben, hogy szerkesszek egy intézeti blogot. Ennek az irányultsága eleinte még nem az volt, ami később lett belőle, arra szolgált volna elsősorban és azt is igyekeztem, illetve igyekeztünk a blog ötletadóival, Halpern Lászlóval elérni, hogy az intézeti kutatók, a kollégáim kutatásairól, aktuális problémáiról szóló rövidebb írások jelenjenek meg. De ezt kezdettől fogva színezte, ami aztán a blog meghatározó arculata, profilja lett, hogy tájékozzdjon és tájékoztasson arról, ami a blogoszférában történik, ami ekkor indult robbanásszerű fejlődésnek a világban, és itt elsősorban az angolszász világról van szó, minthogy a közgazdaságtannak az alapnyelve ma már az angol; tehát ezt tekintse át. A blog mindmáig működik, az elmúlt időszakban több mint 2000 bejegyzés került fel rá, ami azt jelenti, hogy ennek körülbelül a 10-15-szörösét olvastam el és néztem át, és ebből válogattam. Ez most itt nem az önreklám helye, de azt jelenti, hogy az ember érzékelni vél tendenciákat, érzékelni véli, hogy azon a torzító szemüvegen keresztül, ami persze neki van szakmai hozzáértésből, kíváncsiságból és elfogultságból összerakva, mik azok a dolgok, amik figyelemre méltók vagy figyelemre méltók lehetnek, amibe persze erősen belejátszott, hogy ez a válság időszakában és a válságreflexióival kezdődött. Ezért is volt a számomra érdekes az, ami a Piketty-könyv körül kezdődött,

és már azelőtt éreztem, hogy fontos lesz a könyv, mielőtt angolul megjelent volna, és csak a francia eredeti volt hozzáférhető. Igazam lett, de a közgazdaságtanban kitapintható tendenciák vannak. És annak kifejezetten örültem, hogy ez visszatérést is jelent a XIX. századi diskurzushoz, ahhoz, ami nekem mondjuk a buborékok kapcsán elkerülhetetlen, természetes és gyönyörűséget adó volt, hogy egyszerre lehetett foglalkozni korabeli kimutatásokkal, árfolyamokkal és irodalmi szövegekkel, sőt képi megjelenítésekkel, hogy abban a világban ez nem vált el élesen egymástól, és nem biztos, hogy akár későbbi időszakokban, a XIX. században elvált volna úgy, ahogy ma, vagy ahogy ma elválasztottnak tekintjük. Hogy a XIX. századról is lehet úgy írni, hogy nemcsak Ricardóról van benne szó, hanem viktoriánus irodalomról, és a kettő összefüggéséről és kölcsönhatásáról. Ezért is volt Piketty számomra fontos, de nem gondoltam azt, hogy ebből az következne, hogy a közgazdaságtan vezető folyóiratában a matematikai és ökonometriai elemzéseket ezentúl olyan szövegek fogják felváltani, amelyeknek az a fő inspirációja, hogy ezt a mintát kövessék...

N. D. G.: Milyen szerkesztői elvek szerint készül a blog, és hogyan frissül a tartalom? Hogyan tudod naprakészen és szakmailag megbízható információkkal ellátni a fórumot?

M. A.: Hát ugye a dolog úgy kezdődött, hogy a szüleim lakásában a könyvespolc legalsó részén, méretének megfelelően a Pallas Nagylexikon 16 kötete volt, amit apám valahol a háborús időszak, az ostrom végén vagy után mentett meg valahonnan. Ma is el tudom mondani a tizenhat kötet címét, az A–Arad megyétől a Téba–Zsuzsokig. Ezt olvastam életemben először, amikor már fölérttem és tudtam olvasni az iskola előtt. Vagyis megszoktam, hogy mindent el kell hogy olvassak. A blognál ezt már nem nagyon lehet csinálni, mert annyi közgazdasági blog van, de azért naponta nyolcat-tízet megnézek. Minden áldott nap. Azt meg, hogy ebből mi érdekes, és mi vehető komolyan, a zsigereim alapján próbálom eldönteni. A blog szórakoztat, és kellemes foglalatosságnak tekintem, és ugyanakkor öregedve alkalmas felület is arra, hogy megpróbáljam fönntartani a szakmai tájékozottságnak valamiféle illúzióját.

E. Á.: Jó. Akkor most ráfordulnék egy „kényes” kérdésre. Nekem az a benyomásom, hogy a 2009–2010 óta született írások – a buborékokra gondolok, a láthatatlan kézre, meg a vállalkozóra – mintha könyvvé kezdenének kikerekedni...

M. A.: Amikor közeledtem a 65. évemhez, akkor az Intézet vezetője végül is azt javasolta, hogy ha maradni akarok, amit ő örömmel fogad és természetesnek

tekint, annak az az útja és feltétele, hogy megszerzem az akadémiai doktor fokozatot. Erre több felől, ilyen-olyan, szelídebb invitálás, noszogatás, taszigálás érkezett otthonról is, nagyra becsült kollégától is, sok évtizedes baráttól is. Én ugyan mondtam, hogy ez nem fog jóra vezetni mindazon történetek miatt, amelyek egyetemista korom óta a konfliktusaimat itt-ott-amott meghatározták, ez úgysem fogja azt az eredményt hozni, de végül is hajlandó voltam megtenni, amit ehhez meg kell tenni: összeraktam a Buborék-tanulmányokat meg az Adósság, pénz és szabadságot és az 1720-as Déltengeri-válság idején elhangzott kétségbeesett mondatot választva címként – A képzelt gazdagságunk szétolvad –, ezt beadtam akadémiai disszertációnak; még úgy el is képzeltem, hogy ha könyv lenne, akkor a címlapján az a XVI. századi, németalföldi metszet szerepelne, amikor a gyerekek a buborékokat hajszojják.

Nos, természetesen igazam lett... Kiváló akadémiai emberek támogatták ennek a disszertációnak az elfogadását, de az, ami hosszú évtizedek óta jellemezte a viszonyomat másokkal, az itt is érvényesült... Ami némileg elgondolkodtatott afelől, hogy kell-e nekem itt bármi egyebet csinálni ezek után. Végül is két-három ember véleménye változtatta meg a véleményemet; az egyik Kornai János volt, aki sokat tett annak érdekében, hogy ne ez a döntés szülessen, s aki utána is szükségesnek tartotta, hogy megmagyarázza nekem, hogy a legrosszabb reakció, ha azzal válaszolok erre, hogy abbahagyom. A másik a család felől érkezett, mert a kisebbik fiam azt mondta, hogy ez egy gyerekes dacreakció, és Mari is hasonlókat mondott. Kedvenc angliai barátom akkor még élt, és azt mondta telefonon, hogy ő is egy kicsit hasonló történetben vett részt, amikor megpályázta a cambridge-i tanszék vezetését, és valahogy sikerült elérniük, hogy a pályázata formai okokból még csak megfontolásra se kerüljön. Ő azt mondta nekem a telefonba: legyél büszke erre, sokat dolgoztak azon, hogy ezt elérjék.

Ezek után az történt, hogy további szövegeket gyártottam, még hozzá olyan szövegeket, amikkel viszonylag elégedett voltam, amihez kellett a negyedik szereplő is, aki érzett némi felelősséget az események alakulásáért, részben azért, mert egyike volt a legfontosabb rábeszélőknek. Laki Misi érzett némi felelősséget emiatt, és azt mondta, hogy nekem szükségem van egy másik közegre, hogy valami szakmai örömöm is legyen, és ebből született az, hogy a történészek, a Hajnal István Kör elhívott engem, hogy tartsak előadást az ő éppen esedékes konferenciájukon, ez volt a Láthatatlan kéz, és ebből lett az, hogy amikor Kövér Gyuri vezetésével létrejött a válságkutató csoport, oda engem meghívtak, és ennek kapcsán lett a vállalkozóról szóló írás.

Tapasz volt a sebre, de váratlanul sokat jelentett nekem a következő években, amikor Hont Pisti halálát követően intellektuálisan elmagányosodtam.

Azt sokan és sokszor mondták, hogy mindez könyv, és álljon össze, úgyhogy ennek olyan vonakodó céltáblája voltam, nem voltam biztos abban, hogy ennek meg kell történnie, nagyon sok kint és gondot okozott volna az, hogy ezeket a szövegeket felfrissítsem és naprakész legyen az irodalom. Láttam egy heroikus és hihetetlenül nyomasztó példát. Hont Pisti nagyon keveset írt, amit eléggé fel is róttak neki, de alapvető szövegeket. Ezeket a szövegeket egy kötetbe rakta, és ahhoz írt egy másfél száz oldalas bevezető tanulmányt, ami arról szólt, hogy mindezek hogyan függnek össze. Rengeteget dolgozott, rengeteget kínlódtott, és ez a könyv alapvetően sikeres és nagyon fontos lett, több díjat kapott. Csakhogy láttam, hogy ez mivel jár, és nem voltam és vagyok abban biztos, hogy ezt képes lennék és nagyon szeretném is megtenni.

E. Á.: Ha mégis lesz belőle valami, nem zárja ki, hogy a később született tanulmányokból is legyen.

M. A.: Valaki egyszer azt mondta, sok-sok évtizeddel ezelőtt, hogy későn érő típus vagyok, tehát lehet, hogy a hetvenes és nyolcvanas éveimben kell a könyveimet megírnom, de azért ne legyünk ilyen elhamarkodottan optimisták. Tudom azt, hogy képes vagyok kérdéseket föltenni, kifejtetni, problémákat átlátni, és hogy ez a képességem az idő előre haladtával elég jelentősen romlik, ugyanakkor bővül az az információs bázis, ami mindig problémát jelentett nekem, abban az értelemben, hogy ha a világon van valami, ami azzal foglalkozott valahol valamikor, amiről éppen most akarok valamit mondani, és én azt nem ismerem, akkor addig nekem nem lehet semmit se mondani, csak ezt fel kell kutatni, elő kell keríteni. Ez ugye Borges és az ő könyvtára.

E. Á.: Most min dolgozol? Mihez próbálsz mindent előkeríteni?

M. A.: Most több mindent kellene, de ami éppen nyomasztó feladatként áll előttem, az végül is egy klasszikus újradakozása. Valamilyen okból többször közöm volt hozzá, és nagyon érdekelt és vonzott a klasszikus közgazdasági szövegek kiadása. Ez elsősorban Adam Smithet jelentette volna, *A nemzetek gazdagságának* új, korszerű kiadását. Az első próbálkozás még az átkosban volt, amikor az Akadémiai Kiadónak készítettem egy javaslatot egy klasszikus közgazdasági sorozatra, és az első kötete Adam Smith lett volna. Smithnek egy XIX. századi és egy 1940-es fordítása van, az utóbbi sem volt nagyon hozzáférhető, ami ráadásul mindjárt a címében egy elfogadhatatlan megoldást tartalmaz, ugyanis nem gazdagságnak, hanem jólétnek kellene a címben állnia. A történet azért szép, mert az Akadémiai Kiadó valamivel

később felhívott, hogy ilyen-olyan-amolyan anyagi okok miatt ezt kénytelen törölni a tervéből, és hát az illendőség kedvéért szeretné tőlem megkapni a szerző elérhetőségét, hogy őt is értesítsék. Akkorát nevettem, hogy majdnem kiejtettem a telefonkagylót a kezemből, majd visszanyerve a lélekjelenlétemet, azt mondtam, meg tudom adni a szerző jelenlegi elérhetőségét, mert tudom, hol van eltemetve. De minthogy 1790 óta ott nyugszik, nem vagyok biztos abban, hogy elérhető lesz.

Ennek a második felvonása zajlott akkor, amikor Adam Smith ismét szóba került, de ebből sajnos az lett, hogy az új fordítás helyett, amit Atkari János csinált, a kiadó különböző okokból a régit adta ki újra, olyan előszóval, amelyet egy magyar akadémikus írt, és amely egyszerűen egy napon se volt említhető azzal az előszóval, amit a XIX. században Kautz Gyula írt. Kautz Gyula a maga korában tökéletesen tájékozott volt Adam Smith műveit és a kor irodalmát illetően, amit Erdős Tibortól senki sem várt. Hogy lesz ebből cserebogár? Úgy, hogy a Napvilág Kiadó, amely elhatározta, hogy mivel idén 200 éve jelent meg az eredeti, új fordításban kiadja Ricardót magyarul. Most az a helyzet, hogy Ricardo megjelent magyarul szintén a XIX. században egyszer, azután megjelent 1940-ben, ugyanabban a sorozatban, mint Smith, csak lényegesen jobb fordításban, ezt a fordítást utána átdolgozta valaki, és az megjelent az ötvenes években, Mátyás Antal megfelelő előszavával, majd megjelent ugyanez a szöveg, természetesen az előszó nélkül, 1991-ben. Most újra kiadják, az előszót én írtam, és a jegyzeteken is dolgoztam.¹⁶ Hasonlóan jó lenne, ha egészben megjelenne Smithtől, az *Erkölcsei érzelmek elmélete*, ami nagyon fontos szöveg, és ami egyszersmind, ha még lehetséges és netalán szükséges, segítené azt a torz képet korrigálni, ami kialakult Smithről mint a politikai gazdaságtan és az önzés nagy teoretikusáról.

E. Á.: Végül azt szeretném megkérdezni, hogy van-e olyasmi, amire úgy gondolsz vissza, hogy megcsináltad, amit magadtól elvártál, és sikerült megfelelned a saját magas mércédnek?

M. A.: Egyrészt, ha valaki úgy érzi, hogy egy kihalóban lévő mesterség valószínűleg talán egyik utolsó képviselője, akkor az illendőnél is nagyobb szerénységgel kell hogy viseltessék saját működése iránt, mert a dolog arról szól, hogy olyan nagy kereslet vagy igény a piacon nincsen. Legalábbis az általános tendencia ez. Másrészt, nekem a mesterségem a hobbim is volt, és mit kívánhat

¹⁶ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest, Napvilág Kiadó 2017.

magának az ember többet, minthogy a hobbijából még valahogy meg is tud élni, és esetleg időnként arra is módja van, hogy ezt másokkal is közölje. Azt, hogy ezek a szövegek érnek-e valamit, fontosak-e valakinek, azt nyilvánvalóan nem nekem kell megmondanom. Nem a kötelező szerénység mondatja ezt velem, hanem annak az esztétörténeti alapállásnak vagy attitűdnek a konzekvenciája, amely nem csupán a nagy kánon kiemelkedő szerzőit szokta volt tanulmányozásra érdemesnek tartani, hanem próbál rekonstruálni diskurzusokat, gondolatvilágokat, hogy minél teljesebben, már amennyire lehetséges, adja vissza egy idegen országnak a szellemi berendezkedését.

Így még az is lehet, hogy akár az én szövegeimnek is van valami, vagy volt valami funkciója. De a legtöbb, amit ebben a tekintetben az ember magától várhat, az az, ha néhány más kollégát, barátot, egy-egy ilyen szöveggel sikerül valamelyest befolyásolni, sikerül valamelyest érzékeltetni vele, hogy a múltbeli gondolkodás összetettebb, gazdagabb annál, mint ami általában fennmarad róla, és amit általában tudnak róla. Ezzel, ha nem is lehet megúszni a korábban már emlegetett zsákutcákba való határozott bevonulást, de valamit meg lehet abból mutatni, különösen az emlegetett felvilágosodás és XVIII. század kapcsán, hogy milyen az az intellektuálisan rendkívül igényes, ugyanakkor a szellemi örökséget a miénktől eltérő és más módon magáévá tevő gondolkodásmód, amely először teszi fel annak az alakulatnak, társadalmi-gazdasági rendnek – most nem fogok ebbe belemászni –, amit kapitalizmusnak hívunk, a legfontosabb kérdéseit, azokat a kérdéseket, amelyekkel mi ma továbbra is küszködünk. Ha ebből valamennyit itthon sikerült felvillantani, érzékeltetni, és ezt néhányan érdemesnek tartották arra, hogy elolvassák, netán gondolkozzanak róla, akkor ennek a dolognak a hobbin kívül, az én személyes időtöltésem és jóllétemen kívül volt és van értelme. Hogy ez így van-e, azt nem tudom, és nem nekem kell megmondani. Nem tudom, hogy pontosan idézem-e, Weöresnek az egyik verse mondja azt, hogy „csak az emlékezet csalása fűzi egy életté a folyamatos halált”. Hát ez is erről szól. És ez a végszó.

I. ESZMÉK

„...egyedül a szabad kormányzat válhat a
művészetek és a tudományok *dajkájává*.”

David Hume-ot idézi Ludassy Mária kötetünk 63. oldalán.

Ludassy Mária

HUME ESSZÉI MESTERSÉGEKRŐL, MŰVÉSZETEKRŐL ÉS A TUDOMÁNYOK SZABADSÁGÁRÓL

Hume-ról a filozófiatörténeti kézikönyvekre szorítkozóknak is illik tudni, hogy a kauzalitás kapcsán tett kijelentései ébresztették fel Kantot dogmatikus szendergéséből (Hume szerint *B* gyakori megjelenése *A* után „okozza” bennünk azon elvárást, hogy *A* felbukkanását követően szükségszerűen kialakul bennünk a *B*-re vonatkozó pszichológiai beállítódás). Talán kevésbé ismert, hogy „a művészetek és a tudományok haladása *versus* az erkölcsök hanyatlása” levegőben érződő kérdésre – melyre Rousseau kihívóan haladásellenes választ adott, ami világhírűvé tette őt – Hume mennyire a *Mi a felvilágosodás?* Kantjához hasonlóan felelt. Ebben Hume mintha felülírná ismeretelméleti szkepticizmusát, oly határozottan állítja a politikai szabadság és a szabad művészetek, valamint a tudományos szabadság „konstans konjunkcióját”, hogy állítása már-már kauzális magyarázat is lehet. Igaz, nem „nagyfilozófiai” műveiben, hanem *Esszéiben*, amelyeket oly könnyed módon kívánt megírni, hogy „még a női olvasók is élvezni tudják”. Leghangsúlyosabb történelemfilozófiai nézeteit – melyekről szót sem ejt az igencsak élvezetesen megírt *Anglia történetében* – esszéiben rejti el, megelőzve és meghaladva enciklopédista elvbarátai eszméit, anélkül, hogy reflektálna Rousseau leendő modernitáskritikájának a régiek pártján álló felfogására. *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről* című esszé¹ megkülönbözteti „az emberi dolgok vizsgálatában” a véletlennel való (nem) magyarázatot az oksági összefüggések feltárásával. Mint a természeti törvények esetében, itt is kiemelkedően fontos a nagyszámú ismétlődés kritériuma mint a megszokás előfeltétele. A szokás szerepének hangsúlyozása – Burke klasszikus konzervatív argumentációját megelőlegezve – az egyedi, a rendkívüli, ha úgy tetszik a forradalmi változások ellensúlya.

„E szabály alapján megállapíthatjuk, hogy egy ország belső és fokozatos átalakulásai megfelelőbb tárgyául szolgálnak az okfejtésnek és a következtetésnek,

¹ Hume [1992] 114–138. o.

mint a külsők és forradalmiak, melyek inkább a szeszély és az önfejűség, nem pedig a szokásos szenvedélyek és érdekek hatása alatt állnak.”²

Az angol fejlődés fokozatossága a történeti magyarázat szempontjából is előnyösebb a kontinens robbanásveszélyes, szélsőséges szituációjánál:

„Az angol lordoknak az ősiségi statútumok eltörlése és a kereskedelem, illetve az ipar térnyerése utáni háttérbeszorulása s a közrendűek felemelkedése általános elvekkel könnyebben megmagyarázható”,³

mint V. Károly és II. Fülöp, IV. Henrik és XIV. Lajos kontingens, személyiségfüggő hatástörténete a spanyol és a francia történelemben. Utóbbi előidézhethet egyedi, esetleges felvirágzást egy-egy művészeti ágban, de nem szolgál konstans, kvázi kauzális magyarázattal.

„A művészetek és a tudományok keletkezésével, illetve fejlődésével kapcsolatos kérdés tehát nem csak néhányak, hanem az egész nép ízlésére, tehetségére és szellemére vonatkozik, s ezért bizonyos fokig általános okokkal és elvekkel is magyarázható.”⁴

S ezen általános okok inkább kapcsolódnak az ipar és a kereskedelem térnyeréséhez, mintsem a zsarnok II. Fülöp nagyszabású építkezéseihez vagy a Napkirály személyes mecenatúrájához az opera és a balett világában.

„A kérdés kapcsán az az első megállapításom, hogy a művészetek és a tudományok térnyerése valamely nép körében csak akkor kezdődhet meg, ha e nép a szabad kormányzat áldását élvezzi.”⁵

A költészet szólhat a királyi kegy adta szabadságról, de szabad intézmények, jogi garanciák nélkül ez tiszavirág életű szépség, és hosszú távon több (erkölcsi) kárt okoz, mint rövid távú (esztétikai) hasznot, ami „az egyes előljárók önkényes hatalmából következik”. Erre, a jogállam előtti művészetpártolásra illik az, amit Rousseau mond a *Művészetekről és a tudományokról* szóló értekezésében, hogy „virággal vonják be a láncokat”. Hume megfogalmazásában:

„...az emberek – már ahol a tehetség és a képzelet élénksége segíti fejlődésüket – a költészet és a szónoklat fennköltebb művészetében már azelőtt is tehetnek néhány lépést, hogy komolyabb előmenetellel dicsekedhetnének a tételes jog területén”.⁶

² Uo. 115. o.

³ Uo.

⁴ Uo. 117. o.

⁵ Uo. 118. o. Kiemelés az eredetiben.

⁶ Uo.

Ahogy Nagy Péter is segítette országában a modern mesterségek meghonosítását, miközben kormányzata az ázsiai despotizmus eszközeivel élt.

„Nem vette észre, hogy egy ilyen gyakorlat mily ellentétben állt volna népe pallérozására irányuló törekvésével.”⁷

Mindez esendővé tette a mesterségbeli (import) ismeretek meggyökerezését is; barbár társadalmi (és politikai) viszonyok közepette a munkakultúra sem virágozhat, nem a hajóépítési technika kiválósága emeli fel az „ázsiai termelési módot” európai szintre, hanem a muzsik szolgaszelleme húzza le a holland mesterek teljesítményét.

„Amíg egy efféle korlátlan despotizmus fennáll, addig gyakorlatilag minden fejlődésnek gátat vet és megakadályozza az embereket abban, hogy szert tegyenek arra a tudásra, mely feltétlenül szükséges a jobb igazgatásból és a hatalom mérsékléséből származó előnyök megismeréséhez.”⁸

Ezért a zsarnokság – ahogyan már Montesquieu is megírta – szükségképpen ellensége a tudásnak, ami az ember jogainak ismeretét involválja. A törvények uralma az egyeduralom egyetlen megvesztegethetetlen ellenfele, amit Hume a következő logikai láncsal szemléltet:

„A törvényekből biztonság születik, a biztonságból megismerési vágy, a megismerési vágy pedig tudáshoz vezet. E fejlődési séma utolsó lépése talán esetleges, az előbbieken azonban szükségszerűek.”⁹

Azaz létezhet olyan politikailag szabad állam, köztársaság, mely a tudatlanságot támogatja – nagyjából ez Rousseau ideálja –, viszont nem lehetséges olyan politikailag alávetett polgári társadalom, ahol a tudományos tevékenység szabad volna.

„Mindezen okoknál fogva egyedül a szabad kormányzat válhat a művészetek és a tudományok *dajkájává*.”¹⁰

Hume-ot, aki nem nagyon hitt a nemzetkarakterológiai spekulációkban – bár az angol fejlődést igenlő skótként megtapasztalhatta mind az angol birodalmi gőgöt, mind középkori klánimádó honfitársainak a gyűlöletét –, a művészetek fejlődése kapcsán némi szkepszissel tekintett a kölcsönös megtermékenyítés kozmopolita koncepciójára. Az angol festőket mindig nyomasztotta az olasz festészet több évszázados előnye, míg a németeket a francia kultúrfőlény hivalkodó hangsúlyozása – utóbbi a német romantikában lesz fontos

⁷ Uo. 119. o.

⁸ Uo. 120. o.

⁹ Uo. 120–121. o.

¹⁰ Uo. 121. o. Kiemelés az eredetiben.

motívum, súlyosbítva a francia forradalom sokkjával. Ám Hume alapattitűdje hasonlatos a jogállamok közti örök béke eszményét megalkotó Kantéhoz:

„A csiszoltság és a tudás születése szempontjából semmi sem oly kedvező, mint számos független, de kereskedelmi és politikai szálakkal összefonódó állam egymás mellett élése.”¹¹

A birodalmak hatalomkoncentrációját a művészetek és a tudományok szabadságának szempontjából is kritikusan kezeli:

„A kis államokra való széttagoltság azonban azért is előnyös a műveltségre nézve, mert nemcsak a hatalom, hanem a tekintély túlzott fejlődésének is elejét veszi. A hírnév gyakran az uralkodói fenséghez hasonlóan lenyűgözi az embert, s ugyanolyan ártalmas a gondolkodás és a vizsgálódás szabadságára is.”¹²

Ki ne emlékezne a régi szép szovjet időkre, amikor minden feltaláló orosz volt – leszámítva a „burzsoá áltudományok” képviselőit, akik ha pechükre a „nincs a földön gazdagabb, szebb ország” területén születtek, rögvést a Gulágon „érezhették, hogy minden ember szabad”. Hume szellemi hazája a szabad köztársaságok – ami nem államformát, hanem jogállamot és kölcsönös kereskedelmi, valamint tudományos kapcsolatokon alapuló közösséget jelent. Ilyennek képzelte – ahogy francia filozófusbarátai is – a felvilágosodás híveinek nemzetek fölötti táborát, melynek morális egységét csak növeli a karteziánus kontra empirista filozófia „féltekenysége”, azaz eszmei konkurenciaküzdelme. A középkor szerint is sötét volt – bár nem volt teljesen híján a független egyetemek intézményének –, az újkor azonban leszámolt a szellemi monopóliummal, „a kizárólagosságra törekvő” filozófiai iskolával.

„Az emberek azonban végül is lerázták magukról ezt a jármot, ... EURÓPA pedig jelenleg pontos nagybani mása annak, ami azelőtt kicsiben GÖRÖGORSZÁG volt”.¹³

Az angol és a francia kulturális kapcsolatok hasonlóan termékenyek, mint a nagy görög tragédiák szerzőinek vetélkedése. Francia hatásra az angol drámák talán kevésbé kegyetlenek, míg az angol befolyás következtében a franciák kevésbé frivolak lehetnek.

Hume nem hitt a Montesquieu-féle földrajzi determinizmusban, de szerint is más-más lehet a különböző kormányzatok „szelleme”. Amíg a katonás köztársaságok erényfogalma nem mindig kedvez a szépművészeteknek, melyek művelését az elpuhultság jelének tekinthetik, addig a monarchiák fényűző hajlama a festők és a szobrászok számára vonzóbb lehet.

¹¹ Uo. Kiemelés az eredetiben.

¹² Uo. 122. o. Kiemelés az eredetiben.

¹³ Uo. 123. o.

„A művészetek s a tudományok ... [e] nemes virágok a szabad kormányzat kertjében teremnek ugyan, de ... amíg a tudományok haladása szempontjából a köztársaság, addig a művészetek fejlődése számára a civilizált monarchia a legkedvezőbb.”¹⁴

A politikai szabadság azonban igen törékeny jószág. Fenyegethet egy szabad nemzetet például külső, barbár invázió – a francia *Enciklopédia* egyik célját abban jelölte meg, hogy ebben az esetben is biztosítsa egy-két megmenekült példányával az európai civilizáció és tudáskincs elért eredményeinek túlélését. És állandó fenyegetést jelent a szabad alkotmányra a hatalomkoncentráció vágya, mely Hume szerint leginkább a monarchiákban jelent igazi veszélyt. Bár az egyik legjobb konzervatív forradalomellenes érvet is tőle olvastam: Hume úgy véli, hogy ha félünk a hatalom túlzott koncentrációjától, akkor még inkább félhetünk attól a forradalomtól, mely megdönteni képes a királyságot és a parlament hatalmát. Az egyeduralkodó szellemi téren is kizárólagosságra törekszik:

„a monarchiák, mivel stabilitásuk fő forrása a papok és a királyok iránti babonás tisztelet, a vallás és a politika, s ebből kifolyólag a metafizika és az erkölcstan terén is általában megnyirbálják a gondolkodás szabadságát, pedig ezek a legfontosabb tudományágak. Az ilyen rendszerekben csak a matematika és a természetfilozófia művelhető, mely persze feleannyit sem ér.”¹⁵

A modern monarchiák előnye az ókor katonás köztársaságával szemben a nőkkel való udvarias bánásmód. Civilizált országokban nem fogadható el az erőszak, a testi erőfölény érvényesítése, de Keleten megszokott: „A MUSZKÁK gyűrű helyett ostorral a kézben házasodnak.”¹⁶ Vannak most is mogorva moralisták, akik az udvarlás kifinomult (*refinement*) szokását az elpuhultság jelének tekintik. Hume azonban, aki a skót felvilágosodás filozófusaihoz hasonlóan a csiszoltságot tekinti a modern moralitás legfontosabb kellékének, nem csak az esszéek nőolvasóinak kíván gesztust gyakorolni. Egész civilizációfelfogása azon alapul, hogy embertársainkkal képesek vagyunk összecsiszolódnival, és sem gazdasági, sem politikai küzdelmeink nem torkollnak a *bellum omnium contra omnes* katasztrofális állapotába — ahogy a nemek harca is kölcsönös élvezetté szelídül.

„A kölcsönös tetszenivágyás észrevétlenül csiszolja a szellemet, hisz a női finomság és szerénység példájának rajongóik lelkén is nyomot kell hagynia...”¹⁷

¹⁴ Uo. 126. o.

¹⁵ Uo. 128. o.

¹⁶ Uo. 135. o.

¹⁷ Uo.

A tudományos szabadságot, a szabad művészeteket fenyegetheti a politikai szabadságot korlátozni vagy megsemmisíteni akaró hatalmi politika. Ám Hume abban reménykedik, hogy a modern Európa országaiban visszavonhatatlanná vált, ha nem is a magas művészetek művelése, de a mesterségek ama fejlettségi foka, mely a külső vagy belső barbár invázió esetén is megőrizni képes a civilizáció legfontosabb vívmányait. Köztük a természettudományos gondolkodásnak a racionalitáshoz való ragaszkodását, az erkölcsi érzék elméletéből az embertársainkkal való viselkedés morális minimumát. Ezt *A művészetekben való kifinomultságról* című esszéjében¹⁸ fejti ki, ahol is az *arts* – a francia *Enciklopédiához* hasonlóan – inkább mesterségeket jelent.

Ha a tudományokról és a művészetekről szóló esszé legerősebb állításának azt tekintjük, ami a politikai szabadság előfeltételéhez köti a művészetek és a tudományok létét, a művészetek és a mesterségek kifinomulásáról szóló esszé legerősebb állítása talán az, amely bizonyos technikai tudás, mesterségbeli fejlődés meglétéhez köti a szabad kormányzat megalkotásának képességét.

„Elképzelhető-e, hogy egy olyan nép, amely még a rokkát sem ismeri, vagy nem tudja, hogyan használja a szövőszéket, értene a kormányzat helyes megsterkéséhez?”¹⁹

Hume kérdése kapcsán a legszembeütőbb a szellemi rokonság az *arts et métiers* eredményeit felmérő-leíró *Enciklopédia* és a skót felvilágosodás eszméi között: a politikai szabadság növekedése és a mindennapi munkák technikai tökéletesedése közti konstans konjunkció feltételezése a fejlődés fokozatosságának, erőszakmentességének záloga. Ahogy a politikai perfekcionizmus szükségszerű előfeltétele az erényfanatikus radikalizmus, lásd „az emberi természet totális átalakítására törő törvényhozó” Rousseau *Társadalmi szerződésében*, illetve a jakobinus Konvent ama rendelkezése, amely megtiltotta bizonyos gépek használatát, mert „azok elpuhítják a *sans culottes*-okat”. A technikai civilizáció és a politikai kultúra összefüggését elemző Hume luxusapológiája utóbbi felfogás kemény kritikája, még ha szerzője – formáját tekintve esszéhez méltó módon – mérsékelt, megengedő stílusban fogalmazta is meg bírálatát.

„A fényűzés bizonyítatlan jelentőségű kifejezés, és éppúgy lehet jó, mint rossz értelemben felfogni”²⁰ – kezdi *A művészetekben való kifinomulásról* című esszéjét. Ám hamarosan kiderül, hogy a kárhoztatás az igazán káros álláspont, míg az érzéki élvezetek elfogadása az emberiség pozíciója.

¹⁸ Hume [1994] 29–41. o.

¹⁹ Uo. 34. o.

²⁰ Uo. 29. o

„Az a gondolat, hogy bármelyik érzék kielégítése vagy az ízletes ételek és italok, díszes ruhák kedvelése már önmagában is bűn volna, csakis az olyan ember fejében foganhat meg, akinek elméjét elborítja a rajongás dühe.”²¹

Ha el is fogadnánk – Hume persze nem fogadja el –, hogy a materiális élvezet, a „fogyasztói társadalom” javainak bősége önmagában nem érték, következményeit tekintve mindenképpen az. Nemcsak azzal, hogy a polgárokat képessé teszi – az okos gépek kialakítását lehetővé tevő *skill transfer* révén – a kormányzat gépezetének tökéletesítésére, hanem a magas művészetek továbbfejlesztéséhez is hozzájárul. Condorcet a jakobinus ideológia ellenében inkább azt hangsúlyozta, hogy a tudományok önértéke mellett azok technikai hasznosítása mennyiben szolgálja a köztársaságot, Hume a mesterségek hasznosságát azzal is kiemeli, hogy azok az „érdek nélkül tetsző” szépművészeteket szolgálják.

„Az ipar és a mesterségek finomodásának egy további előnye az, hogy rendszerint elősegítik a szabad művészetek nagyobb csiszoltságát is...”²²

És van egy kevésbé pacifista védelme is a luxusfogyasztásnak: az előállításhoz használt technikai tudás bármikor felhasználható-átvihető a honvédelem szolgálatára. (A fordítottját bizonyította a történelem: ahol egyedül a haditechnikát tökéletesítik, a polgári fogyasztás elhanyagolásával, ott a hadiipar is előbb-utóbb kudarcot vall, nem lévén meg a tömegtermelésben kifejlődött háttere).

Az urbanizáció, a városi szabad kultúra kialakulása a populista modernizációellenesség célpontja a 18. századtól napjainkig. Rousseau ugyan sehol sem írta, hogy menjünk vissza az erdőkhöz, de nem véletlen, hogy mindenki így olvasta kultúrkritikai értekezéseit. Saint-Just már meg is írta a *Köztársasági intézményekben*, hogy „költözzünk ki a folyók partjára, és ott tanítsuk meg gyermekeinknek a szent érdekmentesség elvét”, de ezen utópiáját még Robespierre-nek sem merte megmutatni. Hume ezek ismerete nélkül is tudta, hogy „az eszmei barikádok” túloldalán a helye:

„...az emberek városokba sereglenek; kedvük telik abban, ha tanulhatnak és kicserélhetik eszméiket; ha bizonyosságot tehetnek szellemességükről és jólneveltségükről; a társalgásban és életvitelükben, ruházódásukban és hajlékuk berendezésében való választékosságukról”²³

Rousseau *Vallomásai* óta tudjuk, hogy a vidéki fiú frusztrációja Párizsban veszedelmes gyúanyag lehet. Jobb esetben a *Magányos sétáló* mizantrópiája

²¹ Uo. 29. o.

²² Uo. 31. o.

²³ Uo. 32. o.

lesz belőle, rosszabb esetben a kifinomult kultúra fölényes mosolyát megsemmisíteni vágyó moralizáló terrorista dühe. Míg Hume szerint a városi levegő nemcsak szabaddá, hanem ésszerűvé is tesz,

„Az iparkodás, a tudás és az emberiség így szétválaszthatatlanul egybeforr”,²⁴

az erényfanatikusok politikája viszont egyszerre kívánja eltörölni mind a hármát. Robespierre „a gondolkodás nehézkes segítségét” kívánta kiiktatni „az erény emanációját jelentő terror” útjából. Rousseau utópista kommunista követője, Mably már azt tanácsolja, hogy az ifjakat a nászéjszakájukon kell behívni katonának, mert a magánélvezetek kebelén meg találnának feledkezni a haza üdvéről és közérdekű kötelezettségeikről. Hume – mint önnön ismeretelméleti szkepszise kapcsán – a politikában is a *mérsékelt* jelzőt tartja a legfontosabbnak.

„A kormányzás művészetének ismerete természetes módon mérséklethez vezet, hisz arra tanítja az embereket, hogy az emberiség elvét többre kell becsülniük a szigornál és a hajthatatlanságnál, mely lázadásba hajszolja az alattvalókat...”²⁵

Lehet, hogy Hume esszéinek emberséges társadalomképe mifelénk minden utópiánál kevésbé létező helyet jelent?

HIVATKOZÁSOK

HUME, DAVID [1992]: *David Hume Összes esszéi, I.* Fordította: Takács Péter, Budapest, Atlantisz.

HUME, DAVID [1994]: *David Hume Összes esszéi, II.* Fordította: Takács Péter, Budapest, Atlantisz.

²⁴ Uo. 32. o. Kiemelés az eredetiben.

²⁵ Uo. 34. o.

Halmos Károly

JÓZSEF PÁTRIÁRKA TÖRTÉNETEI

„Ha e tényállásnak egyik felét hangsúlyozzuk, akkor antiszemitának nevezhetnek bennünket, ha a másik felét, akkor filoszemitának, vagyis mindenképp elmarasztalhatnak bennünket rasszizmus miatt. Okosan tesszük tehát, ha nem ezekkel a címkékkel törődünk, hanem az igazsággal, amennyire erre képesek vagyunk.” Eörsi [2005] 26. o.

Egy konferenciaelőadást követő vita miatt és után olvastam újra az őszösvetségi József történetet.¹ Zavarba ejtett, mint azok a kétértelmű ábrák, melyeket *nézve* nem elég, hogy különböző képeket *láttatnak* (például vagy egy kelyhet, vagy két arcot), de ráadásul az illúziók egymással ellentétes érzelmi hatást váltanak ki (például a „vagy fiatal nő, vagy öreganyó”, a „vagy koponya, vagy fiatal pár”, „vagy öregember, vagy csókolózó pár”).² A lélektani szótár ugyan azt mondja, hogy „a két ábra egyidejű érzékelése nem lehetséges”, de ha már tudjuk, hogy mit kell látnunk, akkor szinte tetszés szerinti gyorsasággal váltogathatjuk a látványokat. Végső soron a „*vagy ez, vagy az*” mégiscsak „*ez és az*”-zá válik. Lehetséges-e, hogy ami igaz ezekre a körmönfont ábrákra, az igaz történetekre is? Az közhely, hogy történet van, és annak olvasatai. De lehet-e, hogy ugyanaz az olvasó két történetet olvas egyszerre és ugyanonnan? Ezek, meglehetősen, magánérdekű kérdések. De egyáltalán: van-e létjogosultsága bármiféle kérdésnek Thomas Mann monumentális József-regénye után?

A regényíró József alakját, viselkedését tartja kétértelműnek.³ Jelen írás az olvasatok kényszerű eltérésére irányul. Nem lélektani, hanem politikai (illetve gazdasági) értelmezést keres (kiindulván abból, hogy korának közléte, ha politikáról szól, hajlamos a közemberrel szemben álló pólusként „a hatalmat” megnevezni, miközben ködbe vész a hatalom fogalmának alapvetően teológiai

¹ A témát Csorba László vetette föl a MTA Irodalomtudományi Intézetében Széchenyi István *Hitel* című művéről 2012-ben tartott, második „Hagyományfrissítés” konferencián. Köszönet érte. Ezen tanulmány egy része a Madarász Aladár tiszteletére 2016-ban rendezett konferencián, majd célirányosabb változata a MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának működését lezáró műhelykonferencián hangzott el. Köszönöm Kövér Györgynek az utóbbi előadáshoz, Bolgár Dánielnek, Buzási Gábornak és Molnár Sándor Károlynak jelen íráshoz fűzött észrevételeit, Orosz Anna és Kovácsné Pázmándi Ágnes tájékoztatásait.

² Az első esetre l. *Statt* [1994] 9. ábra (105. o.), a másodikra: *Fiatal* ... [é. n.], illetve: „*Alakváltás*” ... [é. n.].

³ „Joseph” szócikk: *Pongs* [1956] 743–745. hasábok. Az Őszösvetség és a regény összevetését lásd *Golka* [1991].

eredete). Nem kíván az emberiségről szólni, miként az ószövetségi szöveget sem kívánja felülírni, legföljebb értelmezni azt. Pontosabban annak magyar fordítását, avval a másodlagos szándékkal, hogy végül társadalomtörténeti érdekű feltevések megfogalmazásához jusson el. A következőkben arról lesz szó, hogy a szokásosan zsidó történetként is, keresztény történetként is olvasott József történetet antiszemita történetként is olvasták. Be fogom mutatni, melyek azok a fordulatok, amelyek az antiszemita olvasatot táplálhatják. Végül fölteszem a kérdést, vajon mi befolyásolhatja, melyik olvasat érvényesül.

A KÖZTUDALOM⁴ ÉS AZ ANTISZEMITA OLVASAT

Az emberek többsége – ide értve magamat is – manapság jobbra utalásokból ismeri, ha ismeri egyáltalán a hajdan általánosan szentnek tartott szövegeket.⁵ E többség a bibliai Egyiptomról valószínűleg csak az Egyesült Államokból származó spirituális dzsessz-sztenderdek feldolgozásaiból tudhat. A föltehetően a 19. század közepén keletkezett dalban Izrael szenvedő népe kéri Mózeszt, tudassa az öreg fáraóval Isten felszólítását – tudniillik, hogy engedje népét szabadon elvonulni.⁶ (Megkockáztatom, még ha bizonyítékom nincs is rá, hogy az egyiptomi kivonulás története még a babiloni fogságénál is ismertebb.)⁷ Egy másik, a közvélekedésről tanúskodó forrás a középosztályt – régiesen szólva: művelt közöniséget – célzó ismeretterjesztő irodalom. Ennek jellemző példája témánkon belül a Biblia közgazdasági vonatkozásait is taglaló mű.⁸ Az Ótestamentumból leszűrhető aktuális közgazdasági tanulságokat hosszasan tárgyaló könyv olvasója számára – mintegy közös tudásként – Jákob leszármazottainak egyiptomi rabságát említi. A bibliai Egyiptomot tehát manapság közkeletűleg a szenvedés földjeként szokás elképzelni.⁹ Éppenséggel a közös tudás tartalmát illetően érdekes tény, hogy a könyv arra nem utal, hogy József ténykedésének következményeként a bibliai Egyiptom parasztjai szolgaságra jutottak.¹⁰

Azok után, hogy a mai köztudalom láthatóan a szenvedéstörténeti vonatkozásokat helyezi előtérbe, meglepő lehet olyan szövegekkel találkozni,

⁴ Köztudalmon, közvélekedésen, közvéleményen a durkheimi kollektív tudat (*Durkheim* [1892/2001] 94. o.) Csontos László-féle explikációját értem (*Csontos* [1986/1999] 19–22. o.).

⁵ A „szent” kifejezést itt „tisztelt”, „tekintélyes” értelemben használok, függetlenül sugalmazottságától (vö. „Szent” címszó, *Rahner–Vorglimler* [1976/1980]).

⁶ *Go Down Moses*. Wikipedia. https://www.wikiwand.com/en/Go_Down_Moses.

⁷ Vö. Komoróczy [1991/1995].

⁸ *Sedláček* [2012].

⁹ *Assmann* [2017].

¹⁰ A könyv pongyolán József fiait említi (vö. *Sedláček* [2012] 97. o.).

amelyekben Egyiptomot a bőség és szaporaság földjeként említik.¹¹ Például, Fényes Elek 1842. évi országleírásában a zsidókhoz érve a következőképpen fogalmaz:

„[...] de nemesi vagy jobbágytelket nem vehetnek, s az orvosin kívül más tudományos pálya előttök zárva áll. Illy korlátozások első tekintetre úgy látszik, mintha a zsidó nép jóllétét s így szaporodását is gátolnák; de a dolog tetteleg ellenkezőleg áll. [...] 55 esztendő leforgása alatt a magyar zsidóság többre növekedett három annyinál; melly iszonyú nagy szaporúság, s nagyobb, mint milyennel Egyiptomban dicsekedhettek!”¹²

A szöveghely nehezen vonatkoztatható másra, mint József pátriárkának és testvéreinek leszármazottaira.¹³ Összpontosítsunk a szöveghely második felére! Első olvasásra talán fel sem tűnik a mondatrészek közötti egyeztetési zavar. A következtetlenség abból adódik, hogy az alany az egymásra következő mellékmondatok között megváltozik. Előbbre még „a magyar zsidóság”, másodjára már „az ótestamentumi zsidók” a nyelvtani alany. A fogalmazás, stílusát tekintve, távolságtartó. Példa lehet erre akár a taszító érzelmi értékű „iszonyú” jelző is. A szövegösszefüggés alapján mégsem ez a – manapság már teljesen értéksemlegesen használt – jelző a legjobb bizonyíték. A „zsidóság” először még gyűjtőnévként („zsidó nép”), másodjára viszont egyedek összességéként jelenik meg, akik (többes számban) „dicsekedhettek”. Az, hogy Fényes örömteli érzelemnyilvánítást tulajdonít a zsidóságnak akár biblikus szöveghellyel is alátámasztható. A *Kivonulás* elején ugyanis a bábák büszkén és negatív összehasonlításba helyezve felelnek meg a fáraónak:

¹¹ Bár az egyiptomi húsosfazék (2Móz 16,3) szóképe ismert, de az a már-már lázadáshoz vezető inséges időkbeli visszavágódást – megszépülő emléket, nem pedig tényleges állapotot – fejez ki.

¹² Fényes [1842–1843] 1 kötet, 83. o. Az idézetben szereplő 55 év 1787-re, a II. József uralkodása alatti népösszeírás lezárásának évére utal vissza. Felvetődhetik a kérdés, miként tekintettek a zsidók Magyarországra, de nem foglalkozom vele, mivel az egy másik, hebraisztikai előismereteket igénylő kutatás volna. A Biblia kiadásai közül azt kellene használnom, amelyiket Fényes is használta. Bár Fényes születési anyakönyvi adatait nem leltem, reformátusságára több tény is utal. Túlnyomó többségében reformátusok lakta faluban született. A debreceni református kollégiumba járt, illetve 1856-ban oda tért volna vissza tanítani (*Szaszkóné Sín* [1998] 255., 257., 263. o.). Publikációi között szerepel a református egyházi élettel kapcsolatos mű is (*Fényes...* [2007] 9. o.). A reformkorbeli reformátusok által használt lehetett az úgynevezett a Pethe Ferenc-féle utrecht kiadás (*Szent Biblia...* [1794]) vagy a Báthory Gábor-féle 1805. évi kiadás (*Szent Biblia...* [1805]). Csak bízom abban, hogy a Károli-fordítás világhálón elérhető változata nem nagyon tér el az akkortól. Hangsúlyozom, írásom nem a Biblia antik szövegére, hanem a 19–20. században, magyar nyelvi közegben befogadott „olvasat” értelmére kérdez rá.

¹³ 2Móz 1,5–20. A szentírási hivatkozások tekintetében itt és a továbbiakban *Biblia...* [1995] 299–300. o. iránymutatását követem.

„Mert a héber asszonyok nem olyanok, mint az Égyiptombeliek: mert azok élet-erősek”.¹⁴

Evvel együtt a „dicsekedhettek” kifejezés használata – például a lehetséges „büszkélkedhettek” helyett – eltávolító hatású.¹⁵

Ami az állítás lényegét illeti: nehéz határozott véleményt alkotni arról, vajon a magyarországi zsidók 1787–1842 között nagyobb mértékben szaporodtak-e, mint a héberek a bibliai Egyiptomban. Tételezzük fel, hogy a „három annyinál több” három és félszeres növekedést jelent.¹⁶ Bár az időtáv nem tesz ki két nemzedékváltást, az összehasonlíthatóság kedvéért számoljunk éves növekedési rátát, ami így évi 2,3 százaléknak adódik. A bibliai számok esetében nehéz megmondani, vajon azok mennyiben mértékek, s mennyiben jelek. A kiinduló létszám szó szerint véve hetven fő volt.¹⁷ A szövegből kiderül, hogy csak a férfiakat összegezték, de a textus nem említ korhatárt. A kivonulás utáni második esztendőben tartott népszámlálás leírásakor a szöveg „hatszáz háromezer és ötszáz ötven” húsz évnél idősebb férfit említ.¹⁸ Ahelyett, hogy a kivonuláskori számot valamennyivel kiegészítő, vagy a bevonuláskoriból valamennyit levonnánk, tételezzük föl, hogy Jákob népében a bevonulás idején sem voltak húsz év alattiak! Az Egyiptomban töltött idő Jákob és a fáraó találkozásától a kivonulásig 215 esztendő volt,¹⁹ és ez alatt a népesség a 8622-szeresére nőtt. Ez 4,3 százalékos éves növekedés.²⁰ A biblikus egyiptomihoz mérten tehát Fényes Elek jelentősen túlbecsülte újkori magyarországi zsidó népesség növekedésének mértékét.²¹

¹⁴ 2Móz 1,19.

¹⁵ Érdekes, hogy a Fényes Elekről készült könyvészeti összeállítás szerint a statisztikus egyik kéziratban maradt műve a „magyar kritikák általános szabályairól” szól, vagyis arra való „útmutatás miképp lehessen elköptatott szólásformákkal s felcsigázott követelésekkel akárkinek, akármely munkát tetszés szerint felmagasztalni s lealacsonyítani.” (Fényes... [2007] 25. o.). Megjegyzendő, Fényes Elek élete későbbi szakaszában az Első Magyar Biztosító Társulat vezetőjével támadt konfliktusát antiszemita felhangú fajvédő előfeltevések mentén tálalta a nyilvánosság elé (vö. Fényes [1859]). (Köszönet Tamás Gábornak, hogy felhívta rá figyelmemet!)

¹⁶ Ha ennél nagyobb lett volna, akkor a mű szerzőjének – tekintettel a szöveg célzatosságára – a „közel négyszeres” kifejezéssel kellett volna élnie.

¹⁷ 1Móz 46,27. A hetes szám származékainak nem csak mérő szerepük van, ami gyöngíti mértékként vett pontosságukat.

¹⁸ 4Móz 1,46. Alexander [1999/2014] 165. o. szerint ez 2-3 milliós teljes népességet jelentene. Természetesen kétegek merülhetnek föl, vajon a szám szó szerint értendő-e, de a számítás-hoz éppen a „forrás szerint sem több, mint” értékre van szükség.

¹⁹ Wright [2010].

²⁰ A huszadik század második felének növekedése évi 1,845 százalék volt (vö. Livi-Bacci [1992/1999] 49. o.).

²¹ A számítást Fényes Elek is elvégezhetette (volna), hiszen a logaritmustáblákat a 17. század óta használják. Továbbá lásd Kőszeghy [2018].

Szűk fél évszázaddal később az Országos Antiszemita Párt kortesdalai között úgyszintén felbukkan az utalás Józsefre, miszerint

„Nem ok nélkül [!] sanyargatták
A zsidókat hajdan,
Urak akartak ők lenni
Ott is – Egyiptomban [!]”²²

A – később meghonosodott műfaji megjelöléssel élve – csasztuska egy csúsztatás mellett kifordítja a *Kivonulás* első fejezetének néhány versét.²³ Ha az uralom és hatalom közötti megszokott weberi különbségtételhez tartjuk magunkat,²⁴ a csúsztatás egyértelmű. Az uralom ténye Józsefre magára könnyen volna vonatkoztatható, testvéreire és azok népére csak nehezebben. Talán a fáraó magánbirtokán betöltött gazdatiszti szerepük értelmezhető uralomként. A *Kivonulás* első fejezetében szó esik felhatalmazásról, hatalmaságról, félelemről, de uralomról és uraskodásról nem.²⁵ Lehet, hogy a szerző nem volt a bibliai szövegek alapos ismerője, de ha mégis, akkor pártaktivista költőként arra kellett számíton, hogy dalának befogadói rendelkeznek biblikus ismeretekkel, még ha azok nem alaposak is.

A Papp Viktor által közölt antiszemita szövegekben akad még pár hely, amelyik akár a József történethez is érthető volna, de a kapcsolat nem egyértelmű.²⁶ Többek között azért nem, mert az antiszemita szövegek többször is Kölcsey *Hymnus*-ának fordulataival élnek, s e mű szintén gazdag bibliai fordulatokban.

Nem véletlenül Fényes Elek reformkori írását idéztem föl, hiszen Szekfű Gyula az első világháború után a statisztikusra utalva jelentette ki a következőket:

„[...] ötvenöt esztendő alatt a zsidóság száma nálunk megháromszorozódott, ami – egy régi statisztikus véleménye szerint – »iszonyú nagy szaporaság, s nagyobb, mint milyennel Egyiptomban dicsekedhettek«. Okai e nagy számbeli gyarapodásnak ugyanazon egykorú tanú szerint a »jókori házasság, a súlyos kézimunkák szorgalmas kerülése, a mértékletesség«, de első és legfőbb ok az állandó bevándorlás, mely keletről nyugati irányban haladva először az észak-keleti, Galíciával határos megyékben érezteti hatását.”²⁷

²² Papp [2017] 126. o. Nem biztos, hogy az „Egyiptom” változat sajtóhiba. Az írás szerzőjét, N. J.-t Papp Viktor Nemes Józsa bőszenfai pappal azonosítja. (Bőszenfa a 19–20. századfordulón német többségű, túlnyomórészt római katolikus, Somogy megyei település volt.)

²³ 2Móz 1,7,9–11.

²⁴ Weber [1987] Első fejezet 16. §, 77. o.

²⁵ 2Móz 1,7,9.12.20. A különbségtétel a szókönyv alapján is érzékelhető, vö. Bartha-Vladár [1993].

²⁶ Az „antiszemita” terminus itt (és az előzőekben) önminősítés.

²⁷ Szekfű [1920] 142. o.

Szekfű – miként másutt is – nemcsak idéz és összefoglal, de – a bevándorlás fölemlítésével – ki is egészíti Fényest.²⁸ Utókori megjegyzésként annyit mindenképpen érdemes elmondani, hogy zsidó közösségek és személyek kezdetben nem Galícia, hanem Alsó-Ausztria és Morvaország felől telepedtek be Magyarországra, és a jelek szerint a Habsburg Birodalom nyugati területei felől érkezettek még jóval később is, akár az államkeretek széteséséig megőrizték befolyásukat az ország zsidó közösségi életében.²⁹ Általában véve, és minden eddigi idézet vonatkozásában érdemes megjegyezni, hogy József alakját a történet időben a vallásalapító Mózes elé helyezi, tehát zsidónak inkább a történetek összefüggésszeréből minősülhet az Ószövetség olvasója számára.

Visszatérve az eredeti kérdésre, a következőt vetem fel: A bibliai történetek értelmezési hagyományokhoz kötődnek.³⁰ A fenti – a vélhetően református Fényes Elektől, a katolikus Szekfű Gyulától és a somogyi plébánostól vett – idézetek azonban nem egyszerűen eltérő értelmezési hagyományra utalnak, hanem olyanra, amely szemben áll a megszokottal és a korabeli hitbuzgalmi irodalom alapján várttal. Az utóbbi az atyjának és az Úrnak engedelmes ifjú hagyománya, az előbbi zsidóknak tulajdonított jellemvonások karikírozott ábrázolása. Mi van a történetben, ami ennyire polarizál?

JÓZSEF TÖRTÉNETE – KIVONATOS ÉRTELMEZÉS

Bár József történetét a legkülönbözőbb feldolgozásokból ismerjük, az alapelbeszélés az ószövetségi. A kérdésre, vajon elvileg lehet-e, szabad-e egy sugalmazott szöveget kivonatolni, maga a tett a válasz: a kivonatolás csak akkor lehetséges, ha a sugalmazottság nem bizonyosság. József történetének a Teremtés könyvén belül kulcsfontosságú szerepe van: hidat képez a zsidó nép egyiptomi és mezopotámiai eredetét elmondó elbeszélések között.³¹ A szakirodalom megosztott a tekintetben, hogy mikor történtek meg az események, és mikor jegyezték azokat. Több vélemény szerint is a történet ideje az ókori egyiptomi

²⁸ A történész megfogalmazását az elmúlt évtizedekben többször is vitatták. Legelőbb *Pietsch* [1988]. Megjegyzendő, hogy Szekfű a Három nemzedékben a galíciai bevándorlást illetően nem csak itt érvel korábbi statisztikusok verbális megfogalmazásainak elcsúsztatásával. Hasonlóképpen járt el Keleti Károly esetében is (vö. *Halmos* [2008] 154. o.)

²⁹ Vö. az utóbbi időkben megjelent nagyvállalkozói életrajzokkal: *Bácskai* [1989], *Klement* [2012], *Kövér* [2002] 31–190. o., [2012] 173–264. o., *Sebők* [2004], *Varga* [2016].

³⁰ *Buzási* [2017]. A bibliaolvasás kérdésének történeti elemzését lásd *Péter* [1995].

³¹ *Ohler* [2005] 43. o. (vö. *Rad* [1938/1958] 67. o.). Lásd még *De Pury–Römer* [1989/1994] 69–84. o.

történelem második átmeneti korára (Kr. e. 1791–1550),³² ezen belül is az úgynevezett hükszós uralom³³ idejére (Kr. e. 1652–1544)³⁴ tehető. A megengedően a Kr. e. 18–16. századokra tehető időben³⁵ játszódó történet talán a salamoni korban (Kr. e. 10. században) rögzülhetett.³⁶ A történetet³⁷ a bölcsességi irodalom novellisztikus szerkezetű példányaként tartják számon.³⁸ A József-történet teológiai tekintetben az isteni gondviselésről szól.³⁹

A József-történetnek általában véve is jellemzője a megszakítottság,⁴⁰ ezért lehet jogos az utolsó, egyiptomi részt külön megvizsgálni. Jelen tanulmány a történet egyiptomi részének is csak egyik epizódjával kíván foglalkozni,⁴¹ a Putifárné-kaland és annak közvetlen következményei utáni fejleményekkel. A részlet röviden a következő.

Egyiptom fáraója nem képes értelmezni álmát,⁴² és más megoldás fogytával egy hivatalnoka (főpohárnoka) a fáraó figyelmébe ajánl egy „héber”⁴³ ifjút. Az ifjú, akit a Szentírás Jákob tizenegyedik fiával azonosít,⁴⁴ értelmezi a fáraó

³² Kákosy [1998] 126. o.

³³ Rövid jellemzés: Hughes–Travis [1981/1989] 12. o.

³⁴ Kákosy [1998] 392. o. Az utóbbi korszak a könyv alapján nem teljesen része az előbbinek. A hükszós uralkodókat idegenbarátként jellemzi Bartha [1993] 773. o. Másik, Kr. e. 14. századra vonatkozó datálást is említ Czeglédy–Hamar–Kállay [1931] 624. o.

³⁵ Vö. Alexander [1999/2014] 148. o.

³⁶ Vö. Haag [1968/1989], „József 1” szócikkkel (888. hasáb), illetve „Izrael fiai Egyiptomban” szócikkkel (765–769. hasáb).

³⁷ A bibliai történetmondás sajátosságait illetően lásd Rosenzweig [1928/1990].

³⁸ Vö. Rad [1953/1958] 279. o., illetve Obermayer és szerzőtársai [1970/1974] 165. o. A bölcsesség politikusságot értve, a szó régebbi értelmében is (ti. államügyekbeni okosság, ildomosság, udvariasság – mint udvarbeli viselkedés, vö. Babos [1865] 251. o.). Rad [1953/1958] ezt hivatalnoki bölcsességnek nevezi (273–274. o.).

³⁹ Rad [1938/1958] 67. o. Rad másutt pontosítja, miszerint nem „az általános isteni gondviselésről”, hanem Isten Izrael atyái felé fordított „sajátos üdvözítő akaratáról” volna szó (Rad [1957/2000] 143–144. o.).

⁴⁰ Annak ellenére is, hogy az atyák történetei között a legzártabb (vö. Rad [1938/1958] 64. o.).

⁴¹ Még annak tudatában is, hogy a történetivel szemben az úgynevezett narratív kritika megköveteli a szöveg egységben való szemlélését, vagyis azt, hogy ne a szerkesztés egyenetlenségeit keressük, hanem azt az erőt és szándékot, ami a szöveget egyben tartotta (vö. Fabinyi [1994] 43–52. o.). Elgondolkodtató érdekesség, hogy József történetét a Korán is elmondja, de abból az elbeszélésből a tárgyalandó részek lényegében hiányoznak. Vö. Koran [1980] 12. szúra, 55–57. ájék. (A Korán-beli változatra Bolgár Dániel hívta fel figyelmemet.)

⁴² 1Móz 41,8.

⁴³ „És vala velünk ott egy héber ifjú” (1Móz 41,12). Thomas Mann-nál: „ein chabirischer, von Asien, [...] mit dem schrulligen Namen Osarsiph” („egy ázsiai khabirt [...] a fura nevű Oszarszifot”, Mann [1942/1959] 125. o.). A habiru kérdésről röviden: Ohler [2005] 45. o., Fröhlich [1977] 740. o.

⁴⁴ Az ifjú szorult helyzetben lévő testvéreivel elfogadtatja, hogy ő az elveszejtett testvérük, József. (1Móz 42,7–8.13.21–23, 45,3–5).

álmát.⁴⁵ Az értelmezésből cselekvési program következik. Ennek elemei: 1. Rendeljenek személyi állományt a terv végrehajtásához! 2. Szedjenek ötödöt! 3. Takarítsanak be minden terményt! 4. A beszedett készletek képezzék a fáraó tulajdonát! 5. A városok mezeiről beszedett készleteket halmozzák föl a városokban! 6. Tartalékolják a készleteket!⁴⁶

A fáraó Józsefet honosítja, és mind magánvagyonra, mind országa tekintetében felhatalmazza a program végrehajtására.⁴⁷ József, bár tiszteletben tartja a fáraó legitimitását,⁴⁸ a felhatalmazást úgy értelmezi, hogy Isten akaratából gyakorlatilag ő a fáraó gyámja és Egyiptom ura.⁴⁹ József a bőség idején végrehajtatja a fáraó és udvara által tetszéssel fogadott programot.⁵⁰ Ebben az időben Kánaánban már inség van.⁵¹ Jákob fiai a szűkségtől hajtva érkeznek Egyiptomba. József a testvérüknek mondja magát, s a megszegyenítés és jutalmazás eszközeit használva⁵² a testvéreinek mondottak személyében lekötelezetteket szerez magának.⁵³ A lekötelezett rokonság alkalmat ad arra, hogy közülük válasszon számára megfelelő megbízottakat.⁵⁴

Az inség idején a fáraó Józsefhez utasítja a hozzá könyörgő egyiptomiat.⁵⁵ József fogadja is őket, és elfogadja ajánlatukat, miszerint élelemért el- és feladják földjüket és szabadságukat.⁵⁶ A földjüket veszítő és szolgává tett egyiptomiak kapnak Józseftől vetőmagot, s mellé utasítást, mit tegyenek vele. Az új szabály szerint az éves termés ötödét a fáraónak kell adni,⁵⁷ a maradék négyötöd (amin belül József már nem fogalmazott meg további arányosítást) pedig négy célra, nevezetesen a mező vetőmagjaként, saját eledelként, a háznép eledelként, végül a gyermekek eledelként használandó fel.⁵⁸

⁴⁵ 1Móz 41,25–32.

⁴⁶ 1Móz 41,33–37.

⁴⁷ 1Móz 41,39–45.

⁴⁸ 1Móz 41,31.

⁴⁹ 1Móz 45,8–9.

⁵⁰ 1Móz 41,37,47–49. Gósen földjéről lásd *Graves–Patai* [1969] 251. o.

⁵¹ 1Móz 41,54.

⁵² 1Móz 44,2.12, 46,10–11.

⁵³ 1Móz 44,1–14, 45,10–11.18.20, 47,11–12.27.

⁵⁴ 1Móz 47,6.

⁵⁵ 1Móz 41,55.

⁵⁶ 1Móz 41,57, 47,13–23.

⁵⁷ Az ötödöt máig élő szokásjognak mondja *Graves–Patai* [1969] 247. o.

⁵⁸ 1Móz 47,23–28. Érdekes, hogy ezt az esetet Hahn István a rabszolgaság témájának szentelt tanulmányában nem említi (*Hahn* [1965]).

A történetnek lehet történeti olvasata, egybe is vetették az ókori Egyiptom történetével. (A kapcsolat aszimmetrikus: az egyiptomi források nem tudnak Józsefről, míg a József-történet lejegyzője érdeklődött Egyiptom iránt.)⁵⁹ Megkísérelték a fáraó azonosítását. Ennek adott esetben lehetne is némi haszna: talán el lehetne dönteni, milyen volt a fáraó viszonya népéhez. Kezeljük ehelyett a történetet inkább a bölcsességi irodalom részeként! Ekként olvasva inkább szól politikáról, mint gazdaságpolitikáról: A fáraó elveszíti államférfiúi képességét, nem képes arra, hogy jövőt kínáljon közösségének. Carl Schmitt-tel szólván,⁶⁰ legitimitása van, de legalitása elveszett.⁶¹ Végso soron mindegy, vajon a fáraó álma milyen természetű: azáltal, hogy ő a fáraó és álmát közzéteszi, álma közüggyé válik.

Józsefet egy hivatalnok ajánlja be a fáraónak. Hivatkozik ugyan József korábbi cselekedeteire, de a történet előző részeit ismerő olvasó tudja, azoknak Józsefen és a tisztségviselőn kívül nincs más tanúja. József „jöttmentsége” szigorúan véve csak vélelem. A tisztségviselő a beajánláskor tudatja a fáraóval, miszerint József héber, vagyis a kor fogalmai szerint jöttment, utálni való.⁶² E közléssel elhárítja magától a felelősséget. Ellenérvként felmerülhet, ha a történet a hükszószer korban játszódik, amikor a fáraó maga is idegen hódító, s ez esetben a főtitkár közlése a rokonszeny felkeltésére szolgál. Politikai olvasat esetén ez nem számít. A fáraó személyként rokonszenvezhet Józseffel, de uralkodói szerepében úgy kell értékelnie a helyzetet, hogy egy esetleges bűnbakot kínáltak fel neki.

A fáraó úgy cselekszik, ahogyan államférfiként nem volna szabad cselekednie. Elmondja a számára idegen Józsefnek, hogy tanácstalan és környezete tehetetlen,⁶³ vagyis maga hozza Józsefet hatalmi helyzetbe. Ettől kezdve Józsefnek csak élnie kell a kínálkozó lehetőséggel: a fáraó tudtára adja, hogy az álmok magyarázatát ő csak közvetíti, az álmok egy irányba mutatnak, s valójában Isten akaratát jelenítik meg.⁶⁴ Szemben azzal a vélekedéssel, hogy a fáraó bölcs volna, mert meghallgatja mások tanácsát,⁶⁵ nem az. Egyszerűen

⁵⁹ *Rad* [1953/1958] 273. o.

⁶⁰ *Schmitt* [1932/2006].

⁶¹ „Te leszel házam fölött és a te parancsod szerint viselkedjék egész népem, csak a trónnal leszek nagyobb nálad.” 1Móz 41,40.

⁶² 1Móz 43,32.

⁶³ 1Móz 41,15.

⁶⁴ 1Móz 41,16. *Rad* [1953/1958] szerint hivatalnoki erények a nyilvános beszéd és a tanácsadás készsége (273–274. o.), illetve *Rad* [1957/2000] 341–342. o.

⁶⁵ *Sedláček* [2012] 96. o.

járadékvadász, aki maradék tekintélyét túlélésre váltja – közerkölcsből magánhasznát formál.

József teljhatalmat kap ugyan, de a fáraó úgy vélheti, idegensége miatt kézen is tartja. Ha József jóslata nem teljesedik be, szó szerint bűnbakként lehet a nép elé vezetni.⁶⁶ A fáraó később él is ezzel a politikai eszközzel, amikor az inség kitörésekor Józsefhez utasítja népét.

A cselekvési programot illetően előjáróban meg kell jegyezni, a teendők sorrendje első olvasásra zavaró. Akár azt is hihetnők, József brutális „padlás-lesöprést” javasol, holott csak a betakarított termés ötöde lesz a fáraóé. Az viszont nem világos, mi az ötöd vetítési alapja – a teljes termés vagy csak az először begyűjtött. A földek szélén, szabadban tárolt gabona szemvesztesége (időjárás, őrési költségek) miatt az adóztatónak mérlegelnie kell, kevesebbet akar beszedni, de azt biztosan, vagy többet, de jóval nagyobb kálóval,⁶⁷ és esetleg rosszabb átlagos minőségben.

József felhatalmazást kap programja végrehajtására. A fáraó Józsefet saját birtokának gondviselőjévé, egyszersmind Egyiptom földjének fejedelmévé teszi.⁶⁸ József politikailag helyesen ismeri fel, hogy jöttmentként ki van szolgáltatva a fáraó udvari elitjének. Megoldása erre, hogy más bevándorlókra épít: szorult helyzetükben fogadtatja el velük, hogy ő az elveszejtett testvérük. Termékeny helyre telepíti le őket,⁶⁹ s – tegyük hozzá – ha feszültség keletkeznék őslakók és jöttmentek között, hatalomgyakorlás tekintetében annál jobb. Politikai értelemben József bölcsen létrehozza saját pretoriánus gárdáját.⁷⁰

Közkeletű vélekedés József intézkedéseit az anticiklikus gazdaságpolitika archetípusának tekinteni.⁷¹ Még közgazdasági végzettségű közírók, például a hazánkban is ismert Tomáš Sedláček is így tesz.⁷² A szöveget szigorúan véve, ez vitatható.

⁶⁶ A bűnbak a nyilvánosságnak szóló áldozást szolgálja (3Móz 16,20–22).

⁶⁷ Előre tervezett és jóváírható veszteség.

⁶⁸ 1Móz 41,40, 41,42–44.

⁶⁹ Eléri a fáraónál, hogy az legjobb földjére telepítse őket, illetve közülük a rátermetetteket a fáraó tegye meg barmainak gondviselőivé (1Móz 42–46, 47,1–12).

⁷⁰ Hozzá tartozóinak azt mondja, hogy ő Egyiptom ura, egész földjének fejedelme, a fáraó atyja, akinek az a hivatása, hogy megmentse, illetve, hogy az inség idején elartsa és megóvja őket és házuk népét a tönkre jutástól (1Móz 45,7–11). Ezt az ajánlatot elfogadva a jöttmentek kénytelenek Józsefhez húlni lenni.

⁷¹ Vö. például *Kit mentene...* [2008].

⁷² Sedláček [2012] 94–99. o. Tomáš Sedláček véleménye nem kellően alátámasztott. Több helyen is az derül ki, hogy nem figyelmesen olvasta el a bibliai szöveghelyeket. A mű vitatható részeinek egybefüggő taglalásától most eltekintek. Meg kell azonban említeni, a szerző szerint azért van ciklusról szó, mert annak endogén, nevezetesen erkölcsi okai volnának (97–99. o.). Indoklásában azonban már nem erre a történetre, hanem Mózes negyedik és ötödik könyvére hivatkozik. A bibliai szöveg nem támasztja alá, hogy az amúgy általánosan alkalmazott történelemmagyarázati elv ehelyütt is érvényesülne. Sedláček szerint a fáraó

József megteszi az ínség elleni előkészületeket: fejedelemként egész Egyiptomban betakaríttatja a termést, és minden városba beszállíttatja a város környékének termését.⁷³ Összevetve a javasolt tervet (35. vers) és a végrehajtást (48. vers), a kettő eltér egymástól. Pontosabban: a Károli-fordításban eltérnek, a héber biblia magyar fordításában nem.⁷⁴ A terv mindkét fordításban ugyanúgy hangzik: gyűjtsenek össze minden termést, illetve gyűjtsenek gabonát a fáraó keze alá, és a fáraó keze alá gyűjtött gabonát raktározzák a városokban. A végrehajtás során – a Károli-fordítás szerint – az ország minden élelmét össze kellett gyűjteni és a városokban kellett elraktározni, míg a héber biblia magyar fordítása szerint az összegyűjtött termésből a városkörnyéki termést kellett a városokban raktározni.⁷⁵ A különbség drámai. A Károli-fordítás figyelmes olvasói évszázadokon keresztül arra kellett jussanak, hogy József még a fáraót is becsapta. A következő gondolatmenet során nem a Károli-fordításból levonható következtetéshez, hanem a megengedőbb változathoz fűzök megjegyzéseket.

Ami az összes termény betakaríttatását illeti, a történetből nem következik, hogy az az adóalapot növelte volna, hiszen a fáraónak előadott terv szerint a teljes betakarítás csak az adófizetés után következett volna. Érdekes módon azonban a terv végrehajtásáról szóló versekben az ötödszedésről már nem esik szó. Aligha tehetjük föl, hogy a tervnek ez az eleme elsikkadt volna. Talán inkább az arról lehet szó, hogy a bőség idején nem volt nehéz az adót befizetni. A betakarítással más a gond. A Biblia más szöveghelyei alapján a teljes betakarítás komoly szociális kihatásokkal járt, ennek megfelelően Mózes törvényei tiltották is. Az elhullott gabona a szegények és rászorulóknak jutalma volt.⁷⁶ A józsefi intézkedés nem hagyott tallózni valót, így a legszegényebbeket nagyon kiszolgáltatott helyzetbe juttatta. Élesen fogalmazva (és erre utaltam az intellektualitás kapcsán): az álom megfejtéseként ajánlott vízióból levezetett ínségmegelőző programban ott rejtett az ínség előidézése is.

Kérdés lehet, vajon bölcs dolog volt-e a teljes betakaríttatás. Hét évvel a várt ínség előtt aligha indokolt nyilvánvaló és közvetlen veszélyről beszélni. Az intézkedés tehát nem *preventív* (vészelhárító), hanem *preemptív* (elővételi, tulajdonképpen: megelőző) jellegű. A totális intézkedés kényszerpályára irányította a történéseket. Jelentősége éppen ezért politikailag egyértelmű, és

álma önellentmondásos prófécia, minek oka, hogy „ha felismerjük a közelgő veszélyt, akkor azt teljesen vagy legalábbis részben el lehet kerülni” (96. o.). Az endogenitást illetően Sedláčeknek akár igaza is lehet, de az ok nem erkölcsi, hanem – miként azt rövidesen látni fogjuk – intellektuális.

⁷³ 1Móz 41,48.

⁷⁴ *Teljes...* [1993], illetve lásd az F1. táblázatot a Függelékben.

⁷⁵ Lásd a Függelék F1. táblázatát. További nyelvekre lásd *Bible...* [2007].

⁷⁶ 3Móz 23,22, 5Móz 24,19.

egyértelműen politikai. Gazdasági fontossága ugyanakkor megállapíthatatlan, hiszen pontosan a kényszerpálya miatt nem nyílt lehetőség a feláldozott haszon megbecsülésére. Ha szabad jelenkori példával élni, az 1932–1933. évi nagy ukrán éhínség (holodomor) alapján tudható, hogy egy ilyen intézkedés preventív eszközként a népet illetően katasztrofális, de nagyot lendít végrehajtatója (Molotov) politikai pályafutásán.

Tény, hogy a kötelező betakarítás következtében a vagyon nőtt, de közben tulajdonjogi átcsoportosítás ment végbe. Az elhullott gabonának van némi közjóság jellege. Megszerzése oly fárasztó, hogy nem igényel külön kizárást, s mivel föltehetőleg több volt a szem, mint amennyit a szegények e rendkívül kevésbé hatékony és fárasztó módon össze tudhattak gyűjteni, fogyasztói rivalizálás sem valószínű. Viszont a kötelező betakarítás során a gabona tulajdonosra tett szert, ráadásul az intézkedés rendelkezési jogokat vont el a helyi közösségektől az uralmi központ javára.

Az adót illetően: az ötöd szedése meglehetősen nagy teher. Mózes törvényei szerint tizedet kellett adni a Templomnak, és minden harmadik év tizede a „lévitának, a jövevénynek, az árvának és özvegynak” ment.⁷⁷ Sedláček ehelyütt egy lábjegyzetben megemlíti, hogy manapság sokkal nagyobb adókat szednek, arról azonban nem szól, hogy ez inkább csak az ipari forradalom utáni időszakra érvényes megállapítás.⁷⁸ A javak városokba gyűjtésének lehetett anticiklikus jellege, hiszen a javak mozgatása a bőség éveiben munkaerőt köthetett le. Az előzőket is figyelembe véve azonban ez az anticiklikus intézkedés súlyos következménnyel járt. A feladat a korabeli viszonyokhoz képest eltúlzott volt, a hivatalnoki gépezet nem tudta kezelni. A begyűjtés eredményét nem tudták nyilvántartani.⁷⁹

Végül a már várt fejlemény, az ínség bekövetkezett. A fáraó valóban mossa kezeit: megmondja a népnek, hogy forduljanak Józsefhez, és engedelmeskedjenek neki,⁸⁰ József pedig magabiztosan és következetesen hajtja végre programját. Figyelemre méltó, hogy a nép nem lázad föl. Ez talán összefüggésben van avval, hogy a papok földjét nem veszi át uralkodói tulajdonba, és a megkíméli őket az adózás terhétől is.⁸¹ József ismét politikailag bölcsen cselekedett. A nem városlakó, vidéki földműves népesség – bizvást mondhatjuk – „önként

⁷⁷ 5Móz 26, 12–15.

⁷⁸ Sedláček [2012] 95. o. A legutóbbi negyed évezredben a szó szoros értelmében vett termelékenység (időegység alatt előállított termékmennyiség) oly mértékben nőtt meg a fosszilis energiahordozók kiaknázása miatt, hogy a kinyílt olló a korábnál sokkal nagyobb közösségi fogyasztást tett lehetővé a világ fejlett részein.

⁷⁹ 1Móz 41,46, 41,48–49. o.

⁸⁰ 1Móz 41,55.

⁸¹ 1Móz 47,26.

és dalolva” hajtotta igába fejét.⁸² A lázadás hiánya azonban nem magától értetődő. A kora újkorban már meglehetősen városiasodott és főként kiterjedt kereskedelmet folytató vagy abban legalábbis a munkamegosztás révén részt vevő angliai népesség esetében, amiként azt E. P. Thompson szépen kimutatta, a morálökönómia működött. Az eredendően az egyházközségre épült közigazgatási rendszerben a kisemberek komolyan ellent álltak a szűkösség ínséggé alakítását megkísérlő nagykereskedőknek, és maguk vették kézbe saját igazságuk kiszolgáltatását.⁸³

A cselekvési terv eredményeként az egyiptomiak ugyan megmenekültek a részben a cselekvési terv által előidézett ínségtől, de nagyon súlyos árat fizettek érte. József a fáraó felhatalmazása alapján a felhalmozott élelmet kiárusította a népnek, előbb pénzért, aztán jószágért, aztán földjükért és személyes szabadságukért.⁸⁴ E vételi tranzakciók révén egész Egyiptom a fáraó tulajdonába került.⁸⁵ Az emberek – életük megkímélése fejében – elfogadták, hogy a fáraó szolgálai lesznek.⁸⁶

Önként vállalt szolgáltatásktól kezdve József telepíthette az embereket, rendelkezhetett mind a termelési tényezőkkel, mind a terméssel.⁸⁷ Élve a lehetőséggel, a későbbiekre nézvést törvényként hirdette ki, hogy a termelők a termés ötödét adják a fáraónak.⁸⁸ Négyötödét megtarthatták, ennek a résznek fedeznie kellett a termelő fogyasztást („maguk élelme”), a karbantartást (házuk népének élelme”), a felújítást („mező bevetése”), és a fejlesztést („gyermekek eledele”).⁸⁹ A történet mint az egyiptomiak számára kenyeret adó József története lényegében itt véget ér. A teológus megfogalmazása szerint a történet:

⁸² 1Móz 47,25.

⁸³ Thompson [1971].

⁸⁴ 1Móz 47:14–19.

⁸⁵ 1Móz 47:20, 47:23. A bevezető lábjegyzetben említett *Hagyományfrissítés* konferencián felmerült a kérdés, vajon József uzsoraszerűen élt-e vissza az egyiptomi parasztok szorult helyzetével. Nyilvánvalóan nem. Az uzsora valamely kölcsönre és annak kamatára, illetve e kamat mértékére és méltányosságára vonatkozik. József nem kölcsönbe vette a parasztok termését, hanem a fáraó felhatalmazásával begyűjtötte (ma talán úgy mondanók, állami kezelésbe vette). Más kérdés, vajon az avulásnak kitett olyan ömlesztett árunál, mint a gabona, lehetett volna-e, és ha igen miként, évek múltán visszaadni azt, amit elvettek. A történet szövegének „önvédelme” szempontjából itt lehet jelentősége annak a félmondatnak, miszerint nem tartották számon a begyűjtött gabonát. (A raktározott gabona minőséget is tükröző, közhiteles nyilvántartását a 19. században is nehezen, a gabonaexportőr Egyesült Államokban csak diplomáciai nyomásra, oldották meg – vö. Mihm [2017].) További adalék az bibliai uzsorafogalomhoz: *Dávidházi* [2017] 100–101. o.

⁸⁶ 1Móz 25. Ezt az elemet kevés leírás emeli ki, ezek közé tartozik például *Gecse* [1981] 104. o.

⁸⁷ 1Móz 47,21, 47,23–24.

⁸⁸ 1Móz 47,24, 47,26.

⁸⁹ 1Móz 47,24.

„ellentmond annak, hogy Egyiptom jog nélküli állam lenne. Ellenkezőleg: dicséri az állami tulajdonban lévő szántóföldeket és legelőket”, melyeknek köszönhetően „Egyiptom idegeneket is tud táplálni.” Ugyanakkor hozzáfűzi a teológus azt is, hogy ez a rend Izrael szabad parasztjai számára gyűlöletes volt.⁹⁰ Ez lehet az oka, hogy a történet megdöbbentő fordított összefüggést állít fel jólét és szabadság között. Az egyiptomiak számára jólétük biztosítéka rabszolgaságuk. József, illetve atyja és testvérei számára ez a dilemma nem áll fenn, és a történet szerint ennek oka végső soron Isten akarata.

A történet egyiptomi-kenyéradoi részében József átváltoztatja az ószövet-ségi Egyiptomot. A korábban fáraói, papi, városi és szabad paraszti birtokokból álló tulajdoni rendszer és a birtokosaikból álló társadalom átalakul. A fáraói tulajdon mérhetetlenül kiterjed, az ország népének föltehetőleg legszélesebb szabad menetelő része eltűnik, rabszolgává lesz. Gazdasági változás megy végbe, ennek ellenére kétséges, vajon gazdálkodási események miatt-e. A motor inkább az államügyek szférájában keresendő.⁹¹

A történet nem gazdaságpolitikai tanácsadó, hacsak annyiban nem, hogy a legjobb a magunk előállította gazdasági gondokat kezelni. Sokkal inkább hivatalnoki-tisztviselői tükör, amelyik azt mutatja be, miként kell az elaggott, s már csak presztízsként leledző uralom nevében a karizmatikus hatalmat gyakorolni. Politikai, nem pedig erkölcsi tükrőről (kézikönyvről) van szó. József nem fordul szembe uralma végső forrásával, de ez – a rezon felől nézve – voltaképpen érdeke is. A történet morálisan csak akkor elfogadható, ha József istene magasabbrendű a fáraó istenénél.⁹² Ezen előfeltevéstől visszafelé olvasva József kiválasztottsága⁹³ igazolódik. Ellenkező esetben, kiválasztottság nélkül az erkölcsi erő is elvész. Mózes⁹⁴ inti népét:

„a jövevény, aki közötted van, feljebb-feljebb emelkedik feletted, te pedig alább-alább szállasz. Ő fog néked kölcsönt adni, és nem te kölcsönzöl neki; ő fej lesz, te pedig fark leszel”.⁹⁵

⁹⁰ Ohler [2005] utóbbi 1SÁM 8,14–17-re alapozza (43. o.).

⁹¹ Karl Marxnak a tőkés rendszer kialakulására vonatkozó elképzelése is ezt a sémát követi, csak az átalakulás motorjai nem szent, hanem gaz tettek (lásd Marx [1867/1949] 1. kötet, 24. fejezet, 772. o.).

⁹² 1Móz 45,8. A történetben egybeesik politikai bölcsesség és szentség. A különbség csak annyi, hogy a szent olvasatban József cselekedeteinek helyessége egyetlen időmetszetben sem lehet kétséges, a politikaiban minden a vég (József és Jákob-Izrael itt nem tárgyalt halálától) felől igazolódik.

⁹³ Obermayer és szerzőtársai [1974] 130–131., 182. o., Bartha – Vladár [1993] 352. o.

⁹⁴ Története körülbelül a Kr. e. 13. században játszódik, a neki tulajdonított könyveket a 6. századtól véglegesítették.

⁹⁵ 5Móz 28,43–44.

A teológia felől nézve a

„történet fő témája az életet szolgáló igazságosság. [...] Hogyan tanulják meg a férfiak az életet szolgáló igazságosságot? Ez az atyák és a kivonulás történetének gyakran tárgyalt kérdése. [...] Mindabban, »ami Józseffel történik, Isten titkon jóra fordítja a rosszat«.”⁹⁶

Ez a felfogás a kiválasztottság hitén, a kinyilatkoztatottságon alapszik – ez a tény a jelen dolgozatban taglaltak előtti eseményekből derül ki a Szentírásból.⁹⁷ József hite álmokon alapul, ezek a külvilág számára ellenőrizhetetlenek – ilyen értelemben irracionálisak. Racionálissá maga a történet teszi azáltal, hogy Isten már József apjával közli, lesznek királyok utódaiból.⁹⁸ Amikor József a fáraó álmát Isten akarataként értelmezi, ugyanazt a mintát követi, amelyiket az olvasó már Jákob-Izráel történetéből ismeri.

József története az Isten akaratában való hit beteljesítésén alapul, ez jelöli ki az értelmezési keretet. Józsefnek hite beteljesítése érdekében szerepet kell játszania. Ennek József tudatában van. Az egyiptomi részben többször is említetik, hogy a főhős magában sír, de ezt kifelé nem mutatja.⁹⁹ Természetesen előfordul a sírás a szerep részeként is, például, amikor József felismerteti magát testvéreivel.¹⁰⁰ Tény, hogy a történet sugalmazója vagy szerkesztője más szereplők lelki állapotáról nem nyújt tájékoztatást az olvasónak, de hát ez József története, nem másé. Ha az olvasó elfogadja ezeket az alaptételeket, József története az (állam)férfivá válás története,¹⁰¹ az egyéni ambíciók és a közüdv (ebben az esetben atyjának, testvéreinek és azok háznépének üdve) és az isteni akarat együttes megvalósítása.

KITEKINTÉS

Gerhard von Rad a József-történetet nevelődéstörténetnek tekinti, és utal az erények megpróbáltatásának egyiptomi és görög párhuzamaira.¹⁰² A korai középkorban is e tekintetben lehetett példa.¹⁰³ E hosszú hagyomány végére ugorva érdemes néhány példát hozni arra, miként (a válasz: kiváló szent

⁹⁶ 1Móz 50,20-ra hivatkozva Ohler [2005] 43. o. 1. h., illetve Rad [1957/2000] 342. o.

⁹⁷ 1Móz 37,3-11. A versben szereplő Izráel Jákob Istentől kapott neve (1Móz 32,28, 35,10).

⁹⁸ 1Móz 35,11.

⁹⁹ 1Móz 42,24, 43,30

¹⁰⁰ 1Móz 45,1-3.

¹⁰¹ Vö. Rad [1953/1958].

¹⁰² Rad [1938/1958] és [1953/1958].

¹⁰³ Vö. Thiebaux [1998] 90-93. o. Köszönet Kulcsár Beátának, hogy erre felhívta figyelmemet!

ifjúként) tekintett a legnagyobb hazai vallásfelekezet hitbuzgalmi irodalma a jóslat megtétele idején 30,¹⁰⁴ ennek megfelelően az ínség kitörése idején 37 éves Józsefre.¹⁰⁵ Áttekintettem tíz, gyermekeknek szánt, 1773 és 1935 között megjelent, hittani ismereteket közvetítő könyvet.¹⁰⁶ Ezek 1822 és 1935 között jelentek meg.¹⁰⁷ A művek közül csak a 20. századiak említik,¹⁰⁸ hogy József árulta a gabonát, illetve a népek vették az élelmet. Egy emeli ki, hogy József ellátta „egész Egyiptomot”.¹⁰⁹ A többiek alapvetően József és testvérei viszonyára csupasztítják a történetet. Ennek megfelelően a tanulságok is meglehetősen biedermeieriek (József nem fizetett gonosszal a gonoszért, vagy másutt: az olvasó felszólíttatik, hogy tisztelje szüleit, s imádjá a mennyei gondviselést), csak a két világháború közöttiek fogalmaznak üdvtörténeti igénnyel.¹¹⁰

Visszatérve az írás elején említett polarizált olvasatra, ezek után talán még hangsúlyosabb a kérdés: ha a szöveghagyományozódás és -értelmezés nem antiszemita, akkor miként válhat József történetéből antiszemita toposz.¹¹¹ Sejtésem a következő: lehet, hogy bármilyen széles körben hatottak is ezek a tankönyvek, az indoktrináció nem működhetett tökéletesen. Talán azok, akiknek az indoktrinációt el kellett volna végezniük, nem voltak kellően megfegyvelmezve és indoktrinálva. Ha valaki egy felekezet, hitvallás kultúrájában nevelkedett, de esetleges hitét nem egyházán (hitközösségében) kívül éli meg, vagy egyházának ortodoxiájával nem azonosul, akkor az illető kénytelen felmondani bölcsesség és szentség összetartozását. Az is lehet, hogy a tanító nem példamutató. Az ilyen esetekben már csak rövid bakugrás József történetét zsidó történetként érteni¹¹² és attól elhatárolódni. Ráadásul, a 19. század nagy

¹⁰⁴ 1Móz 41,46.

¹⁰⁵ Hogy említsek egy protestáns példát is, *Ahlfeld* [1885] József önazonosságát, fejlődéstörténetének állandó elemeit emeli ki.

¹⁰⁶ Ezek a következők: *Árvai* [1885], *Az Ó és Új testamentomi ...* [1856], *Hármas kis-tükör ...* [1773], *Hármas kis-tükör ...* [1844], *Közép Katekizmus ...* [1865], *Pokorny* [1935], *Radó–Rajeczky* [1930], *Roder* [1862], *Róder* [1886], *Schmid* [1855].

¹⁰⁷ Elemi és középszintűek, vegyesen, a 19. század közepéig inkább elemiek, később inkább középszintűek, de meg kell jegyezni, az áttekintés nem teljes körű.

¹⁰⁸ *Radó–Rajeczky* [1930], *Pokorny* [1935].

¹⁰⁹ *Schmid* [1855] 30. o.

¹¹⁰ A *Radó–Rajeczky*-féle középiskolai hittankönyv értelmezése szerint József „előképe a Megváltónak”, illetve szent Józsefnek is (*Radó–Rajeczky* [1930] 30. o.). A párhuzamosan fogalomban volt *Pokorny*-féle tankönyv historikusabb, de József története kapcsán értelmezi Júda üdvtörténeti jelentőségét (*Pokorny* [1935] 24–25. o.).

¹¹¹ Az antiszemita terminust akként használnom, amiként korábban, a történészi antiszemitizmusról szóló cikkemben is tettem (*Halmos* [2015]).

¹¹² Például Sedláček is úgy fogalmaz, hogy a „héber azzal az ötlettel álltak elő, hogy a jó és a rossz évek mögött, a gazdasági ciklus mögött erkölcsi okokat kell keresni” (*Sedláček* [2012] 94. o.).

elmélete, a szelekciós evolúció a kiválasztottság teológiáját relativizálta. Ha a kiválasztottság kritériuma a túlélés és a győzelem, akkor ez alig különbözik attól, amit a „survival of the fittest” indítványoz – használva Occam beretváját, immáron Gondviselés nélkül. Az alkalmasság csak utólag, a túlélés tényével derül ki, és akkor is csak a túlélők számára.

Végezetül ismét megemlítem a tanulmány legelején feltett kérdést, vajon kiolvashat-e egy olvasó egyszerre és ugyanabból a forrásból két történetet, létezhetik-e ilyen mértékű alakváltás. Elvileg miért ne volna elképzelhető? Ha két vonal egyszerre mutathat vagy két arcot, vagy egy vázát, akkor miért ne állhatna fenn ez a lehetőség bonyolultabb alakzatok értelmezése esetében is. Más a helyzet azonban, ha határozott elkötelezettség köt egy szemlélethez, például szilárd, a szöveg szentségéhez ragaszkodó meggyőződés diktálja az egyik értelmezést. Fegyelmezett közösségben, illetve felekezeti hitben élő (konfesszionalizált)¹¹³ emberek számára József történetének olvasata nem kétséges.¹¹⁴

Adódik ebből egy társadalomtörténeti kutatási program. Elvileg tehát minél erősebb az egyházfegyelem (és a konfesszionális ereje a 19. század végéig összefüggött urbanizációval munkamegosztással, alfabetizációval, gazdagsággal), annál valószínűbb József történetének kinyilatkoztatásként való, azaz végtelen időhorizontú értelmezése, és minél gyengébb, annál nagyobb az esély a történet kifordítására, lehatárolt időhorizontú értelmezésére. Nagy átalakulási folyamatok (demográfiai átmenet, belső migráció), ha a fegyelmező erők nem tudtak velük lépést tartani, növelhették ezt az esélyt. Hazánkban ugyan a demográfiai átmenet nem volt erőteljes, de már az azt jóval megelőző konfesszionalizáció is eleve gyöngye és külsődleges volt.¹¹⁵ A malthusi megelőző fékek elméletével minden további nélkül megférne, ha a konfesszionalizáció gyöngesége miatt lett volna az átmenet satnya. Ennek a gyanúnak a tesztelése azonban már nem ide tartozik.

¹¹³ Vö. *Konfesszionalizáció...* [2014], *Kármán* [2013] (további irodalommal), a kutatások állására lásd *Kiss* [2012]. A konfesszionalizáció hiányának jelenségeire: *Molnár A.* [2005], *Mihalik* [2017], *Kiss* [2011].

¹¹⁴ A reformáció korai idején, talán egyházpolitikai okokból, még más volt a helyzet. Péter Katalin szerint ([1985/1995] 45-51. o.) a korai bibliafordítók a mindenki általi olvasás erasmusi programját hirdették, és a programmal az egyházi vezetők nem helyezkedtek határozottan szembe.

¹¹⁵ Vö. korabeli irodalomként: *Szeremlei* [1874], továbbá *Kósa* [2011] (különösen 118–201. o.), *Brandt* [1999, 2002], [2005], [2013], *Molnár S.* [2006].

- „ALAKVÁLTÁS”... [é. n.]: „Alakváltás” (Gestalt-switch). (hely és kiadó nélkül) <http://birot.web.elte.hu/courses/2015-orzse/gestalt.pdf>.
- AHLFELD, FRIEDRICH [1885]: *József mint az ifjak példányképe*. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- ALEXANDER, PAT ÉS DAVID (szerk.) [1999/2014]: *Scolar kézikönyv a Bibliához*. Budapest, Scolar.
- ÁRVAI JÓZSEF [1885]: *Ó és Új testamentomi szent történetek. Olvasókönyv népiskolák számára*. 6. kiadás, Népiskolai Könyvtár, 2. Sárospatak, Steinfeld Béla.
- ASSMANN, JAN [2017]: Exodus – az Óvilág forradalma. *Pannonhalmi Szemle*, 25. évf. 4. sz. 54–61. o.
- AZ Ó ÉS ÚJ TESTAMENTOMI ... [1856]: *Az Ó és Új testamentomi szent históriának sommája*. Buda, Magyar királyi Egyetem.
- BABOS KÁLMÁN [1865]: *Közhasznú magyarázó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban, hírlapokban, folyóiratokban és társalgási nyeloben gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- BÁCSKAI VERA [1989]: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest, Magvető.
- BARTHA TIBOR (szerk.) [1993]: *Keresztyén bibliai lexikon*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- BARTHA TIBOR, IFJ.–VLADÁR GÁBOR [1993]: *Bibliai fogalmi szókönyv*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- BECK, KNUT (összeáll.) [1986]: *100 Jahre S. Fischer Verlag. 1886–1986. Eine Bibliographie*. Frankfurt a. M., S. Fischer.
- BIBLE... [2007]: Bible hub. Glassport (PA), Online Parallel Bible Project. bible.hub.com.
- BIBLIA... [1995]: *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*. Budapest, Magyar Bibliatársulat.
- BRANDT, JULIANE [1999, 2002]: Szikszai utódai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből mint mentalitástörténeti forrás. 1–2. Megjelent: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 9. és 10. sz. Budapest, Ráday Gyűjtemény. 111–141. o., 141–162. o.
- BRANDT, JULIANE [2005]: Soziale Erfahrung, Gemeinschaftsbildung und Frömmigkeitsstile. Die deutschen und die ungarischen reformierten in Pest und im Buda im 19. Jahrhundert. Megjelent: Mezger, Werner–Prosser, Michael–Retterath, Hans-Werner (szerk.): *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*. 27. Marburg, Elwert. 123–156. o.
- BRANDT, JULIANE [2013]: Felekezetiiség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. Megjelent: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. (Rendi

- társadalom – polgári társadalom, 25). Budapest, Hajnal István Kör–Társadalom-történeti Egyesület. 9–26. o. http://hajnalkor.hu/files/rendi_es_polgari_025.pdf.
- BUZÁSI GÁBOR [2017]: „Ímé az Úr hazug lelket adott mindezen prófétáid szájába”. *Politikai retorika és a kifejezhetőség korlátai a héber Bibliában*. Előadás, ELTE BTK, 2017. május 4.
- CZEGLÉDY SÁNDOR–HAMAR ISTVÁN–KÁLLAY KÁLMÁN (szerk.) [1931]: *Bibliai lexikon*. Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet.
- CSONTOS LÁSZLÓ [1986/1999]: Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról, 1986. Megjelent: Csontos László: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Budapest, Osiris. 19–25. o.
- DÁVIDHÁZI PÉTER [2017]: „Az nem lehet, hogy annyi szív”. A szózat bibliai logikája és szerepmintája. Megjelent: Dávidházi Péter: „Vagy jőni fog”. *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*. Budapest, Ráció, 73–162. o.
- DE PURY, ALBERT–RÖMER, THOMAS [1989/1994]: *A pentateuchos kutatás rövid története*. A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai, 9. (szerk.: Karasszon István), Budapest, k. n.
- DURKHEIM, ÉMILE [1892/2001]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.
- EÖRSI ISTVÁN [2005]: Ne csinálj magadnak faragott képet. *Beszélő*, 10. évf. 1. sz. 26. o. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ne-csinalj-magadnak-faragott-kepet>
- FABINYI TIBOR [1994]: *Szóra bírni az írást. Irodalomkritikai irányok lehetőségei a Biblia értelmezésében. Hat tanulmány. Hozzászólások és vita*. Hermeneutikai Füzetek. 3. (szerk.: Fabinyi Tibor), Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont.
- FÉNYES ELEK [1842–1843]: *Magyarország statistikája*. 1–3. Pest, Trattner–Károlyi.
- FÉNYES ELEK [1859]: *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében*. Sommer, Bécs.
- FÉNYES ELEK [2007] (1807–1876) *műveinek válogatott bibliográfiája*. 2. javított, bővített kiadás. Megjelent: Körmendi Gábor–Kálmán Béla–Rettich Béla–Tóth József Farkas (összeáll.): *Nagy magyar statisztikusok*, 21. Budapest, 2. javított, bővített kiadás, Budapest, KSH Könyvtár és Levéltár.
- FIATAL ... [é.n.]: *Fiatal lány vagy öregasszony?* Anzdoc (hely és kiadó nélkül) <https://anzdoc.com/fiatal-lany-vagy-regasszony.html>.
- FRÖHLICH IDA [1977]: A zsidó honfoglalás és a bírák kora. *Világosság* 18. évf. 12. sz. 739–745. o.
- GECSE GÉZA [1981]: *Bibliai történetek*. Budapest, Kossuth.
- GO DOWN MOSES ... [é.n.]: *Go Down Moses*. Szócikk. Wikipedia. https://www.wikipedia.com/en/Go_Down_Moses.
- GOLKA, FRIEDEMANN W. [1991]: *Die biblische Josefsgeschichte und Thomas Manns Roman*. Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg. Oldenburger Universitätsreden, 45. <http://oops.uni-oldenburg.de/1215/1/ur45.pdf>
- GRAVES, ROBERT–PATAI, RAPHAEL [1969]: *Héber mítoszok. A Genézis könyve*. Budapest, Gondolat.
- HAAG, HERBERT (szerk.). [1968/1989] *Bibliai lexikon*. Budapest, Apostoli Szentszék könyvkiadója.

- HAHN ISTVÁN [1965]: Az ókori vallások és a rabszolgaság. *Világosság* 6. évf. 6. sz. Melléklet.
- HALMOS KÁROLY [2008]: *Családi kapitalizmus*. Habsburg Történeti Monográfiák, 4. Budapest, Új Mandátum.
- HALMOS KÁROLY [2015]: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. *Socio.hu* 2. évf. http://socio.hu/uploads/files/2015_2/halmos.pdf.
- HÁRMAS KIS-TÜKÖR... [1773]: *Hármas kis-tükör, mely I. a' szent históriát, [...] gyenge elmékhez alkalmaztatott módon a nemes tanulóknak summásan, de világosan előadja és kimutatja*. Pozsony, Landerer Mihály.
- HÁRMAS KIS-TÜKÖR... [1844]: *Hármas kis-tükör, mely a' szent históriát, [...] a' gyermekek számára leábrázolja*. Megjobbított és bővített kiadás, Komárom, Weinmüller Franciska.
- HUGHES, GERALD–TRAVIS, STEPHEN [1981/1989]: *A Biblia világa*. Budapest, Zeneműkiadó.
- KÁKOSY LÁSZLÓ [1998]: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Osiris.
- KÁRMÁN GÁBOR [2013]: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. Megjelent: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.) Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. 27–40. o. http://real.mtak.hu/18919/1/K%C3%A1rm%C3%A1n_Konfesszionaliz%C3%A1ci%C3%B3.pdf.
- KISS RÉKA [2011]: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17-18. századi iratainak tükrében*. Budapest, Akadémiai.
- KISS RÉKA [2012]: Irányvonalak a református vallási néprajzi és mentalitástörténeti kutatások rendszerváltás utáni történetéből. Megjelent: Bartha Elek (szerk.): *„A burgonyától a szilvafáig”*: Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 56.) Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 180–243. o.
- KIT MENTENE... [2008] Kit mentene meg valójában a bankmentő csomag? *Portfolio*. 2008. november 18. <http://www.portfolio.hu/finanszirozas/bankok/kit-mentene-meg-valojaban-a-bankmento-csomag.106123.html>.
- KLEMENT JUDIT [2012]: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Talentum Sorozat, 15. Budapest, ELTE Eötvös.
- KOMORÓCZY GÉZA [1991/1995]: A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben. Megjelent: Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten/Tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből*. Budapest, Osiris. 210–278. o.
- KONFESSZIONALIZÁCIÓ... [2014]: Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban. *Korall*, 15. évf. 57. sz.
- KORAN [1980]: *Der Koran*. Leipzig, Philipp Reclam jun.
- KÓSA LÁSZLÓ [2011]: *Művelődés, egyház, társadalom*. Tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KŐSZEGHY MIKLÓS [2018]: Hányan éltek az Ószövetség világában? *Pannonhalmi Szemle*, 26. évf. 2. sz. 31–40. o.

- KÖVÉR GYÖRGY [2002]: *A felhalmozás íve*. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest, Új Mandátum.
- KÖVÉR GYÖRGY [2012]: *A pesti City öröksége*. Banktörténeti tanulmányok. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- KÖZÉP KATEKIZMUS... [1865]: *Közép Katekizmus katolikus tanulók számára a városi iskolákban*. A religio történetének rövid vázlatával. Eger, Érseki Lyceum.
- LIVI-BACCI, MASSIMO [1992/1999]: *A világ népességének rövid története*. Budapest, Osiris.
- MANN, THOMAS [1942/1959]: *József, a kenyéradó*. Fordította: Sárközi György–Káldor György. (Mann, Thomas: József és testvérei, 4). Budapest, Európa. <http://mek.oszk.hu/03600/03655>.
- MANN, THOMAS [1943/1967]: *Joseph, der Ernährer*. (Joseph und seine Brüder 3). Frankfurt a. M.–Hamburg, Fischer Bücherei.¹¹⁶
- MARX, KÁROLY [1867/1949]: *A tőke*. A politikai gazdaságtan bírálatához. 2. kiadás. Budapest, Szikra.
- MIHALIK BÉLA VILMOS [2017]: *Papok, polgárok, konvertiták – Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, MTA BTK.
- MIHM, STEPHEN [2017]: *What Is a Bushel of Grain? The Quest for Commodity Standards in Nineteenth-Century Business*. Előadás, Bécs, 21th EBHA Conference.
- MOLNÁR ANTAL [2005]: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. (METEM Könyvek 49.) Budapest, METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.
- MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY [2006]: Kísérlet az „ébredés” fogalmának tisztázására, avagy a magyar „ébredés” historiográfiája. Megjelent: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Tanulmányok. Budapest, ELTE BTK. 83–108. o.
- OBERMAYER, HEINZ–SPEIDEL, KURT–VOGT, KLAUS–ZIELER, GERHARDT [1970/1974]: *Stuttgarter bibliai kislexikon*. Erich Arntz, Gummersbach.
- OHLER, ANNEMARIE [2005]: *Biblia*. Atlasz, 13. Budapest, Athenaeum 2000.
- ON-LINE BIBLIA [é.n.]: Biblia. k.h.n. <http://biblia.hit.hu>.
- PAPP VIKTOR [2017]: *Antiszemita közéleti szereplők a XIX. századi Magyarországon*. MA szakdolgozat. Kézirat. Budapest, ELTE BTK TI.
- PÉTER KATALIN [1985/1995]: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. Megjelent: Benda Kálmán (szerk.): *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. (Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8.) Ráday Gyűjtemény, Budapest. 31–55. o. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/arcanum/Szazadok_1985/adatok.html#page/1027.
- PIETSCH, WALTER [1988]: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság*, 31. évf. 11. sz. 46–59 o.
- POKORNY EMÁNUEL [1935]: *Ószövetségi bibliai történetek. Középiskolák használatára*. 19. kiadás, Budapest, Szent István Társulat.

¹¹⁶ Eredeti kiadás éve helyesbítve Beck [1986] 351. o. alapján.

- PONGS, HERMANN [1956]: *Das kleine Lexikon der Weltliteratur*. 2., erw. Aufl. Stuttgart, Union Deutsche Verlagsgesellschaft.
- RAD, GERHARD VON [1938/1958]: *Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch*. Megjelent: Rad, Gerhard von: *Gesammelte Studien zum Alten Testament*. München, Chr. Kaiser, 9–86. o.
- RAD, GERHARD VON [1953/1958]: *Josephsgeschichte und ältere Chokma*. Megjelent: Rad, Gerhard von: *Gesammelte Studien zum Alten Testament*. München, Chr. Kaiser. 272–280. o.
- RAD, GERHARD VON [1957/2000]: *Az Ószövetség teológiája*. Budapest, Osiris.
- RADÓ POLIKÁRP–RAJECZKY BENJAMIN [1930]: *Az ószövetségi kinyilatkoztatás története. Középiskolák II. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- RAHNER, KARL–VORGRIMMER, HERBERT [1976/1980]: *Teológiai kishoztár*. 10. kiadás. Budapest, Szent István Társulat.
- RAJ TAMÁS (szerk.) [1993]: *Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben*. Budapest, Makkabi.
- RODER ALAJOS [1862]: *Bibliai történet. Iskolai könyvül középkorú gyermekek számára*. Pest, Szent-István-Társulat.
- RÓDER ALAJOS [1886]: *Bibliai történet. Iskolai könyvül középkorú gyermekek számára*. 44. kiad. Eger, Szent-István-Társulat.
- ROSENZWEIG, FRANZ [1928/1990]: *A bibliai elbeszélések formai titkai*. M. Bubernek. 1928. február 8-ra. Megjelent: Rosenzweig, Franz: *Nem hang és füst*. Válogatott írások. Budapest, Holnap, 149–171. o.
- SCHMID KRISTÓF [SCHMID, CHRISTOF VON] [1855]: *Bibliai történetek az Ó és Új szövetségből és az Apostolok Cselekedeteiből*. Kivonat gyermekek számára. Szerkesztette: Faremann János, fordította: Czuczor Gergely, Pest, Emich Gusztáv.
- SCHMITT, CARL [1932/2006]: *Legalitás és legitimitás*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor Kft.
- SEBŐK MARCELL (szerk.) [2004]: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest, HVG Könyvek–KFKI Csoport.
- SEDLÁČEK, TOMÁŠ [2012]: *A jó és a rossz közgazdaságtana. A Gilgames-eposztól a Wall Streetig*. Budapest, HVG Kiadó.
- STATT, DAVID A. [1994]: *Pszichológiai kisenciklopédia*. Budapest, Kossuth.
- SZASZKÓNÉ SÍN ARANKA [1998]: *Adalékok Fényes Elek pályájához*. *Statisztikai Szemle*, 76. évf. 3. sz., 253–265. o. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/1998/1998_03/1998_03_253.pdf.
- SZEKFÜ GYULA [1920]: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet”. <http://mek.oszk.hu/06800/06899/06899.djvu>.
- SZENT BIBLIA... [1794]: *Szent Biblia az-az Istennek O és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által. Mellyet e formában legelőször kinyomtatott P(ethe) F(erenc). Ultrajektom [Utrecht], Altheer János.
- SZENT BIBLIA... [1804]: *Szent Biblia az-az Istennek Ó és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által. és mostan nyoltzadszor

- kibotsáttatott a' kasseli 1704-ik esztendőben nyomtattatott példa szerint.* Po'sony és Pest, fűskúti Landerer Mihály.
- SZENT BIBLIA... [1805]: *Szent Biblia vagy az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordíttatott Károli Gáspár által. Némelly fordításbeli változásokkal és rövid Magyarázatokkal kiadatott N. Váradonn 1660. esztendőben. Most pedig a N. Várad kiadásnak követésével, nyomtattatott [...].* Pest, Trattner Mátyás.
- SZEREMLEI SÁMUEL [1874]: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon.* Protestáns Theológiai Könyvtár, 1. (szerk.: Kovács Albert), A magyarországi Protestáns-egylet kiadványai, 3). Budapest, Magyarországi Protestáns-egylet.
- THOMPSON, E(DWARD). P(ALMER). [1971]: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, No. 50. 76–136. o. <http://www.jstor.org/stable/650244>.
- VARGA LÁSZLÓ [2016]: *A csepei csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában.* (Város-történeti Tanulmányok, 15). Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- WEBER, MAX [1918–1920/1987]: *Szociológiai kategóriatan. Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEBSTER [1833]: The Webster Bible. <https://www.biblestudytools.com/wbt/>.
- WRIGHT, DAVID [2010]: How Long Were the Israelites in Egypt? *Answers in Genesis*. Július 5. <https://answersingenesis.org/bible-questions/how-long-were-the-israelites-in-egypt/>.

FÜGGELÉK

F1. táblázat

1Móz 41,35 (Károli 1804)	1Móz 41,35 (Károli rev.)	1Móz 41,35 (héber)	1Móz 41,35 (Webster)	1Móz 41,48 (Károli 1804)	1Móz 41,48 (Károli rev.)	1Móz 41,48 (héber)	1Móz 41,48 (Webster)
És a' következő bő esztendőknek minden termését takarják bé,	És takarítsák be a következő jó esztendőkn minden termését,	És gyűjtsék össze minden esztendőkn e jövődó jó esztendőkn nek,	And let them gather all the food of those good years that come,	És meggyűjté a' hét esztendőknek minden élését, melly vala Égyiptomnak földén,	És összegyűjté a hét esztendőnek minden esését, mely vala Égyiptom földén,	És összegyűjtötték mind az eleséget a hét éveknek, melyek Egyiptom országában voltak, which were in the land of Egypt,	And he gathered all the food of the seven years which were in the land of Egypt,
és a gabonát takarják a' Faraó birodalma alá és az élést tartásák meg a' Faraónak minden városiban.	és gyűjtsenek gabonát a Faraó keze alá, élelmül a városokban,	<i>halmozzanak</i> föl gabonát Faraó keze alatt eleségül a városokban,	and lay up corn under the hand of Pharaoh; and let them keep food in the cities.	és helyhezteté az élést a városokba, élelmet,	és a városokba <i>takarítá</i> az élelmet,	és tettek eleséget a városokba; cities:	and laid up the food in the cities:
	és tartásák meg, és őrizték meg;	és őrizték meg;		minden mezőnek termését takará a' városba, körülte levő a' melly körül a' mező vala.	minden városba a körülte levő határ élelmét takarítá be.	eleséget a város mezejének, mely körülötte volt, beléje tették.	the food of the field which was around every city, he laid up in the same.

Forrás: Szent Biblia [1804], On-line Biblia [é. n.], Webster [1833], Raj [1993].
Megjegyzés: Az alanyi és tárgyias igeragozási alakok, illetve angol megfelelőik kiemelése a 2-3. sorokban tölem.

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

2014-ben Max Weber *übersetzen und edieren: Erfahrungen, Einsichten, Irritationen* címmel konferenciát rendeztek az erfurti egyetemen. Születésnap konferencia volt az is, Max Weber születésének 150. évfordulója alkalmából. A címben jelzett „irritációk” bejöttek: az előadásokban – melyek közül néhány megjelent a *Max Weber Studies*ban – olyan éles bírálatok hangzottak el a fordításokról (persze az angol fordításokról, elsősorban a *Wirtschaft und Gesellschaft* angol fordításáról), hogy legutóbb még a céltábla is visszalőtt.¹ Az 1968-as első teljes amerikai kiadás² egyik fordítója és kiadója, Günther Roth valószínűleg azon a megállapításon akadt ki, hogy míg *A protestáns etika* hosszú fordítástörténetében „vannak kiváló munkák”, újabban pedig már a metodológiai tanulmányok „is elérhető kiemelkedő fordításban”, „a bajok okozója a *Gazdaság és társadalom* [...], melynek fordítását sürgősen át kellene dolgozni, vagy az egészet teljesen újrafordítani.”³ Sőt nemcsak a fordításból erednek a bajok, hanem a „három évtizeden át készült, hat különböző forrást” használó és összesen „tíz különböző fordítótól származó”⁴ szövegeket összeegyeztetni próbáló vagy több-kevesebb sikerrel korrigáló kiadásból, melynek hitelessége mindennek következtében igencsak kérdéses.⁵

Szívesen elidőznék ennek a bírálatnak a részleteinél, de sajnos a szerző nem volt tekintettel a mi ünnepeltünk, Madarász Aladár témáira: a három elemzett mű (*A protestáns etika*, a metodológiai tanulmányok⁶ és a *Gazdaság és társadalom*), főleg metodológiai és uralomszociológiai témájú részeinek angol fordítását tárgyalta. Volt azonban a konferenciának egy sokkal

¹ Lásd Roth [2016].

² Weber [1968].

³ Gerhardt [2016] 11. o.

⁴ A nyolc korábbi fordítóhoz (felsorolásukat lásd: uo. 25–26. o.) csatlakozott Roth és Wittich: ők fordították azokat a szövegeket (nagyjából a teljes mű egynegyedét), amelyek addig még nem jelentek meg angolul.

⁵ Uo. 25–26. és 31. o.

⁶ Weber [2012].

körültekintőbb résztvevője, Sam Whimster, aki a *Gazdaság és társadalom* – olykor „Gazdaságszociológiának” becézett – második fejezetének fordításáról tartott előadást, melyet *Issues in translating Weber's writings on economics* címmel adott közre a *Max Weber Studies* legutóbbi számában.⁷ A szerző szerint az utóbbi másfél évtizedben, „különösen Richard Swedberg alapos és lelkiismeretes munkájának⁸ köszönhetően” a gazdasági írások jól elhelyezhetők az életműben, de a Weber által használt források azonosítása csak azóta „vált lehetővé az olvasó számára, mióta a *Max Weber Gesamtausgabe*-ben (MWG), 2013-ban megjelent a *Wirtschaft und Gesellschaft*⁹ és a tudományos apparátusa”.¹⁰ A cikk arra vezeti vissza a *Gazdaság és társadalom* második fejezetének angol fordításában található súlyos hibákat, hogy a fordító¹¹ nem azonosította – vagy nem jól azonosította – a szöveg kontextusát.

A témához ugyan egyáltalán nem értek (senkit ne tévesszen meg, hogy én is lefordítottam a második fejezetet), de tekintettel az ünnepi alkalomra a következőkben mégis erről beszélek. Először röviden összefoglalom Whimster állítását, utána bemutatok néhány általa készített táblázatot, melynek első oszlopában az eredeti német szöveg, a másodikban az angol fordítás, a harmadikban pedig Whimster saját fordítási javaslata szerepel,¹² de hogy ne legyen ilyen egyszerű a dolog, a táblázatokat kiegészítettem egy negyedik oszloppal, melybe a magyar fordítást írtam. (Ebből az egész felhajtásból talán az is kiderül, sikerült-e a magyar fordításban elkerülni azt a csapdát, amelybe Whimster szerint Henderson és Parsons belesétált.)

⁷ Whimster [2016]. A 2014-ben Erfurtban tartott előadás eredeti címe: *Soziologische Kategorien des Wirtschaftens: Einige Verständnis- und Übersetzungsprobleme*.

⁸ Lásd Swedberg [1998].

⁹ Lásd Weber [2013].

¹⁰ Whimster [2016]. 190. o.

¹¹ Vagy a fordítók: a *Gazdaság és társadalom* első része *Theory of Social and Economic Organization* címmel Alexander Henderson és Talcott Parsons fordításában jelent meg angolul (lásd: Weber [1947]). Az első és a második fejezetet a kiváló közgazdász és gazdaságtörténész Henderson fordította, de Parsons saját szavai szerint „meglehetősen szabadon átdolgozta” a szöveget (lásd *Introduction*, V. o.; idézi Whimster [2016] 190. o. lj.).

¹² Whimster a saját javaslatát – szemben Henderson és Parsons „kommunikatív” fordításával – „szemantikai” fordításnak nevezi. A megkülönböztetés Peter Newmarktól származik, aki *Approaches to Translation* című könyvében a következőképpen vezeti be a két fogalmat: „A kommunikatív fordítás arra törekszik, hogy az olvasókra gyakorolt hatása a lehető legjobban megközelítse azt a hatást, amelyet az eredeti vált ki olvasóiból. A szemantikai fordítás viszont igyekszik annyira megközelíteni az eredeti pontos kontextuális jelentését, amennyire a másik nyelv szemantikai szerkezetei lehetővé teszik.” (Newmark [1981] 39. o.) – Ezzel a fordításelméleti szállal a továbbiakban nem foglalkozom, csupán azért említem, hogy tudjuk: Whimster olykor körülményes fordításai nem rossz, hanem „szemantikai” fordítások.

Whimster két dolgot állít: „Henderson és Parsons kommunikatív fordítása a) a neoklasszikus közgazdaságtan nyelvezetét használta, b) Parsons „cselekvéselméletéhez” igazította a Weber-szöveget.¹³ Jó példa erre az angol változat címe: „az angol nyelvű olvasó *A társadalmi és gazdasági szervezet elméletét* tartja a kezében, ami jóval többet ígér, mint amire a német változat szerényebb szerzője vállalkozott”, aki mind az első, mind a második fejezet *Előzetes megjegyzésében* határozottan elzárkózott az elől, hogy ő valamiféle elmélet kifejtésére törekedne, csupán a gyakran használt fogalmakat akarta pontosan meghatározni. A továbbiakban csak az első állítást alátámasztó példákat vizsgálom (a másodikról már negyedszázada is írtam,¹⁴ nem akarok még egy bőrt lehúzni róla.)

1. táblázat

A második fejezet címe a különböző kiadásokban

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
Soziologische Grundkategorien des Wirtschaftens	Sociological Categories of Economic Action	Basic Sociological Categories of Economizing	A gazdálkodás szociológiai alapkategóriái

Rövidítések: WuG (I/23): *Wirtschaft und Gesellschaft*, MWG I/23 (Weber [2013]); TSEO: *Theory of Social and Economic Organization* (Weber [1947]); GÉT: *Gazdaság és társadalom* (Weber [1987]). – Ami a magyar fordítást illeti, a Whimster által vizsgált német szövegek az MWG I/23-ban – a paragrafuscímek kivételével – sehol sem térnek el a magyar fordítás alapjául szolgáló 1976-os ötödik, átdolgozott kiadástól.

A fordításra itt nem érdemes sok szót vesztegetni: nyilván a Whimster-féle javaslat a pontosabb (bár ezen a helyen a Whimster Parsonsra vonatkozó, b) állítását alátámasztó *action* is jól belesimul a szövegbe, hiszen a cím után következő első mondat a „gazdasághoz igazodó” – vagy kevésbé kommunikatív fordításban: „gazdaságilag orientált” – „cselekvés” definíciója). Inkább az az érdekes, miért kerül az angol fordítás a „*Wirtschaften*” angol megfelelőjét, az ‘*economizing*’ kifejezést, amely (Whimster szerint) mindkét értelmében (úgy is, mint ‘*creating economic opportunities*’, és úgy is, mint ‘*making economies*’) megfelel Weber szóhasználatának. Erre mindjárt visszatérek, csak előbb lássuk a paragrafus szövegét! (Lásd a 2. táblázatot.)

¹³ Whimster, [2016]. 191. o.

¹⁴ Lásd: Erdélyi [1992/1993] 113–118. o. (magyar kiadásban: 78–83. o.) A főszövegben is innen, pontosabban: a magyar kiadásból idéztem (lásd: Erdélyi, [1993]. 79. o.). Whimster ugyanezt úgy fogalmazza meg, hogy a közönség számára ismerős nyelvre fordított 1947-es kiadás kedvező fogadtatása „sem igazolja, hogy Parsons a mű címét *Economy and Society*-ről *Theory of Social and Economic Organization*-re változtatta” (Whimster, [2016]. 191. o.).

2. táblázat

Az 1. paragrafus szövege*

Német eredeti WuG (1/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GéT
§ 1. [Wirtschaften]	§ 1. The Concept of Economic Action	§ 1. [Economicizing]	1. §. [A gazdálkodás fogalma]
„Wirtschaftlich orientiert“ soll ein Handeln insoweit heißen, als es seinem gemeinten Sinne nach an der Fürsorge für einen Begehr nach Nutzleistungen orientiert ist. „Wirtschaften“ soll eine friedliche Ausübung von Verfügungsgewalt heißen, welche primär, „rationales Wirtschaften“ eine solche, welche zweckrational, also planvoll, wirtschaftlich orientiert ist.	Action will be said to be ‘economically oriented’ so far as, according to its subjective meaning, it is concerned with the satisfaction of a desire for ‘utilities’ (<i>Nutzleistungen</i>). ‘Economic action’ (<i>Wirtschaften</i>) is a peaceful use of the actor’s control over resources, which is primarily economically oriented. Economically rational action is action which is rationally oriented, by deliberate planning, to economic ends.	An action shall be called ‘economically oriented’ insofar as in its meant meaning it is oriented to providing for and meeting the desire for useful outputs. ‘Economicizing’ shall denote a <i>peaceful</i> exercise of a power of disposal which as ‘rational economic activity’ is <i>primarily</i> economically oriented in a purposively rational way and is thus <i>planned for</i> .	„Gazdasághoz <i>igazodónak</i> ” nevezünk valamely cselekvést, amennyiben szándékolt értelme szerint arra irányul, hogy gondoskodjék bizonyos hasznos szolgálatok iránti kereslet kielégítéséről. „Gazdálkodásról” beszélünk, ha a <i>békés</i> körülmények között gyakorolt rendelkezés valami fölött <i>elsődlegesen</i> gazdasági irányultságú, „racionális gazdálkodásról” beszélünk, ha gazdasági irányultsága célracionális, tehát <i>tervszerű</i> .

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az 1. táblázat jegyzetében.

* A legtöbb paragrafusnak Marianne Weber adott címet a posztumusz kiadás tartalomjegyzéke számára. A szövegben csak a paragrafusszám szerepel (ezért teszi Whimster szögletes zárójelbe a címet). Az 1947-es angol kiadás viszont a szövegben adja meg a címeket. Az 1968-as amerikai kiadás változtatásait Whimster jegyzetben közli. Roth és Wittich javítása az első paragrafus végén mondatszerkezet tekintetében közelebb áll Whimster javaslatához (és a német eredethez), de a vitatható angol kifejezéseket (például ‘*utilities*’, *control*’ stb.) megtartotta. – A magyar fordítás alapjául szolgáló német kiadásban (Weber [1976]) az 1. §. címe a tartalomjegyzékben eltér a Whimster által használt MWG-kiadástól: az 1976-os német kiadásban nem „*Wirtschaften*”, hanem „*Begriff des Wirtschaftens*” szerepel.

Az olyan nyilvánvaló félrefordításokkal, mint a ‘*subjective meaning*’ most nem foglalkozom, mert szerintem ez csak Whimster *b)* állítását illusztrálja, továbbá egyáltalán nem arról van szó, hogy Parsons mindig kihagyja a *gemeintet* (sőt háromféleképpen is fordítja: hol *attributednek* vagy *attributablenek*, hol meg *intendednek*).¹⁵ Ezt annak ellenére mondom, hogy Schumpeter másképp látja: szerinte a ‘*subjective meaning*’ hedonista utilitarizmust sugall, ami ellentétes azzal, ahogy a gazdasági célokat a gazdasági cselekvő elrendezi a fejében.¹⁶ Azt is csak mellékesen említtem, hogy a *Begehr* két szótári jelentése (1. kívánság, vágy, óhaj; 2. kereslet) közül szerencsésebb választás a második, mivel az első meglehetősen széles szemantikai mezeje könnyen eltéríthet a közgazdasági asszociációktól. Persze a német–angol szótárak nem igazítanak el olyan alaposan,¹⁷ mint a mi remek Halász Elődünk, melyet Madarász Aladár természetesen jól ismer, de a filozscsemegékben feltehetően kevésbé jártas közönség számára talán érdemes idéznem az igei alak, a *begehren* teljes jelentéstartományát:

„1. kíván, akar, óhajt, kér; [...] 2. (*ker.*) kér, kíván, keres 3. (*vad.*) a) (*bika*) bikhatnékja van; b) (*suta*) üzekedni vágyik, sárlik; c) (*apróvad*) tüzelő, koslatós”.¹⁸

Whimster *a)* állítása szempontjából, vagyis hogy a fordítás a neoklasszikus közgazdaságtan nyelvezetét használta, három kifejezés fordítását kell alaposan szemügyre venni: a *Nutzleistungenét*, a *Wirtschaftenét* és a *Verfügungsgewaltét*. Mivel a *Nutzleistungot* Weber a második paragrafusban definiálja, kezdem a *Wirtschaftennel* (most térek vissza arra a kérdésre, miért kerüli az angol fordítás következetesen a *Wirtschaften* angol megfelelőjét, az *economizing* kifejezést, holott az az imént jelzett mindkét értelmében pontosan megfelel Weber szóhasználatának).

Whimster ezt azzal magyarázza, hogy Parsons elsősorban szociológusnak tartotta Webert: szóhasználatát azt sugallja, hogy a „gazdasághoz igazodó” cselekvés definíciója nem a gazdaság működésének leírásába, hanem a *Gazdaság és társadalom* első fejezetében kifejtett cselekvéseméletbe illeszkedik. Azt azonban nem mondja meg, hogyan kapcsolódik ez az *a)* állításhoz? Mi köze van ennek – van-e egyáltalán köze – a neoklasszikus közgazdaságtanhoz? Van köze hozzá – de ezt nem Whimstertől, hanem Keith Tribe-től tudtam meg, aki a következőképpen írja le az 1920-as évek vége és az 1950-es évek eleje között végbement változásokat:

¹⁵ Erről lásd Erdélyi [1993] 81–82. o.

¹⁶ Lásd: Schumpeter [1954] 818. o. (Whimster hivatkozása, lásd: Whimster [2016] 193. o.)

¹⁷ Két német–angol szótárt sikerült megnéznem: ezekben a második jelentés nem is szerepel.

¹⁸ Halász [1986] 291. o. – A rövidítések: (*ker.*): kereskedelem; (*vad.*): vadásznyelv.

„Max Weber [gazdasági tárgyú szövegeinek] mindkét legfontosabb angolra fordítója éppenséggel kiváló közgazdász volt: Frank Knight, a közgazdaságtan chicagói professzora 1927-ben adta ki az 1923-ban megjelent *Wirtschaftsgeschichte* fordítását; az 1930-as évek második felében pedig William Hodge könyvkiadó [...] Alexander Hendersont bízta meg a *Wirtschaft und Gesellschaft* első két fejezetének lefordításával. Tehát neves közgazdászok még az 1930-as évek végén is egyértelműen látták Max Weber jelentőségét.

Az 1940-es években viszont két [...] fejlemény gyakorolt hatást Max Weber megítélésére. Egyrészt befejeződött az egyetemi közgazdaságtan átalakulása azzá a lényegében formális és matematikai jellegű, konvencionalizált neoklasszikus közgazdaságtanná, amely a közgazdasági elemzést öntudatosan leválasztotta az addig hozzá kapcsolódó társadalomtudományokról. Az 1920-as és az 1930-as években még nem volt abban semmi szokatlan, ha egy közgazdász érdeklődött a módszertani kérdések, s ennek folyományaként Max Weber írásai iránt. A harmincas évek derekán Frank Knight a Chicagói Egyetemen szemináriumot tartott a *Wirtschaft und Gesellschaft*ről, s hallgatói között ott volt többek között Milton Friedmann és George Stigler is. Friedmann ezután egy olyan közgazdasági módszer kidolgozásába fogott az ötvenes évek elején, amelyben nem számítottak sem a feltevések, sem az eljárások, hanem egyes egyedül az előre jelzett eredmények. A szakma lelkesen magáévá tette ezt a módszertani nihilizmust, teljes közönnyel a társadalomtudományos módszertan iránt [...]. Az új, neoklasszikus ortodoxia úgy módosította a közgazdaságtan definícióját, hogy nem maradt benne tere a gazdasági cselekvés és kalkuláció weberi módszerű vizsgálatának. Következésképp életműve el is tűnt az angol nyelvű közgazdászszakma radarképernyőjéről. [...]

Mindez még csak a befogadási folyamat negatív oldala. A pozitív oldalon az 1940-es és kora ötvenes évek fordítási hulláma áll, amikor megjelentek angolul Max Weber írásai, hogy megszilárdítsák a szociológia alapító atyjaként kijelölt pozícióját. Ebben a folyamatban egymással versengett Talcott Parsons, Edward Shils és a Hans Gerth–Wright Mills páros [...]”¹⁹

Kicsit hosszúra nyúlt az idézet, de így legalább világos, mi köze van a gazdasági cselekvésre utaló *‘economizing’* kifejezés következetes kerülésének a neoklasszikus közgazdaságtanhoz. Sőt ezzel a kiegészítéssel már az is világos, hogy Whimster magyarázata – amely szerint Parsons elsősorban szociológusnak tartotta Weber, és ezért nem a közgazdaság-tudomány, hanem szociológia nyelvére fordította a szöveget – közvetve Whimster a) állítását is illusztrálja.

Akkor most térjünk át a következő problémára, a *Nutzleistung* fordítására. A kifejezést Weber a 2. paragrafusban definiálja (Lásd a 3. táblázatot.)

¹⁹ Tribe [2009] 57. o.

3. táblázat

A *Nutzleistung* fordítása

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
§ 2. [Nutzleistung, Gut, Leistung]	§ 2. The Concept of Utility	§ 2. [Useful output, Goods, Output/Performance]	2. §. [A hasznos szolgáltatások fogalma]*
Unter „Nutzleistungen“ sollen stets die von einem oder mehreren Wirtschaftenden als solche geschätzten konkreten <i>einzelnen</i> zum Gegenstand der Fürsorge werdenden (wirklichen oder vermeintlichen) Chancen gegenwärtiger oder künftiger Verwendungsmöglichkeiten gelten, an deren geschätzter Bedeutung als Mittel für Zwecke des (oder der) Wirtschaftenden sein (oder ihr) Wirtschaften orientiert wird.	By ‘utilities’ (<i>Nutzleistungen</i>) will always be meant the specific and concrete, real or imagined, advantages (<i>Chancen</i>) or means for present or future use as they are estimated and made an object of specific provision by one or more economically acting individuals. The action of these individuals is oriented to the estimated importance of such utilities as means for the ends of their economic action.	‘Useful outputs’ shall always be understood as the concrete <i>particular</i> (real or imagined) chances (estimated as such by one or more economic agents and becoming an object of provision) of present or future possibilities of utilization, –so that the economic agent(s) orient(s) his (or their) economic activity according to the estimated importance of these utilization possibilities as means to the ends of that (those) agent(s).	A jelenlegi vagy jövőbeli alkalmazási lehetőségek közül mindig azok a konkrét <i>egyedi</i> – egy vagy több gazdálkodó által hasznosnak ítélt, és a szükségletekről való gondoskodásban testet öltő – (valóságos vagy vélt) lehetőségek számítanak „hasznos szolgáltatásoknak”, amelyeknek a gazdálkodó (vagy a gazdálkodók) céljait szolgáló eszközként fölbecsült jelentőségéhez az illető gazdálkodó igazodik.
Die Nutzleistungen können Leistungen nicht menschlicher (sachlicher) Träger oder Leistungen von Menschen sein.	Utilities may be the services of non-human inanimate objects or of human beings.	Useful outputs may derive from non-human (material) bearers or from persons	A hasznos szolgáltatásoknak lehet nem emberi (dologi) hordozójuk, de lehetnek emberi tevékenységek is.

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az 1. táblázat jegyzetében.

* A magyar fordítás alapjául szolgáló 1976-os német kiadás (Weber [1976]) tartalomjegyzékében paragrafuscímként „Begriff der Nutzleistung” szerepel (ma már nem tudnám megmondani, miért fordítottam többes számban, talán egyszerűen elnéztem). A Whimster által az MWG I/23 tartalomjegyzékéből idézett felsorolást (a magyar fordítás szóhasználatát követve) így adnám meg: „hasznos szolgáltat. javak [bár egyes számban is használtam, de a „jószág” – kontextus nélkül, a tartalomjegyzékben – talán félrevezető lehet], teljesítmény/tevékenység”.

Mielőtt rátérnék Whimster fő kifogására (a *Nutzleistungen* → *utilities* fordításra), szeretnék néhány megjegyzést fűzni a magyar szöveghez. Az első és legfontosabb megjegyzésem az, hogy a hibák az enyéim: egytől-egyig mindre kizárólagos jogot formálok. A fordítás esetleges erényei azonban Bertalan László munkáját dicsérik. Ő sajnos nincs már közöttünk. A neve ebben a kötetben kontrollszerkesztőként szerepel, de valójában a kontrollszerkesztői feladatnál jóval többet teljesített. (Erre a későbbiekben még visszatérek.) A magyar szöveghez annyit tennék hozzá, hogy az első bekezdés fordítása (ma már belátom) kicsit félrecsúszott: noha ugyanazt állítja, amit a német, de nem az van az állítás fókuszában, ami a német eredetiben (vagy ahogy Whimster mondaná: a fordítás a kelleténél „kommunikatívabb” lett). A második bekezdésből itt szereplő első mondat (szintén meglehetősen „kommunikatív”) fordítását azonban megvédeném: pontosan megfelel a *Gazdaságtörténet* fogalmi bevezetésében a „gazdasági cselekvés” definíciójához adott magyarázatnak.²⁰

Whimster legfontosabb ellenvetése a *Nutzleistungen* angol fordítása (*utilities*) ellen irányul. Weber Böhm-Bawerk-től vette át a kifejezést, mondja, aki 1881-ben megjelent könyvében²¹ dolgozta ki a terminológiát, mely szerint „a javak árának kialakításakor – lett légyen szó akár fizikai tárgyokról, mondjuk egy kocsiról, akár valaki munkájának a megvásárlásáról – az illető javak értéke erősen függ attól, mekkora hasznót húzhat belőle a tulajdonosa vagy a megvásárlója. Nem a javak objektív fizikai tulajdonságain van a hangsúly, és nem is azon, milyen ügyes a munkás, akinek a szolgálatait megvették, hanem hogy mekkorára becsülik a hasznót – Böhm-Bawerk kifejezésével »Gebrauch oder

²⁰ Legalábbis a definíció és a magyarázat magyar fordításának, mely így hangzik: „Gazdaságinak nevezünk valamely cselekvést, amennyiben arra irányul, hogy bizonyos hasznos szolgálatokról – melyek iránt igény mutatkozik – vagy az ilyen szolgálatok fölötti rendelkezés lehetőségeiről gondoskodjék.” Ehhez jegyzetben Weber a következőket fűzi: „Ezért valamely »jóságot« nem mint olyat kell figyelembe venni, hanem mindig csak azt, hogy melyek az alkalmazási lehetőségei mint igavonónak, teherhordónak stb. A hasznos szolgálatok mindig az egyes teljesítmények: ebben az összefüggésben és ebben az értelemben nem a »ló« mint olyan tárgya a gazdaságnak, hanem csupán a ló egyes hasznos szolgálatai. Nevezzük a dologi jellegű hasznos szolgálatokat a rövidség kedvéért »javaknak«, az emberiket pedig egyszerűen »tevékenységeknek.«” (Weber [1979] 9. o.) Sőt: nemcsak a definíció és a magyarázat magyar fordításának, hanem az angolnak is megfelel, amelyet Whimster a *Nutzleistung* általa javasolt fordítása (‘*useful output*’) mellettí érvként (saját fordításban) idéz az MWG III/6. kötetéből (lásd Whimster [2016] 195–196. o.).

²¹ Böhm-Bawerk [1881] – Mellesleg: ez nem nagy felfedezés, és nem kellett hozzá 2013-ig várni, hogy az MWG-ben megjelenjen a *Wirtschaft und Gesellschaft* és a teljes apparátusa, hiszen Weber a második paragrafushoz fűzött apró betűs kiegészítésben pontosan megadja a forrást (lásd Weber [1987] 86. o.).

Nutzen« –, amelyet hajtanak.”²² Ide kapcsolódik az első paragrafus angol fordításában kifogásolt harmadik kifejezés (*Verfügungsgewalt* → *control*) is, mert annak, hogy a tulajdonos képes legyen hasznot húzni a javakból (pontosabban a javak vagy a munkás nyújtotta „hasznos szolgáltatásokból”) „az a feltétele, hogy rendelkezési hatalma (*Verfügungsgewalt* → *power of disposal*) legyen felettük.”²³ – És ennek kifejezésére a *control* nem igazán alkalmas.

Abból azonban, hogy Weber terminológiája Böhm-Bawerkéhez kapcsolódik, folytatja Whimster, egyáltalán nem következik, amit az 1947-es angol fordítás a paragrafus címével (*Concept of Utility*) és a *Nutzleistungen* fordításával (*utilities*) is sugall, nevezetesen hogy Weber szövegének elméleti kerete kizárólag a határhaszon-elmélet lenne. Weber ugyan elfogadta a határhaszon-elméletet, de csak mint a közgazdaságtudomány által a racionális gazdasági cselekvés modellezésére kínált konstrukciók egyikét. Más írásai mellett ez a második fejezet negyedik paragrafusából²⁴ is tudható, melyben a racionális gazdálkodásra jellemző tipikus lépések *egyikeként* említi „a rendelkezésre álló hasznos szolgáltatok” elosztását „többféle – fölbecsült jelentősége szerint, vagyis a határhaszonnak megfelelően rangsorolt – alkalmazási lehetőségek között.”²⁵ Whimster részletesen elemzi a negyedik paragrafust – és sok kivetni valót talál a fordításban (olykor egyenest a „neoklasszikus szókészletből eredő előítéletekről beszél”)²⁶ –, de ebbe már nem megyek bele, mert még a cikkben tárgyalt további témákat is meg kell említenem.

Whimster második témája az *Erwerben* fordítása. Weber a 11. paragrafusban bekezdésnyi körmondatban definiálja a fogalmat és származékait (*Erwerbstätigkeit, wirtschaftliches Erwerben, marktmäßiges Erwerben, Erwerbsmittel, Erwerbstauch* és *Erwerbskredit*).²⁷ Whimster táblázata (néhány mellékes kikötés kihagyásával) a teljes definíciósorozatot megadja. Ebből én most már csak az első tagmondatot (az *Erwerben* definícióját) mutatom be (4. táblázat).

²² Whimster [2016] 195. o.

²³ Uo.

²⁴ Weber [1987] 88–89. o.

²⁵ Uo. 88. o.

²⁶ A legfontosabb kifogása a *Beschaffung* → *production* (Whimster javaslata: *procurement*). A magyar fordítással – „előteremtés” – talán elégedettebb volna (lényegében megfelel az általa adott szómagyarázatnak: „the term does cover, beyond production in the narrow sense, also all manner of activities which make available goods, services, money, or anything else useful” – lásd Whimster [2016] 198. o.).

²⁷ A magyar fordításban szereplő terminusok: *Erwerben* → szerzés/nyereségszerzés; *Erwerbstätigkeit* → szerzésre/nyereségszerzésre irányuló tevékenység; *wirtschaftliches Erwerben* → gazdasági szerzés/gazdasági nyereségszerzés; *marktmäßiges Erwerben* → piaci szerzés/piaci nyereségszerzés; *Erwerbsmittel* → üzleti eszközök; *Erwerbstauch* → üzleti jellegű csere; *Erwerbskredit* → üzleti hitel.

4. táblázat

Az *Erwerben* definíciója

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
§ 11. <i>Erwerben</i> soll ein an den Chancen der [...] Gewinnung von neuer Verfügungsgewalt über Güter orientiertes Verhalten [...] heißen.	§ 11. 'Profit-making' <i>Erwerben</i>) is activity which is oriented to opportunities for seeking new powers of control over goods [...].	§ 11. <i>Acquisition</i> shall denote a behaviour oriented to chances [...] of gaining new power of disposal over goods [...].	11. §. <i>Szerzésről</i> beszélünk, ha a viselkedés a javak fölötti új rendelkezési hatalom [...] elnyerésének lehetőségeit tartja szem előtt.

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az 1. táblázat jegyzetében.

Talán az *Erwerben* → *profit-making* az 1947-es angol kiadás egyik legkevésbé szerencsés választása.²⁸ A szóhasználatot, mondja Whimster, még az sem indokolja (ami egyébként méltányolható volna), hogy az itt szereplő *Erwerben* különbözzék *A protestáns etikában* használt (és többnyire *acquisition*nek fordított) kifejezéstől: erre a célra a 'gainful acquisition' talán megfelelő lenne, de a 'profit-making' túlzás, hiszen ezen a ponton Weber még a „profit” fogalmát sem vezette be. Azt nem tudom, hogy Whimster ezzel a példával is az *a*) állítást kívánta-e illusztrálni; erről egyáltalán nem ejt szót.²⁹

A magyar fordítás – jó vagy rossz, mindenesetre: nem triviális – szóhasználatáról azonban tudok mesélni. Befejezésül elmesélem, hogyan született meg az *Erwerben* és származékai magyar terminológiája. Itt térek vissza Bertalan László szerepére – múlhatatlan érdemeire – a magyar *Gazdaság és társadalom* létrejöttében. Az imént azt mondtam, hogy a neve kontrollszerkesztőként szerepel a kötetben, de valójában a kontrollszerkesztői feladatnál jóval többet teljesített. Ez persze nemcsak erre a kötetre, hanem mind az ötre igaz, de éppen az első kötet esetében nem egészen pontos. A teljes igazság ugyanis az, hogy az első kötetnek tulajdonképpen nem Bertalan László, hanem Kis János volt a kontrollszerkesztője. És akkor jöhet a történet (műfaját tekintve politika- és fordítástörténeti anekdota).

²⁸ Pedig ezt Parsons még indokolja is: az első előforduláshoz adott jegyzetben elmagyarázza, hogy a szóhasználatot a *Haushalt* és az *Erwerb* Weber számára központi jelentőségű megkülönböztetése indokolja (lásd Weber [1947]. 187. o. 29. jegyzet) – Az indoklást Whimster Keith Tribe érvei nyomán nem tartja elfogadhatónak (lásd Whimster [2016] 201. o.).

²⁹ A harmadik témával – a munkamegosztással, illetve a tevékenységek megosztásával foglalkozó tíz paragrafus angol fordításának bírálatával – már bevallottan nem a cikkének bevezetőjében megfogalmazott *a*) és *b*) állítást, hanem azt kívánja alátámasztani, hogy az 1947-es fordítás sok tekintetben Adam Smith és Marx szóhasználatát követi (lásd: Whimster [2016] 202. o.). Ezért erre nem is térek ki.

A *Gazdaságtörténet* 1979-es megjelenése után még évekbe telt, amíg Bertalan Lászlónak és Kertesi Gábornak (aki akkoriban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál dolgozott) sikerült meggyőznie a kiadót, hogy a *Gazdaság és társadalom* – egyelőre csak az első kötet – kiadása sem jelent közvetlen veszélyt a Magyarországon létező szocializmusra. Végül megszületett a kedvező döntés, és a kiadó (ahogy a *Gazdaságtörténet* esetében) most is rám bízta a fordítást és Kis Jánosra a kontrollszerkesztést. Ám alighogy elkezdtuk a munkát, a kiadó leállította, mondván, hogy „központi utasításra” Kis János neve nem jelenhet meg az „első nyilvánosságban”. Ekkor lett Bertalan László a kontrollszerkesztő: először névleg (az első kötetet – a kiadó tudtával és hallgatólagos beleegyezésével – valójában Kis János kontrollszerkesztette), ami azonban a gyakorlatban inkább azt jelentette, hogy a kötetnek két kontrollszerkesztője (ami a második fejezetet illeti, pontosabb volna úgy mondani, hogy egy kontrollszerkesztője és egy társfordítója) volt. A további kötetek esetében – ahogy egyre gyarapodtak Kis János más irányú elfoglaltságai – ez úgy módosult, hogy Bertalan László már nemcsak névleg volt kontrollszerkesztő, és ez olykor azt is jelentette, hogy egy személyben testesítette meg a kontrollszerkesztőt és a társfordítót.

Az első kötet második fejezete elég nehéznek ígérkezett, ezért mielőtt belevágtam volna a fordításba, néhányszor összejöttünk Bertalan Lacival, és egyeztettük az elképzeléseinket (ami persze leginkább azt jelentette, hogy elmondta, ő hogyan képzei). Az *Erwerben* és származékai magyar terminológiájának kialakításakor mindhárman összejöttünk a Közgáz főbejáratával részsüt szemben (az akkori Tolbuhin kőrúton) egy kis sárga épületben található sörözőben. Ők ketten sokat vitatkoztak, míg végül megállapodtak, mi lesz a magyar terminológia. Én ugyan minden erőmmel azon voltam, hogy kövessem a vitát, de ebben sajnos megakadályozott az elfogyasztott sör hatása: az egész megbeszélésből másnap leginkább a söröző meglehetősen barátságtalan női mosdójára emlékeztem. Bertalan Laci azonban erre is fölkészült: írásban megkaptam a javaslatait. Így sem volt könnyű a fordítás, de innentől kezdve legalább érteni véltem, miről beszél Weber. Csak remélni merem, hogy a magyar fordítás olvasói is így vannak ezzel.

HIVATKOZÁSOK

BÖHM-BAWERK, EUGEN VON [1881]: Rechte und Verhältnisse vom Standpunkt der volkswirtschaftlichen Güterlehre. Innsbruck, Universitäts-Buchhandlung.

ERDÉLYI ÁGNES [1992/1993]: *Max Weber Amerikában. Weber hatása és fogadtatása az angol–amerikai filozófiában és társadalomtudományban*. Budapest, Scientia

- Humana. Németül: *Max Weber in Amerika. Wirkungsgeschichte und Rezeptionsgeschichte in der anglo-amerikanischen Philosophie und Sozialwissenschaft*. Wien, Passagen Verlag, 1992.
- GERHARDT, UTA [2016]: The Crux of Authenticity. Comparing Some Translations of Max Weber's Works into English. An Essay in Intellectual History. *Max Weber Studies*, Vol. 16. No. 1. 11–37. o.
- HALÁSZ ELŐD [1986]: *Német–Magyar Szótár I*. Nyolcadik, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NEWMARK, PETER [1981]: *Approaches to Translation*. Oxford, Pergamon Press.
- ROTH, GÜNTHER [2016]: On Behalf of *Economy and Society* and himself (A comment on Uta Gerhardt, 'Comparing Translations of Max Weber's Works into English', 16.1, 2016: 11–38). *Max Weber Studies*, Vol. 16. No. 2. 250–253. o.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1954]: *History of Economic Analysis*. New York, Oxford University Press.
- SWEDBERG, RICHARD [1998]: *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- TRIBE, KEITH [2009]: „Megszakadt kapcsolat. Max Weber és a gazdaságtudományok.” Fordította: Wessely Anna. *BUKSZ*, 21. évf. 1. sz. 56–62. o.
- WEBER, MAX [1947]: *The Theory of Social and Economic Organization*. Fordította: Henderson, Alexander M.–Parsons, Talcott. Bevezetőt írta: Parsons, Talcott, Glencoe, IL. Free Press.
- WEBER, MAX [1968]: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Szerkesztette: Roth, Guenther –Wittich, Claus. Bedminster Press, New York. (Újranyomva: University of California Press, Berkeley, 1978).
- WEBER, MAX [1976]: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Fünfte, revidierte Auflage, mit textkritischen Erläuterungen. Szerkesztette: Johannes Winckelmann. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- WEBER, MAX [1979]: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. (Fordította: Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEBER, MAX [1987]: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai 1*. Fordította: Erdélyi Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEBER, MAX [2012]: *Collected Methodological Writings*. Szerkesztette: Bruun, Hans Henrik–Whimster, Sam. Fordította: Bruun, Hans Henrik, London and New York, Routledge.
- WEBER, MAX [2013]: *Wirtschaft und Gesellschaft. Soziologie*. Max Weber Gesamtausgabe, I/23. Szerkesztette: Borhardt, Knut–Hanke, Edith–Schluchter, Wolfgang, Tübingen, Mohr Siebeck.
- WHIMSTER, SAM [2016]: Issues in translating Weber's writings on economics. *Max Weber Studies*, Vol. 16.No. 2. 189–210. o.

Gyáni Gábor

TÖPRENGÉSEK QUENTIN SKINNER KAPCSÁN

Valamikori nagy intellektuális élményem, a jelentésnek és a megértésnek az eszmetörténetben játszott szerepéről szóló Quentin Skinner-tanulmány kapcsán fogalmaznék meg néhány, a történeti megismerés aktuális gondjait illető megjegyzést.¹ Megközelítem nem az eszme- és fogalomtörténész sajátja, hanem azé a gyakorló történészé, aki korábban bajlódott már egynémely episztemológiai kérdés megválaszolásával.

Előre bocsátom, Quentin Skinner korántsem egyedülként hirdette meg a cambridge-i eszmetörténészek közül az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az eszmetörténet-írás revíziójának programját; nem csupán ő szólalt meg annak a módszertani és szemléleti váltásnak a jegyében, amely végül egy sajátos fogalomtörténet-írásnak vetette meg a gondolati alapjait. Skinnerrel azonos időben John Pocock és John Dunn szintén közzétette a maga elméleti megfogalmazását, tagadhatatlan azonban, hogy a *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* című írás a legismertebb, egyben a legvitatottabb manifesztum mind közül.² Mielőtt továbbhaladnánk, elkerülhetetlen röviden összefoglalni az esszében foglalt fő gondolatot.

A politikai eszmék története, állítja Skinner, eddig messzemenően ki volt szolgáltatva a politikai filozófia igényei szerint előadni szokott történeti beszámolóknak, amely rendre lineáris történetként beszélte el a valamikori gondolati mondanivalót. Jellemző továbbá, hogy amennyiben egyáltalán kontextusba helyezték ezeket a múltbeli elméleti szövegeket, külső, mindenekelőtt anyagi természetű összefüggés keretei között értelmezték azokat, belőlük vezették le a szövegek értelmét. A helyes megoldás, Skinner szerint, hogy a történészi figyelem végre a történelmi szövegek íróinak a közlési szándékaira irányuljon. Így lehet csupán megérteni a közlendők valódi jelentését.

¹ Skinner [1997].

² Vö. Tuck [1992] 193. o.

„A szövegek megértése egyaránt feltételezi szándékolt jelentésük megragadását, illetve azt is, hogy szerzőik e jelentés milyen értelmezésére számítottak.” [A fő dolog annak megfejtése, hogy] „az adott megnyilvánuláson keresztül mit szándékozhatott [a szerző] közölni”.³

Ez a kutakodás mindenekelőtt a szövegek mint nyelvi konstrukciók beható vizsgálatát követeli meg a történelemtől, lévén ez az a dimenzió, amely kezünkbe adhatja a kontextus ismeretét, ami nélkül nem értelmezhető a szöveg. Skinner szerint a társadalmi kontextus ismerete ilyenformán másodlagos. S mit jelent ez esetben a kontextus fogalma? Nem mást, mint azt a „végső keretet”, amely

„segít eldönteni, hogy egy *olyan* társadalomban miféle hagyományosan felismerhető jelentések merülhettek fel elvben lehetséges közlési szándékként”.⁴ Skinner láthatóan szoros szálon kötődik a historizmus Robin G. Collingwood által képviselt szélsőséges változatához, ennek bizonyágául szolgál következő megállapítása.

„A kijelentés [...] mindig egy adott alkalomhoz kötődő, adott probléma megoldására irányuló egyedi szándék megtestesülése, és így oly mértékben függvénye a helyzetnek, hogy ennek meghaladására kényszeríteni eleve kudarcra ítélt próbálkozás”.⁵

Mindez nyilvánvaló rokonságban áll Collingwoodnak a kérdés-felelet szoros korrelációjára vonatkozó nevezetes elképzelésével.⁶

A szándék „tényéből” levezetett jelentés skinneri formulája az austini beszédaktus-elmélet alkalmazása történeti szövegek értelmezésére.⁷ Skinner úgy fogalmazta meg ezt, hogy különbséget kell tenni

„a között a szándék között, mely valamely tett *megtételére* irányul, és a között, amely a *tett megtételével* nyilvánul meg”.⁸

Ha azzal a határozott szándékkal mondunk ki valamit, hogy választ adjunk egy konkrét kérdésre, az szerint egyenértékű a jelentéskölcsönzés aktusával. Ez a jelentés pedig, sugalmazza Skinner, ma is érvényes, azt nem írja, nem írhatja felül az akkor megalkotott szöveghez utóbb hozzáadódó pótlólagos jelentés. Hiszen

³ Skinner [1997] 49. o.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 50. o.

⁶ Collingwood [1970] 29–43. o. Skinner soha sem tagadta az őt Collingwoodhoz fűző köteleket, még ha időnként kisebbíteni is igyekezett ezt a szellemi hatást.

⁷ Austin [1990].

⁸ Skinner [1997] 51. o. Kiemelés az eredetiben.

„az alapvető kérdésekben megnyilvánuló történeti különbségek inkább a szándékok és konvenciók különbségeire vezethetők vissza, semmint egy, a közös értékekért folytatott versengésre”.⁹

Így pedig semmi sem csorbitja a kontextualista megközelítés jelenbeli ismereti relevanciáját, mivel:

„annak felismerése, hogy a mi társadalmunknak, mint bármely más társadalomnak, szintén megvannak a maga sajátos, a társadalmi és politikai életre jellemző szokásai és intézményei, már egy egészen más [...] nézőpont elfogadását jelenti. Az ilyen eszmék történetének ismerete aztán elősegítheti annak belátását, hogy saját berendezkedésünk hagyományos vagy akár »időtlen« igazságnak vélt jellemzőiről könnyen kiderülhet, hogy azok egyedi történelmünk és társadalmi szerkezetünk esetlegességei.”¹⁰

Magyarán: Skinner felfogása szerint a történelem nem a folytonosságban, hanem a megszakítottságban ismerhető fel.

Mit kezdhetünk ezzel a hamisítatlanul historista felvetéssel, amely kiélezett módon és leplezetlenül exponálja a tudományos történetírás egyik alapproblémáját? Az alapprobléma arról szól, hogy nem feltétlenül vág egybe az elfogulatlan, a tárgyyszerű megismerés tudományos ethosza és normája a megismerésnek a jelenbeli aktualitásokból következő meghatározottságával. Annak érdekében, hogy legalább hevenyészett választ lehessen adni erre a kérdésre, ha vázlatosan is, de érinteni kell a Skinnerre zúduló szakmai kritikákat; be kell tehát mutatni például azt a diskurzust, amely a *Meaning and Context. Quentin Skinner and His Critics* című tanulmánykötetben bontakozott ki.¹¹ Amikor Skinner azt állítja, hogy a történelmi cselekvőnek, ez esetben a szöveg írójának a szándékai kezeskednek a jelentésért, akkor a leghatározottabban elutasítja magától azt, amit a filozófiai fenomenológia hatástörténetként (*Wirkungsgeschichte*) tart számon.¹² Ez azzal is szembemegy ugyanakkor, amit az analitikus történetelmélet állít a jelentés megállapítása és a történet(író)i verifikáció közötti összefüggésről. Az Alfred J. Ayer-vel vitatkozó Arthur C. Danto ugyanis leszögezi: egy történeti kijelentés (egy mondat) nem feltétlenül érvényes (igaz), mert a történelmi cselekvő tapasztalatának ad hangot; ez önmagában elégtelen a történeti kijelentések igazságigényének igazolásához.¹³ Ezt azért fontos megemlíteni, mert Skinner – félrevezető módon – Dantot is a maga oldalára vonja argumentációjában.

⁹ Uo. 52. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Tully (szerk.) [1988].

¹² Gadamer [1984].

¹³ Danto [1968] 44–45. o.

Az őt keményen bírálóknak válaszolva, Skinner idővel hajlandó pontosítani a szerzői szándék fogalmát, amit immár mint pusztá intenciót definiál, és ezt a beszédaktus-elmélet továbbfejlesztett változatával, főként John R. Searle formulájával kapcsolja össze. Searle azt írja, „a jelentés az intencionalitás eredtetett formája”, amin azt érti, hogy:

„Ha a szavakat, mondatokat, jeleket és szimbólumokat célzatosan mondják ki, akkor rendelkeznek a beszélő gondolataiból eredő intencionalitással. Nemcsak konvencionális nyelvi jelentésük van, hanem szándékolt beszélő-jelentésük is.”

Majd máshol:

„ha a beszélő mond valamit, és ért rajta valamit, akkor intencionális aktust hajt végre”.¹⁴

Erre alapozva úgy pontosítja és mérsékli is egyúttal Skinner az eredeti, teljességgel azonban soha sem feladott felfogását a szerzői szándék mindenhatóságáról, hogy megállapítja: a cselekvő (beszélő) kijelentésében mint illokúciós aktusban rejlő erő biztosítja a cselekvő elsődleges *intencióinak* történelmi megértését, amely tökéletesen megfelel a valamikori szöveg korabeli értelmének.

Nem merülök bele mélyebben a probléma boncolgatásába, és arra teszek itt csupán kísérletet, hogy kibontsak néhány episztemológiai kérdést a szerzői intenció, általánosabban a történelmi cselekvőség skinneri koncepciója kapcsán. Ennek során tekintetbe veszek néhány, a skinneri koncepciót érintő kritikát is.

Mire képes a történelmi cselekvő, ez esetben a szerző, amikor, egyebek közt, egy illokúciós aktus formájában cselekedetet hajt végre? Annyi lenne csupán az ágens tettének értelme, ami eleve benne foglaltatik a szándékaiban, vagy ennél azért több, netán kevesebb szövegének a jelentése, és egyáltalán: mennyiben felel meg a cselekvő eredeti szándékának? Minden történetírói elmélkedés egyik kulcskérdéséről van szó, amire Skinner ambivalens választ ad. Amikor Dominick LaCapra azt veti Skinner szemére, hogy a történész is legfőljebb értelmezi a valamikori szerzői szándékot – nem élván benne az eredeti, a történelmi szándékot megérlelő kor élmény- és tapasztalati világában, így utólagosan férhet tehát hozzá ahhoz – már sejteti mind az analitikus történetfilozófia, mind pedig a hermeneutikai alapokon nyugvó történetelmélet historista kontextualizmussal szembeni racionális ellenérzését.¹⁵ Az utóbbi arra vet fényt, hogy a szerzői szándék olyan intenció, amely a maga jelentéstulajdonításával nem feltétlenül ér mindig célba akár már az

¹⁴ Searle [2000] 142. o.

¹⁵ LaCapra [1983] 36–39. o.

eredeti célközönség soraiban sem, és legkivált nem az utókorében. A szerzői szándék olykor explicit módon, például a paratextusban vagy a szöveg más részeiben *expressis verbis* is megfogalmazódhat; más alkalommal implicit üzenetként van elrejtve a szövegben, azt is mondhatjuk, egyes-egyedül mint reprezentációs jelentés artikulálódik. Legyen szó akár az előbbi, akár az utóbbi esetről, mindig kérdéses, hogy miként funkcionál a szöveg az illokúciós aktus keretei között: úgy és azzal hat vajon, aminek a szerző eredetileg szánta, vagy azzal ellentétes hatást ér el, netán részlegesen hat csupán? Bármilyen történéjk, egyik esetben sem kizárólag az alkotja a szöveg jelentését, aminek a szándékával létrehozták és közre bocsátották. Ezen az alapon állítja Frank Ankersmit, hogy a reprezentációs értelem szempontjából az intencionális jelentés skinneri fogalma mit sem ér.¹⁶

S mit felel vajon Skinner az ilyen és hasonló ellenvetésekre? Részben azt a választ adja, hogy a történelmi ágensnek a saját szándékai feletti autoritása, természetesen, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a történész a maga pozíciójából ne írhatná le teljesebb és meggyőzőbb módon a szereplő tetteit annál, mint amit az ágens erről egyáltalán tudhat. Teljességgel kizárt azonban, hogy egy ágens viselkedésének a leírása hitelesnek bizonyuljon azok után is, hogy kiderült: a beszámoló alapjául szolgáló leírást és osztályozási kritériumokat a történelem szereplői maguk nem ismerhették.¹⁷ Ez a jellegzetesen fogalomtörténeti érvelés, amire Reinhart Kosellecknél is találni időnként példát, a történelmi ágens és a történész közötti kapcsolat esetére vonatkoztatja a jelentésadás történeti bizonyosságát, nem érinti azonban a recepció kérdését a szöveg szerzője és *akkori* hallgatói-olvasói viszonylatában. Ezt a hiányt más alkalommal igyekszik pótolni Skinner, kijelentve: az az illokúciós erő, amit egy adott kijelentés képvisel, a benne megbújó jelentésnek és a kontextusnak a függvénye. Mivel a szöveg hatást gyakorol, ez annak felel meg, hogy a szándékolt jelentés célba ért a szerző által megcélzottak körében. Skinner is elismeri ugyanakkor a nem szándékolt hatás elvi lehetőségét, ami egyebek közt a nyelv gazdagságából, az evokációs hatások szóródásából ered, erre egyébként Jacques Derrida is nagy nyomatókkal utal, amikor Skinnert bírálja.¹⁸ Ebből azonban Skinner szerint nem következik, hogy a szándékolt kijelentések „a nem szándékolt illokúciós tettek osztályába” tartoznának.¹⁹ De vajon nem éppen ezek a kivételek alkotják olykor a szöveg (korabeli) jelentését?

Hasonló kritikának az élet kívánja tompítani Skinner, amikor kijelenti:

¹⁶ Ankersmit [2012] 131–135. o.

¹⁷ Skinner [1988a].

¹⁸ Kettőjük vitája Skinner nézőpontjából tekintve: Skinner [2001] 177–179. o.

¹⁹ Skinner [1988b] 266. o.

„Távol áll tőlem az a feltételezés, hogy a szövegek jelentéseit szerzőik szándékaival azonosítanám; az, amit az ilyen intenciókkal azonosítanunk kell, az nem más, mint amit szerzőik értettek rajtuk.”²⁰

Nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: az idézett érv nem visz bennünket sokkal közelebb annak megoldásához, amit a skinneri intencionalizmus felvet. Adódhat azonban itt egy olyan mikrotörténeti megfontolás is, amely szerint ugyanannak a diszkurzív kultúrának, érzékenységnek (*sensibility*) és asszociációs képességnek a birtokában, az adott korhoz szorosan kötött konvenciók által egyneműsített világban úgyszólván magától értetődnek ezek a szándékolt jelentések, ami nem feltétlenül van így a múlt és a jelen viszonylatában. Ez kellőképpen kezeskedik a szerzők és a befogadók között sikeresen létrejövő értelmi összhangról. Skinner egy helyen azt írja:

„a fókusz nem is az értelmezendő szövegen, hanem az uralkodó konvenciókon van, amelyek megszabják a témák és problémák tárgyalását, amikre a szöveg irányul. [...] Ebből következően, bármik legyenek az adott szerző szándékai, erős értelemben konvencionális intencióknak kell lenniük, hogy *mint* szándékokat fel lehessen őket ismerni”.²¹

Ez azt jelenti vajon, jegyezhetjük meg kommentár gyanánt, hogy a jelentés konstituálásában semmilyen szerepet sem játszanak a valamikori szabályszerűségek, normatörések, újítások, egyszerűen azok a történelmi változások, amelyek mégis csak bekövetkeznek időről időre?

Skinner előbbiekben idézett megállapítása a mikrotörténetben gyakorta elfogadott antropológiai felfogásra emlékeztet, amely hajlik arra, hogy kiiktassa a múlt szerteágazó világából a sokrétűséget, a kétértelműségeket. Ennek eredményeként az szabja meg a múlt állítólagos konvencióiról utólag alkotott képet, aminek az utókorban fennmaradt valamilyen nyoma. Ez azonban akár félrevezető is lehet a valamikori konvenciók tényleges állapotára nézve.

Az egész probléma akörül forog tehát, hogy hol (és mikor) nyeri el tulajdonképpeni értelmét a múltbeli cselekvés, az ágensek vagy inkább a történészek fejében. A kérdés mélyen belevág a történetírói historizmus elevenébe, és abba a kérdésbe torkollik végül, hogy hol van a helye a történelmi eszmének, a múlt kelléktárában vagy a történészi konstrukciók sorában.²² A mai és a közelmúltbeli elméleti viták rendszerint arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy nincs, sőt nem is lehetséges perspektíva nélküli történeti vízió, egy anélkül megszerezhető pozitív történetírói tudás. Hiszen a jelenbeli vonatkozások

²⁰ Uo. 272. o.

²¹ Skinner [1988a] 77. o.; továbbá Skinner [2001] különösen 186. o.

²² Ankersmit [2003] 238–239. o.

mindig belejátszanak a múlt rekonstrukciójába (magába a kutatásba) és annak történetírói elbeszélésébe. Az egyedüli kérdés, ami itt felmerül, így szól: mi és hogyan „deformálja” a múlt ebből következő történészi szemléletmódját. Az ugyanis nem vagy alig vitatható, amit Georg Iggers ekként fogalmazott meg egy Ankersmittel folytatott polémijában: „a múlt elfogulatlan tanulmányozása a jelen intézményeit erősítő” tevékenység; és ebben nemcsak a felvilágosodás, de a historizmus történészei is mind egyetértettek.²³

Fel kell tenni tehát a kérdést: miért érdekes egyáltalán a múlt a mindenkori jelen számára? Nem azért érdekes, mert közünk kell legyen hozzá, túl azon, hogy a múlt önnön idegenségével egyeseket tudományos megismerésre (is) csábít. Az, hogy a történelem egyszerre a megszakíttottság és a folyamatosság világa, nem lehet kérdéses, valójában éppen ez szüli a történetírás iránti feszítő igényt a mindenkori jelen részéről. Skinner kritikusi ennek kapcsán nemegyszer szóvá tesz, hogy a csupán magában való léttel bíró múlt – ahogy a kontextualizmus beszél róla – nem is érdekli a jelent, hiszen nem érinti azt. Ahogy Joseph V. Femia fogalmaz:

„Az intenciókra irányuló kvázivallásos fixáltság ugyancsak elszegényíti az eszmék történetéhez való közelítést, mivel gyengíti azt a képességünket, hogy valamit tanulhassunk elődeinktől (és hadd jegyezzem meg, a hibáikból éppúgy tanulhatunk, mint a sikereikből).”²⁴

S bár „a múlt a jelen tanítómestere” maximája nem tűnik ma már meggyőző kijelentésnek a múlt jelenbeli aktualitását indokolandó, ennek ellenére jól kifejezi, hogy a maga póré idegenségében szemlélt múlt nem jöhet szóba komoly érdeklődést keltő történelem gyanánt. S még valami: a folytonos létében, akár csak a lineáris egymásutániségében elgondolt múlt mint történelmi folyamat fogalma nélkül a kontextusok sem nyerhetik el az értelmüket.

„[E]gynémely probléma örökkön valónak számít, abban az értelemben biztos, hogy az egyes partikularitások adott köréről ilyen alapon szoktak gondolkodni, ezek a problémák tehát bizonyos rendszerességgel folyton visszaköszönnék az érdeklődés meghatározott fókuszpontjaiként.”²⁵

Az élet történeti folytonossága vitán felül álló tény.

Mi sem bizonyítja jobban a kérdés fontosságát, mint az, hogy Skinner és több más revizionista cambridge-i eszmetörténész egyre növekvő kedvet érez magában a lineáris elbeszélésmód iránt.

²³ Iggers [2003] 206. o.

²⁴ Femia [1988] 171. o.

²⁵ Uo. 164. o. Kiemelés az eredetiben.

„John Dunn, Quentin Skinner és számos társuk – jegyzi meg Iain Hampsher-Monk – egy ideje már nem zárkózik el mereven attól, hogy a politikaelmélet történeti megértését a mai célokra is alkalmassá tegye.”²⁶

Az, amit (és ahogy) Skinner a neoromán szabadságfogalomról szólva állít, szintén ezt bizonyítja: az e fogalomnak megfelelő individuális szabadság negatív képzete jól megfér szerinte a republikanizmussal. Skinner ezzel egy tartósan fennálló republikanizmust tételez fel, és úgy gondolja, amennyiben ezt a politikai eszmét szigorúan csak történeti entitásként tekintenénk, megfosztanánk minden jelenbeli relevanciájától. Holott a sokféle politikai múltnak a jelenben való szakadatlan tudatosítása integráns része a mai politikai kultúrának és az önmegértésnek: a róluk adott történeti beszámoló feltárja, hogy mi vajon ezeknek a napjainkban is gyakran használt politikai eszméknek a történelmi értelme és funkciója. Ez a tudás tesz bennünket képessé arra, hogy megfelelő kritikával illessük a múlt letűnt világát, és ne hagyjuk elbájlolni tőle magunkat.

A cambridge-i eszmetörténet-írás ily értelmű elhajlására hadd idézzek egy utolsó példát! John Dunn a demokrácia fogalomtörténetéről szóló, 2005-ben megjelent könyvében a *Mi a demokrácia?* című bevezető fejezetben leszögezi, vizsgálódásainak fő célja, hogy felkutassa a demokrácia kifejezés eredetét, és annak a valamikori kontextusából kibontva tisztázza:

„Miért fontos ma a demokrácia? Miért szükséges, hogy uralkodjék a modern kor politikai beszédje fölött? Mit jelent valójában annak mai előtérben állása?”²⁷

Kell ennél beszédesebb bizonyíték arra nézve, hogy akár még a kontextualista szemléletet hevesen szorgalmazó történészek körében is mily nagy igény támad olykor a nem csupán a maga kizárólagos történetiségében szemlélt múlt történeti megragadására, lett légyen szó politikai eszmékről vagy bármi másról?

HIVATKOZÁSOK

ANKERSMIT, FRANK [2003]: A történelmi reprezentáció. Fordította: Szolláth Dávid.

Megjelent: *Kisantál* (szerk.) [2003] 235–263. o.

ANKERSMIT, FRANK [2012]: *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Ithaca, Cornell University Press.

AUSTIN, JOHN L. [1990]: *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*. Sajtó alá rendezte: Urmson, J. O., fordította és a bevezetőt írta: Pléh Csaba, Budapest, Akadémiai Kiadó.

²⁶ Hampsher-Monk [2001] 170. o.

²⁷ Dunn [2005] 13. o.

- BURKE, PETER (szerk.) [1992]: *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press.
- CASTIGLIONE, DARIO–HAMPSHER-MONKS, IAIN (szerk.) [2001]: *The History of Political Thought in National Context*. Cambridge, Cambridge University Press.
- COLLINGWOOD, ROBIN G. [1970]: *An Autobiography*. London, Oxford University Press.
- DANTO, ARTHUR C. [1968]: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DUNN, JOHN [2005]: *Setting the People Free. The Story of Democracy*. London, Atlantic.
- FEMIA, JOSEPH V. [1988]: An Historicist Critique of 'Revisionist' Methods for Studying the History of Ideas. Megjelent: *Tully* (szerk.) [1988] 156–175. o.
- GADAMER, HANS-GEORG [1984]: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Fordította és az utószót írta: Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat.
- HAMPSHER-MONK, IAIN [2001]: The History of Political Thought and the Political History of Thought. Megjelent: *Castiglione–Hampsher-Monk* (szerk.) [2001] 159–174. o.
- IGGERS, GEORG G. [2003]: Megjegyzések F. R. Ankersmit „Historizmus. Szintézis-kísérlet” című írásához. *Aetas*, 18. évf. 3–4. sz. 205–209. o.
- KISANTAL TAMÁS (szerk.) [2003]: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, L'Harmattan–Atelier.
- LACAPRA, DOMINICK [1983]: *Rethinking Intellectual History and Reading Texts*. Megjelent: LaCapra, Dominick: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. Ithaca, Cornell University Press, 23–71. o.
- SEARLE, JOHN R. [2000]: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Fordította: Kertész Balázs. Budapest, Vince Kiadó.
- SKINNER, QUENTIN [1988a]: Motives, Intentions and the Interpretation of Texts. Megjelent: *Tully* (szerk.) [1988] 68–78. o.
- SKINNER, QUENTIN [1988b]: A Reply to My Critics. Megjelent: *Tully* (szerk.) [1988] 231–288. o.
- SKINNER, QUENTIN [1997]: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. Fordította: Jónás Csaba. Megjelent: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 7–53. o.
- SKINNER, QUENTIN [2001]: The Rise of, Challenge to and Prospects for a Collingwoodian Approach to the History of Political Thought. Megjelent: *Castiglione–Hampsher-Monk* (szerk.) [2001] 175–188. o.
- TUCK, RICHARD [1992]: History of Political Thought. Megjelent: *Burke* (szerk.) [1992] 193–205. o.
- TULLY, JAMES (szerk.) [1988]: *Meaning and Context. Quentin Skinner and His Critics*. Cambridge, Polity Press.

II. TÖRTÉNETEK

\$

„A nemzetgazdaságtan a *letten* és *létezőn* kívül fordít arra is figyelmet, a mi csak *ezentúl* volna megvalósítandó, a mi a *fennállónak* tökélyesbítésére szolgálhat, a folyton haladó (emberi és nemzeti) élet fensőbb igényeinek és szükségeinek kielégítésére alkalmasnak látszik.”

Kautz Gyulát idézi Kiss Zsuzsanna kötetünk 128. oldalán.

Kiss Zsuzsanna

NEMZETGAZDASÁGTAN GAZDATISZTEKNEK

1881-ben, a Magyaróvári Gazdasági Akadémia mezőgazdasági üzemtan tanára, Sporzon Pál, a következőképpen jellemezte a jól működő gazdaságot, illetve a hivatása űzésére jól felkészült birtokkezelő gazdát:

„Nem elégséges, hogy valamely gazdaság *célszerűen felszerelve s okoszerűen szervezve* – berendezve legyen; hanem, az üzleti cél teljes megvalósítása azonfölül még *szakszerű, pontos és lelkiismeretes kezelést* is kíván, mely nélkül ama kellékek tökéletes érvényre nem juthatnak. A *kezelés egy felsőbb fokú gazd. tevékenység*, mely lényegesen különbözik az egyszerű gazdasági munkások, cselédek, napszámosok stb. tevékenységétől. Ez utóbbi jobban anyagi természetű kézi munka; míglen amaz inkább szellemi munka, mely magasabb értelmi és *szakbeli képzettséget, üzletviteli avatottságot igényel*; emellett több gondnal, körütekintéssel és nagyobb felelősséggel járván, magasabb üzleti díjazásban is részesítetik.”¹

Hosszú előzménye van annak, hogy Sporzon ekképpen, lényegében pontokba szedve foglalhatta össze, miben is áll a gazdatiszti hivatás. Tanulmányomban annak a folyamatnak egyes elemeit vizsgálom, amely során a mezőgazdaság – legalábbis a mezőgazdaságról szóló szakmai közbeszédben – a megélhetés vagy a gazdasági haszonszerzés egyik lehetséges módjából felsőbb fokú tevékenységgé vált, vagyis a szó szociológiai értelmében professzionalizálódott. Anélkül, hogy a professzionalizáció szakirodalmát részletesen bemutatnám,² néhány – a téma szempontjából is fontos – alapvető állítását dolgozatom kiindulópontjaként fogadom el.

Általánosságban véve elmondható, hogy a professzionalizáció fogalmát olyan szakmákkal lehet összefüggésbe hozni, amelyek komplex és specializált,

¹ Sporzon [1881] 273. o. (Kiemelések tőlem – K. Zs.)

² A „hivatás”, illetve a professzionalizáció fogalmának magyar történeti kontextusban történő használatára vonatkozóan Halmos Károly és Szívós Erika jelent kiindulópontot (Halmos–Szívós [2010]), illetve legújabban Magos Gergely adott összefoglalót a professziók és a professzionalizációs folyamat leírásának lehetséges elméleti megközelítéseiről (Magos [2017]).

módszertanilag megalapozott tudásra épülnek, ezért elsajátításukhoz hosszú idő és az intézményesült képzési rendszer végigjárása szükséges. Ez más szakmákhoz képest magasabb presztízst biztosít e hivatások képviselőinek, ami annak is köszönhető, hogy a hivatás gyakorlói igyekeznek monopolizálni a kompetenciafőlényt, azaz a nehezen megszerzett tudást, vagyis különféle intézményesített és hétköznapi gyakorlatokkal kizárják mindazokat a köreiből, akik nem rendelkeznek a megkívánt tudással és végzettséggel. A professzionalizáció klasszikus irodalma szerint a hivatásokhoz hozzátartozik a munka altruista – vagy legalábbis nem profitorientált – ethosza is, ami egyben piaci szabadságot is nyújt a professziók képviselőinek, presztízst a társadalomtól kapott általános elismeréstől és ennek következtében húzott magasabb jövedelemtől, nem pedig a minél több ügyfél megszerzésétől függ. Mindezek alapján a 19. században olyan – a magyar történetírásban hagyományosan értelmi hivatásnak nevezett – szakmákat nevezhetünk professziónak, mint például az orvosoké, a tanároké, az ügyvédeké vagy éppenséggel a katonáké.³ A hivatások kutatása kapcsán a mezőgazdaságról és az ahhoz kapcsolódó foglalkozásokról ritkábban esik szó, valószínűleg azért, mert a kritériumok, amelyeket az elméletek a hivatások szükséges attribútumaként jelölnek meg, esetükben többnyire a szokásostól eltérő formában vagy csak töredékesen valósulnak meg.⁴

Tanulmányomban a professzionalizáció folyamata egyik elemének, a tudományos és módszertanilag megalapozott tudás létrehozásának a vizsgálatára teszek kísérletet. Úgy gondolom, hogy az elméletileg tudatos mezőgazdálkodás kialakulásában jelentős szerepe volt annak, hogy a nemzetgazdaságtan bekerült a gazdatiszti képzés kurrikulumba. A következőkben ezért legelőször arról lesz szó, hogy miképpen tudatosult a nemzetgazdasági eszme a gazdálkodásról szóló hazai gondolkodásban. Ezután a hazai gazdatisztképzés történetét mutatom be röviden és azt, hogy a 19. század során formálódó képzési rendbe hogyan került be és hol helyezkedett el a nemzetgazdaságtan mint tananyag. Kitérek arra is, hogy kik oktatták Magyarországon a nemzetgazdaságtant: kiktől tanultak a hazai tanárok, és mit adtak át a saját hallgatóiknak. Ez utóbbi pont lényegében a képzés tananyagát érinti, amellyel kapcsolatban a fő kérdésem nem is annyira az, hogy vajon milyen ismereteket és milyen mélységben sajátítottak el a hallgatók a nemzetgazdaságtan előadásokon – ennek a megválaszolásához nyilvánvalóan nincsenek is megfelelő forrásaim.

³ A hivatásokat jellegzetes attribútumaik felől értelmezi például Greenwood [1957].

⁴ Az agrárértelmiség fogalmáról és a 19. század első felében betöltött hazai helyzetéről Vári András publikált alapvető tanulmányt (*Vári* [2002]). Szellemesen és kifejezetten a felsorolt kritériumokat szem előtt tartva tárgyalja az agrárprofesszionalizáció kérdését angol példán Brassley [2005].

Arra viszont van lehetőség, hogy megpróbáljam feltárni, hogy mi volt az a szemléletmód, az a „vezérfonal” (hogy egy – a jelentősége miatt – később még említésre kerülő, 1873-ban kiadott nemzetgazdaságtan jegyzet címéből vett fogalmat használjak),⁵ amely alapján a gazdatisztek a képzésük során bevezetést nyertek a nemzetgazdaságtanba. Ez a „vezérfonal” tanulmányom tárgya.

A NEMZETGAZDASÁGI ESZME MEGJELENÉSE A HAZAI GAZDASÁGI GONDOLKODÁSBAN

A Sporzontól idézett felsorolás első elemei, a célszerű felszerelés és az okszerű szervezés kérdése a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezések megkezdésekor vált aktuálissá a gazdasági közbeszédben, jóllehet már a század elején, a napóleoni háborúk konjunktúrájának idejében is több eredeti munka született, és több fordítás is megjelent (elsősorban németből) magyarul a gazdálkodás helyes és kívánatos módjáról. Az ideális gazdáról, gazdálkodásról rajzolt kép Európában, majd ezt követően Magyarországon is jelentősen megváltozott a 19. század során. Az átalakulás mögött a mezőgazdaságnak mint megfigyelésen és kísérletezésen alapuló gyakorlati, ám ugyanakkor szisztematikusan kidolgozott elméleti alapokon nyugvó tudománynak a megszületése állt. A hazai mezőgazdasági közbeszédben Anton Wittmann⁶ az elsők között irányította rá a figyelmet a gazdálkodás valódi tudományának égető hiányára egy 1825-ös munkájában.⁷ Wittmann a maga igazgatta óvári uradalomban, kihasználva a gyapjúkonjunktúra adta kedvező körülményeket, az elsők között ültette a gyakorlatba Magyarországon azt a racionális, hatékonyságelvű gazdálkodást, amely ugyanebben az időben Nyugat-Európában Albrecht Thaer rendszerező tanai nyomán épp a szárnyait bontogatta.

⁵ Rodiczky [1873].

⁶ Anton Wittmann/Wittmann Antal (1770–1842) osztrák származású gazdasz, agrár-közgazdász az 1818-ban alapított óvári gazdasági akadémia (akkori nevén Magyaróvári Gazdasági Felsőbb Magánintézet) első igazgatója volt. Ezt megelőzően uradalmi tisztként dolgozott, 1813-tól igazgatóként irányította Albert Kázmér herceg magyar-, morva-, csehországi és galíciai birtokait. 1814-től 1840-ig, haláláig a Magyaróvári Főhercegi Uradalom igazgatója volt. (Wittmann életútjáról és magyaróvári tevékenységéről részletesen lásd Horváth [2013] 89–151. o.)

⁷ „Nun kommt es aber bey dem ausübenden Ökonomen am meisten auf richtiges Denken, Urtheilen, und Schließen an, wozu die festen Grundsätze, von dem man in jedem Falle ausgehen soll, fehlen, da es uns an einer eigentlichen Wissenschaft der Ökonomie noch ganz gebricht...” Wittmann szövegét Vári András idézi a korai hazai agrár-professionalizációt tárgyaló szövegében. Vári [2002] 60. o.

Wittmann korának azon kevés mezőgazdája közé tartozott, aki a Thaernél elméletileg megfogalmazott célokat – vagyis egyrészt az egyes mezőgazdasági szakágak összehangolása, másrészt pedig az előbbire alapozott gazdaságosan (nyereséget termelő módon) működő mezőgazdasági üzem létrehozását és fenntartását – a gyakorlatban is megvalósította. A gazdálkodás célja számára, hogy „évről évre a lehető legnagyobb mennyiségű és jó minőségű termékkel kiegyensúlyozott ellátást és nyereséget biztosítson.”⁸ Ez a gondolkodásmód lényegében szakítást jelentett a felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikáját követő, a javításra a jobb termés előállítására törekvő gazdálkodás ideáljával, amennyiben annak helyére a mezőgazdaságot üzemként felfogó és ennek megfelelően attól a nyereség termelését elváró gazdálkodás kívánalmát állította.⁹ Az elméletet részben átvette a reformkor gazdasági irodalma, sőt a hazai mezőgazdasági szakoktatás első intézményei is magukévá tették (gondoljunk csak például Nagyváthy Jánosra vagy Pethe Ferencre és a Georgikonra).¹⁰ A haszontermelés, vagyis ebben az értelemben a gazdagodás a század közepén bizonyos körökben világosan a mezőgazdasági tevékenység céljaként artikulálódott. Innen azonban még hosszú út vezetett a valóban szakszerű, modern értelemben vett tudományos gazdálkodásig.

Az okszerű gazdálkodás hívószava a reformkortól folyamatosan élt tovább a hazai mezőgazdasági közbeszédben, annál is inkább, hiszen a jobbágyfelszabadítás következtében és a hagyományos birtokviszonyok megváltozása miatt minden mezőgazdasághoz kötődő szereplőnek újra kellett gondolnia a lehetőségeit. A forradalom után, 1849 végén, 1850 elején a gazdákat elsőként megszólító *Gazdasági Lapok*¹¹ fejlécében már az első lapszámtól (1850. január 3.) a következő mottó szerepelt: „Hozzunk mezei gazdaságunkba helyes arányokat!” A debütáló lap első vezércikkének szerzője – a lap újjáalakítója, Korizmics László, aki a Magyar Gazdasági Egyesület újjászervezése körül is jelentős szerepet játszott – a következőképpen fogalmazott:

„Valóban beállt ideje a komoly számvetésnek, s a körülmények szigorú megfontolásának. És birtokosaink csak úgy lesznek képesek a szenvedett veszteségek-ből kiépülni s a következő terheket elviselni, ha gazdaságaik kezelésébe, a körülmények által követelt változásokat behozni nemcsak hogy nem vonakodnak, de

⁸ Horváth [2013] 93. o.

⁹ Barta–Orosz [1979] 367. o.

¹⁰ Nagyváthy [1821], Pethe [1805–1814].

¹¹ Ezt megelőzően 1841 és 1848 között jelent meg a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztályának felügyelete alatt a hazai mezőgazdaság fejlesztéséhez szükséges eszmék terjesztését célzó *Magyar Gazda* című lap, amelyet Török János szerkesztett. 1847-ben a lap levált a Magyar Gazdasági Egyesületről, és ezt követően annak ellenőrzése nélkül, a szerkesztő magánkiadásában jelent meg *Mező- és Nemzetgazdasági s Műipari Közlöny* címen.

sőt mindent elkövetnek, miszerint maguk s a megváltozott körülmények közé mielőbb helyes arányokat hozhassanak.”¹²

Programcikkében ezután Korizmiccs lényegében megfogalmazta mindazokat a kérdéseket, amelyek az elkövetkező évtizedekben a hazai agrár-közvéleményt a leginkább foglalkoztatták, amikor a következőképpen fejtette ki a „helyes arányok” kérdését.

„Midőn mondjuk, hogy helyes arányokat hozzanak maguk s a körülmények közé, azt értjük, hogy: ne akarjanak ezentul nagyobb téreken gazdálkodni, mint minőket kellőleg fölszerelni képesek; ne akarjanak ezentul is csupán gabona-termeléssel boldogulni; ne nélkülözzék ezentulra is azon hasznos mezei gazdasági eszközöket és gépeket, mikkel tetemes erő és nagy idő kimelés eszközölhető.”¹³

A „helyes arányok” kérdése tehát egyaránt érintette a birtokstruktúra, a művelési ágak, valamint a birtokok felszerelésének és kezelésének ügyét, vagyis a gazdálkodás gyakorlati és elméleti követelményeit. A Sporzon által említett „szakszerű” kezelés – vagy ahogyan a korabeli szóhasználatban hamarosan meghonosodott: az okszerű gazdálkodás – ekkor már nem a mezőgazdálkodás gyakorlatában való jártasságot, vagyis a gyakorlati ismeretek birtoklását feltételezte elsősorban, hanem – ahogyan Sporzon is írta – „felsőbb fokú” tevékenységet, „szellemi munkát” jelentett, amely ennek értelmében magasabb fokú gazdasági képzettséget és üzletviteli avatottságot igényelt. Ezért vált szükségessé a gazdálkodás tudományos alapjainak a lefektetése, illetve szervezett rendben való oktatása is.

A GAZDATISZTKÉPZÉS KIALAKULÁSA

A mezőgazdaság hazai iskolai oktatásának történeti bemutatásaiban elsőként a Tessedik Sámuel-féle szarvasi gazdasági iskolát, a Gyakorlati Gazdasági Szorgalmatossági Iskolát (1779–1806) szokták kiemelni. Ez alapszintű képzést nyújtó földművesiskola volt, és mint ilyen elsősorban gyakorlati mezőgazdasági ismeretek közvetítésével foglalkozott. Célja alapvetően mégsem az volt, hogy diákjait a gazdálkodás szakértőivé tegye, ez inkább csak az eszközt jelentette az alsóbb társadalmi osztályok – Tessedik számára fontos – munkában való buzgósgának felkeltéséhez. A gazdálkodás elméletét itt nem tanították. A

¹² Korizmiccs [1850] 1. o.

¹³ Uo.

gazdaságtan első felbukkanását érdemesebb ezért a szarvasi iskolához képest időben is korábbi, és jelentőségüket tekintve is meghatározóbb egyetemi és főiskolai kurzusokban keresni. E kurzusok közé tartoztak a nagyszombati egyetem, illetve a sárospataki főiskola, majd a Nagyszombatról Budára, később Pestre helyezett egyetem Mitterpacher Lajos¹⁴ által tartott *Oeconomia ruralis* című előadásai. Itt két évig, 1785-ig agrártudományi tanszék is működött Mitterpacher vezetésével.¹⁵

Rendszeres felsőfokú gazdasági képzést a 18. század legvégétől kezdve a Festetics-féle keszthelyi magánintézmény, a Georgikon nyújtott először, amely a hasonló nyugat-európai akadémiáknál pár évvel korábban, 1797-ben nyitotta meg a kapuit (és 1848-ig működött). Festetics György a tudományos gazdasági iskola felállításával és Thaer tanainak gyakorlatba ültetésével több gazdatiszt kiművelését szeretne volna elérni, mindenekelőtt saját uradalmának nagyobb jövedelme reményében. Az alapítólevél szerint, ahogyan azt a Georgikon monográfusától Süle Sándortól megtudjuk, Festetics célja az volt, hogy

„a gazdaságban ezután alkalmazandó hivatalnokoknak elméleti és gyakorlati képzés által készséget adjon arra, hogy célszerűen intézhessenek el minden olyan dolgot a mezőgazdaság terén, ami a termelésre, gyártásra, adás-vételre vonatkozik, s amelyek a grófi ház uradalmaiban előfordulnak vagy előfordulhatnak, és mindezekről rendes és áttekinthető számadást vezessenek.”¹⁶

Keszthelyen az iskola fennállásának első korszakában ennek ellenére a gyakorlati képzés állt a középpontban, és majd csak az 1865-ben új formában újjászervezett, állami kézbe vett gazdasági tanintézetben került lassan nagyobb hangsúly az elméleti tárgyak oktatására is.

Hasonló mondható el a korábban említett, 1818 óta mindössze egy átmeneti megszakítással még napjainkban is működő és magánkézből ugyancsak állami irányítás alá vett óvári akadémiáról is. Az 1818-ban kiadott, első szabályzatban (*Lehrvorschrift*) a gazdasági rendszerek és a számadás kérdéseivel, illetve az állami kereskedelmi politikával és annak mezőgazdasági vonatkozásaival foglalkozó előadásokat a II. évfolyam hallgatói számára tették kötelezővé, de a gazdaságtani kurzusok lényegében ennyiben ki is merültek az akkor még összesen kétéves képzésben. Az 1848-ban átmenetileg felfüggesztett és 1850-ben újjáalakuló tanintézet új szabályzatába ugyan már alapszakként (*Grundfach*) került be a nemzetgazdaságtan, a tanrendben viszont továbbra

¹⁴ Mitterpacher Lajost (1734–1814), az agrártudományi oktatás első professzorát a hazai agrártudományok egyik úttörőjeként tartják számon.

¹⁵ Éber [1962].

¹⁶ Süle [1967] 24–25. o.

sem szerepeltek elméleti előadások. Kizárólag a gazdaságtan gyakorlata jelent meg benne olyan tárgyak formájában, mint például a becsléstan vagy a könyvvitel.¹⁷ Az iskola történetének következő szakaszában, a kiegyezés után újjáalakított, akkor már állami (magyar királyi) tanintézet idejében történt csak meg az elméleti tárgyak tanrendbe való szisztematikus beépítése. Ebben a lépésben alighanem nagy szerepe volt a szakszerűség mellett lándzsát törő – a bevezetőben idézett – Sporzon Pálnak.

A Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium ugyanis 1867-ben Sporzont Kodolányi Antal társaságában tanulmányútra küldte a gazdasági szakképzés nyugati-európai állapotának feltérképezése céljából. Az út során a két szakértő Franciaországban, Németországban, Svájcban és Belgiumban járt, majd átfogó jelentésben számoltak be tapasztalataikról. Mindenekelőtt a német területen szerzett élmények befolyásolták azt a tervezetet, amelyet a gazdasági szakképzés átszervezésével kapcsolatban jelentésükben kifejtettek.¹⁸

Németországban ekkor három különböző formában valósult meg az agrárképzés intézményesítése. Egyrészt az egyetemekkel összekapcsolt gazdasági tanintézetekben (Halléban, Bonnban, a Lipcse melletti Plagwitzban, illetve Karlsruheban); másrészt az úgynevezett önálló gazdasági akadémiákon (Weichenstephanban, Hohenheimban, Proskauban és Tetschen-Libwerdben); harmadrészt pedig az alapfokú földműves iskolákban, amelyek hároméves, ingyenes képzése az ország különböző pontjain volt elérhető az írni-olvasni tudó, de más előképzettséggel nem feltétlenül rendelkező diákok számára. Mindezekon túl, illetve mindezek mellett a téli esti iskolák, egy-egy speciális területre (például gyümölcsstermesztésre vagy szőlőművelésre) szakosodott iskola és végül a gazdasági egyesületek és a gazdasági szaklapok tudományos népszerűsítő tevékenysége is elismert részét képezték az agrároktatásnak.

Az elméleti képzés ebben a rendszerben szinte kizárólag az első típusban, vagyis az egyetemekhez kapcsolt gazdasági akadémiákon kapott hangsúlyt; az önálló akadémiákon – hasonlóképpen az említett hazai példákhoz – csak kiegészítő tárgyként jelent meg a nemzetgazdaságtan. Az egyetemek mellett működő akadémiák hallgatói már eleve alapos elméleti képzést kaptak a „főszakjukon”, így az itt tanuló hallgatók számára a közgazdaság-elméletet könnyebben lehetett beilleszteni a tanrendbe; ezek az egyetemek a mai értelemben vett „tudományegyetemek” voltak. Velük szemben az önálló akadémiák célkitűzése az volt, hogy a gyakorlatban már jártasságot szerzett hallgatók „azon elméleti alap-, segéd- és szakbeli ismereteket megszerezhessék, melyek

¹⁷ Vörös [1968] 46., 62. o.

¹⁸ Kodolányi–Sporzon [1868].

egy gazdaság okszerű, kellő eredménybeli vezethetésére [...] nélkülözhetetlenül szükségesek”¹⁹ – ennek érdekében azonban inkább a gyakorlati ismeretek elsajátíttatása, nem pedig az közgazdasági elmélet oktatása állt a képzési rendjük középpontjában. A négy, egyetemek mellett működő gazdasági intézet közül kettőben ráadásul a korszak „nagyagyúi” oktatták a nemzetgazdaságtant: Halléban Gustav von Schmoller, Lipcsében Wilhelm G. F. Roscher – a német történeti iskola generációs vezéregyéniségei.²⁰

Sporzon és Kodolányi kiküldetése, azaz az agrárszakképzés formai és tartalmi elemeinek firtatása az 1860-as évek közepén nagyon is időszerű volt. 1861-ben, tehát csak néhány évvel Sporzonék tanulmányútját megelőzően publikálta a gazdasági akadémiákon folyó oktatást bíráló beszédének szövegét Justus von Liebig, ami nagy vihart kavart a mezőgazdálkodással foglalkozók körében (Liebig [1862]). Az agrokémia első mestereként is ismert Liebig határozottan a kísérleti megfigyelésekre építő, tudományon alapuló gazdálkodás mellett tette le a voksát, szemben a mindaddig divatos (Thaer tanaira is támaszkodó) gyakorlatközpontú gazdálkodással. A lényegében paradigmaváltásként is felfogható Liebig-féle új nézőpont értelmében a gazda ügyessége helyett a tudományos ismeretekre, a gazdálkodáshoz szükséges egyszeri receptek helyett az átfogó szemléletre alapozott oktatás vált kívánatosná.

Hasonló volt a véleménye a tanulmányút tanulságait összefoglaló Sporzonnak és Kodolányinak is. Ez annál is kevésbé meglepő, hiszen ismeretes, hogy Sporzon a kezdetektől fogva fő szerepet játszott Liebig eszméinek magyarországi közvetítésében. A tanrendszerrel kapcsolatban a kiküldetésről készített beszámolóban ő és Kodolányi szisztematikusan átgondolt, a németországhoz hasonló, különböző képzési szintekbe rendezett gazdasági szakoktatás megvalósítását javasolták.²¹ Véleményük szerint a hazai gazdasági szakképzésben különböző irányokat kell elkülöníteni. Azok számára, akik állami hivatalokban, nagybirtokok felügyelete során vagy az oktatásban kívánnák kamatoztatni a gazdasági ismereteiket – a német mintához hasonlóan – a budai Műegyetem, illetve a Pesti Királyi Tudományegyetem egyes tanszékein rendszeresített gazdasági tanfolyamok kialakítását tartották célravezetőnek. Ezekre a „magasabb elméleti tanfolyamokra” az egyetemivel azonos feltétellel vagy gazdasági akadémiái előképzettséggel lehetett volna jelentkezni. Mindazonáltal az egyetemekkel összekapcsolt gazdasági tanintézeteket Sporzonék jobbára az egyetemek diáklétszám-növelő eszközének tekintették,

¹⁹ Kodolányi–Sporzon [1868] 38. o.

²⁰ A német történeti iskola közgazdaságtan eszmetörténeti jelentőségéről, illetve az iskola egyes nemzedékeinek fő nézeteiről lásd Madarász [2002].

²¹ Kodolányi–Sporzon [1868].

és nem tartották alkalmasnak a gyakorlati mezőgazdálkodás elméleteinek és gyakorlatainak átadására. Erre az ugyancsak német mintát követő, felsőbb gazdasági tanintézetek szolgáltak volna, amelyből a javaslat szerint országosan hármat-négyet kellett volna felállítani. A felsőbb fokú képzést nyújtó intézményeken túl Sporzon és Kodolányi is célravezetőnek látta a földművesiskolai és a vasárnapi vagy téli iskolai képzési lehetőségek kiszélesítését.

NEMZETGAZDASÁGTAN A MAGYARÓVÁRI AKADÉMIÁN

A mezőgazdasági képzés további történetéből itt most csak egy szálát érdemes nyomon követnünk. 1874-ben – a Sporzon–Kodolányi-féle tervezettől fontos pontokon eltérően ugyan – az óvári intézetet új néven, Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Felsőbb Tanintézetként alakították újra; és így ez vált a hazai mezőgazdasági képzés egyetlen felsőfokú központjává. Ezzel egyidejűleg több új tanárt is kineveztek az intézetbe, mindenekelőtt például Sporzon Pált is.²² A nemzetgazdaságtan oktatásának története szempontjából rajta kívül az ekkor már néhány éve Magyaróváron dolgozó Rodiczky Jenő²³ rendes tanárrá való kinevezését fontos megemlíteni. Sporzon mezőgazdasági üzemtant, könyvitelt és erdészetet, Rodiczky pedig nemzetgazdaságtant, statisztikát, gyapjúismeretet, valamint általános és különleges növénytermelést adott elő.²⁴ Az újonnan kinevezett oktatók személye biztosítékot jelentett a gazdasági, mezőgazdasági tananyagnak a kor tudományosságára épülő kialakítására. Ezzel adottá vált a gazdálkodás mint hivatás kialakulásának egyik fontos elemének, a specializált és módszertanilag megalapozott tudásnak az intézményes átadása. A gazdálkodás így felsőbb fokú tevékenységként jelent meg.

Érdemes röviden kitérni arra is, hogy kikből lettek az első „hivatásos gazdák”.²⁵ Az akadémiára való felvételhez ekkor gimnáziumi vagy reáliskolai

²² Sporzon Pál (1831–1917) egyébként maga is Óváron tanult 1854–1856 között. Jóllehet előzőleg jogi végzettséget is szerzett, végül (egészségügyi okokból) előbb gazdatisztként, majd tanárként a mezőgazdaság szolgálatába állt. Előbb a József Polytechnikumban tanított, majd Keszthelyen volt igazgató 1867-től, innen érkezett 1874-ben Óvárra.

²³ Rodiczky Jenő (1844–1915) gazdásznak tanult a József Polytechnikumban, és már korábban (1869) Óváron kezdett tanítani. Tübingenben államtudományból szerzett doktorátust 1870-ben. Óvári éveit után a Kassai Gazdasági Intézetbe helyezték át igazgatónak (1883), ahonnan a Földművelésügyi Minisztériumba lépett tovább (1892). Oktatásszervezői munkássága mellett fontos elméleti és gyakorlati tevékenységet is kifejtett, elsősorban a juhtenyésztés és a gyapjúismeret területén.

²⁴ Vörös [1968] 84. o.

²⁵ A kérdés részletesebb vizsgálatára egy átfogóbb kutatásban kerül sor, amelynek keretében a magyaróvári intézet hallgatóinak prozopográfiai vizsgálatát végzem el. A kutatás

érettségi bizonyítványra volt szükség, amit kiválthatott valamely gazdasági tanintézet elvégzéséről szóló vagy más akadémián szerzett végbizonyítvány is. Sőt felvettek olyanokat is, akik az előbbieknél híján voltak ugyan, de bizonyos számú középfokú osztály elvégzése után és a felvételt megelőzően több évig valamely gazdaságban dolgoztak. A bekerülő hallgatók összetétele ennek megfelelően meglehetősen vegyes volt mind a képzettségük, mind az elméleti tanulmányokban való jártasságuk és gyakorlati ismereteik tekintetében is. Az akadémia frissen elfogadott tanterve szerint viszont nagyon sok mindent kellett (volna) megtanulniuk, ami több okból is nehézségekbe ütközött. Egyrészt az akadémia tárgyi adottságainak hiányosságai miatt, másrészt az egyes tárgyakhoz kapcsolódó jegyzetek, tankönyvek hiánya miatt, végül pedig a tanárok túlterheltségéből fakadóan, amiért a hiányosságokat – elsősorban éppen a tankönyvek és jegyzetek terén – nem tudták gyorsan felszámolni.²⁶

A nemzetgazdaságtant Rodiczky Jenő tanította, és hallgatói számára ő már 1873-ban jegyzetet állított össze *A nemzetgazdaságtan rövid foglaltja* címen (Rodiczky [1873]). Milyen nemzetgazdaságtant képviselt vajon Rodiczky? Ő maga a budai József Polytechnikumban tanult nem mástól, mint későbbi kollégájától, Sporzon Páltól és Kautz Gyulától, a német történeti iskola hazai képviselőjétől. Rodiczky könyve – ahogyan az előszavában olvasható – nem volt tankönyv, pusztán a hallgatókat segítő, az előadások menetéhez illeszkedő emlékeztető jegyzet. A nemzetgazdaságtan előadás hallgatói számára Rodiczky a saját munkája mellett – mintegy „kötelező irodalomként” – kézikönyvül ajánlotta Kautz *A nemzetgazdaságtan rendszere* című, akkor néhány éve megjelent alapmunkáját (Kautz [1870]), illetve Matlekovits Sándor²⁷ *Nemzetgazdaságtan* című egyetemi tankönyvét (Matlekovits [1867]). Az alaposabb tájékozódás érdekében Rodiczky külföldi műveket is szép számmal ajánlott a hallgatói figyelmébe. Így Rau [1826], Schütz [1843], Schöffle [1861], Stein–Roscher [1854], [1861] munkáit, amelyek szerzői mind közel álltak

első szakaszában egyelőre még csak a korai időszak (1818–1864) elemzése zajlik, ezt követően kerül majd sor az 1874 után beiratkozott hallgatók vizsgálatára.

²⁶ A nehéz körülményekről lásd például Vörös [1968] 80–82. o.

²⁷ Kautz Gyula aligha kell bemutatni (Madarász [1998]), Matlekovits Sándor (1842–1925) jogot tanult Budapesten (1860–1864), és hamar feltűnt széles körű publikációs tevékenységével. A Rodiczky által ajánlott *Nemzetgazdaságtan* című művén kívül, nagyjából azzal egy időben más szövegeket is írt a témában – például *Magyarország törvényei és országgyűlésének működése nemzetgazdasági tekintetben, különösen a XVIII. század óta* (1867), vagy *A nemzetgazdaságtan kézikönyve kereskedelmi és ipartanodák számára* (1872). 1866-ban a pénzügytan és a nemzetgazdaságtan habilitált magántanára lett. A *Nemzetgazdaságtant* tervezett előadásai jegyzetként állította össze, amikor a Műegyetem tanári állására pályázott (végül sikertelenül). 1867-től a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium hivatalnoka lett, ahol államtitkári szintig emelkedett. Ebben a pozíciójában alapvető munkásságot fejtett ki az iparra és gazdaságra irányuló törvényhozásban (részletesebben lásd Gelléri [1908]).

ahhoz az eszmerendszerhez, amelyet Kautz és Sporzon tanítványaként Rodiczky is magáénak vallhatott. A magyar nyelvű képzés hallgatói, illetve a magyarul olvasók naprakészen megtalálták Kautz munkáit az intézet könyvtárában: a *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitikát*, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési történetét*, *A nemzetgazdaságtan rendszerét* (Kautz [1866], [1868/1987], [1870]), Matlekovitstól viszont csak a *Pénzügytan* című tankönyvét olvashatták ott (Matlekovits [1868]). Az 1883-ig párhuzamosan működő német tanfolyam hallgatói az ajánlott szerzők közül Steint kivéve ugyancsak hozzájuthattak a szükséges irodalomhoz, sőt a könyvtár Nemzetgazdász, statisztika, jogtudomány, törvénykezés elnevezésű állományának (ami összesen 152 darab könyvet jelentett) a nagyobb része (a tudomány állapotának megfelelően) eleve német nyelvű volt.²⁸

Mennyiben és miként járulhatott hozzá a Rodiczky-féle nemzetgazdaságtan-oktatás a gazdatiszti hivatás elméleti alapjainak megszilárdulásához? Mi lehetett az előadások szellemi tartalma és hozadéka az ifjú gazdatisztek számára? Elég világos, hogy Rodiczkynek – elméletben és személyes kapcsolatainak következtében is – Kautz nemzetgazdaságtana nyújtotta a kiindulópontot. Saját rövidke kompendiumában ugyan nem adta meg tárgya konkrét definícióját, de a könyv tartalmát vizsgálva nyugodtan kijelenthető, hogy a nemzetgazdaságtan Rodiczkynél is (miként Kautznál)

„a javakat és jószágokat összes életcéljai tekintetéből kereső és kezelő ember, a társadalom, a nemzet mint erkölcsi-politikai lény [tudománya] ... nem pusztá *chrematistika* és gazdagodástan, *nem* a haszonleső önzés *arithmetikája* vagy *természettana* ..., hanem *ethikai* *sociális* (valódi anthropologiai politikai) adomány”.²⁹

A másodéves gazdatiszteknek szánt jegyzet ennek megfelelően olyan alapfogalmakból indul ki, mint például a szükségletek, általában a javak, a szabad javak, a cserejavak, a gazdasági javak, a használhatóság, az érték vagy a vagyonszorzatok. Ezek, illetve a javak megoszlásáról szóló fejezet után a szerző a (nemzeti) jóllét ismérveire, illetve a népességgel kapcsolatos elméletekre tér ki a kötet második felében: tárgyát ezzel elemelte az individuumtól a „népegész” szükségleteinek a szintjére. Rodiczky tehát gondolatmenetében követte Kautz ideáját, amikor a nemzetgazdaságtant társadalomtudománynak tekintette. A konkrét hivatást illetően mindez azt is jelenti, hogy a profittermelő gazdálkodás is elemelkedik az egyéni szintről: az uradalmak működését szervező tisztek nem pusztán a maguk, illetve a birtokos érdekeit szolgálják, hanem munkájukkal a nemzet jólétéhez járulnak hozzá.

²⁸ Rodiczky (összeáll.) [1872].

²⁹ Kautz [1870] 19. o. (Kiemelés az eredetiben.)

Hadd idézzek végezetül hosszabban is Kautztól (ez talán nemcsak nekem kedvemre való, hanem az ünnepeltnek is) – hogy így vezessem vissza a gondolatmenetet oda, ahonnan elindultam, a Sporzontól indulásként mutatott idézethez!

„A nemzetgazdaságtan a *letten és létezőn* kívül fordít arra is figyelmet, a mi csak *ezentúl* volna megvalósítandó, a mi a *fenállónak* tökélyesbítésére szolgálhat, a folyton haladó (emberi és nemzeti) élet fensőbb igényeinek és szükségének kielégítésére alkalmasnak látszik. [...] A nemzetgazdaságtan így szemlélve: nem pusztán *elmélet* (Theorie) vagyis elvont igazságok és elvek foglalata, hanem egyidejűleg: *művelty* (Kunst, ars) azaz gyakorlati szabályoknak rendszere is; melyben tehát nemcsak tények és törvények constatirozhatnak, hanem a practikus élet helyes irányú alakítására és fejlesztésére nézve *célpontok, módok és eszközök* is jelöltetnek ki.”³⁰

Felmerül a kérdés, hogyan fordítható le a Kautz-féle történeti módszer elméleti programja, vagyis a jelenre és – sőt – a jövőre orientált elmélettörténet kidolgozásának alapja az egy féléven át heti három órában nemzetgazdaságtan-előadást hallgató gazdatiszt-növendékeknek? Mit tanulhattak a nemzetgazdaság kautzi fogalmából?

*

Dolgozatomban abból a feltevésből indultam ki, hogy a képzés átszervezése az 1860–1870-es években érdemben járult hozzá a gazdatiszti állás szociológiai értelemben vett professzionalizációjához, amennyiben ebben az időszakban megkezdődött a hivatáshoz kapcsolódó tudás elméleti szintetizálása. A magyaróvári tanintézetben ennek egyfelől Sporzon közvetítésével a mezőgazdasági kémia Liebig-féle tudományszemlélete, másfelől Rodiczky révén a gyakorlati gazdálkodásnak az önérdeket a „nemzeti jó” mögé utasító német történeti iskolán alapuló szemlélete nyújtotta a kereteit. Az okszerű gazdálkodás szószólói – ahogyan láttuk – már az 1850-es évek közepétől azt az elvárást fogalmazták meg a modern gazdasággal szemben (például a „hozzunk mezőgazdaságunkba mielőbb helyes arányokat” jelszavában), hogy az legyen kiszámítható és kalkulálható (ilyen értelemben racionális); vegye figyelembe az ország természeti adottságait, az abban rejlő lehetőségeket (és akadályokat); illetve hogy a földterület művelési ágak szerinti megoszlása a létező adottságokat tekintetbe véve olyan arányok szerint alakuljon, hogy az hosszú távon prosperáló gazdálkodás alapja lehessen.

Amikor Kautz „a practikus élet helyes arányú alakítására és fejlesztésére nézve” célok, módok és eszközök kijelöléséről beszél – ugyancsak az okszerűség

³⁰ Kautz [1870] 20. o. (Kiemelés az eredetiben.)

fogalma áll a háttérben. Így ér össze végül a bevezetőben kiemelt „okszerű”, „célszerű” és „szakszerű” gondolkodás (vagyis a jó gazdatiszt ismerveinek sora), illetve az „elmélet” és a „művély”, vagyis a gazdasági törvényszerűségek és a mindennapi gyakorlat összehangolásának Kautznál megfogalmazott kívánalma.

HIVATKOZÁSOK

- BARTA JÁNOS, IFJ.–OROSZ ISTVÁN [1979]: Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. *Agrártörténeti Szemle*, 21. évf. 3–4. sz. 365–377. o.
- BRASSLEY, PAUL [2005]: The Professionalisation of English Agriculture? *Rural History* Vol. 16. No. 2. 235–251. o.
- ÉBER ERNŐ [1962]: A mezőgazdaságtan első hazai egyetemi tanszéke és első tanára: Mitterpacher Lajos. Megjelent: Szabó Miklós (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. Budapest, Mezőgazdasági Múzeum, 33–43. o.
- GELLÉRI MÓR [1908]: *Matlekovits Sándor élete és működése*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- GREENWOOD, ERNEST [1957]: Attributes of a Profession. *Social Work*, Vol. 2. No. 3. 45–55. o.
- HALMOS KÁROLY–SZÍVÓS ERIKA [2010]: Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban. *Korall*, 11. évf. 42. sz. 5–18. o.
- HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN [2013]: *Bécs vonzásában. Az agrárpiaicosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest, Balassi Kiadó.
- KAUTZ GYULA [1866]: *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika, folytonos tekintettel törvényhozási feladatainkra és társadalmi teendőinkre az anyagi érdekek terén*. Pest.
- KAUTZ GYULA [1868/1987]: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Reprint, Budapest, Aula.
- KAUTZ GYULA [1870]: *A nemzetgazdaság- és a pénzügytan rendszere*. I. kötet, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- KODOLÁNYI ANTAL–SPORZON PÁL [1868]: *Jelentés a gazdasági szakképzés állásáról Francia- és Németországban, Schweiz- és Belgiumban 1867-ben, s ennek alapján kidolgozott tervet a gazdasági szakképzés rendezését illetőleg hazánkban*. Pest, Kocsi nyomda.
- KORIZMICS LÁSZLÓ [1850]: Magyarország mezőgazdáihoz. *Gazdasági Lapok* (1.) 1. o.
- LIEBIG, J. [1862]: *Die moderne Landwirtschaft als Beispiel der Gemeinnützigkeit der Wissenschaften*. Rede in der ö Wissenschaften zu München am 28. November 1861. Gehalten von Justus Freiherrn von Liebig. Braunschweig, F. Vieweg und Sohn.
- MADARÁSZ ALADÁR [1998]: Kautz Gyula és a (német) történeti iskola. Megjelent: Temesi József (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*. Jubileumi Tudományos Ülésszak. I. kötet, 450–461. o. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.

- MADARÁSZ ALADÁR [2002]: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 10. sz. 838–857. o.
- MAGOS GERGELY [2017]: Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája. *Aetas*, 32. évf. 2. sz. 138–157. o.
- MATLEKOVITS SÁNDOR [1867]: *Nemzetgazdaságtan*. Budapest.
- MATLEKOVITS SÁNDOR [1868]: *Pénzügytan*. Pest.
- NAGYVÁTH JÁNOS [1821]: *Magyar gazdatiszt*. Pest.
- PETHE FERENC [1805–1814]: *Pallérozott mezei gazdaság I–III*. Sopron, Pozsony, Bécs.
- RAU, K. H. [1826]: *Lehrbuch der politischen Oekonomie*. Heidelberg.
- RODICZKY JENŐ (összeáll.) [1872]: *A magyar-óvári m. k. gazdasági felsőbb tanintézet könyvtárának jegyzéke*. Magyar-óvár, Cseh Nyomda.
- RODICZKY JENŐ (szerk.) [1873]: *A nemzetgazdaságtan rövid foglalatja. Előadásaihoz vezérfonalul*. Magyar-óvár, Cseh Nyomda.
- SCHÄFFLE, A. [1861]: *Die National-Oekonomie oder die allg. Wirtschaftslehr*. Leipzig.
- SCHÜTZ, C. W. CH. [1843]: *Grundsätze der Nat-Oek*. Tübingen.
- SPORZON PÁL [1881]: *Az okszerű gazdálkodás rendszere. Mezőgazdasági üzlettan tudományos és gyakorlati alapon. Vezérfonal gazdaságok megalapítása, felszerelése, berendezése és kezelése körül*. Magyar-óvár, Cseh Nyomda.
- STEIN L.–ROSCHER, W. [1854]: *Erstem der Volkswirtschaft*. Stuttgart–Tübingen.
- STEIN L.–ROSCHER, W. [1861]: *Ansichten der Volkswirtschaftslehre aus dem geschichtlichen Standpunkte*. Leipzig–Heidelberg.
- SÜLE SÁNDOR [1967]: *A keszthelyi Georgikon 1797–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÁRI ANDRÁS [2002]: Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. *Szociológiai Szemle* 2. sz. 59–76. o.
- VÖRÖS ANTAL [1968]: *Óvár, Óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Klement Judit

A VÁLLALKOZÓ ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN

A vállalkozó fogalmával akkor kezdtem foglalkozni, amikor a PhD-kutatásaim során szembesültem azzal a triviálisnak tűnő problémával, hogy el kell döntenem, minek nevezzem a vizsgálatom tárgyát képező emberek halmazát mint társadalmi csoportot. A 19. század második felében Budapesten működött gőzmalmok tulajdonosai, vezetői, irányítói, menedzserei¹ érdekeltek, őket kellett valamilyen címkével ellátnom. Három lehetőség kínálkozott: a nagypolgár, a gazdasági elit és a vállalkozó kategóriája. Nem volt más hátra, mint megvizsgálni fogalomtörténetileg a három címkét és dönteni közöttük. A választásom a vállalkozóra esett, mert ez a fogalom állt legközelebb ahhoz, amire kíváncsi voltam a vizsgált személyek életútjából. Röviden összefoglalva a három fogalom különbsége a következőkben ragadható meg.²

A nagypolgár egy társadalmi csoportot jelöl, függetlenül a munkaerőpiaci szerepétől, helyzetétől vagy a gazdaság területén való működésétől. Elsősorban a történettudomány, esetleg történeti szociológia által használt kategória ez, amelynek tartalma kevésbé rögzített. Számomra mégsem ezért nem volt valódi alternatíva, hanem azért, mert a gőzmalomban működő szereplőim életútjából nem arra voltam kíváncsi, hogy hány szobás lakásban és milyen vagyoni szinten éltek, vagy volt-e nyári lakjuk például a Zugligetben – csak hogy néhány elemet emeljek ki a nagypolgárság lehetséges definíciós készletéből – hanem az, hogy mit csináltak a gőzmalomban mint a malomipar szereplői. Vagyis félreérthető, félrevezető lett volna a nagypolgárság fogalmának használata, hiszen az általam vizsgált csoportnak határozott társadalmi jellemzést kellett volna adnom, miközben a személyekösszegegyüttését és a gazdasági működésük elemzését tekintettem célomnak.

¹ Menedzseren a vállalat alkalmazásában álló és a napi működésében meghatározó szerepet betöltő vezető magántisztviselőket, kereskedelmi és műszaki igazgatókat értem. Ők is válhattak részvényessé, de ezt a szerepkört egy alkalmazotti karrier későbbi állomásaként érték el. A korszakban természetesen nem volt használatban a menedzser fogalma.

² Az érvek hosszabb kifejtését lásd *Klement* [2012] 78–106. o.

A gazdasági elit fogalmában már jelen van a gazdaság mint az adott társadalmi csoport életvilága, ám ez az elsősorban a szociológia tudományából táplálkozó fogalom magában hordja, hogy egy nagyobb csoportból úgy mond a „kiválókat” emeljük ki. Remekül el lehet vitatkozni azon, hogy hol kell meghúzni e „kiválóság” határát. Például mekkora alaptőke mellett milyen beosztásokat, pozíciókat vegyünk alapul.³ De nekem nem ez volt a célom a vizsgálándó minta összeállításával. Nem a budapesti gőzmalomipar elitjéről akartam írni, hiszen maga a budapesti gőzmalomipar társadalma sem volt még feltárva. A fogalom szűk keretei miatt tehát ez a kategória sem jöhetett szóba.

Vagyis maradt a vállalkozó. Tökéletesen megfelelt számomra, hogy a fogalom alapvetően egy gazdasági funkció betöltőjét jelöli, hiszen azt akartam megvizsgálni, hogy azok a személyek, akik a budapesti gőzmalomiparban az 1850-es évektől 1914-ig tulajdonosi, irányítói, vezetői helyzetben voltak, milyen gazdasági szerepet töltek be a vizsgált ágazatban. Az más kérdés, hogy a leginkább prozopográfia műfajába sorolható vizsgálatom végül nem került lényegesen közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy kik voltak ténylegesen vállalkozók közöttük. Ennek két oka van. Egyrészt a kérdés megválaszolásához szükséges kutatás volumene. Másrészt maga a kategória: a vállalkozó és az az elméleti keret, amelyben használják. Ez utóbbi téma képezi jelen tanulmány központi problematikáját – vagyis hogy a vállalkozó fogalmával mit és hogyan írhatunk le –, ám előtte szeretném kifejtetni, mekkora kutatást jelentett e vállalkozói minta összeállítása.

Először hát a volumenről. Ahhoz, hogy eldönthessem, ki volt ténylegesen vállalkozó a fővárosi gőzmalomipar vezetői és tulajdonosai között, mindenekelőtt össze kellett gyűjtenem név szerint mindenkit, aki tulajdonos, részvényes, cégvezető, menedzser, igazgatósági tag stb. volt a korszakban működő vállalkozásokban. Felépítettem egy tulajdonosi adatbázist, amely a malomtulajdonosokat és malomrészvényesek tartalmazta, ebbe bekerült 1431 fő; és összeállítottam egy pozicionális adatbázist, amely pedig felölelte azokat, akik legalább cégjegyzői (*per procura* is) joggal rendelkeztek, vagyis a vezető magántisztviselőktől felfelé az operatív vezetőkön át a stratégiai vezetőkig összesen 602 főt. A nominális vizsgálathoz szükséges adatbázisépítés kiterjedt voltát érzékeltetendő egyetlen példaként említem meg, hogy a részvényesek listájának összeállítása azt jelentette, hogy a részvénytársaságok esetében minden egyes fennmaradt, az éves közgyűlés előtt készült részvényletételi ív adatait rögzítenem kellett 1850 és 1914 között. A tulajdonosi kör összegyűjtése elsősorban cégbírósági és vállalati levéltári dokumentumokra épített, a

³ A gazdasági elitelméletekről lásd Lásd Lengyel [1993] 7–38. o. és Lengyel [2007] 13–37. o.

pozicionális minta e két levéltári irategyüttes mellett az évente megjelenő *Compass* – gazdasági évkönyvek kötetei alapján állt össze. Vagyis már maga az adatbázisépítés is időigényes alapkutatás volt.⁴

E két adatbázis alapján már megvizsgálhatók voltak olyan kérdések, mint hogy milyen tartós volt egy gőzmalomipari pozíció betöltése, milyen karrierutak kínálkoztak a korszak gőzmalmaiban egy vállalaton belül és több vállalat között mozogva, kik voltak a malomalapítók, a nagyrésztvényesek, kiknek volt több gőzmalom vállalkozásban is érdekeltsége, és hogy melyek voltak azok a családok, amelyek pozicionális és/vagy tulajdonosi minőségben több tagjukkal is jelen voltak a vizsgált ágazatban.

Konklúzióként vázoltam tizenegy vállalkozói típust, amivel leírtam a fővárosi gőzmalomiparban vezető és tulajdonos szerepeket betöltők lehetséges csoportjait, az ágazatbeli szerepvállalások tipikus útjait – vagyis egy ágazattörténeti prozopográfiát készítettem. E típusok felsorolásszerűen a következők voltak: főtisztviselők a malomiparban, malomipari jogtanácsosok, malomipari menedzserek, malomipari gründerek (akik csak az alapítási üzletben voltak jelen), malomalapítók tartós ágazati jelenléttel, malomalapító vállalkozói családok, kistrésztvényesek, bankárok a malomiparban, vállalkozók és leszármazottaik a malomiparban, és malomipari vállalkozói családok, akik családi vállalkozást működtettek vagy azzá alakítottak egy eredetileg nem ekként működő vállalkozást a fővárosi gőzmalomiparban.⁵

Eddig jutottam el az akkori kutatásommal. Csakhogy ez még mindig nem volt elég ahhoz, hogy *per definicionem* a vállalkozókat azonosítsam – bár használtam az általam körvonalazott csoportokra ezt a kategóriát. A vállalkozó fogalmának alkalmazásához valójában pontosan meg kell határozni, hogy milyen jellegű gazdasági működés az, ami jellemez egy vállalkozót, és hol húzható meg e vállalkozói jelleg határa. (Hol kezdődik a vállalkozó?) Bár a *vállalkozó* számomra jó fogalmi keretet nyújtó kategória volt, és ma is annak tartom, sőt továbbra is használni tervezem, a vonatkozó elméletek a vállalkozó gazdasági funkcióját sokféle tartalom alapján igyekeznek azonosítani, tehát maguk a vállalkozói elméletek sem egyféle fogalmi keretet használnak.⁶ Amit azonban ennél is fontosabb problémának látok, az nem az elmélet, hanem a gyakorlat kérdése: az, hogy a vállalkozóelméletek keretei a történeti kutatásban mennyire és hogyan használhatók.

A vállalkozó különböző jelentéseinek rövid felvillantására Marc Casson és Catherine Casson 2013-as, *The Entrepreneur in History* című munkáját veszem

⁴ Klement [2012] 69–77. o.

⁵ Klement [2012] 191–210. o.

⁶ Klement [2012] 98–106. o.

alapul itt, bár sok más munkát idézhetnék még. Ebben a szerzők a következő tartalmakat kapcsolják a vállalkozó fogalmához, építve nemcsak a *business history*, *economic history* több évtizedes eredményeire, de integrálva az *entrepreneurship studies* erősen jelenközpontú megközelítéseit is. A vállalkozó = művész, egy kreatív személy; a vállalkozó = tudós, elemző, vizsgálódó személy; a vállalkozó = filozófus, bizonyos piaci elvek szerint működő szereplő; a vállalkozó = a változás előmozdítója; a vállalkozó = stratégia; a vállalkozó = koordinátor; a vállalkozó = a lehetőségeket meglátó és azokat kihasználó személy; a vállalkozó = újtó, sokféle szempontból; a vállalkozó = az, aki másokat megelőzve lép, vásárol, működik a piacon, próbálja kitalálni a helyzet alakulását; a vállalkozó = döntéshozó; a vállalkozó = kockázatvállaló; a vállalkozó = projektmenedzser; a vállalkozó = csapatot épít; a vállalkozó = arbitrázs alapján gondolkodó piaci szereplő.⁷

Ugyanezt a fogalmi sokféleséget időben való alakulásában, illetve eszme- és fogalomtörténeti mélységében ragadta meg Madarász Aladár több írása. Számot adott arról hogyan jelent meg a vállalkozó fogalma a 18. századi a közgazdasági gondolkodásban, és ezen korai időszakban milyen szinonímái, jelentései és a különböző nyelvekben milyen alakjai voltak. Hogyan volt jelen Smithnél, akiről – miként a klasszikus közgazdaságtanról is – azt tartja a szakirodalom, hogy nála háttérbe szorult a vállalkozó alakja, és bemutatta azt is, miként volt jelen a vállalkozó a német történeti iskola, Sombart, valamint az osztrák iskola, köztük persze kiemelten Schumpeter gondolkodásában, és hogy hogyan került be a fogalom a születő *business history* agendájába.⁸

Bár az elméleti megközelítéseket alapvetően összekapcsolja az a gondolat, hogy a vállalkozó olyan valaki, akit gazdasági funkciója, szerepei tesznek vállalkozóvá, még sincs például a tekintetben sem egységes álláspont, hogy vajon általánosan érvényes és használható-e a fogalom korszaktól függetlenül. Vagyis beszélhetünk-e középkori, kora újkori, általában iparosodás előtti vállalkozókról. Madarász Aladár e tekintetben azt képviseli, amivel mélyen egyetértek, és ez egyébként Fritz Redlich vagy Marc Casson álláspontja is, hogy nagy hiba időben korlátozni a vállalkozó fogalmának használatát, mert az a gazdasági cselekvésmód, amely definiálja, töltjük meg akármilyen konkrét tartalommal is, modern kapitalizmustól függetlenül mindig létezett, persze minden kor más-más kontextust adott hozzá e gazdasági szerephez.⁹

Akik felvetik a vállalkozó fogalmának történeti használatának, alkalmazhatóságának kérdését, azok jellemzően egyetértenek abban, hogy egyetlen

⁷ Casson–Casson [2013] 3–6. o.

⁸ Madarász [2014a]; Madarász [2014b]; Madarász–Valentiny [2015].

⁹ Redlich [1964]; Casson [2003].

módon érdemes vizsgálni azt: esettanulmányokon keresztül.¹⁰ Vagyis egy propozográfia nem is alkalmas műfaj, megközelítés hozzá. A feldolgozás kérdése már a vállalkozó gyakorlati megragadásának lehetőségeit feszegeti. Két példán szeretném érzékeltetni, mit képes megmutatni egy esettanulmány.

Az első példám, rövid esettanulmányom főszereplője egy jól ismert, nagyon alaposan feltárt személy, aki maga is írt memoárt, és hátrahagyott egy ma is virágzó cégbirodalmat: Werner von Siemens. Az ismertségét, közismertségét az is érzékelteti, hogy a világhálón számtalan fotó, montázs található róla, de még az aláírása is könnyen elérhető. Az életútjának a forrásadottságai kitűnők.¹¹

A ma működő Siemens cég alapját a *Telegraphen Bau-Anstalt Siemens & Halske* nevű vállalkozás jelentette, amelyet Siemens 1847-ben még tüzérhadnagyként alapított Johann Georg Halske műszerésszel közösen. A katonaság adta meg Werner Siemens számára a lehetőséget a műszaki tanulmányokra, amit aztán önerőből és saját kutatással, fejlesztéssel tovább és tovább bővített. A katonaságot egyébként tizenkét évnyi szolgálat után elhagyta. Induláskor a cég piaci alapját az a távírófejlesztés jelentette, amelyet Siemens és Halske együtt dolgozott ki. De a berendezés mellé nagyon hamar társult a cég profiljába a távíróhálózat kiépítése, sőt idővel a távírókábelek mélytengeri lefektetése is, illetve a hálózatok kiépülése után a működő hálózatok tesztelése, karbantartása. Később ezek a tevékenységtípusok is további új termékeket és eljárásokat eredményeztek.

A távíróüzlettlől a továbblépést az újabb fejlesztések jelentették, amit kezdetben még Siemens maga, majd a cégben alkalmazott mérnökök is egyre inkább jegyezték. A *Siemens & Halske* cég által bevezetett, illetve továbbfejlesztett termékek sora igen impozáns: dinamó, villamos vasút, ívlámpa, generátor, villamos erőmű – hogy csak a legjelentősebbeket említsem. Már Werner von Siemens életében volt a cégnek egy szentpétervári leányvállalata, egy társvállalkozása Londonban és egy fiókcége Bécsben. És a berlini mellett mind a három városban működtek Siemens-gyárak is. A Siemens már akkor multinacionális vállalat volt, amikor a szakirodalom szerint épp csak elindult a világgazdaságban az első globalizációs időszak.¹² Budapesten egyébként két évvel Werner von Siemens halála után alakult fiókvállalkozás.¹³ A cégtörténetek szerint a

¹⁰ Casson–Casson [2013] 67–119. o. Néhány példa a hazai vállalkozótörténetből: Bácskai [2011], Halmos [2008], Kövér [2012]. Kövér György izgalmas módszertani felvetése a vállalkozói életrajzok feldolgozására a páros családbiográfia: Kövér [2014] 37–39. o.

¹¹ A Werner von Siemens életrajzi irodalmat sokáig Wilfried Feldenkirchen uralta: például *Feldenkirchen* [1996]; egy újabb és más szemléletű életrajzi összefoglaló: *Bähr* [2016].

¹² Jones–Schröter (szerk.) [1993].

¹³ A vállalat magyarországi történetére lásd: *Frisnyák–Klement* [2017].

kutatás-fejlesztés mellett a cégvezetésben eredetileg maga Werner Siemens foglalkozott az új piacok megszerzésével, tehát nemcsak a termékfejlesztésben volt újtó, de a piacszerzésben is. A szakirodalom arról is megemlékezik, hogy a vállalkozás alkalmazottairól való „gondoskodásban” milyen lépéseket tett a cégbirodalom élén: 1858-ban bónuszrendszert vezettek be, 1868-ban segélyalapot, 1872-ben kezdődött a Siemens nyugdíjalap működése, 1891-ben lépett életbe a cégnél a 8,5 órás munkanap stb.¹⁴

A röviden vázolt életút alapján nehéz lenne megtagadni Werner von Siemens-től a vállalkozó jelzőt. Pedig van a történetnek egy másik oldala is. Amíg élt, Werner nem engedte ki a kezéből a cégvezetést. Meg volt róla győződve, hogy a cég akkor működhet jól, ha a vezetői posztokon Siemens családtagok foglalnak helyet, bennük bízott. Az egyre növekvő cégbirodalom még az 1890-es években is nagyjából ugyanabban a vállalati struktúrában működött, mint a 19. század közepén. Hiába volt a növekedés, a munkaslétszám bővülése, a termékskála fejlesztése és a piacszerzés; a feladatkörök elosztása a kompetenciák kijelölése elmaradt. Elmaradt egy modern vállalati struktúra kialakítása. Az értékesítés például még az 1890-es években is ügynöki hálózaton keresztül zajlott, nem épült be a cégbe. Abban sem követte korát a Siemens, hogy jellemzően saját forrásokból és ritkábban a tőkepiacról szerzett pénzügyi alapot az új projektekhez, Werner von Siemens életében nem alakult ki a cégnek erős banki kapcsolata. A 19–20. század fordulójára a Siemens kezdett lemaradni a nála jóval később induló versenytársak mögött, s itt leginkább a AEG-t (*Allgemeine Elektrizität Gesellschaft AG.*) szokás emlegetni. A cég alkalmazottaival való bánásmód jól illeszkedett ahhoz a patriarchális szerephez, amelyet a család fejeként (ő volt a legidősebb fiútestvér a Siemens családban) és a vállalkozás első számú vezetőjeként magáénak érzett. A cég átalakítása, modern nagyvállalattá formálása Werner halála után indult el.

Mivel visszaemlékezéseit halála előtt még be tudta fejezni, azt is tudjuk, hogy hogyan tekintett önmagára Werner von Siemens.¹⁵ A memoár szerint Werner a tudományos eredményeire volt a legbüszkébb, például arra, hogy több porosz egyetemen díszdoktorrá avatták, vagy hogy a Royal Society és a porosz tudományos akadémia a tagjává választotta. Visszaemlékezése alapján egyértelműen kijelenthető, hogy megvetéssel nézett a kereskedőkre és a pénzemberekre. Sokkal inkább mondta volna magáról, hogy tudós, mint hogy vállalkozó.

A másik példám egy jóval kevésbé dokumentált szereplő a magyar vállalkozótörténetből: megyeri Krausz Lajos.¹⁶ A vállalkozást, a Gizella gőzmalmot,

¹⁴ A cégtörténetről áttekintést ad: *Feldenkirchen* [1995]; *Feldenkirchen* [2000].

¹⁵ *Siemens* [2008] 449–467. o.

¹⁶ *Klement* [2004], *Klement* [2012] 239–266. o.

amelynek egyedüli tulajdonosa volt, még az édesapjával, Krausz Mayerrel közösen alapították 1880-ban. A cég működéséről nem maradt fenn sok forrás, rendelkezésre állnak a cégbírósági iratok és egy igen kicsi vállalati irategyűttes. A *Compassok* és a statisztikai kimutatások (Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései, malomipari statisztikák) alapján tudjuk, hogy a termelési eredmények szépen nőttek a Gizellában, ebből következően a cég minden bizonnyal követte és alkalmazta az 1880-as évek technikai fejlesztéseit. 1905-ig új termékről, speciális gyártási eljárásról nem maradt fenn információ, a munkáslétszám nem nőtt érdemben, a vállalat nem terjeszkedett, nem került más vállalkozás az érdekkörébe. Az a tény ugyanakkor mindenképpen figyelemre méltó, hogy akkor, amikor 1894-től 1905-ig megyeri Krausz Lajos egyedüli tulajdonosa és vezetője volt a Gizella gőzmalomnak, a vállalkozása úgy tartott lépést termelésben a budapesti versenytársaival, hogy azok többsége ekkor már részvénytársasági formában működött. A Gizella gőzmalmot Krausz Lajos halála után az örökösei, vagyis a testvérei alakították át részvénytársasággá 1905-ben, s a cég a következő tizenkét évben családi részvénytársaságként működött, mert a részvények 100 százalékban a családtagok tulajdonában voltak. Krausz Lajos után nem maradt memoár, de tudjuk róla, hogy nemcsak gyártulajdonos volt, hanem az 1880-as évtizedben két cikluson át (1884-től és 1888-tól) országgyűlési képviselő is, így olvashatók parlamenti felszólalásai. Alakját tovább színezi, hogy a parlamenti munkán túli közéleti működése folytatódott a malomipari érdekvédelmi szervezetekben – a Magyar Fővárosi Malomegyletnek 1901-től elnöke, előtte alelnöke volt – és a főváros törvényhatósági bizottságában is.¹⁷ Képviselőisége éveiben minden bizonnyal országgyűlési képviselőnek nevezte magát, előtte és utána leginkább a gyáros kategóriát használta.¹⁸

A két példa leginkább azt a két szélső pólust kívánta érzékeltetni, hogy ha sok a forrás, az egyébként nyilvánvalónak tűnő vállalkozókép úgy élesedik, hogy kezd a nyilvánvaló megkérdőjeleződni. Ha pedig kevés vagy kevesebb a vállalkozói működésre nézve a forrás, akkor maradnak a feltételezések.

¹⁷ Lásd *Magyar Székesfőváros* [1901] 14. o. Haláláról a fővárosi közgyűlés 1905. április 26-i rendes közgyűlési jegyzőkönyve így emlékezett meg: „582. Elnöklő főpolgármester úr a fájdalom őszinte érzetével jelenti a közgyűlésnek, hogy megyeri Krausz Lajos f. hó 13-án meghalt. A megboldogult három évtizeden keresztül volt tagja a törvényhatósági bizottságnak s e minőségében híven, teljes odaadással teljesítette kötelességét, amelyet reá polgártársai bizalma rőt. Azonkívül kiváló alakja volt társadalmi életünknek is, különösen kereskedelmi és ipari érdekeinknek nemcsak lelkes szószólója, hanem egyúttal buzgó, fáradhatatlan munkása volt.” (*Budapest Székesfőváros...* [1905] 215. o.)

¹⁸ A *Budapesti Cím- és Lakjegyzékekben* például visszatérően mint szeszestál-nagykereskedő és malomipar-üzlettulajdonos szerepel. Lásd például 1902/1903-as kötet, 1904/1905-ös kötet.

A vállalkozó definíciója szerint gazdasági funkciót tölt be, de ha meg akarjuk érteni, hogyan élte meg a vállalkozói létét, miként tekintett magára egy általunk vállalkozónak nevezett személy, akkor újra az elemzési mezőbe kell emelni a társadalmi-kulturális tényezőket. A vállalkozót tehát bár gazdasági szerepe határozza meg, elemezni, értelmezni nem lehet csak a gazdasági funkciója alapján.

HIVATKOZÁSOK

- BÁCSKAI VERA [2011]: Öt nemzedék: a Mannó család története. *Korall* 12. évf. 44. sz. 123–153. o.
- BÄHR, JOHANNES [2016]: *Werner von Siemens 1816–1892. Eine Biographie*. München, Verlag C. H. Beck.
- BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS... [1905]: *Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1905-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei*. Budapest, Budapest Székesfőváros kiadása.
- BUDAPESTI CÍM- ÉS LAKJEGYZÉK [1902/1903]: *Budapesti cím- és lakásjegyzék*. 1902. május–1903. április. Budapest, Franklin-Társulat.
- BUDAPESTI CÍM- ÉS LAKJEGYZÉK [1904/1905]: *Budapesti cím- és lakásjegyzék*. 1904. május–1905. április. Budapest, Franklin-Társulat.
- CASSON, MARK [2003]: *The Entrepreneur. An Economic Theory*. (2. ed.) Cheltenham–Northampton, Edward Elgar Pub.
- CASSON, MARK–CASSON, CATHERINE [2013]: *The Entrepreneur in History. From Medieval Merchant to Modern Business Leader*. London–New York, Palgrave Macmillan.
- FELDENKIRCHEN, WILFRIED [1995]: *Siemens. 1918–1945*. München–Zürich, Piper.
- FELDENKIRCHEN, WILFRIED [1996]: *Werner von Siemens. Erfinder und internationaler Unternehmer*. (2. ed.) München–Zürich, Piper.
- FELDENKIRCHEN, WILFRIED [2000]: *Siemens. From Workshop to Global Player*. München–Zürich, Piper.
- FRISNYÁK ZSUZANNA–KLEMENT JUDIT [2017]: *A Siemens történet Magyarországon 1887–2017*. (Szerk.: Sebők Orsolya.) Budapest, Siemens Zrt.
- HALMOS KÁROLY [2008]: *Családi kapitalizmus*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- JONES, GEOFFREY–SCHRÖTER, HARM G. (szerk.) [1993]: *The Rise of Multinationals in Continental Europe*. Aldershot, Hants, E. Elgar.
- KLEMENT JUDIT [2012]: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. (Talentum sorozat 15.) Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- KLEMENT JUDIT [2004]: Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása. Megjelent: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest, KFKI Csoport–HVG Kiadói Rt., 166–179. o.

- KÖVÉR GYÖRGY [2012]: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- KÖVÉR GYÖRGY [2014]: A biográfia nehézségei. Megjelent: uő: *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 17–39. o.
- LENGYEL GYÖRGY [1993]: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. (Fejezetek egy történetpszociológiai kutatásból.)* Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- LENGYEL GYÖRGY [2007]: *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MADARÁSZ ALADÁR [2014a]: Hogyan született a vállalkozó? (Fogalomtörténeti töredék Schumpeter vállalkozóelméletéhez.) *Külgazdaság* 58. évf. 7–8. sz. 3–29. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2014b]: Hogyan született a vállalkozó? Megjelent: Bárány Tibor–Gáspár Zsuzsa–Margócsy István–Reich Orsolya–Vér Ádám (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 139–154. o.
- MADARÁSZ ALADÁR–VALENTINY PÁL [2015]: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Roland Coase – változatok „paradigmateremtésre”. *Korall* 16. évf. 61. sz. 5–42. o.
- MAGYAR SZÉKESFŐVÁROS [1901]: Megyeri Krausz Lajos. *Magyar Székesfőváros*, 4. évf. 10. sz. március 11. 14. o.
- REDLICH, FRITZ [1964]: *Der Unternehmer. Wirtschafts- und Sozialgeschichtliche Studien.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- SIEMENS, WERNER VON [2008]: *Lebenserrinerungen.* (Hg. von Feldenkirchen, Wilfried.) München–Zürich, Piper.

Hild Márta

SURÁNYI-UNGER TIVADAR ÉS A NÉMET KÖZGAZDASÁGI HAGYOMÁNY

Történetek a két világháború közötti magyar közgazdaságtanról*

BEVEZETÉS

Surányi-Unger Tivadar azon kevesek közé tartozott, akik a második világháborút megelőzően hozzájárultak a magyar közgazdaság-tudomány nemzetközi hírnevéhez. A két világháború közötti magyar elméleti közgazdaságtan legtekintélyesebb képviselői – Heller Farkas és Navrátil Ákos –, a Kautz Gyula által félévszázaddal korábban megalapozott, középutas magyar tradíciót követték, közgazdasági rendszereik kialakításában egyformán fontos eligazodási pontként támaszkodtak a főáram különböző iskoláira, és az ezzel ellentétben álló német irányzatokra. Az akkori fiatal generáció képviselő Surányi-Unger más utat választott. Tudományos munkásságának lényegi vonása, hogy pályája elejétől kezdve a német közgazdaságtan hagyományát követte, és a német idealista filozófiából kiinduló univerzalizmus eszméiben vélte megtalálni a fogódzót a korabeli aktuális problémákra választ kereső nézeteihez. A német közgazdasági gondolkodás hatásának dominanciája egyaránt megnyilvánult elmélettörténeti felfogásában, az univerzalizmushoz fűződő kapcsolatában és – ezzel szoros összefüggésben – gazdaságpolitikai nézetei elméleti megalapozásában.

Surányi-Unger mind elmélettörténészként, mind elméleti közgazdászként a közgazdaságtan *non-mainstream* vonulatát képviselte. Ennek következtében koncepciójának némely felvetését az elmélettörténet-írás régi-új dilemmái,¹ és különösképpen az ortodox közgazdaságtannal szembeni elégedetlenség napjainkban tapasztalható újbóli megnyilvánulásai „modern” megvilágításba helyezhetik, és közel egy évszázad múltán aktuálisnak is tehetik. A hangsúlyt azonban elsősorban a két világháború közötti magyar közgazdasági gondolkodás jellegzetességeinek differenciáltabb leírására kívánom helyezni. Ebből a megfontolásból elmélettörténeti munkásságát nemzetközi hírű elmélettörténészeink, Kautz

* Madarász Aladár 70. születésnapjára, köszönettel és tisztelettel a Közgazdasági Elméletek Története Tanszéken végzett több évtizedes munkájáért.

¹ Lásd: Blaug [1996] 1–9. o. és Blaug [2003], továbbá Madarász [2000].

Gyula és Heller Farkas idetartozó nézeteivel összefüggésben tárgyalom, az univerzalizmushoz való viszonyát az irányzat magyarországi recepciója tekintetében vizsgálom, gazdaságpolitikai alapelveit pedig Heller Farkas és Navratil Ákos felfogásával állítom szembe.

A két világháború közötti időszakot a közgazdasági elmélettörténet az úgynevezett *high-theory* koraként jellemzi, amikor nagy jelentőségű elméleti és módszertani újítások egész sora jött létre, és a közgazdaságtan elméletének szinte teljes területe átalakult. Ugyanez jellemző a közgazdaságtan főáramon kívüli területére is, beleértve a korabeli német közgazdaságtant, amelynek eszméihez csatlakozva Surányi-Unger alkotott. A Palgrave lexikon szerint ezen évtizedek a közgazdasági elmélettörténet története tekintetében „aranykor-ként” jellemezhetők, amikor az új eredményekre törekvő nagy közgazdászok mintegy heurisztikus eszközként kezelték az elmélettörténetet.² Így tettek a magyar közgazdászok is, akik különböző kísérleteket tettek arra, hogy a tantörténetet a közgazdaságtan továbbfejlesztésében „hasznosítsák”. Különösképpen jellemző ez a kutatási program Surányi-Unger Tivadarra.

Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) egyetemi tanulmányait 1915–1919 között a grázi egyetemen folytatta, ahol jog- és államtudományok doktoraként végzett, 1920-ban a budapesti tudományegyetemen filozófiai doktori, 1921-ben a műegyetemen közgazdasági doktori képesítést szerzett. Tanári pályáját a műegyetemen az 1925–1926-os tanévben kezdte, 1926–1928 között a miskolci jogakadémia tanára volt, 1929-től 1940-ig a szegedi Ferencz József Tudomány Egyetem Jog- és Államtudományi Karán a Statisztikai és Közgazdaságtani Tanszék vezetője, 1940-től 1945-ig a Pécsi Erzsébet Tudomány Egyetemen a Közgazdaságtan és Pénzügytan Tanszék tanára. 1935-ben az Akadémia levelező tagjainak sorába választották. Gyakorlati gazdaságpolitikusként részt vett több rendszabály előkészítésében, egy ideig árkormánybiztos volt, gróf Teleki Pál felkérésére a miniszterelnökség mellett működő Gazdaságtanulmányi Osztály vezetőjeként tevékenykedett, a Magyar Gazdaságtájékoztató Bizottságban ügyvezető alelnöki funkciót töltött be.

Surányi-Unger Tivadar családjával együtt 1944-ben áttelepült Ausztriába, és a második világháborút követően már nem tért vissza Magyarországra. Szinte töretlenül sikeres külföldi pályafutása Innsbruckban indult, majd 1946-tól 1958-ig az amerikai Syracuse Egyetemnek, 1958-tól 1966-ig a göttingeni egyetemnek volt közgazdaságtan tanára, ezt követően mindkét egyetemnek professzor emeritusa. Az amerikai Association for Comparative Economics egyik alapítója és élete végéig vezetőségi tagja, a göttingeni Institut zum Studium der Wirtschaftssysteme megalapítója és haláláig igazgatója. Nyugdíjas éveiben New Yorkban élt. A Magyar Tudományos Akadémia 1948-ban kizárta tagjainak sorából, rehabilitációjára 1991-ben került sor.

² Goodwin [2008].

Rendkívül gazdag életművében az 1945 előtti időszakig számos publikációt találunk az elméleti közgazdaságtantól – különösen az elmélettörténettől és a gazdaságfilozófiától – kezdve a gazdaságpolitika elméleti és gyakorlati problémájáig, emellett foglalkozott jóléti közgazdaságtannal, a statisztikai módszer szerepével és konjunktúraelméleti kérdésekkel.³ Könyvei, folyóiratcikkei, egyéb tudományos közleményei között szinte azonos arányban vannak magyar és idegen nyelven, főleg németül megjelent művek. Ebben a korban publikált kisebb munkáinak egybekötött gyűjteménye hét kötetet alkot.

A második világháború utáni külföldi pályafutása során megjelent művei részben a nemzetközi és az összehasonlító gazdaságtan felé fordulását, részben korábbi, gazdaságfilozófiai jellegű kutatásainak folytatását tükrözik. Több tanulmányában elemezte a nyugati piacgazdaságok és a keleti szocialista gazdasági rendszerek eltérő vonásait, társadalomfilozófiai és ideológiai különbségeit.

Műveiről rangos nemzetközi folyóiratokban jelentek meg recenziók, munkáira a nemzetközi, főleg német nyelvű irodalomban mindmáig találunk hivatkozásokat.

NEMZETKÖZI HÍRŰ ELMÉLETTÖRTÉNÉSZEK – KAUTZ, HELLER ÉS SURÁNYI-UNGER

„A magyar elmélettörténet-írás professzionális szintjével történetileg elégedettek lehetünk, hagyományai ápolásra méltók” – állapítja meg Bekker Zsuzsa,⁴ aki sokat tett azért, hogy „ez irányú értékeink” újra ismertté és elismertté váljanak a második világháború utáni több évtizedes hallgatást követően.⁵ Az alapokat Kautz Gyula teremtette meg, munkásságának méltó folytatását leginkább Heller Farkas és Surányi-Unger Tivadar nemzetközileg ismert és elismert elmélettörténeti művei fémjelzik.

Kautz nemzetközi elismertsége a kétkötetes *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik* című, Bécsben kiadott fő művének köszönhető, melynek a *Die Geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Literatur*⁶ című

³ Tudományos munkásságáról szóló írások: Bekker–Hild [2002], Csikós-Nagy [1994], Hild [2002a], [2003], Horváth [1993], Kovács [2017], Meyer [1994]. Második világháború utáni munkássága mindmáig feldolgozatlan.

⁴ Bekker [2000] 17. o. (Itt és a tanulmány további idézeteiben alkalmazott kiemelések mindenütt az eredeti szöveget követik.)

⁵ Legfontosabb eredménye e téren a *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás* című kötet, lásd Bekker (szerk.) [2002] és a Magyar Közgazdasági Klasszikusok sorozat 9 kötetét (Bekker (szerk.) [2001–2008].)

⁶ Kautz [1860].

második kötetét az utókor a közgazdaságtan történeti fejlődését tárgyaló nemzetközi irodalom első négy műve között említi. A német történeti iskolát követő Kautznál a közgazdaságtan és a közgazdaságtan történetének kapcsolata több szempontból elválaszthatatlan. Érdekes módon tükröződik ez abban, hogy Kautz „mély tisztelettel és nagybecsüléssel a nemzetgazdaságtan tudománya élő korifeusainak”⁷ ajánlja e művét. Az Előszó határozott és lényegre törő megállapítása is elsősorban a közgazdászokban kívánta tudatosítani koncepciója kulcselemének jelentőségét:

„Egy tudomány története lényegének része, rendszerének alapja – szükséges segédeszköze továbbfejlesztésének és feltétele mélyebb megértésének.”⁸

A kötet végén mindez újra megfogalmazódik:

„A tudomány és az irodalom fejlődésmenetének vizsgálatából felismerhetők a tulajdonképpeni célpontok és feladatok is, amelyeket a nemzetgazdaságtan elméletének továbbépítésében szem előtt kell tartanunk.”⁹

Kautz eszmétörténészként¹⁰ éppúgy, mint közgazdasági rendszeralkotóként, nagy jelentőséget tulajdonít a német történeti iskola által bírált klasszikus hagyománynak is, különösképpen Adam Smith eszméinek. Utókori értékelői szerint az elméleti középutasságot, a szintézisteremtés lehetőségének keresését – ahogy ő nevezte, az „egyeztetési módszert” – a magyar tradíció egyik legfontosabb összetevőjévé formálta.¹¹

A több mint fél évszázaddal később alkotó Heller elmélettörténeti megközelítése már teljesen eltávolodott a Kautz által képviselt historicista programtól. Elmélettörténeti szakcikkei¹² mellett, több átfogó jellegű elmélettörténeti művet írt. A *Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie* című, Lipcsében megjelent elmélettörténeti művének¹³ elismertségét jelzik a későbbi, szintén német nyelvű, 1924-ben, 1928-ban és 1931-ben napvilágot látó, bővített kiadások. Hosszú évek múltán jelent meg

⁷ Kautz [1860/2004] 17. o.

⁸ Uo. 15. o.

⁹ Uo. 580. o.

¹⁰ Kautz további fontos elmélettörténeti műve a magyar közgazdasági gondolkodás történetéről szóló első átfogó feldolgozás (Kautz [1868/1987]). Kautz elmélettörténeti munkásságát részletesen elemzi Bekker [2003] és [2004].

¹¹ A német történeti iskolát, illetve Kautz és a német történeti iskola kapcsolatát elemzi Madarász [1998] és [2002], valamint Harmat–Hild [2002].

¹² E szakcikkekről jó válogatást nyújt a Heller [2006] kötet. Heller elmélettörténeti munkássága szempontjából fontos az először német nyelven kiadott *Közgazdasági Lexikon* is, amely átdolgozott magyar kiadásban 1937-ben jelent meg (Heller [1937]).

¹³ Heller [1921].

Heller nagyformátumú és minden részkérdésben teljes áttekintést nyújtó elmélettörténeti fő műve, *A közgazdasági elmélet története*,¹⁴ melynek tervbe vett angol kiadására a második világháború pusztításai miatt nem került sor. A korabeli elmélettörténeti könyvek struktúrájától eltérően Heller csak röviden és a műve bevezetőjében tárgyalta az egyes közgazdasági iskolákat. A fő szerkezeti vázat a különböző elméletek (értékelmélet, jövedelemelosztási elmélet, pénzülmélet stb.) tematikus szétbontása szerint alakította ki, és ennek keretében bemutatta ezen elméletek legfontosabb problémáinak fejlődéstörténetét a kezdetektől saját koráig terjedően. Mint írja, az elméletek történeti megjelenésének vizsgálata révén

„arra kíván világot vetni, hogy miképpen fejlődött tudományunk mai színvonalára.”¹⁵

A modern elmélettörténet-írás olyan képviselőjeként lépett föl, akitől ugyan teljesen távol álltak a történeti rekonstrukció szempontjai, mégis eredményeit bizonyos megszorításokkal minden idők egyik legnagyobb tekintélyű elmélettörténészének, a kortárs Schumpeternek az elmélettörténeti munkásságával lehetne és kellene érdemben összehasonlítani.¹⁶ Elméleti közgazdászként Heller az osztrák iskola követője volt, elfogadta a korabeli főáramú neoklasszikus közgazdászok és elmélettörténészek számos normáját, többek között a pozitivista tudományfilozófia egyik fontos összetevőjét, a kumulatív tudományfejlődés elvét.

Surányi-Unger jelentős elmélettörténeti jellegű műveit az 1920-as években, szintén német nyelven publikálta. E témába vágó első tanulmányát *Die Dogmengeschichte der Nationalökonomie als selbständige Wissenschaft* címmel¹⁷ Budapesten adta ki,¹⁸ elsősorban azzal a céllal, hogy kifejtse álláspontját a tantörténetírás módszertani kérdéseiről. Nemzetközi hírnevét a Jénában kiadott *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* (Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre) című mű alapozta meg, ennek első kötete 1923-ban,¹⁹

¹⁴ Heller [1943/2001]. (E kötet elemzését nyújtja Oroszi [2003].)

¹⁵ Uo. 1. o.

¹⁶ Schumpeter [1954/1997]) időhorizontja tágabb, célkitűzései sokkal differenciáltabbak – ezeknek csak egyike volt a neoklasszikus közgazdaságtan kialakulásához vezető út ábrázolása –, de az elmélet helyes irányára vonatkozó hangsúlyai sok tekintetben hasonlatosak a Heller [1943/2001] kötetben leírtakkal. Schumpeter [1954/1997] programjáról lásd: Madarász [2000].

¹⁷ Surányi-Unger [1922].

¹⁸ E mű német nyelven íródott, mert Surányi-Unger ezt eredetileg módszertani bevezetőnek szánta kétkötetes gazdaságfilozófiai művéhez.

¹⁹ Surányi-Unger [1923].

második kötete 1926-ban²⁰ jelent meg. Ellentmondásosnak tűnhet, hogy e két kötet adalékot kívánt szolgáltatni a közgazdaságtan történetéhez, Surányi-Unger ugyanis elsősorban azzal a célkitűzéssel vizsgálta a közgazdaságtan filozófiai alapjait, hogy ezzel hozzájáruljon egy új diszciplína, a gazdaságfilozófia²¹ kialakulásához. Elmélettörténeti fő műve *Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts* címmel 1927-ben, szintén Jénában jelent meg.²² Nemzetközi sikerét jelzi, hogy az 1930-as években angol, japán és kínai nyelven is kiadták, az angol kiadás utolsó reprintje 2013-ban jelent meg. E kötetben Surányi-Unger nemzetközi összehasonlításban is az elsők között dolgozta fel a korabeli közgazdaságtan közelmúltjának fejlődéstörténetét.

Heller német nyelvű elmélettörténeti írásai mellett az előbbi művek jelentős szerepet játszottak abban, hogy a magyar tudománytörténet-írás Kautz után is nemzetközileg ismert és elismert maradt.²³ Ugyanakkor a fiatal Surányi-Unger számára ez a körülmény rögtön kiemelkedő helyet biztosított a magyar közgazdászok élvonalában. Az 1927-es kötet jelentőségéről Navratil azt írja, hogy

„Kautznak ma már rég elévült, de soká külföldön is nagyon becsült, nagy munkája után megint Magyarország adott egy jó közgazdasági tantörténetet a világnak...”²⁴

Heller szerint e könyv amerikai kiadására a magyar közgazdaságtan nemzetközi elismertségének jeleként tekinthetünk, hiszen

„...mindenesetre magyar tudományos szempontból is nagy jelentőségű dolog, ha egy magyar szerző munkája angol nyelven is napvilágot lát...”²⁵

Az elismerő szavak azonban nem akadályozták meg Hellert és Navratilt abban, hogy sokkal differenciáltabban értékeljék Surányi-Unger munkásságát, és vitába szálljanak nézeteivel az elmélettörténet legtöbb koncepcionális kérdésében.²⁶

²⁰ Surányi-Unger [1926a].

²¹ Surányi-Unger több önálló gazdaságfilozófiai művet is írt, többek között: Surányi-Unger [1931b], [1943]. Élete vége felé Stuttgartban kiadta a *Wirtschaftsphilosophie des 20. Jahrhunderts* című kötetet (Surányi-Unger [1967]), azaz a filozófia és a közgazdaságtan viszonyát tárgyaló korábbi kétkötetes műve folytatását.

²² Surányi-Unger [1927b].

²³ Az elmélettörténeti szakirodalomban a magyar elmélettörténészekre történő hivatkozás mindmáig megtalálható.

²⁴ Navratil [1927/2007] 204. o. (A tanulmányra a Navratil [2007] kötet alapján hivatkozunk.)

²⁵ Heller [1934] 278. o.

²⁶ Heller [1927], [1934] és Navratil [1927].

„PRAGMATIKUS” TANTÖRTÉNETÍRÁS – „ELMÉLETKRITIKAI” IRÁNYZAT VERSUS HISTORICIZMUS

Hogyan látta Surányi-Unger a korabeli elméletörténet helyzetét, és elméletörténetésként milyen problémákra próbált megoldást találni?²⁷ Meglátása szerint a tantörténet a 20. század elejére gyorsan fejlődő diszciplínává vált nemcsak német egyetemeken, hanem más országokban is, különösen Franciaországban és Amerikában, de az elméletörténeti feldolgozások mennyiségi bővülése nem hozott előrelépést az elméletörténet-írás színvonalában. Ennek egyik okára utalva, idézi Schmoller 1911-ben tett megállapítását:

„Irodalmunknak valódi, a mai tudomány színvonalán álló történetével még nem rendelkezünk. Ilyen művet csak olyan elsőrangú szaktudós lenne képes megírni, aki rendelkezik univerzális filozófiai-történeti képzettséggel, örömeit leli a bibliográfiai tanulmányokban és a tantörténeti fejlődésben, és még neki is erre kellene áldoznia az egész életét.”²⁸

A legnagyobb problémát azonban Surányi-Unger abban látja, hogy a századfordulót követően háttérbe szorultak a „pragmatikus” tantörténetírás²⁹ korábbi, historicista hagyományai, és emiatt e tudományterület szerinte „irányt tévesztett”. Még Wilhelm Roscher és Gustav von Schmoller – a történeti iskola vezetői – hazájukban és tanítványaik körében is kibontakozott, és egyre nagyobb teret nyert a pragmatikus célokat szolgáló elméletörténet-írás másik, úgynevezett „elméletkritikai” iránya, melyben a tantörténetet írói – a társadalomtudományokról leszakadni kívánó közgazdászok – az elméletek módszertani szempontjaival próbálták felváltani a korábban követett történeti szempontokat. Néhány kivételtől³⁰ eltekintve ezt a szemléletet tükrözik a korabeli legnépszerűbb elméletörténeti művek. Ennek egyik legjobb példája – mutat rá Surányi-Unger – a Gide–Rist-szerzőpáros eredetileg 1909-ben

²⁷ A következő három fejezetben felhasználom a Hild [2003] tanulmányban leírtakat.

²⁸ Surányi-Unger [1922] 36. o. Az idézet forrása: Schmoller [1911] 454. o.

²⁹ A kutatási célkitűzések alapján Surányi-Unger a tantörténetírás három nagy, értéksorrendet is kifejező típusát különbözteti meg, mégpedig az elbeszélő vagy referáló, az oktató vagy pragmatikus és a kifejtő vagy genetikus irányt.

³⁰ Surányi-Unger az előbbi irányhoz nem sorolható, de szintén népszerű művekből hármat emel ki. Schumpeter [1914] és Spann [1911] közös vonásának tekinti, hogy mindkettő mély filozófiai és részben szociológiai elemzést nyújt az egyes közgazdasági elméletekről, de úgy véli, hogy e rövid műveket szerzőik inkább a közgazdaságtan tanulmányozását szolgáló, didaktikusan jól felépített bevezetőnek szánták, és nem önálló tantörténetnek. Heller [1921] művet pedig úgy jellemzi, mint ami kiegészítést nyújt Spann említett művéhez (Surányi-Unger [1922] 58. o.).

kiadott műve,³¹ melyben a színvonalas elemzések ellenére a szerzők teljesen mellőzik a helyesen értelmezett történeti nézőpontot.

„A helytelenül felfogott nemzetgazdasági nézőpont kiszorítja a történetit az őt megillető helyéről. Ezen újabb művek a »Nemzetgazdasági tanok története« címet többnyire csak konvencionálisan és szokás szerint tartják meg; hiszen a tulajdonképpeni cél, hogy ezt kifejtsék, az egész historizmus megértésével egyidejűleg, már eltűnik.”³²

Tantörténeti fő művében Surányi-Unger egyenesen úgy fogalmaz, hogy az „elméletkritikai” irányzat szélsőségesen szubjektív, amely „...a valódi tudományos fejlődésről egyoldalúan elrendezett és ezért hamis képet nyújt”.³³

Amit Surányi-Unger diagnosztizál, azt a későbbi elmélettörténeti irodalom a „whig eszmetörténetírás”³⁴ előretöréseként fogalmazta meg. Ez a közelítés

„... a történelmet a jelen igazolására és megdicsőítésére alkalmazza, amelyben a ma uralkodó elmélet vagy annak egy iskolája mint kíváncsi és szükségszerű eredmény szemszögéből, ahhoz vezető fejlődési útként rekonstruálja a diskurzus kialakulásának és változásának folyamatát”³⁵

Az új közelítést Surányi-Unger teljesen elveti, helyette a tantörténetírás eredeti historicista programjához való visszatérést tartja kíváncsinak és a maga számára követendőnek. Úgy véli, ha a tudományt a múltjából szeretnénk jobban és világosabban megérteni, akkor ennek feltárása önálló, azaz „történeti” elemzést kíván a közgazdásztól. A tantörténetírás helyesnek vélt módszertani elveit tárgyaló művében³⁶ szinte kivétel nélkül a történettudományra támaszkodik, ezen belül a német történettudományra, illetve a történeti iskola hagyományaira, és az általa leggyakrabban idézett szerzők között Humboldt, Ranke, Roscher, Hildebrand, Knies és Schmoller található. Elmélettörténeti munkásságában e hagyományok felélesztése az egyik kifejezett célkitűzésévé vált.

Vajon miért kívánt Surányi-Unger Tivadar visszatérni egy több mint fél évszázaddal korábban kialakult historicista tantörténetíráshoz, miben látta e megközelítés kiemelkedő értékeit?

³¹ Német fordításban: *Gide-Rist* [1913].

³² *Surányi-Unger* [1922] 65. o.

³³ *Surányi-Unger* [1927b] III. o.

³⁴ Napjaink egyik legolvasottabb elmélettörténeti cikkében Blaug a whig történetírást a racionális rekonstrukció elnevezéssel azonosként értelmezi, és legitim, de lényegében hiábavaló eljárásnak tartja, önkritikát gyakorolva elismeri, hogy hosszú ideig ő is ezt az elhibázott eljárást alkalmazta (*Blaug* [2003] 240–241. o.).

³⁵ *Madarász* [2000] 12. o.

³⁶ *Surányi-Unger* [1922].

Schumpeter Surányi-Unger által is jól ismert kötete³⁷ szerint Blanqui elmélet-történeti műve³⁸ volt az első próbálkozás a közgazdaságtan hiteles történetének a bemutatására.³⁹ Az elmélet-történet-írás hosszú időre érvényesnek tekintett standardjává viszont Roscher két műve vált,⁴⁰ főként az 1874-ben megjelent könyvét tekintették sokan mintaképnek. Roscher fellépése után születtek meg azok az átfogó elmélet-történeti áttekintések, amelyek a közgazdaságtan történeti létrejöttét, fejlődési folyamatát kívánták bemutatni.⁴¹

Hasonlóan jellemzi a német történeti iskola jelentőségét Surányi-Unger. Akárcsak Schumpeter, különösen kiemelkedőnek tartja Roschernek a német közgazdaságtan fejlődését feldolgozó művét,⁴² azonban Schumpeterhez képest – aki szerint a Roscher-tanítvány Kautz-nak nem sikerült meghaladnia mestere művének színvonalát – kiváltképp dicséri és mértékadónak tekinti Kautz 1860-as elmélet-történeti művét, sőt Schmoller 1911-es kritikájával szemben védelmezi is azt.⁴³ Úgy látja, ha Kautz művének vannak is hiányosságai, ezek semmiképpen sem a választott módszerből, a valódi történeti nézőpontból fakadnak.

„Arra törekedtem – idézi Kautz eredeti szövegét –, hogy [...] a nemzetgazdaságtan történeti kifejtése során ehhez ugyanakkor hozzárendeljem az általános állami és kulturális *lét fejlődési mozzanatait*, hogy feltüntessem a különböző korszakok rendszereiben és irányzataiban az általános szellemi fejlődés nagy *vezérlő eszméit*. Hogy a valóságos gyakorlati pozitív nép és koralakulás következményeiként és megtestesüléseiként mutassam be a népgazdaság *elméleteit*, mint a nagy és szerves gondolatfolyam mozzanatait és *lépcsőit*, a szociális, politikai és erkölcsi doktrínákkal való egyidejű összefüggéseikben, különösen azonban nemzeti és *történelmi jogosultságuknak* és jelentőségüknek megfelelően.”⁴⁴

³⁷ Schumpeter [1914].

³⁸ Blanqui [1837].

³⁹ Schumpeter az első négy jelentős elmélet-történeti feldolgozások sorában helyezi el Blanqui [1837] mellett McCulloch [1845], valamint Roscher [1851] és Kautz [1860] köteteket (Schumpeter [1914] 20. o.).

⁴⁰ Roscher [1851], [1874].

⁴¹ Egy 1930-as évekbeli periodizáció szerint a történeti iskola képviselőinek munkássága vetett véget az elmélet-történet „primitív” korszakának, bár a „tudományos” korszakot csak Dühring egészen egyedülálló elmélete nyitotta meg (Schams [1931] 49. o.).

⁴² Roscher [1874].

⁴³ Surányi-Unger visszautasítja Schmoller 1911-ben írt, Kautz könyvére vonatkozó jellemzését, miszerint az „nem sokban haladja meg a könyvcímek gyűjteményének színvonalát”. Surányi-Unger szerint ugyanis „irodalomtörténetünkben éppen ez a mű képezi a fordulópontot”, mely nemegyszer messze túlmegegy a legújabbban hangsúlyozott szempontokon is (Surányi-Unger [1922] 48–49. o.).

⁴⁴ Uo. 50. o. Az idézetben szereplő szöveg forrása: Kautz [1860/2004] 15. o.

Surányi-Unger számára a kortárs elmélettörténetek „elméletkritikai” irányával szemben sokkal fontosabbak Kautz régi művének érdemei.

Surányi-Unger azt is hangsúlyozza, hogy a történeti iskola mintáját követve további jelentős elmélettörténeti művek születtek,⁴⁵ ennek köszönhetően – az ő fogalmát használva – a „pragmatikus” irányú tantörténetírás ekkor igen magas színvonalú volt.⁴⁶ Ennek fő jellemvonásait összegezve megállapítja, hogy az ilyen történetírás célja a régebbi korok elméleteinek olyan ábrázolása, amely a jelen számára hasznos megfigyeléseket nyújt, és az összegyűjtött tapasztalatok révén a jövőbeli hasonló körülmények esetén segítséget jelent a követendő helyes út kijelölésében. A tanulságok gyűjtéséhez azt is meg kell vizsgálni, hogy az egyes rendszerekben elért eredmények milyen mértékben, milyen célból és miért valósultak meg. Ebben a történetben lényeges szerepet játszanak a szubjektív tényezők, hiszen azért kívánnak történelmi tényezőkkel megalapozni vagy megvilágítani egy előre elfogadott nézőpontot, gondolati rendszert vagy hipotézist, egy bizonyos politikai vagy társadalmi irányzatot, hogy a vele szemben fellépőket vagy az ellenkező oldalon állókat meggyőzzék saját álláspontjuk helyességéről. Emiatt kutatnak az egyes irányzatok alapítói, azok eredete és forrásai után, sőt még a szubjektív motívumok után is, hogy mindazt feltárják, ami a múlt teoretikusait egy bizonyos elmélethez vagy felfogáshoz vezette.

A historicista elmélettörténet-írás Surányi-Unger által dicsért eredeti értékei mind olyan szempontokra, módszerekre és célkitűzésekre utalnak, amelyekkel több mint fél évszázad múltán ő maga is azonosulni tudott. A történeti iskola relativista szemlélete ugyanis jól illeszkedett sajátos tudományfejlődési elméletéhez.

TUDOMÁNYFEJLŐDÉS – KÖZGAZDASÁGTAN ÉS FILOZÓFIA

Surányi-Unger a német társadalomtudomány alapos tanulmányozása alapján alakította ki koherens tudományfejlődési elméletét. Ezzel kapcsolatos nézetei jelentős szerepet kaptak korai műveiben és egész kutatási programja további alakításában. Kiindulópontja szerint, ha a történeti iskolát követve elismerjük, hogy a közgazdasági elméletek változásában a társadalmi fejlődés, a nagy kultúrtörténeti korszakok egymásutánja tükröződik, akkor a közgazdaságtan jelentős korszakait is az egyes kultúrák egyes stádiumainak általános világnézetével, korszellemével, filozófiai tanaival összefüggésben lehet helyesen

⁴⁵ Többek között *Ashley* [1888–1893], *Cossa* [1876], *Ingram* [1888].

⁴⁶ A fogalomhasználatot illetően lásd a 29. lábjegyzet.

leírni.⁴⁷ Ha a közgazdasági elméletek fejlődéstörténetének alapvető mozgatóerőit keressük, akkor szerinte ezeket legáltalánosabb szinten az elméletek mögött meghúzódó filozófiában találjuk meg. A különböző elméletek változásában még akkor is kimutathatónak tartotta valamely filozófia közvetett hatását, ha a változást közvetlenül vagy erőteljesebben más, például gazdaságtörténeti események, válságok vagy háborúk váltották ki. Emiatt fordult érdeklődése a közgazdaságtan és a filozófia kapcsolata felé, és csatlakozott azokhoz a gazdaságfilozófiai témákat tárgyaló korabeli német szerzőkhöz, akik idealista szellemtudományi közelítéssel a közgazdasági elméletek mélyén meghúzódó filozófiai alapok után kutattak.

Surányi-Unger felfogásának további fontos eleme a tudományfejlődés „statikus és dinamikus módjának” megkülönböztetése. Szerinte mindazok „statikus módon” fejlesztik a tudományt, akiknek tételei és elméletei a már meglevő tudáson alapulnak, akik alapvetően a már létező elméletek tisztázására, felépítésére és továbbgondolására szorítkoznak, akik a tudományt nyugalmi állapotban tartják. Ezzel szemben „a közgazdaságtan dinamikusai” a mozgást, a változást képviselik a tudományban, fellépésükkel új fordulatot hoznak létre, új iskolákat, új irányzatokat teremtenek meg.⁴⁸

„A tudománytörténet számára döntő személyiségek nem azok, akiket egy kor szak hoz létre, hanem azok, akik létrehoznak egy korszakot” – idézi egyetértően Dühring megállapítását.⁴⁹

Az ő műveikben fedezhetők fel a közgazdaságtan új filozófiai elemeinek hatásai. Ebből következően szerinte az elmélettörténeti feldolgozások egyik kulcseleme a „közgazdaságtan dinamikusainak” helyes kiválasztása.

Lényegében erre tesz kísérletet Surányi-Unger kétkötetes *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című műve,⁵⁰ ami egyúttal azt is magyarázza, hogy ezzel az elemzéssel miért is nyújt adalékot a közgazdaságtan történetéhez. E két kötet szerkezeti felépítése formailag és külsődlegesen követi a tantörténeti művek kronológiai sorrendjét, Platontól és Arisztotelésztől kezdve eljut Marx és Menger koráig. A különböző közgazdasági rendszerek és iskolák⁵¹ alapítóinak – ahogy

⁴⁷ Mai olvasóként itt az a benyomásunk, hogy mindez bizonyos rokonságot mutat a modern elmélettörténet-írásban alkalmazott *intellectual history* elveivel.

⁴⁸ A tudományfejlődés két módjának a megkülönböztetése bizonyos tekintetben rokonságot mutat a később *Kuhn* [1984] által használt normálkorszak és tudományos forradalom megkülönböztetésével.

⁴⁹ *Surányi-Unger* [1923] 6–7. o. A Dühring idézet forrása: *Dühring* [1871] 10. o.

⁵⁰ *Surányi-Unger* [1923], [1926a].

⁵¹ A nagy „dinamikus szellemekhez” rendelt közgazdasági iskolák a következők: Machiavelli – merkantilisták, Quesnay – fiziokraták, Smith – klasszikus iskola, Sismondi – etikai

Surányi-Unger nevezi őket, a „közgazdaságtan dinamikusainak” – a tevékenységét azzal a céllal elemzi, hogy megtalálja gazdaságelméletük filozófiai alapjait. Mint írja, ennek során lényegében mindvégig rejtve hagyja saját gazdaságelméleti felfogását, inkább igyekszik a tanítvány szerepébe lépni és pártatlan elemzést nyújtani. A különböző korok közgazdasági nézeteinek bemutatásánál alkalmazott konkrét elemzési szempontjai arra utalnak, hogy bizonyos kérdésekben szinte úgy járt el, mintha – a mai elmélettörténeti irodalomban használt kifejezés szerint – történeti rekonstrukciót végezne.

E mű elmélettörténeti mondanivalója szempontjából az is fontos, hogy Surányi-Unger az egyes nagy gondolkodók tanításainak az általuk alapított iskolákra vagy követőikre gyakorolt hatását szintén tárgyalja, és ennyiben kitér a nagy gondolkodók korát jellemző politikai és gazdasági fejlődésre, a történeti, kulturális és egyéb tudományterületek, így például a kortárs társadalomtudományok, a történetfilozófia, az etika, a tudományelmélet problémafelvetéseire is.

Surányi-Unger úgy tekintett e kétkötetes művére, mint amely azáltal, hogy „leíró” módszerrel feltárta a közgazdaságtanra jellemző jegyek – a különböző korszakok és az eltérő hagyományok szerint elkülönült vonások – kialakulásának és változásának filozófiai vagy más eszmei forrásait, ez vissza is igazolta a német idealista szellemtudományi közelítésmód helyességét, jól alátámasztotta relativista felfogását: nincsenek általános érvényességű tudományos normák, nem beszélhetünk kumulatív tudományfejlődésről.

Ebből következően nincsenek és nem is lehetnek abszolút érvényes, általános elvek a közgazdasági elméletek fejlődésének megítélésére sem.⁵²

„Szellemtudományok fejlődésében igen kockázatos dolog egyenes vonalú haladásról beszélni. [...] Haladás-e a középkori gondolkodással szemben a felvilágosodás filozófiája? Vagy állítható-e ellentmondásmentesen, hogy Karl Marx Adam Smithnél jobban ragadta meg a gazdasági valóságot?”⁵³

Ebből adódóan a közgazdaságtan történetében valószínűleg soha nem érhető el teljes objektivitás, hiszen a történetíró, aki közgazdászként valamely iskolát képvisel, aki a múlt, a jelen és a jövő nagy társadalmi küzdelmeiben valamilyen

irányzat, Müller – történeti iskola és neoromanticizmus, List – nemzeti irány, Carey – optimista irány, Thünen – egzakt összehasonlító és matematikai irány, végül Menger – pozitív gazdaságelmélet és osztrák iskola. Érdemes megjegyezni azt, hogy az iskolák és az iskolaalapítók kérdésének ez a felfogása helyenként eltér a szokásos értelmezésektől, például a történeti iskola vagy a matematikai iskola megalapozása esetén.

⁵² Azaz mintegy a *Kuhn* [1984] által megfogalmazott összemérhetetlenség problémájába ütközünk.

⁵³ *Surányi-Unger* [1927b] 3. o.

személyes meggyőződéssel rendelkeznek, nyilvánvalóan nem írhat úgynevezett „objektív” történetet. Lényegében ez a magyarázata annak, hogy Surányi-Unger miért támadja nagyon határozottan a korban elterjedt „elméletkritikai” irányú elmélettörténet-írást.

Surányi-Unger ugyan határozottan kinyilvánította, hogy a *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című műve sem nem közgazdasági tantörténet, sem nem filozófiatörténet, hanem a tárgyköre – amennyiben a filozófia és a közgazdaságtan közötti „összekötő utat”, az „áthidaló elemet” igyekezett megépíteni – inkább gazdaságfilozófia,⁵⁴ némely kortársak azt mégis tantörténeti műként interpretálták és értékelték. A német irodalomban inkább besorolták az akkor éppen egyre nagyobb számban megjelenő gazdaságfilozófiai művek közé,⁵⁵ a *Közgazdasági Szemlében* viszont e kérdéstről folytatott implicit vitára bukkanhatunk Kislégi Nagy Dénes és Navratil Ákos írásaiban.

Kislégi Nagy⁵⁶ kiemeli azt, hogy Surányi-Unger felfogása szerint a közgazdaságtan fejlődése nem „önmagába zárt, autonóm processzus eredménye, hanem a társadalmi fejlődés egészével kapcsolatos.”⁵⁷ Szerinte Surányi-Ungernek sikerült meggyőzően bizonyítania azt, hogy a közgazdasági elméletek

„hozzá vannak növe, [...] függvényei a társadalmi lelkiségnek, a filozófiában megnyilvánuló kultúrfejlődésnek”.⁵⁸

Ugyanakkor kifejezetten elmélettörténeti tárgyúnak tekinti e kétkötetes művet, és hangsúlyozza a szerző e területen elért nemzetközi érdemeit.⁵⁹

Navratil a *Közgazdaságtan és filozófia* című cikkében⁶⁰ szintén méltatja Surányi-Unger nemzetközi jelentőségű munkásságát, de a tudományfejlődés kérdésében kifejezetten elutasítja a szerző felfogását. Azt ugyan elismeri Navratil, hogy eszmei tényezőknek – úgymint a „megelőző idők gazdaságtani gondolkodásának” és az „általános filozófiai gondolkodás áramlatainak” – is

⁵⁴ Surányi-Unger [1923] V. o.

⁵⁵ Mitscherlich [1927].

⁵⁶ Kislégi Nagy Dénes tagja volt a korabeli „magyar tudományos irodalmat” reprezentálók szűkebb körének, egyik szerzője a Navratil Ákos tiszteletére készült kötetnek (*Kenéz–Judik–Varga* (szerk.) [1935] és a Heller Farkast és Balás Károlyt köszöntő ünnepi kiadványnak (*Laky–Surányi-Unger* (szerk.) [1937]).

Kislégi Nagy Dénes különböző publikációiban nevét többféle írásmódban is használta (Nagy, K. Nagy, Kislégi-Nagy, Kisléghi Nagy). E tanulmányban az utolsó írásaiban használt Kislégi Nagy névváltozatot használok.

⁵⁷ [Kislégi] Nagy [1926] 470. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 458. o.

⁶⁰ Navratil [1927/2007]. E cikk Surányi-Unger időközben kiadott elmélettörténeti fő művére is reflektál (Surányi-Unger [1927b]).

lehet hatása a közgazdasági elméletek kialakulására, de szerinte az elmélet-történet tanulmányozásából Surányi-Unger felfogásával ellentétben inkább olyan általános megállapítás szűrhető le, hogy a közgazdasági elméletek valódi gyökerét maga a gazdasági élet nyújtja. Navratil elutasítja a német közgazdászok körében elfogadott – és Surányi-Unger által szintén követett – elképzelést is, amely a közgazdaságtan sikeres továbbfejlesztését főképpen a filozófiára támaszkodva tartotta elérhetőnek. Emellett arra is figyelmeztet, hogy Surányi-Unger *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című műve műfaja és érdemei tekintetében könnyen félreértelmezhető, amire meglátása szerint Kislégyi Nagy cikke nem figyelmeztetett eléggé.⁶¹ Mint írja, ha az olvasók azzal a szándékkal nyúlnak Surányi-Unger kétkötetes művéhez, hogy abban

„tantörténetet kapnak, téveset fognak tanulni, mert ez a két kötet [...] egyoldalú beállítással a közgazdasági eszmék fejlődését csak egy tényező oldaláról magyarázza”.⁶²

A korabeli magyar körülményekre utaló megjegyzéséből az is kiderül, hogy miért tartotta fontosnak ennek tudatosítását.

„...szükséges erre rámutatni azért is, mert [...] nálunk, különösen a szellemi tudományokban, nagyon is szokássá vált a materiális fejlődési tényezők hatását a szellemi tényezők hatásával szemben lebecsülni. Óhajtandó, hogy ez, legalább a közgazdaságtanban, ne történjék meg”.⁶³

ELMÉLETI MEGOSZTOTSÁG ÉS MÓDSZERTANI PLURALIZMUS A 20. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

A *Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts* című elmélet-történeti fő művében⁶⁴ Surányi-Unger lényegében arra keres választ, hogy merre is tart az első világháború utáni közgazdaságtan. E kérdésre a *high-theory* korának legelején próbált választ adni, amikor a közgazdasági elmélet egyrészt még a háború okozta kihívások hatásai alatt állt, másrészt a háború új színben tüntette fel az elmélet addig megoldatlan problémáit. A tájékozódás helyes irányát keresve, az elmélet-történetet hívta segítségül, amikor e művében kísérletet tett a közgazdaságtudomány korabeli fejlődési folyamatának ábrázolására. Mellőzte a tantörténetírás ekkor már

⁶¹ Uo. 204. o. (A tanulmányra a Navratil [2007] alapján hivatkozunk.)

⁶² Uo.

⁶³ Navratil [1927/2007] 205. o.

⁶⁴ Surányi-Unger [1927b].

széles körben elterjedt „elméletkritikai irányát”, helyette a régi historicista hagyomány szerint a tantörténetet a jelen megértése céljából próbálta hasznosítani, hogy ennek alapján felderítse a majdan követendő újításokat, és felvázolja a tudomány továbbfejlesztése előtt álló feladatokat.

Ekkor azonban még problematikus volt a közgazdaságtan közelmúltjában való eligazodás is. Schmoller 1911-es látteleetéhez hasonlóan fogalmazott Heller, aki szerint

„...minden igényeket kielégítő tantörténetünk e tudományra vonatkozólag még ma sincsen. Oncken, Gide–Rist, Spann és mások munkái nagyjában képet nyújtanak ugyan tudományunk régebbi és újabb kori fejlődéséről, de a jelenkor tudományos munkájából legfeljebb néhány többé-kevésbé vázlatos megjegyzésre szorítkoznak. Részletesen és mélyebb rendszertani átdolgozással voltaképpen a tudományunkban 1870 óta keletkezett eszmeáramlatok a tudomány fejlődésének távlatába nincsenek beállítva”.⁶⁵

Majd ehhez rögtön hozzáteszi, hogy „Surányi-Unger munkájának sem ez a célja”, hiszen néhány elkerülhetetlen, hosszabb időszakra való visszatekintés ellenére, inkább kronologikus, és nem tantörténeti fordulópontból kiindulva követi az eszmék fejlődését.

Az „elméletkritikai” nézőpontot elvető Surányi-Ungernél a „történeti” távlat hiánya valóban egészen más kérdésként merült fel. Számára inkább az volt fontos, hogy a kiválasztott korszak, a közelmúlt egy-két évtizede nem tette még világossá és egyértelművé azokat a relatív értékeket, amelyekre támaszkodva jól ki tudná válogatni történeti forrásait, azaz a fontos műveket. Mint írja, nem véletlenül maradt ki például Cournot és Gossen a 19. századi elmélettörténetekből, hiszen jelentőségüket csak a tudomány későbbi fejlődése tette nyilvánvalóvá. Az ilyen típusú hibák elkerülésére Surányi-Unger „óriási anyagot” dolgozott fel könyvében. Széles körű irodalmi áttekintésében viszont nagyon különböző színvonalon megírt művek kerültek egymás mellé, amelyekhez – az objektivitásra törekedve – egyáltalán nem fűzött kritikai észrevételeket.

Műve tartalmi mondanivalójának kialakításában Surányi-Unger mintegy próbára tette, illetve új elemmel gazdagította idealista elvekre épített tudományfejlődési megközelítését. Az elméleti közgazdaságtant három nagy kulturális terület, a német, a román (francia–olasz) és az angol (angol–amerikai) irodalom alapján elkülönítve vizsgálta, kiemelten kezelte e nyelvtérületek különböző elméleteinek eltérő filozófiai alapjait, módszertanát és rendszeralkotó eszméit, valamint bemutatta az érték-, ár- és elosztáselmélet terén elért különböző eredményeiket.

⁶⁵ Heller [1927] 648. o.

Az elméletörténeti tárgyalás struktúráját meghatározó, alapvető rendszerző elv a három nyelvterület – mint kulturális szférák – elkülönítése és ezen az alapon e három nyelvterület közgazdaságtana elkülönült fejlődésének bemutatása. Ennek indokoltságát elsősorban azzal magyarázza, hogy a nagy kulturális különbségekből fakadóan az egyes nemzeteknél vagy népcsoportoknál különböző felfogások jöttek létre a „tudomány eszményéről általában és a közgazdaságtan lényegéről különösképpen”.

Szerinte a német „nemzeti karakter” és „tudományos szellem” már kezdetektől fogva elkülönült Nyugat-Európa irányadó eszméitől, a korabeli összeurópai kultúrában képviselt sajátos helye pedig a romantika „nagy szellemi forradalmában” gyökerezik, amely felszínre hozta a német idealizmus filozófiájának kifejezetten metafizikai jellegét.

„A romantika [...] a különböző egyének sokféleségére tagozódott emberi társadalmat [...] az eszmének megfelelő egészként, élő organizmusként fogja fel. [...] A romantika és az idealista filozófia a társadalmi kutatások terén [...] a történeti gondolkodás nagyszerű felvirágzásához vezetett, ami ezt követően döntő szemponttá vált a német tudományban a nyelv, a művészet, a vallás, a politika és a gazdaság területén folytatott minden vizsgálathoz.”⁶⁶

Bár Surányi-Unger szerint a „sajátosan román és angolszász szellem” között mélyreható különbségek is vannak, a „nyugat-európai szellem” – ahogy a francia-olasz és az angol-amerikai gondolkodás közös vonása megragadható – a „hagyományos összeurópai gondolatvilág egyenes vonalú folytatásaként és továbbfejlesztéseként jelenik meg”. Ennek eszmei gyökereit „két nagy kulturális mozgalom” teremtette meg, a humanizmus és a felvilágosodás. Úgy ítélte meg, hogy a „szabadság és haladás eszményképét” még abban az időben is legélesebb kontrasztként állítják sokan szembe az eszme történeti fejlődéséről és az organikus társadalomfelfogásról szóló német tanítással.⁶⁷

Surányi-Unger ugyanakkor rámutatott arra is, hogy bár a közgazdaságtanban kialakult „nemzeti” irányzatok kisebb-nagyobb mértékben mindig hatást gyakorolnak a többi kulturális terület tudományára is, de „valódi jelentős eredményeket mégis csak a szülőföld otthonos szellemi közegében” érhetnek el.

„...a német közgazdaságtan is csak annyiban nyújt valóban jelentőset, amennyiben történeti, univerzalisztikus, nemzeti és [...] bevallottan szociálpolitikai. [...] A román kultúrterületen ezzel szemben csak a materialista és forradalminak felfogott szocializmus és a teljesen racionális, atomisztikus és mechanisztikus-matematikai jelleggel felépített közgazdasági elméleteknek sikerült jelentős fejlődést elérniük.

⁶⁶ Surányi-Unger [1927b] 5–6. o.

⁶⁷ Uo. 7. o.

Az *angolszász* nemzetek uralkodó közgazdasági tanainak pedig az optimista, természetjogi és természetfilozófiai gondolatok befolyása alatt, kezdetektől fogva individualista-liberális, hedonista és utilitarista jellegűnek kellett lenniük”.⁶⁸

Véleménye szerint művének rendszerező elvét különösképpen indokolja az is, hogy az általa vizsgált korban mély szakadék húzódik a három nyelvterület közgazdasági irodalma között, aminek következtében nem is beszélhetünk a tudomány egységes fejlődéséről. Megfigyelései szerint az első világháború kitörésével minden vonatkozásban és rendkívüli módon kiéleződtek a német és a nyugat-európai gondolkodásmód hagyományos ellentétei, és ez újabb töréspontokat hozott létre a közgazdasági gondolkodásmód fejlődésében.

Azáltal, hogy elmélettörténeti fő művében a nemzeti sajátosságokon alapuló, többféle közelítés jogosultságára helyezte a hangsúlyt, Surányi-Unger lényegében új elemmel egészítette ki tudományfejlődési koncepcióját, mai fogalmainkat használva elfogadta, sőt kívánatosnak tartotta a módszertani pluralizmus álláspontját. Mint írja

„...a munkamegosztásnak [...] a tudomány továbbépítésében [...] azáltal kell előállania, hogy a különböző népek, kultúr csoportok és ezeken belül is az egyes kutatók oly feltevésekből kiindulva és oly módszerek alkalmazásával igyekezzenek megismerni a közgazdasági élet összefüggéseit, melyek legjobban felelnek meg általános szellemi beállításuknak, gondolati készségeiknek. [...]”⁶⁹

A más normákat követő Heller Farkas rendkívül differenciált módon, ugyanakkor igen kritikusan értékeli Surányi-Unger e művének alapkoncepcióját.

„A helyzetképet és a dolgok emez állását előidéző okokat Surányi-Unger helyesen és találóan elemzi. [...] Nézetünk szerint azonban a relativitás gondolata kissé erősen lép előtérbe az előttünk fekvő munkában. [...] Megnyugodhatunk-e abban, hogy a nemzeti sajátosságok más és más tudományt formálnak egyazon ismeretkörből? [...]”⁷⁰

Heller szerint egyáltalán nem indokolt az sem, hogy Surányi-Unger „a kutatás alapjait illetőleg [...] sötétben tapogatódzónak” mutatja be a korabeli tudományt, mintha a közgazdaságtanban nem is lennének általánosan érvényes törvényszerűségek. A különböző elméletek közötti ellentétek kiélezése helyett Heller olyan interpretációt javasol, amelyben az eltérő közgazdasági irányzatokat „a közgazdaságtannak Quesnay, Smith és Ricardo által egyrésről, másrésről Jevons, Walras és Menger által lefektetett alapjai helyesbítésének

⁶⁸ Uo. 8. o.

⁶⁹ Surányi-Unger [1926b] 757–758. o. Ugyanez a gondolatmenet a Surányi-Unger [1927b] 3–4. oldalon, a bevezetőben is megtalálható.

⁷⁰ Heller [1927] 650. o.

és kiegészítésének fogjuk fel”, aminek következtében ezek nem egymással rivalizáló elméletek képében állnak elénk.⁷¹

Heller szerint a „látszólagos széthúzás mögött is jelentékeny fejlődés” jellemzi a korabeli tudományt, Surányi-Unger „érdekes és értékes fejtegetései” viszont könnyen megteveszthetik az olvasót.⁷²

Érdekes párhuzamot kínál Navratilnak a véleménye arról, hogy az „új szempontokat” előtérbe állító „új elméletek” valóban leválthatják-e a „rég” elméleteket. A kumulatív tudományfejlődés elvét hangoztatva Navratil már egy 1917-es cikkében is nemleges választ adott erre a kérdésre, és Hellerhez hasonlóan elutasította azokat a kezdeményezéseket, amelyek egészen más irányba kívánták terelni a tudomány addigi fejlődésmenetét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a közgazdaságtan „már túlságosan kialakult, erőteljes kifejlődésében megszilárdult tudománynak” tekinthető, amelynek vannak, „mégpedig szép számmal, mindenféle életviszonyok közt beigazolást nyert, általánosan elismert igazságai”.⁷³

Elmélettörténeti fő műve⁷⁴ utolsó fejezetében Surányi-Unger mérleget készít a közgazdaságtan korabeli állapotáról, „szubjektív” értékeket állapít meg, és következtetéseket von le a közgazdaságtan jövőbeli fejlődésére vonatkozóan. Maga is vallja, hogy ennek során a művében következetesen alkalmazott módszertől eltérően járt el, mondhatnánk azt is, hogy lényegében „elméletkritikai” álláspontra helyezkedett.

Megítélése szerint a 20. század első negyedében a román és az angol nyelvterületen az amerikai institucionalizmus megerősödésén kívül nincs jelentős elméleti újítás, az újonnan megjelenő művek szerzői lényegében továbbra is az 1870-es évek nagy elméletújítói által kijelölt úton haladnak, azaz tulajdonképpen folytatják a lausanne-i és a cambridge-i hagyományt. Ezzel szemben a német nyelvterület közgazdaságtanában nem alakult ki egységes fejlődési irány. A gazdaságelmélet már az első világháború kitörésekor „az átalakulás állapotának válaszútján tévovázott”, azaz elméleti válságba került. Ezt a történeti iskola végleges háttérbe szorulása által keletkezett űr okozta, és hozzájárult az is, hogy ennek betöltésére a legesélyesebb

⁷¹ Uo.

⁷² Uo. 652. o.

⁷³ Navratil [1917/2007] 168. o. (A tanulmányra a Navratil [2007] kötet alapján hivatkozunk.) Navratil több művében is amellet érvelt, hogy a közgazdaságtan „rég” igazságai” főleg a klasszikus tanításokban lelhetők fel.

⁷⁴ A tantörténeti könyv bizonyos részeit, illetve legfontosabb konklúziójával összefüggő elemzéseit Surányi-Unger közzétette magyar nyelvű publikációban is (Surányi-Unger [1926b] és (Surányi-Unger [1927c]). Szövegazonosság esetén a hivatkozások elsősorban e magyar nyelvű cikkekre utalnak.

az osztrák iskola lehetett volna, de megítélése szerint erre a szerepre ez az iskola teljesen alkalmatlan volt.⁷⁵

Az osztrák iskolára Surányi-Unger szerint a hanyatlás időszaka vár. Ennek alapvető okát nem önmagában a határhaszon-elméletben látta, vagy ennek esetlegesen elhibázott voltában. Sokkal nagyobb szerepet játszik ebben az osztrák iskola szerinte elhibázott módszertana, pontosabban az, hogy ez az iskola „ebben az egyetlen elméletben keresi a közgazdaságtan minden problémájának kulcsát”, szemben a lausanne-i és a cambridge-i iskolával, ahol megítélése szerint csak alárendelt szerepe van a határhaszon-elméletnek.⁷⁶

Az osztrák iskola bukására vonatkozó előrejelzését Surányi-Unger két további érv alapján is alátámaszthatónak tartja.

Surányi-Unger szerint egy közgazdasági elméletnek az is alapvető feladata, hogy megfelelő alapot nyújtson a gazdaságpolitika számára. Erre az osztrák iskola soha nem vállalkozott, és nem is volt rá alkalmas, mert túl szűkre szabta a vizsgálata tárgykörét.

Ebben a vonatkozásban sem marad el Heller éles kritikája, aki a neoklasszikus hagyomány szerint elkülönítendőnek tekinti a gazdaságpolitika kérdéskörét az elméleti közgazdaságtantól, és ezen az alapon elutasítja Surányi-Unger álláspontját. Mint írja, a

„... tiszta ökonómia maga sohasem lesz képes gazdaságbölcseleti alapot szolgáltatni, mert ez határain kívül eső feladat. A gazdaság belső törvényeiből csak a gazdasági lefolyás mikéntje szűrhető le; a gazdasági politika szélesebb bölcseleti alapot, az ember egész lényének távlatába állítást követel. Ez már nem a tiszta ökonómia, hanem a gazdaságbölcselet feladata. Ha ezt egyszer megértettük, akkor nem történhetik az, hogy egy ökonómiai elméletet elvetünk azért, mert szociálpolitikai vagy egyéb gazdaságbölcseleti kiindulási pontokat nem nyújt.”⁷⁷

Surányi-Ungernek az osztrák iskola bukása mellett szóló másik érve a tudomány nemzeti sajátosságairól vallott nézetével függ össze, amivel – ahogy Heller fogalmaz – egyúttal kifejezésre juttatja a „Spann-féle iránynak való

⁷⁵ Surányi-Unger itt arra is utal, hogy ezekben az években hunytak el a német tudomány vezető nagy egyéniségei, még a háború alatt Böhm-Bawerk és Schmoller, néhány évvel később Max Weber és Menger, majd Wieser. Ugyanekkor vesztette el a lausanne-i és cambridge-i iskola is a nagyjait, de míg az ő helyüket „hű utódok” vették át, addig a német elődök öröksége inkább megosztotta és egymás ellen fordította a fiatalabb generáció képviselőit (Surányi-Unger [1927c] 188. o.). (E cikk hivatkozott szövegrészei tartalmilag azonosak a tantörténeti mű utolsó fejezetében leírtakkal – lásd előző lábjegyzet.)

⁷⁶ Uo. 190. o. Surányi-Unger egyébként bírálja a lausanne-i iskola túlságosan absztrakt és matematikai irányultságát, és dicséri a cambridge-iek realiztikusabb felfogását, miközben elveti mindkettő individualista szemléletét.

⁷⁷ Heller [1927] 651. o.

rokonszenvezését” is.⁷⁸ Surányi-Unger ugyanis arról ír, hogy a határhaszon-elmélet a „kevert lakosságú Bécs tudományos életében még csak valahogyan gyökeret verhetett”, de a befogadását Németországban leginkább az akadályozza, hogy „a határhaszon elméletének szelleme nem felel meg a német elme általános beállításának.”⁷⁹ A határhaszonelmélet kezdetektől fennálló problémája Surányi-Unger szerint az, hogy

„... oly kulturális környezetben született meg és nőtt fel, amelynek vezető eszméi a határhaszon szellemével éles ellentétben állanak. [...] A német elme szintetikus, azután egészen a miszticizmus határáig menően idealisztikus gondolkodású, felfogása univerzalisztikus és történeti, a határhaszon elmélete pedig ezzel szemben mindenekelőtt analitikus beállítású, azután hedonizmusánál fogva erősen hajlik a materialisztikus szempont felé, szelleme józan és számító, individualisztikus és ahisztorikus..”⁸⁰

Surányi-Unger Spann melletti szimpátiáját jelzi, hogy míg a *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című műve I. kötetét Heller Farkasnak ajánlotta, a II. kötetet már az univerzalizmus szellemi vezetőjének, Othmar Spannnek. Az egy évvel később megjelenő elmélettörténeti fő műve⁸¹ utolsó fejezetében pedig egyértelműn és határozottan kifejezésre juttatja az univerzalizmus melletti szubjektív elköteleződését is.

UNIVERZALIZMUS – OTHMAR SPANN MINT ELMÉLETÚJÍTÓ ÉS A SPANN-FÉLE TANTÖRTÉNET

Heller tömör megfogalmazása szerint az

„univerzalizmus az a gazdaságbölcseleti irányzat, mely szemben a materialista felfogással az idealista bölcseletre támaszkodik, és a szellemi értékeket hangsúlyozva, a társadalom és a gazdasági élet organikus szemléletét keresi”.⁸²

Az univerzalizmus a német szellemi kultúrában Othmar Spann⁸³ irányítása alatt bontakozott ki, és az első világháborút követő időszakban főként

⁷⁸ Uo. 652. o.

⁷⁹ Surányi-Unger [1927c] 190. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Surányi-Unger [1927b]

⁸² Heller [1937] 463. o.

⁸³ Othmar Spann (1878–1950) osztrák társadalomtudós és közgazdász, az univerzalizmus megalapítója és vezető egyénisége, 1919-től mintegy két évtizeden keresztül a Bécsi Egyetem tanára, műveinek olvasottságát tekintve ekkor nemcsak Ausztriában, hanem Németországban is a közgazdaságtan egyik legnépszerűbb professzora. Rendkívül termékeny irodalmi

Németországban terjedt el széleskörűen, de jól ismert és részben elfogadott volt annak határain túl, így Magyarországon is.

Az univerzalizizmusról szóló első írásaiban Surányi-Unger az irányzat eszmei gyökereinek vizsgálatát állítja középpontba. Az *újabb közgazdasági elméletek bölcséleti alapjairól* című 1926-os cikkében⁸⁴ az univerzalizizmust a századforduló óta megjelent öt új elméleti irányzat⁸⁵ egyikeként elemzi, és bemutatja filozófiai gyökereit. Ennyiben itt lényegében folytatja azt a kutatást, amit a *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című művében a közgazdasági elméletek fejlődése szempontjából kiemelt jelentőségűnek tartott. Az univerzalizizmus vezetőjére összpontosít, és Spannnt elsősorban a német idealista filozófiai hagyomány folytatójaként mutatja be.

„Spann Otmár [...] először Stammler teleologikus társadalmi bölcseletére vetette tekintetét. Csakhamar azonban a német idealisztikus filozófia befolyása alá került. A német bölcseletnek a múlt évszázad vége felé történt újjáéledésével az idealisztikus gondolkozás szempontjai is megint előtérbe jutnak. [...] Tulajdonképpen újjászületni a német idealizmus ragyogó hagyományai csak olyan, részben megint metafizikai beállítottságú bölcséleti rendszer levegőjében tudtak, amilyent [...] Eucken hirdetett. A naturalizmus ellen teljes eréllyel síkra száll, és egy magasabb, az egyes alanyok felett álló szellemi világnak létezését és uralmát tanítja [...]. Ebből a gondolati körből merít Spann, amidőn megkísérli,

munkásságát jelzi, hogy művei 21 kötetet alkotnak. (Spann [1967–1974]. Spann volt az alapítója a *Ständisches Leben* című folyóiratnak, és ő indította el a *Herdfamme* kiadványsorozatot, amelyben részben eredeti nyelven, részben német fordításban az idealista bölcsélet és a romantikus közgazdaságtan régebbi és korabeli alkotásait adták ki. Követőinek közösségét fogta egybe az úgynevezett *Spannkreis*, amely két csoportosulásból állt, egyikbe Spann tudományos nézeteinek (univerzalizizmus) követői, másikba politikai elveinek (rendi/korporatív állam) propagandistái tartoztak (Müller, [2015]) Spann egy autoriter rendi államformát tartott kívánatosnak, amelyet a fasizmus önálló formájaként képzelt el megvalósíthatónak. Elmélete igen közel állt a fasizmus gazdaságpolitikájához, maga is szimpatizált a fasizmus bizonyos formáival, a politikai vezetés bizalmát viszont nem nyerte el, Ausztria megszállását követően rövid időre bebörtönözték, ezt követően vidékre vonult. A háború után tanári állásába visszahelyezték, de a nyugdíjazásáig hátralévő időre szabadságra küldték. Spann életútját ismerteti Hild [2002c]. Spann néhány írása 2010 és 2011-ben magyarul megjelent a szegedi kiadású *Ars Natura* ökológiai, társadalmi és kulturális folyóiratban (Spann [2010], [2011]).

⁸⁴ A cikk rövidített változata a *Surányi-Unger* [1927b] 1. fejezetének (lásd a 74. lábjegyzet).

⁸⁵ A „legutóbbi korszakban (...) öt különböző irányé a döntő szó: Cassel elmélete, Liefmann tanai, az új amerikai intézményi iskola, a szociáljogi és az univerzalizisztikus gazdaságelmélet állanak ma a fejlődés előterében”. (Surányi-Unger [1926b] 736–737. o.) Surányi-Unger szerint közös törekvése az öt új elméleti irányzatnak, hogy megdöntsék a múlt század hetvenes éveitől uralomra tört határhaszon-elméletet.

hogy a német idealizmus szempontjaiban rejlő kincseket a közgazdaságtan reformjának javára is értékesítse.”⁸⁶

Spann elméleti rendszere további eszmei gyökerei között Surányi-Unger kiemeli a német romanticizmust,⁸⁷ sőt a középkori misztikus gondolkodó, Eckhart mester hatását, továbbá fontosnak tartja az ókori görög filozófia nagyjainak befolyásoló szerepét is.

Az „organisztikus és univerzalisztikus szempontokat [...] és a különösen Stammler által élesen kidolgozott teleológiai felfogást Spann újabban a német romantikus kor bölcséletével szövi egybe.”⁸⁸

Spann szerint nem igaz, hogy „a rész korábban léteznék az egésznél”, emiatt azonban hamisnak bizonyulnak azok az irányzatok, amelyek az előbbiből indulnak ki, és összeomlanak az atomisztikus és mechanisztikus teóriák, az individualista elméletek, a kapitalizmus és szocializmus gondolati rendszereivel együtt. Ezekkel szemben Spann

„legelső és legfontosabb ontológiai kategóriájaként az egész fogalmát emeli ki, és benne látja minden irányú metafizikai és társadalmi vizsgálódásnak egyedül helyes kiindulópontját”.⁸⁹

Surányi-Unger szerint a 20. század első negyedében a német közgazdaságtanban uralkodó bizonytalanságból Spann találta meg a helyes kivezető utat. Az eszmei tényezők fontosságát hangsúlyozva Spann rendszeréről megállapítja: azért számíthatott a legnagyobb eséllyel arra, hogy széles körű befogadást érhet el, mert

„...mindenekelőtt azoknak a fényes hagyományoknak a szempontjait építi tovább, amelyekben a *német kultúra sajátosságai* a történelem folyamán testet öltöttek: elmélete ehhez képest mindig az *egésznek* megragadására irányul, tehát *univerzalisztikus*, azonfelül pedig *idealisztikus*, *teleologikus* és *romantikus*”⁹⁰

Surányi-Unger emellett azt is kiemeli, hogy ezen eszmék befogadásához sajátos történelmi és társadalmi körülmények is hozzájárultak, mint írja

⁸⁶ Surányi-Unger [1926b] 755. o. Rudolf Stammler (1856–1938) a 19. század utolsó éveiben létrejött német társadalomjogi iskola egyik vezetője. Rudolf Christoph Eucken (1846–1926) német idealista filozófus, irodalmi Nobel-díjas, az ordoliberalizmus atyjának tekintett közgazdász, Walter Eucken (1891–1950) édesapja.

⁸⁷ A romantikus iskolához fűződő kapcsolata miatt, neoromantikus iskolaként is emlegették a Spann által alapított új elméleti irányzatot.

⁸⁸ Surányi-Unger [1926b] 757. o.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Surányi-Unger [1927c] 192. o.

„...a háború utáni idők gondolatvilága bizonyos irányban ennek az áramlatnak megerősödését is elősegíti. Spann mélyenszántó, univerzalisztikus társadalmi bölcselete tehát, úgy látszik, kultúrtörténeti szempontból is feltétlen, létjogosultsággal bír.”⁹¹

Az univerzalizmus korabeli térnyerését és jövőbeli szerepét⁹² egészen másképp ítélte meg Navratil, aki elsősorban a gazdasági körülményekkel látta megmagyarázhatónak az univerzalizmus – szerinte csak átmenetinek tekinthető – népszerűségét.

„Van gazdasági alapja az erősen előtérbe nyomuló eszmei mögött az univerzalizmusnak is. Az eszmét ugyanis, mely a romanticizmus alapgondolatával közös, nagymértékben gazdasági tényező keltette életre. A Müller Ádám korabeli és a mai németiség gazdasági helyzete között viszonylagosan sok a rokon vonás. [...] Amint azonban a gazdasági és politikai viszonyok száz év előtti javulásával megszűnt Müller Ádám hatása, úgy, azt hiszem, ez leszen, a németiség várható gazdasági fellendülésével kapcsolatban, a Spann Othmár fellegekben járó tanításainak sorsa is.”⁹³

Navratil felfogásától az univerzalizmus eszméi egyébként igen távol álltak, „igen kétes értékű újításnak” tekintette Spann univerzalizmusát.⁹⁴

Spann hatása és az univerzalizmus népszerűsége azonban tartósan fennmaradt, Heller 1928-ban úgy fogalmaz, hogy

„...felfogása nem áll elszigetelten, mert Spann lelkes egyénisége egy új bécsi iskolát teremtett, melynek hívei ezúttal nemcsak Ausztriában, hanem messze a német birodalomban is lelkesednek mesterükért.”⁹⁵

A magyar szakmai közvéleményt elsőként egyébként éppen Heller Farkas tájékoztatta az univerzalizmus eszméiről, amikor 1923-ban *Új elméleti közgazdaságtan* címmel könyvismertetést⁹⁶ közölt Othmar Spann *Fundament*

⁹¹ Uo.

⁹² Az éppen ekkor, ösztöndíjjal az Egyesült Államokban tartózkodó Oscar Morgenstern a *The American Economic Review*-ban kritikus hangvételű recenziót (*Morgenstern* [1927]) írt Surányi-Unger tantörténeti fő művéről. E könyvnek a gazdaságelmélet jövőjéről szóló utolsó fejezetét olyan mértékben szubjektív és nemzeti előítéleteken alapulónak minősítette, hogy azt bírálatra érdemesnek sem tartotta. Ugyanakkor az amerikai olvasók számára fontosnak tartotta megjegyezni azt, hogy sok német és osztrák közgazdász bizonyára nem osztaná Surányi-Unger azon véleményét, amely szerint nagy jelentőséget kell tulajdonítani Németországban és Ausztriában a neoromantikus iskola jövőbeli kilátásainak.

⁹³ *Navratil* [1927/2007] 203. o.

⁹⁴ Élesen bírálta Navratil e megjegyzését a „neoromantikus” irányzattal és Spann nézeteivel szimpatizáló Karg Norbert, aki egyébként Hellernek is felrója, hogy „nagy fenntartással fogadja” az univerzalizmust (*Karg* [1928]).

⁹⁵ *Heller* [1928] 61. o.

⁹⁶ Heller könyvismertetése német nyelven is megjelent a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 1924-es számában, ami egyébként a német irodalomban is az elsőek között nyújtotta Spann elméleti rendszerének tudományos igényességű bírálatát (*Heller*, [1924]).

der Volkswirtschaftslehre című, népszerű művéről.⁹⁷ Heller ebben az írásában főképpen Spann valódi elméletújítói munkáját méltatja, rámutatva arra, hogy Amonn, Schumpeter, Liefmann és Max Weber korábbi törekvéseihez hasonlóan Spann a közgazdaságtannal való elégedetlenségre próbált megoldást találni. Elismerően megállapítja, hogy

„Spann munkája eredetiségben és önállóságban, valamint tudományos mélységben elődeit felülmúlja.”⁹⁸

Ez a főlény Heller szerint abból következik, hogy Spann rendszere a közgazdaságtan legalapvetőbb fogalmának, a gazdálkodásnak az újraértelmezéséből indul ki, új fogalmakat vezet be, és a korabeli közgazdasági rendszerektől teljesen eltérő elméleti rendszert épít fel. Spann szerint ugyanis a közgazdaságtan teljesen elhibázott módon csak a piaci folyamatokra és ezzel összefüggésben az érték- és árelméletre összpontosít. Ez utóbbi kritikát Heller jogosnak tartja, de a kumulatív tudományfejlődés elve alapján azt már kifogásolja, hogy emiatt Spann felborítja a közgazdaságtan egész addigi rendszerét.

Heller szerint Spann ezen művének tulajdonképpeni lényege

„a gazdasági életnek mint teleologikus egységnek felfogása”, [amely valóban] „új, eddig legalább is nem eléggé öntudatosan tanulmányozott szempontját nyitja meg a közgazdasági vizsgálódásnak”.⁹⁹

Ugyanakkor Heller vitatja, hogy Spann a teleológiai nézőpontot az egyetlen valódi gazdasági nézőpontként kezeli, amely képes figyelembe venni a gazdasági élet „szerves voltát”. Az oksági összefüggések létét Spann csak a természetben ismeri el, emiatt szerinte az okszerűség kutatásának nincs is helye a közgazdaságtanban, az ilyen kutatás a közgazdaságtant „eltermészettudományosítaná”. „Ebben nagy tévedést látok”, állapítja meg erről Heller, aki szerint a természettudományok és a társadalomtudományok módszertana között nem indokolt az ilyen megkülönböztetés. Ekkor még „megértő” kritikájában Heller végül úgy foglal állást, hogy Spann fontos és új szempontokra hívja fel a figyelmet, és „inkább csak abban hibázik”, hogy ezeket „kizárólagosaknak tekinti, holott más szemponttal összeférnek”¹⁰⁰. A későbbi években Spann-nak és követőinek további munkásságát látva, Heller sokkal kritikusabban lépett fel e nézetekkel szemben. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy az 1943-ban megjelenő elmélettörténeti fő művében továbbra is elismerte azt, hogy ezen

⁹⁷ Spann [1918].

⁹⁸ Heller [1923] 850. o.

⁹⁹ Uo. 852–853. o.

¹⁰⁰ Uo. 853. o.

korai művében Spann „sok szempontból eredeti és figyelmet érdemlő módon vázolta a közgazdaság alapösszefüggéseit”.¹⁰¹

Surányi-Unger és Heller eltérő álláspontja az univerzalizmusról számos további területen is megmutatkozott. Spann legnépszerűbb, *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*¹⁰² című, lényegében elmélettörténeti jellegű művének 1926-os, jelentősen átdolgozott kiadásáról mindketten ismertetést közöltek német szakfolyóiratokban.¹⁰³ Heller a *Közgazdasági Szemlében* is elhelyezett egy recenziót¹⁰⁴ Spann e művéről, sőt szakcikkében¹⁰⁵ szintén elemezte azt. Surányi-Ungernél és Hellernél a hangsúlyosan tárgyalt kérdések igen különbözők. Míg Surányi-Unger az új irányzattal mintegy azonosulva, kiemeli Spann művének szerinte fontos vonásait, addig Heller kritikai közelítésmódja már egyértelműen arra utal, hogy alapvetően elhibázottnak tekinti mindazokat a korrekciókat, amelyeket rendszere teljes kidolgozása érdekében az évek során Spann végrehajtott.

Surányi-Unger szerint¹⁰⁶ a *Haupttheorien* új kiadásában nagy áttörés mutatkozik abból következően, hogy Spann ekkorra már teljesen szakított a határhaszon-elmélettel. Mint írja, Spann 1925 óta teljesen megváltoztatta a határhaszon-elmélethez való korábbi viszonyát, ettől kezdve élesen támadta, és teljesen elvetette ezt az elméletet. Surányi-Unger szerint lényegében ez teremtette meg számára a valódi elméletújítás lehetőségét, ezzel nyílt meg az út ahhoz, hogy új elméleti kiindulópontból építhesse fel a közgazdaságtan egész rendszerét, és ennek összefüggésében új értelmezést adhasson a szociál- és gazdaságpolitikai elveknek is. Surányi-Unger ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy Spann könyvének népszerűségéhez bizonyára hozzájárult az is, hogy a – főleg német – egyetemi ifjúság tulajdonképpen ebből ismerhette meg a határhaszon-elméletet, amely a német egyetemeken sokáig nem is volt igazán közismert éppen a történeti iskola túlsúlya miatt.

Heller a *Haupttheorient* alapvetően elmélettörténeti műként interpretálta és értékelte. Véleménye szerint Spann eredeti szándéka az volt, hogy a történeti

¹⁰¹ Heller [1943/2001] 43. o.

¹⁰² Spann [1911]. E mű 1911 és 1936 között 24 kiadásban és százezret meghaladó példányban jelent meg. Nemzetközi ismertségét jelzi, hogy 19. kiadása angolul *Types of Economic Theory* címmel 1929-től kezdve többször is megjelent, e kötet reprintje 2013-ban újra napvilágot látott. A könyvet az 1930-as években olasz, spanyol, svéd, japán és kínai nyelvre is lefordították.

¹⁰³ Surányi-Unger [1927d] és Heller [1928b].

¹⁰⁴ Heller [1928a].

¹⁰⁵ Heller [1926/2006].

¹⁰⁶ Surányi-Unger [1927d].

közelítéssel a közgazdaságtanba vezesse be olvasóit.¹⁰⁷ Spann mégsem a közgazdaságtan fejlődéstörténetén halad végig, hanem

„az egyes közgazdasági iskolák mindegyikénél az iskola egész hátterének megrajzolása mellett egy-egy főkérdést ragad ki, melynek azután beható elemzését és bírálatát nyújtja”.¹⁰⁸

Heller szerint Spannak ezzel az eljárással sikerült sajátosan egyesítenie a „történeti és az analitikus módszert”,¹⁰⁹ ráadásul épp ez a „szerencsésen megválasztott módszer” teszi művét érdekfeszítővé, és egyúttal rendkívül népszerűvé. Úgy véli, hogy Spann könyve már az első kiadás óta

„nemcsak bevezetés, hanem támadóirat is a klasszikus felfogás individualizmusa ellen, és egyúttal védőirata a német idealizmusnak és organikus felfogásnak. Ez ellentmondásnak látszik, mert olyan munka, amely történeti alapon kívánja bevezetni az olvasót a közgazdaságtan fejlődésébe, kevésbé alkalmas arra, hogy egyúttal vád- és védőirat is legyen bizonyos irány ellen és egy másik mellett”.¹¹⁰

Heller úgy látja, hogy Spann számára ez mégsem okozott problémát. Bár tárgyilagosan igyekszik bemutatni az egyes iskolákat, és feltárni azok hibáit, de a „könyvnek úgyszólván minden lapján kiérezhető, hogy a közgazdaságot organikus és teleologikusan kell felfogni és mindenhol a szerves kapcsolatokat kell keresni.”¹¹¹

Ezzel a módszerrel Heller szerint Spannak egy nem titkolt szándéka is megvalósult. Lényegében egyoldalúnak és jelentéktelennek sikerült feltüntetnie a közgazdaságtan történetének azon jelentős iskoláit, amelyek nem követik az előbbi módszertant, miközben a német közgazdaságtan hagyományában felnagyította azon elődök szerepét, akiknél többé-kevésbé valóban megtalálhatók voltak az ilyen törekvések. Szerinte e mű népszerűségéhez így az szintén hozzájárult, hogy mindezzel a német öntudatot is táplálta.

„...míg régen a németek maguk is azt gondolták, hogy egészen a történeti iskola fellépéséig talán Thümentől és Hermanntól eltekintve eredeti közgazdájuk nem volt, Spann óta általános a felfogás, hogy Adam Müller, Franz Baader és

¹⁰⁷ Itt érdemes idézni *Spann* [1911] bevezető megállapításait: „Az a tudomány, amelyik olyan sok irányzatra bomlik, mint a közgazdaságtan, mindenekelőtt történeti tárgyalást igényel”, alapvető elemzési szempontja pedig a relativizmus. (Az idézet forrása az 1932. kiadás, 1. o.)

¹⁰⁸ Heller [1928a] 59. o.

¹⁰⁹ Ez utóbbit nevezte Surányi-Unger „elméletkritikai” irányú történetírásnak. Spann e művét (*Spann* [1911]) ugyanakkor Surányi-Unger nem sorolta az „elméletkritikai” közelítést alkalmazó művek közé, sőt nem is tekintette önálló tantörténetnek, hanem inkább bevezető szintű közgazdaságtannak (lásd a 30. lábjegyzet.)

¹¹⁰ Heller [1928a] 60. o.

¹¹¹ Uo.

List Frigyes mint önálló szellemű kutatók, midőn a Smith-féle és még inkább a Ricardo-féle iránnyal szembe helyezkedtek, egyúttal a közgazdaságtan fejlődése szempontjából is nagy jelentőségű gondolatokat termeltek ki.”¹¹²

A Spann művében áttekintett közgazdasági témákat illetően Heller egy további sajátos módszertani eljárásra is felhívja a figyelmet. A „bölcselet, a társadalomtan és a közgazdaságtan határterületei” felé vonzódo Spann művében „a módszer és a bölcseleti háttér kérdésein van a súly”, emellett – állapítja meg igen kritikusan Heller – részletesebb elemzését csak olyan további kérdéseknek nyújtja, amelyeket saját közgazdasági rendszere szempontjából alapvetőnek tart, miközben szinte csak érintőlegesen foglalkozik a közgazdaságtan legtöbb szakkérdésével.

Az osztrák iskolát követő Heller szintén nagy figyelmet fordít Spann határhaszon-elmélet elleni támadására is, e témát a *Támadások a közgazdaságtan néhány alaptétele ellen* című tanulmánya¹¹³ már 1926-ban önállóan tárgyalta. Ebben Heller bemutatja azt is, hogy Spann ez irányú fellépése nem volt egyedülálló, hanem beleilleszkedett a szubjektív értékelmélet megoldatlan problémáit és túlhajtásait előtérbe állító, többoldalról kezdeményezett értékelméleti kritikák sorába. Heller rámutat arra is, hogy miért tekinti elhibázottnak e korabeli, főként német kritikákat, különösképpen azokat az érveket, amelyek alapján az „univerzalizmus nagy harcosa”, Spann teljesen elveti a Gossen-törvényeket.¹¹⁴ Amellett érvel, hogy ezek a gazdasági élet magyarázatának „fontos elemei” és a „közgazdasági elmélet nélkülözhetetlen részei”.¹¹⁵

Bár szisztematikus kritikát Spann nézeteiről Navratil Ákos nem írt, mégis a korabeli magyar szakirodalomban a legélesebben ő utasította el az univerzalizmust. *Közgazdaságtan* című fő műve első kötetében arról ír, hogy saját rendszerének Spann rendszerével a „legkevesebb az érintkezési pontja. Ami benne értékes, inkább filozófia, mint közgazdaságtan”.¹¹⁶

Ha lennének kételyeink afelől, hogy Surányi-Unger korai gazdaságfilozófiai és elmélettörténeti munkássága valóban épít-e Spann tanaira, Kislégyi Nagy egyik első Spannal foglalkozó írása¹¹⁷ segít ezeket eloszlatni. Amit

¹¹² Uo. 59. o.

¹¹³ Heller [1926].

¹¹⁴ E tanulmányban Heller „védelmébe vette az értékelméletet, rámutatva arra, hogy a kritikák, különösképpen O. Spann kísérlete a Gossen-törvények elvetésére, az ésszerű gazdálkodás alapelvét is kirekesztené a közgazdaságtanból.” (*Madarász* [2006] 11. o.)

¹¹⁵ Heller [1926]) 264. o.

¹¹⁶ Navratil [1933/1944] 64. o.

¹¹⁷ Kislégyi Nagy Dénesnek az univerzalizmust érintő témában 1931 és 1938 között 11 cikke és számos könyvismertetése jelent meg a *Közgazdasági Szemlében*, és részben ezekre támaszkodva adta ki az *Univerzalizmus* című művét (Kislégyi Nagy [1938]). E könyv megjelenését

Surányi-Ungerről elmondott egy korábbi cikkében¹¹⁸, azt – Spannra vonatkozó tartalommal – szinte teljes egészében megismételte.

„Spann szerint a közgazdaságtan szellemtudomány, természetes tehát, hogy a különböző korszakokban módszerét illetően a többi szellemtudomány állapotától függ. A szellemtudományokban pedig mindig a kor lelki irányzata, világnézete jut kifejezésre. Az is, hogy egy nép miképpen gazdálkodik, végeredményben kultúrájában, életfelfogásának forrásában gyökerezik. Ezért a közgazdaságtannak is, mint szellemi tudománynak hátterét a filozófiában kell keresnünk.”¹¹⁹

A cikkben persze nincs utalás arra, hogy egy Kislégi Nagy által jól ismert magyar közgazdász átvette Spanntól ezt a szemléletet tudományos normái kialakításában.

KÖZGAZDASÁGTAN ÉS GAZDASÁGPOLITIKA

Már az első világháború alatt korábban soha nem tapasztalt mértékű volt az állami beavatkozás, és ezt követően tartósan is jellemzővé vált az új gazdasági berendezkedés kialakítására törekvő néhány országban. Sok más tényezővel együtt, mindez a közgazdaságtan állami beavatkozással kapcsolatos elveinek újragondolását igényelte, amit aztán a nagy világgazdasági válság kitörése még sürgetőbbé tett.

Surányi-Ungert a gazdaságfilozófiai és elmélettörténeti művei megírásával egy időben, már az 1920-as években is foglalkoztatta a közgazdasági elmélet és a gazdaságpolitika kapcsolatának kérdésköre, *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései* című művében¹²⁰ igyekezett tisztázni az erre vonatkozó, főképpen módszertani alapelveket. Konceptiójának egyik legfontosabb eleme, hogy a gazdaságelmélet és a gazdaságpolitika a gazdaságtudomány egyetlen egységes rendszerébe tartozik. Ennek gazdaságelméleti része szerinte kauzális összefüggésekre támaszkodik és explikatív jellegű, ezzel szemben a gazdaságpolitikai rész teleologikus megismerésre épít és normatív jellegű. Ugyanakkor megkülönböztette a gyakorlati gazdaságpolitikát az – elméleti közgazdász illetékességi körébe tartozó – tudományos vagy elméleti jellegű

vegyes reakciók kísérték. Surányi-Unger pozitívan vélekedett róla, akadémiai és egyetemi körökben viszont több bírálatot is kapott, a szerző érdemeit ugyanakkor Chorin-díjjal és Weiss Fülöp-díjjal ismerték el. Kislégi Nagy univerzalizmusról szóló írásait elemzi Hild [2002b], [2002c] és Harmat–Hild [2004].

¹¹⁸ [Kislégi] Nagy [1926].

¹¹⁹ Kislégi Nagy [1931] 814. o.

¹²⁰ Surányi-Unger [1927a].

gazdaságpolitikától. Ez utóbbi mint normatív tudomány a cél- és eszközrendszerek általános érvényű tételeiről szól, és ennyiben az elméleti közgazdaságtan része, míg a régi értelemben vett „techné” vagy „ars” módján művelt gyakorlati gazdaságpolitika a gazdaságpolitikusokra tartozik.

Ezzel összefüggésben állítja előtérbe a célkitűzés kérdéskörét.¹²¹ Surányi-Unger álláspontját alapvetően befolyásolták az értékítéletek és a célkitűzés problémájáról folytatott 20. század elejei német viták tanulságai. E témát tárgyaló tanulmányai¹²² egyfajta elégedetlenséget tükröznek. Arról ír, hogy a gyakorlati gazdaságpolitika „sűrű botlásai” és Schumpeter „katedráról szerteszórt szkepticizmusa” ellenére is az a meggyőződése, hogy Max Weber a „közgazdasági értékítéletek bírálataiban hamis útra tévedt”. Szerinte ugyanúgy tévedtek azok is, akik az ellenkező irányban vetették el a sulykot, például a német etikai iskola képviselői, azt állítva, hogy gazdaságos csak az lehet, ami egyúttal az etika követelményeinek is megfelel. Surányi-Unger e két felfogás közötti „helyesnek látszó középút” keresésében és elméleti megalapozásában látta a megoldást.

Surányi-Unger felfogásának lényeges része az is, hogy megkülönböztette a szűkebb értelemben vett gazdasági, azaz autonóm és a főként gazdaságon kívüli, heteronóm vagy idegen eredetű gazdaságpolitikai célkitűzéseket. Az általános érvényességű autonóm célok szerint jó kijelölhetők a klasszikus és neoklasszikus elméletből kiindulva. Autonóm gazdaságpolitikai célok vezethetők le például a „termelékenység és az egyensúlyi eszményből”, ily módon a kitűzött célok között megjelenhet az általános termelékenység növelése vagy a gazdasági válságok kialakulásának elhárítása. A gazdaságpolitikának azonban tekintetbe kell vennie az állam elsődleges tevékenységét is, és ebből következően gazdaságon kívüli, heteronóm vagy idegen eredetű célkitűzésekkel is kell foglalkoznia, amelyeket az állam hatalmi, társadalom- és kultúrpolitikai elveiből kiindulva lehet meghatározni.¹²³

„...az állami tevékenység célja mindenekelőtt hatalmi cél: önmagának az államnak mint az egész népesség jólétét biztosító legfőbb szervezetnek fenntartása és hatalmában való szilárdítása. [...] az állam egy más irányú ténykedése, tevékenykedése, melynek célja a népességnek általánosan magas, egészséges színvonalra való emelése úgy testileg, mint szellemileg és erkölcsileg s ezáltal a társadalom fejlődésének oly útra való terelése, melyen leginkább közelítheti

¹²¹ A közgazdaságtan főáramába tartozó korabeli közgazdászok általában az értékmentesség híveiként léptek föl, és egyetértettek azzal, hogy „a közgazdász a célokkal mint olyanokkal nem foglalkozik”, ahogy ezt Robbins egy kis idővel később megfogalmazta (*Robbins* [1932]).

¹²² *Surányi-Unger* [1924], [1927a], [1931].

¹²³ A kérdést részletes tárgyalja *Surányi-Unger* [1924], [1927a], [1934], [1936] és [1937]. *Surányi-Unger* ezzel kapcsolatos felfogását elemzi *Bekker-Hild* [2002] 535–541. o.

meg a tökéletes társadalmi rendet. Mindezen célok elérésére a *társadalmi politika* törekszik. [...] tulajdonképpen külön harmadik irányt alkot az állami tevékenységek azon csoportja, mely a tudományoknak és művészeteknek, valamint a vallásos életnek ápolását és fejlesztését tekinti céljának s mely a *kultúrpolitika* gyűjtőnévén foglalható egybe.”¹²⁴

Surányi-Unger bemutatja azt is, hogy a heteronóm célkitűzések történelmi koronként és országokként eltérő formát ölthetnek, sőt a hatalmi, a társadalmi és a kultúrpolitikai célok összeütközésbe is kerülhetnek egymással, a célok hierarchiájára vonatkozó döntésben pedig meghatározó szerepe van annak, hogy „organisztikus vagy pedig a mechanisztikus társadalomfelfogás” felé hajlunk-e. Megállapítja azt is, hogy bár a legutóbbi évek tapasztalatai „kiáltva bizonyítják a hatalmi célok túltengését – ez azonban az általános társadalmi eszmények fordulásával megváltozhat.”¹²⁵ Ebben Surányi-Unger nem is tévedett.

Az állami beavatkozással összefüggő kérdéseket ugyanis a világgazdasági válság és a korban alkalmazott gazdaságpolitika állította újra középpontba. Ebben a kontextusban az 1930-as évek során új megvilágításba kerültek, és gyakorlati jelentőséget nyertek a gazdasági liberalizmust élesen bíráló univerzalizmus eszméi.¹²⁶ A legnagyobb érdeklődést az váltotta ki, hogy vajon alkalmazható-e, vagy sem ez az irányzat a gyakorlati gazdaságpolitika alátámasztására.

Lényegében ezekre a kérdésekre összpontosítva, az 1930-as években alakult ki az univerzalizmus iránti szélesebb szakmai érdeklődés a magyar közgazdászok körében.¹²⁷ Több kortársához hasonlóan Kislégi Nagy is összekapcsolja az univerzalizmus egyre nagyobb térhódítását a gazdasági individualizmus korabeli mély válságával. E válság fejeződik ki szerinte a gyakorlati gazdaságpolitika azon kísérleteiben és törekvéseiben, amelyekkel a „szabad verseny helyébe kötöttségeket, organizációt, testületi összefogást akarnak léptetni”,¹²⁸ ilyenek például a szakszervezetek, kartellek, kamarák és a szociálpolitikai célból létrehozott új intézmények. Spann álláspontját bemutatva arra is rávilágít,¹²⁹ hogy a közgazdaságtan korabeli válságában ugyancsak a gazdasági individualizmus válsága tükröződik.

Ami tehát az 1920-as években Surányi-Ungert még csak elméletileg foglalkoztatta, az a következő évtizedben már a gyakorlati gazdaságpolitika

¹²⁴ Surányi-Unger [1924] 255–256. o.

¹²⁵ Uo. 257. o.

¹²⁶ Keynes fő műve (Keynes [1936/1965]) és a keynesi forradalom elméleti és gazdaságpolitikai konzekvenciái a magyar közgazdászok körében ekkor kevésbé voltak ismertek.

¹²⁷ Az univerzalizmus és Spann műveinek legjelentősebb hazai népszerűsítője azonban nem Surányi-Unger Tivadar, hanem Kislégi Nagy Dénes volt (lásd a 117. lábjegyzet).

¹²⁸ Kislégi Nagy [1933] 256. o.

¹²⁹ Kislégi Nagy [1931].

megítélése szempontjából vált fontossá. A *Szabad és kötött gazdaság* című 1934-es tanulmányában¹³⁰ jól nyomon követhető, hogy Surányi-Unger a gazdaságpolitikai gyakorlatban mintegy a korábbi álláspontja helyességének igazolását vélte felfedezni. Megfigyelhetjük ebben azt is, hogy a kötött gazdaságok gazdaságpolitikájának értékelésében jól tudta hasznosítani Spann és az univerzalizmus eszméit.

A gazdasági szabadságtól az erőteljes állami beavatkozást folytató korabeli kötött gazdaságokat Surányi-Unger lényegében az autonóm és a heteronóm gazdaságpolitikai célkitűzések alapján különböztette meg. Úgy véli, hogy „a liberalizmus az autonóm gazdaságpolitikai célok világa”, a korabeli nacionalizmusra alapított kötött gazdaságok ezzel ellentétben heteronóm gazdaságpolitikai célkitűzéseket helyeznek előtérbe.¹³¹

„A heteronóm célkitűzéseken nyugvó autarkikus gazdaságpolitika egyúttal a gazdasági liberalizmusnak is szöges ellentéte. [...] Minden nagyobb mérvű gazdaságpolitikai beavatkozás, ha a gazdasági szabadsággal állítjuk szembe, kötött gazdálkodáshoz vezet. Tervszerű elgondolások nélkül a kötött gazdaság meg nem állhat; ezért nevezhetjük tervgazdaságnak is.”¹³²

Bár maga is úgy gondolja, hogy a „jövő haladásának általános *irányvonala*” a gazdasági szabadság felé mutat, de a korabeli gazdaságpolitika középpontjában „kényszerítő erővel” állnak a heteronóm célkitűzések.¹³³ A kötött gazdálkodás folytatását igazolja szerinte

„az a szoros kapcsolat, mely jelenleg és nálunk a kulturális, valamint a szociális nacionalizmus között egyrészt, és a hatalmi, valamint a gazdasági nacionalizmus között másrészt fennáll”.¹³⁴

Emiatt egyenesen elhibázott, sőt káros lenne, ha a gazdasági liberalizmusból kiindulva gazdaságpolitikai irányváltást követelnénk.

Surányi-Unger úgy véli, hogy a magyar gazdaságpolitika kényszerpályáját további két konkrét körülmény is alátámasztja. Egy kis országnak a nagy és vezető országok gazdaságpolitikájához „tanácsos” igazodni, amelyekben „túlnyomórészt” ugyancsak heteronóm célokat helyeznek előtérbe. Ebből következően „nemzeti érdekeink” súlyos veszélybe kerülnének, ha „védekezésül” nem ugyanezt tennénk, és „átmenetileg nem alkalmaznánk a kötött

¹³⁰ Surányi-Unger [1934].

¹³¹ Uo. 438. o.

¹³² Uo. 439–440. o.

¹³³ Uo. 440–441. o.

¹³⁴ Uo.

gazdálkodás megfelelő eszközeit.”¹³⁵ Emellett a felelősségteljes gyakorlati és elméleti közgazdásznak szerinte azzal is számolnia kell, hogy a közeljövő kötött világgazdasági rendjében „hatalmi politikai vonatkozásban” nekünk „különös magyar célkitűzéseink vannak”.

„Kétségtelen, hogy ebben az összefogásban az egyes nemzeteknek legalább részben oly súlyú szerep fog jutni, amennyire egészséges nemzetgazdasági egészként tudnak majd fellépni a mérvadó nemzetközi egyezkedéseknél.”¹³⁶

Surányi-Unger úgy vélte, hogy a gazdaságpolitika autonóm és heteronóm célkitűzéseinek szétválasztásával megtalálta a megoldást arra, a korban gyakran hangoztatott problémára, amely szerint ellentét van a gazdasági szabadság eszméire támaszkodó közgazdasági elmélet és az erőteljes állami beavatkozásra épülő gazdaságpolitikai gyakorlat között. Szerinte ugyanis nemcsak helytelen, hanem az elmélet tekintélye szempontjából „kártékony” is azt hangoztatni, hogy más az elmélet, és más a gyakorlat. Igen ellentmondásos módon úgy látja, hogy az állami beavatkozás kérdésében az elmélet és a gyakorlat közötti összhang újbóli megteremtése elérhető lenne a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan tételeinek a teleologikus nézőponttal való továbbfejlesztése révén.¹³⁷ Ennek ára az lenne, hogy a „gazdasági élet társadalmi vonatkozásainak” bekapcsolása érdekében le kellene mondani az önálló tudományként művelt közgazdaságtanról, ami „a modern közgazdaságtannak egyik legnagyobb büszkesége”. Szerinte csak a teljes önállóságot feladva és a különböző társadalmi tudományok „integrációjának” eredményeképpen tudna a közgazdaságtan tovább haladni és egyúttal a kor követelményeinek is megfelelni.¹³⁸

„Nem szabad tehát visszariadnunk attól a ténytől, hogy problémáink, amelyeket még a tágabb értelemben vett gazdaságpolitikához sorolunk, egyes tekintetekben más társadalmi tudományok területére is átnyúlnak.”¹³⁹

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo. 443. o.

¹³⁷ A neoklasszikus közgazdaságtan normáit követő korabeli közgazdászok viszont általában teljesen elutasították az állami beavatkozást. Az osztrák iskolát követő Heller, ezzel némileg szembe fordulva, az elméleti és az alkalmazott közgazdaságtan megkülönböztetésével próbálta feloldani az ellentétet, az utóbbiban adva helyet az állami beavatkozás elveinek. Egészen másként kezelte e problémát Keynes, aki az általános és a speciális eset megkülönböztetésével oly módon újíttotta meg az elméleti közgazdaságtan addigi rendszerét, hogy abban megtalálta az állami beavatkozás helyét és szerepét (Keynes [1936/1965]).

¹³⁸ Surányi-Unger [1934] 434. o.

¹³⁹ Uo.

Bár az elméletújításra törekvő Heller és Navratil közgazdasági rendszerének bizonyos vonásait – főleg az állami beavatkozásra vonatkozó elveiket – szintén különböző német hagyományok formálták, mindketten elutasították azokat az eszméket, amelyekre Surányi-Unger támaszkodott. Továbbá, habár mindkettőjük rendszerében fontos helyet kapott az állami beavatkozás szerepe, Surányi-Ungerrel szemben mégis bírálták a korabeli gazdaságpolitikai gyakorlatot, és ezzel egyidejűleg védelmezték az elméleti közgazdaságtant.

Navratil a beavatkozó állam egyre nagyobb térnyerésére sajátosan felépített közgazdasági rendszerével összhangban adott elméleti magyarázatot. Felfogása szerint a gazdasági jelenségekben három alkotóelem különíthető el, az „áldozatokat és élvezeteket mérlegelő” pszichológiai elem, a cselekvés technikai mozzanata és az egyének gazdasági cselekvéseit „eredeti útjukból” eltérítő jogi rendezés a velejáró hatalmi tényezővel együtt.¹⁴⁰ E megközelítésből következően ő is az elméleti közgazdaságtanhoz sorolja a gazdaságpolitikát, mégpedig a gazdasági életben érvényesülő hatalmi tényezőként. *Közgazdaságtan és gazdasági politika* című, 1934-es tanulmányában Navratil egyaránt bírálja az 1930-as évek gazdaságpolitikai gyakorlatát – beleértve a világgazdasági válság kezelésére hozott intézkedéseket – és a kortárs elméleti közgazdaságtant is. Mint írja,

„nevezzék bár az erősen beavatkozó állam gazdasági politikáját akárhogyan, nevezzék akár felvilágosodott abszolútizmusnak, akár tervgazdaságnak, akár kommunizmusnak, ez a gazdasági politika a gazdasági élet legsajátabb és legfontosabb alkotó tényezőjét, a gazdasági jelenség ökonómiai elemét öli el ebben az életben a hatalmi tényező, a jogi elem javára. Az elmélet éppen ezért kétes örömmel néz a világ gazdasági életének közhatalmilag irányított, tervgazdasági fejlődése felé.”¹⁴¹

A közgazdaságtan súlyos hibája viszont az, hogy túlságosan „olcsón méri magát”, sok az „irányított” elmélet, a közgazdászok „túlságos előzékenységgel és a kelleténél mindenestre sokkal gyorsabban” szolgálgják szerinte az új gazdaságpolitikai célokat.¹⁴² *Közgazdaságtan* című fő műve első kötetében az organikus társadalomfelfogás korabeli képviselőit bírálva, egyenesen azzal vádolja az univerzalizmust, hogy – az egyének helyett a társadalomból mint egészből kiinduló – Spann rendszerében „több a politikai cél, mint a gazdasági élet helyes megértése”.¹⁴³

¹⁴⁰ Navratil [1934/2007]) 250–251. o. (E tanulmányra a Navratil [2007] kötet alapján hivatkozunk.)

¹⁴¹ Uo. 257. o.

¹⁴² Uo. 246. o.

¹⁴³ Navratil [1933/1944] 2. o.

„Navratil Ákos az, aki a legkevésbé tud megbarátkozni azokkal az új irányokkal, melyek az egyént közgazdasági vonatkozásban többé-kevésbé háttérbe szorítanék, és a gazdasági életnek megkötésétől, súlypontjának hatósági vagy testületi működésre helyezésétől várják a közgazdaság megújulását és egészségesebb mederbe terelését.”¹⁴⁴

Ezek a megállapítások jelentik Heller *A gazdasági liberalizmus elmélete és bírálata* című tanulmányának fő gondolati ívét.¹⁴⁵ Ez volt Heller egyik legfontosabb olyan publikációja, amelyben a korabeli elméleti kihívásokra reflektálva, újra „tudományos” bírálat tárgyává tette Spann nézeteit, és a korabeli gazdaságpolitikai kihívásokkal számolva – Navratilhoz hasonlóan – továbbra is védelmezni próbálta a hagyományos elméleti közgazdaságtant.

Heller realista kiindulópontja szerint „nem vonhatjuk kétségbe, hogy az államnak a közgazdasághoz való viszonya revízióra szorul”, az univerzalizmus szélsőséges vélekedését viszont elutasítja.¹⁴⁶ Az univerzalizmus „termékeny gondolatának” tekinti azt, hogy „a gazdaságnak csak addig lehet igénye szempontjai érvényesítésére, míg ezekkel az állami, a nemzeti célok keretében tud illeszkedni”,¹⁴⁷ viszont az univerzalizmus tanai „ott és annyiban veszélyessé lesznek, ahol és amennyiben a gazdaság felépítését és törvényszerű lefolyását félreismerve, helytelen és célra nem vezető módon kívánnak a közgazdaság menetébe belenyúlni.”¹⁴⁸ Az erőteljes állami beavatkozás megöli az egyéni kezdeményezést és felelősséget, ami büntetlenül nem mellőzhető, enélkül a gazdasági fejlődés könnyen gazdasági hanyatlásba fordul át, és az erőfeszítés helyét pedig könnyen az „elernyedés és mindent a köztől várás” veszi át.¹⁴⁹

Amikor a „dolgok ma világszerte nem jól mennek”, mondja Heller két év múltán a *Korunk gazdasági bajai és a közgazdasági tudomány* című mértékadó másik tanulmányában,¹⁵⁰ akkor sem adhatjuk fel azon tudományos meggyőződésünket, amely a ténymegállapítás és az értékelés szétválasztására kötelez minket.

„Éppen, ha nehézségekkel küzdünk vagy éppen új célokat tűzünk magunk elé, és új eszményeket akarunk megvalósítani, akkor kell igyekeznünk tisztán látni a valóságot, melyet magunk számára kedvezőbben akarunk alakítani.”¹⁵¹

¹⁴⁴ Heller [1935/2006] 235. o. (E tanulmányra a Heller [2006] kötet alapján hivatkozunk.)

¹⁴⁵ Heller [1935/2006]. A tanulmány egyébként a Navratil Ákos tiszteletére összeállított kötetben (Kenéz–Judik–Varga (szerk.) [1935]) jelent meg.

¹⁴⁶ Uo. 252. o.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo. 254. o.

¹⁴⁹ Uo. 253. o.

¹⁵⁰ Heller [1937/2006] (E tanulmányokra a Heller [2006] kötet alapján hivatkozunk.)

¹⁵¹ Uo. 291. o.

Amire Heller figyelmeztet, az nem más, mint a neoklasszikus közgazdász alapvető módszertani elve, a pozitív és a normatív szemlélet megkülönböztetésének fontossága. Mindennek elmulasztása kapcsán Heller igen kritikus megjegyzést tesz Spann-nak a korabeli német közgazdaságtanra gyakorolt hatásáról. Mint írja, kevés kivételtől eltekintve¹⁵² a korabeli német közgazdasági gondolkodás megújításának vezető szempontjává vált Spann azon nézete, hogy a közgazdaságnak egyetlen egy szervezeti formája „a rendi gazdaság az örök, az egyedül állandóan lehetséges megvalósulási formája, mert csak ez felel meg céljának”.¹⁵³ Ebből táplálkozik Heller szerint az a meddő próbálkozás, amelyik az állam elsőbbségének minden területen való elismerése révén kívánja az elméletet közelebb hozni az élethez. Ez a törekvés viszont a közgazdaságtanból „minden ízében világnézeti vagy politikai tudományt” akar faragni.

„Az a hiedelem [...], hogy a közgazdaságnak nincsenek [...] belső szükségszerűségei, csak tévedésekbe és oktalan kísérletekbe sodorhatja az emberiséget. Teret ad a dilettantizmusnak, mely igazi tárgyismeret nélkül mindig csak a kíváncsi keresi. [...] De a közgazdaságban mégsem üres táblával állunk szemben, melyre bármit felírhatnánk.”¹⁵⁴

E tanulmány kapcsán Madarász Aladár úgy fogalmaz, hogy Heller „1937-ben már igen borúsna láttá a tudomány kilátásait”. A korabeli új gazdasági berendezkedések nyomán ugyanis egyre nagyobb teret nyert „a minden gazdasági összefüggés és tudás viszonylagosságát hirdető közgazdasági nihilizmus”, mintha a közgazdaságnak egyáltalán nem lennének törvényei, mintha az állami gépezet megmozgatásával minden lehetséges lenne.¹⁵⁵

A gyakorlati gazdaságpolitikai tanácsadástól Surányi-Ungertől eltérően Heller és Navratil távol tartotta magát, ennek ellenére nem lehet eléggé hangsúlyozni határozott állásfoglalásaik jelentőségét a korabeli magyar elméleti közgazdaságtanra. Tudományos életművük, tiszteletre méltó egyetemi és akadémiai pályafutásuk olyan szakmai tekintéllyel ruházta fel

¹⁵² Heller az univerzalizmushoz nem csatlakozó korabeli német közgazdászok közül többek között megemlíti a történeti iskola hagyományát folytató Sombart mellett Erich Schneider és Stackelberg nevét.

¹⁵³ Uo. 285. o. Spann egyébként négy gazdasági formát különböztetett meg. A tiszta piacgazdaságot utópisztikusnak tartotta, a tiszta tervgazdaságot elvileg utópisztikusnak, de bizonyos értelemben mégis megvalósíthatónak tekintette, a szabadon irányított gazdaságot vagy más néven a mérsékelt kapitalizmust átmeneti történeti lehetőségként kezelte, a testületileg vagy rendileg megkötött gazdaságot pedig az egyedüli valóságos gazdasági formaként értelmezte.

¹⁵⁴ Uo. 288–289. o.

¹⁵⁵ Madarász [2006] 13–14. o.

őket, hogy bizonyos mértékig még a tőlük eltérő nézeteket képviselő elméleti közgazdászokra, így Surányi-Ungerre is képesek voltak hatni. Minden bizonnyal jelentős szerepük volt abban, hogy az univerzalizmus eszméi még az 1930-as években sem kerülhettek Magyarországon az elméleti közgazdaságtan középpontjába.

Az 1930-as évekbeli magyar publikációiban Surányi-Unger közvetlenül alig foglalkozott az univerzalizmussal vagy Spann nézeteivel, de közgazdasági munkásságát alapvetően mégis ez az eszmekör határozza meg. A tudományos pályafutását legközelebből ismerő egyik legismertebb tanítványa, Csikós-Nagy Béla is úgy vélekedik, hogy „Surányi-Unger közgazdasági nézetei az univerzalizmus eszmeáramlatán alapulnak”.¹⁵⁶

Fontos megjegyezni azt is, hogy a német szakmai körökben pályája eleje óta jó kapcsolatokkal rendelkező Surányi-Unger az 1930-as években közelebbi viszonyt alakított ki Spann követőinek és tanítványainak szűkebb körével, 1932-ben munkatársa volt a Spann által szerkesztett *Ständisches Leben* című, Berlinben és Bécsben megjelenő folyóiratnak, és egyedüli magyarként megtaláljuk a „Spannkreis” tagjai között.¹⁵⁷ A második világháborúig terjedő időszakban különböző német folyóiratokban közel ötven könyvismertetése jelent meg, ezek között nem csekély azoknak a száma, amelyekben Spann nézeteihez kapcsolódó szerzők műveiről ad tájékoztatást. Mindez több más német nyelvű publikációja mellett jól mutatja, hogy Surányi-Unger pályája elejétől folyamatosan jelen volt a német közgazdasági szakmai körökben.

Mindezt betetőzte a Berlini Egyetemen 1940-ben tartott hatrészes előadás-sorozata, amelynek teljes szövege megjelent a *Weltwirtschaft und Wehrwirtschaft* című könyvben.¹⁵⁸ Surányi-Unger előadásai többek között tárgyalták a szabad és a terven alapuló világ gazdaság kérdéseit, utóbbival összefüggésben a vezető ország irányító szerepét a nagytér gazdasági kapcsolatrendszerben, valamint a nemzeti szocialista, a kapitalista és a kommunista rendszerben felépült nagytér gazdaságok különbözőségeit. Az előadott témák megközelítésmódjának alapvető módszertani eszközeként Surányi-Unger az autonóm és heteronóm gazdaságpolitikai célok megkülönböztetését használta.

¹⁵⁶ Csikós-Nagy [1994] 63. o.

¹⁵⁷ Lásd: 83. lábjegyzet.

¹⁵⁸ Surányi-Unger [1942]. E kötetéről a *Közgazdasági Szemle* 1942-es számában Kislégi Nagy hosszú könyvismertetése tájékoztatta a magyar olvasókat (Kislégi-Nagy [1942]).

„Abban a tarka zűrzavarban, amely manapság a »régi« és az »új« gazdasági rendszer vagy rendszerek mérkőzése körül kavargó, egyre nehezebb eligazodnunk”,¹⁶⁰

írja Surányi-Unger 1941-ben abban az írásában, amelyben választ kívánt adni arra a kérdésre, hogy miért nem kaphatott helyet a korabeli „Németország tudományos zászlóvivőinek első sorában” egy „kiváló tudós”, a „nagy német nemzetgazdász”, Werner Sombart.¹⁶¹

A tanulmány közvetlenül Sombart halála után jelent meg, ennyiben nekrológnak is tekinthető, a jelentőségét mégis inkább az emeli ki, hogy Sombart pályafutásának tükrében Surányi-Unger jól megvilágíthatónak tartotta a korabeli „nagy gazdasági rendszerváltozás” lényegét.¹⁶²

Sombartnak a korabeli Németországhoz való viszonya helyes megítéléséhez Surányi-Unger három körülmény figyelembevételét tartja fontosnak.¹⁶³ Először is a tudományos értékítéletekkel kapcsolatos századelejei vitákban Sombart is csatlakozott „Weber szélsőséges híveinek táborához”, és ezt követően kétségsbe vonta azt, hogy az értékítéleteknek lehetne bármilyen tudományos jellege. Ezzel függ össze második tényezőként szigorú tárgyilagosságra törekvő történeti felfogása. Elméleti tételei megfogalmazásával Sombart megpróbálta áthidalni a régi és az újabb történeti iskola közötti különbségeket, kizárólagos jelleggel alkalmazta az oknyomozó történeti megismerés eszközét, és eszméinek középpontjába „a tőke társadalomgazdasági szerepének” méltatását állította.¹⁶⁴ Ehhez kapcsolódik Surányi-Unger szerint az a harmadik szempont, amely munkásságát Marxhoz kapcsolja. Sombart léptenyomon maga is hangsúlyozta, hogy mély hatást gyakoroltak rá Marx nézetei.

„Igaz ugyan, hogy Marx a tőke anyagi fogalmát domborítja ki, és hogy ehhez képest egész érvelése a történeti anyagiasság jegyében jár, míg Sombart a tőke

¹⁵⁹ Köszönettel tartozom Madarász Aladárnak, hogy felhívta a figyelmemet Surányi-Unger e kérdéssel kapcsolatos Sombart-értékelésére.

¹⁶⁰ Surányi-Unger [1941] 577. o.

¹⁶¹ Uo. 580. o.

¹⁶² Ugyanebben a cikkben Surányi-Unger egyébként arról is beszámol, hogy milyen nagy lelkesedéssel fogadták őt 1940-ben a Berlieni Egyetemen.

¹⁶³ Sombart *Der moderne Kapitalismus* című fő műve (Sombart [1902–1927]) 3. kötetének megjelenésekor Surányi-Unger egy tanulmányban fejtette ki kritikai véleményét e műről. (Surányi-Unger [1928]). Ebben többek között megjegyzi, hogy véleménye szerint Sombart műve bizonyos részeiben egészen közel került az univerzalizmus tanaihoz, miközben Sombart inkább tagadta a Spann-féle irányzattal kapcsolatos párhuzamot.

¹⁶⁴ Surányi-Unger [1941] 583. o.

mögött álló szellemi erőkre és így főleg a tőkegazdasági vállalkozók alkotására tereli a figyelmet.”¹⁶⁵

Marxhoz hasonlóan Sombart is „következetesen és egységesen zárt rendszerként”, és Surányi-Unger szerint épp ezért tévesen mutatta be a kapitalizmust, amivel „...bár javarészt akaratlanul – folytatta Marxnak az osztályellentétek elmélyítésére irányuló tevékenységét”.¹⁶⁶

E három körülmény együttesen magyarázza Surányi-Unger szerint azt, hogy Sombart elvei nem egyeztethetők össze a korabeli német közgazdaságtan ideológiai elveivel.

„A mai Németország minden erejével a hagyományos társadalomgazdasági osztályok közötti különbségek csökkentésére törekszik. Tagadja, hogy a tőkés és a munkás között mélyreható és engesztelhetetlen érdekellentéteknek kell fennállaniuk. [...] Nyilvánvaló tehát, hogy nem üdvözölhet lelkesedéssel olyan közgazdasági tudóst, aki tetemesen járult hozzá a tőkegazdasági eszmekör és a nyomában járó gazdasági osztályellentétek elmélyítéséhez.”¹⁶⁷

Surányi-Unger még arra is kitér, hogy az azelőtt nagy tekintélynek örvendő Sombart idős korában kísérletet tett arra is, hogy a korabeli német gazdasági rendszert leíró *A német szocializmus* című könyve megírásával közelebb férközhessen az új rendszer felfogásához.¹⁶⁸ Surányi-Unger szerint ez megkésett próbálkozás volt.

„Most már hiába igyekezett azt is elismerni, hogy a gazdaság korábbi uralmát újabban a politika vezérlő szerepe váltotta fel. [...] A feszültséget, amely közte és a mai német nemzeti szocializmus vezető tényezői között fennállt, lényegesen már nem tudta enyhíteni. [...] Sombart a tőkegazdasági szellemiségnek, a kapitalizmus ideológiájának bajnoka volt. A mai német nemzeti szocializmusban a népet felemelő *gyakorlatiasság*, a gazdasági realizmus vált valóra. Ez az ellentét volt az öregedő Sombart tragédiája.”¹⁶⁹

Néhány év múlva, egy másik politika fenyegető nyomását érezve, Surányi-Unger Tivadar úgy döntött, hogy tudományos munkáját külföldre távozva folytatja. Az újabb néhány év alatt kialakult „új” rendszer pedig méltatlanul véget vetett az idős Heller Farkas és Navratil Ákos akadémiai pályájának.

¹⁶⁵ Uo. 584. o.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Uo. 584–585. o.

¹⁶⁸ Sombart [1934]. Az utókorai értékelés inkább Sombartnak a nácizmus melletti elköteleződéséként értelmezi e mű megírását, ami szerepet játszik abban, hogy egész tudományos munkássága meglehetősen mellőzötté vált.

¹⁶⁹ Surányi-Unger [1941] 585. o.

- ASHLEY, WILLIAM J. [1888–1893]: *An Introduction to English Economic History and Theory*. I. és II. kötet. London.
- BEKKER ZSUZSA (szerk.) [2000]: *Gazdaságelméleti olvasmányok 1. Alapművek, alapirányzatok*. Budapest, Aula Kiadó. További kiadás: 2002.
- BEKKER ZSUZSA [2000]: Elméleteink – olvasmányaink (Bevezető gondolatok). Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2000] 13–23. o.
- BEKKER ZSUZSA (szerk.) [2001–2008]: *Magyar Közgazdasági Klasszikusok*, 1–9. kötet. Budapest, Aula Kiadó.
- BEKKER ZSUZSA (szerk.) [2002]: *Gazdaságelméleti olvasmányok. 2. Magyar közgazdasági gondolkodás*. Budapest, Aula Kiadó.
- BEKKER ZSUZSA (szerk.) [2003]: *Tantörténet és közgazdaságtudomány*. Budapest, Aula Kiadó.
- BEKKER ZSUZSA [2003]: Egy magyar „homo historicus” – Kautz *Geschichtéje*, a közgazdasági tudat emlékezetkihagyásai és az eszmetörténet-írás. Megjelent: *Bekker Zsuzsa* (szerk.) [2003] 67–100. o.
- BEKKER ZSUZSA [2004]: Kautz Gyula, az eszmetörténet-író. Hazai és külföldi recepció. (Zárótanulmány) Megjelent: *Kautz* [1860/2004] 583–610. o.
- BEKKER ZSUZSA–HILD MÁRTA [2002]: Közgazdaságtan a két világháború között. Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2002] 513–541. o.
- BLANQUI, JÉRÔME-ADOLPHE [1837]: *Histoire de l'économie politique en Europe*. Párizs, Guillaumin.
- BLAUG, MARK [1996]: *Economic Theory in Retrospect*. (5. kiadás) Cambridge, Cambridge University Press.
- BLAUG, MARK [2003]: Elmélettörténetet ne! Közgazdászok vagyunk! Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2003] 233–256. o. Fordította: Bekker Zsuzsa. Eredeti megjelenés: No History of Ideas, Please, We're Economists. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 15. 2001, No. 1. 145–164. o.
- COSSA, LUIGI [1876]: *Guida allo studio dell'economica politica*. Milano. Angol fordítás: 1880.
- CSIKÓS-NAGY BÉLA [1994]: Surányi-Unger Tivadar. Megjelent: Mátyás Antal (szerk.): *Magyar közgazdászok a két világháború között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 54–79. o.
- DÜHRING, EUGEN [1871]: *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin, Verlag von Theobald Grieben.
- GIDE, CHARLES–RIST, CHARLES [1913]: *Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*. Jéna, Verlag von Gustav Fischer. A második kiadás alapján készült fordítás. Eredeti francia kiadás: 1909.
- GOODWIN, CRAUFURD D. [2008]: History of Economic Thought. Megjelent: Durlauf, Steven N.–Blume, Lawrence E. (szerk.): *The New Palgrave Dictionary of Economics Online*. Palgrave Macmillan.

- HARMAT ZSIGMOND–HILD MÁRTA [2002]: Kiegyezéskor és századvég. Közgazdasági elmélet – intézmények – oktatás. Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2002] 328–348. o.
- HARMAT ZSIGMOND–HILD MÁRTA [2004]: Kislégi Nagy Dénes (1884–1984). Egy évszázadot átélő életút. Megjelent: Csetri Elek–Egyed Ákos–Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar közgazdasági gondolkodás múltjából*. II. kötet, Kolozsvár, RMKT, 163–187. o.
- HELLER, WOLFGANG [1921]: *Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie*. Lipcse, Quelle und Meyer. További kiadások: 1924, 1928, 1931.
- HELLER FARKAS [1923]: Új elméleti közgazdaságtan. Dr. Othmar Spann: Fundament der Volkswirtschaftslehre. Mit einem Anhang: Vom Geist der Volkswirtschaftslehre, Jéna: 1923. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. évf. 850–854. o.
- HELLER, WOLFGANG [1924]: Das Fundament der Volkswirtschaftslehre. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Vol. 67. (122.) No. 5. 577–605. o.
- HELLER FARKAS [1926/2006]: Támadások a közgazdaságtan néhány alaptétele ellen. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 253–264. o. Megjelent még: *Heller* [2006] 131–139. o.
- HELLER FARKAS [1927]: Dr. Surányi-Unger, Theo: Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts. Jéna, G. Fischer. 1927. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 648–652. o.
- HELLER FARKAS [1928a]: Spann Othmar: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre auf lehrgeschichtlicher Grundlage. 16. Auflage. Lipcse, Quelle und Meyer 1926. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 59–61. o.
- HELLER, WOLFGANG [1928b]: Othmar Spann: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre auf lehrgeschichtlicher Grundlage. Könyvismertetés. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Vol. 21. No. 3. 486–489. o.
- HELLER FARKAS [1934]: Surányi-Unger, Theo: *Economics in the twentieth Century. The History of its International Development*. New York Norton. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 648–652. o.
- HELLER FARKAS [1935/2006]: A gazdasági liberalizmus elmélete és bírálata. Megjelent: *Kenéz–Judik–Varga* (szerk.) [1935] 148–179. o. Megjelent még: *Heller* [2006] 235–254. o.
- HELLER FARKAS [1937/2006]: Korunk gazdasági bajai és a közgazdasági tudomány. *Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből*. Új sorozat, I. k. 3. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 3–19. o. Megjelent még: *Heller* [2006] 281–291. o.
- HELLER FARKAS [1937]: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest, Grill kiadás.
- HELLER FARKAS [1943/2001]: *A közgazdasági elmélet története*. Budapest, Gergely. Reprint kiadás: Budapest, Aula Kiadó, 2001.
- HELLER FARKAS [2006]: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Szerkesztette és a szövegeket válogatta: Madarász Aladár, Budapest, Aula Kiadó.
- HILD MÁRTA [2002a]: Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2002] 742–745. o.

- HILD MÁRTA [2002b]: Univerzalizmus. Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2002] 785–789. o.
- HILD MÁRTA [2002c]: Othmar Spann (1878–1950). Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2002] 832–834. o.
- HILD MÁRTA [2003]: Surányi-Unger Tivadar gazdaságfilozófiai és elmélettörténeti koncepciója. Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2003] 141–170. o.
- HORVÁTH RÓBERT [1993]: Surányi-Unger Tivadar statisztikai munkássága. *Statisztikai Szemle*, 71. évf. 12. sz. 1002–1010. o.
- INGRAM, JOHN, K. [1888]: *A History of Political Economy*. Edinburgh.
- KARG NORBERT [1928]: A neo-romantikus irányzat és Spann univerzalizmusa a közgazdaságtanban. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 123–134. o.
- KAUTZ, JULIUS [1860] *Die Geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Literatur*. Bécs, Gerold. Első magyar kiadás: Kautz [1860/2004].
- KAUTZ GYULA [1860/2004] *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Eredeti német kiadás: Kautz [1860]. Fordította: Bródy András, Frenkel Gergely, Hild Márta, Horváth László. Budapest, Aula Kiadó.
- KAUTZ GYULA [1868/1987]: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, Heckenast. Reprint kiadás: Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- KENÉZ BÉLA–JUDIK JÓZSEF–VARGA ISTVÁN (szerk.) [1935]: *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából*. Budapest, Gergely R. könyvkereskedés.
- KEYNES, JOHN MAYNARD [1936/1965]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Fordította: Erdős Péter. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Eredeti megjelenés: 1936.
- [KISLÉGI] NAGY DÉNES [1926]: Filozófia a közgazdaságtanban. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 458–472. o.
- KISLÉGHI NAGY DÉNES [1931]: Spann Othmar: *Die Krisis in der Volkswirtschaftslehre*. 1930. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 814–815. o.
- K[ISLÉGHI] NAGY DÉNES [1932]: Surányi-Unger Theo: *Geschichte der Wirtschaftsphilosophie*. 1931. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 141–142. o.
- K[ISLÉGHI] NAGY DÉNES [1933]: A gazdasági individualizmus válsága. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 249–256. o.
- KISLÉGHI NAGY DÉNES [1938]: *Univerzalizmus*. Közgazdasági Könyvtár 21. kötet, Budapest, Gergely.
- KISLÉGI NAGY DÉNES [1942]: Surányi-Unger, Theo: *Weltwirtschaft und Wehrwirtschaft*. Jéna, G. Fischer, 1942. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 65. évf. 593–604. o.
- KOVÁCS GYÖRGY [2017]: A gazdasági szabadság kérdése a két világháború közötti magyar közgazdasági gondolkodásban és a szegedi egyetem nemzetgazdasági. Megjelent: Hild Márta–Madarász Aladár (szerk.): *Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére*. Pécs, Kronosz Kiadó, 81–106. o.

- KUHN, THOMAS [1984]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Fordította: Bíró Dániel Budapest, Gondolat. Eredeti megjelenés éve: 1962. További magyar kiadás: 2000, Budapest, Osiris Kiadó.
- LAKY DEZSŐ–SURÁNYI-UNGER THEO (szerk.) [1937]: *Ünnepi dolgozatok Balás Károly és Heller Farkas születésének 60. évfordulója alkalmából*. Budapest, Gergely kiadás.
- MCCULLOCH, JOHN R. [1845]: *The Literature of Political Economy*. London.
- MADARÁSZ ALADÁR [1998]: Kautz Gyula és a (német) történeti iskola. Megjelent: Temesi József (szerk.): *Jubileumi tudományos ülészak*. Október 1–3. 1. kötet, BKE, Budapest, Aula Kiadó, 450–461. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2000]: Előszó. Megjelent: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdaságtani eszmétörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 7–25. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2002]: A német történeti iskola. Megjelent: Bekker (szerk.) [2002]: 768–777. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2006]: Bevezető Heller Farkas válogatott tanulmányaihoz. Megjelent: Heller [2006] 7–17. o.
- MEYER, DIETMAR [1994]: Surányi-Unger Tivadar a gazdasági növekedésről. Megjelent: Halász Géza–Mihalik István (szerk.): *Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal tanszékvezetői kinevezésének 40. évfordulójára*. Budapest, Aula Kiadó, 107–118. o.
- MITSCHERLICH, WALDEMAR [1927]: Besprechungen. Freyer, Hans: Die Bewertung der Wirtschaft im philosophischen Denken des neunzehnten Jahrhunderts. Lipcse. 1921. und Surányi-Unger: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. (Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre) Band I. Jéna. 1923. (könyvismertetések) *Schmollers Jahrbuch*, Jahrgang 51, 135–136. o.
- MORGENSTERN, OSCAR [1927]: Die Entwicklung der Theoretischen Volkswirtschaftslehre im Ersten Viertel des 20. Jahrhunderts. By Theo Suranyi. Unger. (Jéna: Gustav Fischer. 1927.) Review. *The American Economic Review*, Vol. 17. No. 4. 682–683. o.
- MÜLLER, REINHARD (2015): Othmar Spann und der »Spannkreis«. Graz, <http://agso.uni-graz.at/spannkreis>.
- NAV RATIL ÁKOS [1917/2007]: Új szempontok a közgazdaságtanban. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf. 58. köt. 467–485. o. Megjelent még: *Navratil* [2007] 161–176. o.
- NAV RATIL ÁKOS [1927/2007]: Közgazdaságtan és filozófia. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 70. köt. 305–323. o. Megjelent még: *Navratil* [2007] 191–205. o.
- NAV RATIL ÁKOS [1933/1944]: *Közgazdaságtan*. I. köt. Budapest, Gergely R. . 2. kiadás: 1936, 3. kiadás: 1944.
- NAV RATIL ÁKOS [1934/2007]: Közgazdaságtan és gazdasági politika. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 77. köt. 1–21. o. Megjelent még: *Navratil* [2007] 241–257. o.
- NAV RATIL ÁKOS [2007]: *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban*. Szerkesztette és a szövegeket válogatta: Hild Márta, Budapest, Aula Kiadó.
- ONCKEN, AUGUST [1902]: *Geschichte der Nationalökonomie*. 1. Die Zeit vor Adam Smith. Lipcse.

- OROSZI SÁNDOR [2003]: Heller Farkas: A közgazdasági elmélet története. Megjelent: *Bekker* (szerk.) [2003] 171–192. o.
- ROBBINS, LIONEL [1932]: *An Essay on The Nature and Significance of Economics Science*. London, Macmillan.
- ROSCHER, WILHELM G. F. [1851]: *Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre*. Lipcse, Weidmannsche Buchhandlung.
- ROSCHER, WILHELM G. F. [1874]: *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland*. München.
- SCHAMS, EWALD [1931]: Die Anfänge lehrgeschichtlicher Betrachtungsweise in der Nationalökonomie. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, Vol. III. No.1. 47–61. o.
- SCHMOLLER, GUSTAV VON [1911]: *Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre und -methode*. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jéna, Verlag von Gustav Fischer. 426–501. o.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1914]: *Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1954/1997]: *History of Economic Analysis*. London, Routledge.
- SOMBART, WERNER [1902–1927]: *Der moderne Kapitalismus*. Lipcse, Duncker und Humblot.
- SOMBART, WERNER [1934]: *Deutscher Sozialismus*. Berlin–Charlottenburg, Buchholz und Weisswange.
- SPANN, OTHMAR [1911]: *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*. Lipcse, Verlag von Quelle Meyer. 24. kiadás: 1936, angol nyelvű kiadások: 1929, 1930, 2011, 2012, 2013.
- SPANN, OTHMAR [1918]: *Fundament der Volkswirtschaftslehre*. Jéna, Verlag von Gustav Fisher. További kiadások: 1921, 1923, 1928.
- SPANN, OTHMAR [1967–1974]: *Gesamtausgabe*. Szerkesztette: W. Heinrich és szerkesztőtársai, 21 vols. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- SPANN, OTHMAR [2010]: A gazdaság átka és áldása a különböző közgazdasági tanok megítélése szerint. *Ars Naturæ*, 1. évf. 1–2. sz. http://arsnaturae.hu/folyoirat_1_2/spann_gazdasag.
- SPANN, OTHMAR [2011]: A társadalmi igazságosságról az univerzalizmus fényében. *Ars Naturæ*, 2. évf. 3–4. sz. http://arsnaturae.hu/folyoirat_3-4/spann_tarsadalmi_igazsagossag.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1922]: *Die Dogmengeschichte der Nationalökonomie als selbständige Wissenschaft*. Budapest, Verlag “Internationaler Donau Lyod”.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1923]: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*. (Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre) I. Band. Jéna, Verlag von Gustav Fischer.
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1924]: A célkitűzés problémája a gazdaságpolitikában különös tekintettel a kereskedelmi politikára. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 227–264, 376–408. o.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1926a]: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*. (Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre) II. Band. Jéna, Verlag von Gustav Fischer.

- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1926b]: Az újabb közgazdasági elméletek bölcséleti alapja-
iról. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 736–758. o.
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1927a]: *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései*. Budapest,
Grill Kiadó.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1927b]: *Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im
ersten Viertel des 20. Jahrhunderts*. Jéna, Verlag von Gustav Fischer. [Angol nyelvű
kiadások: 1931 (New York), 1932 (London), utóbbi reprintje: 2003, 2010, 2013,
japán kiadás: Kioto, 1934, kínai kiadás: Sanghaj, 1936.]
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1927c]: Statisztika és közgazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*,
51. évf. 177–195. o.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1927d]: Spann, Othmar: Die Haupttheorien der Volkswirt-
schaftslehre auf lehrgeschichtlicher Grundlag. 16. neubearbeitete Auflage. Lip-
cse 1926. *Schmollers Jahrbuch*, Jahrgang 51. Heft 2. München. 151–154. o.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1928]: Die Wirtschaftstheorie bei Sombart. *Jahrbücher für
Nationalökonomie und Statistik*. 128. kötet, 161–180. o.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1931a]: *Economics in the twentieth Century. The History of its Inter-
national Development*. Szerkesztette: Seligman, E. R. A., fordította: Moulton, N. D.
New York, W. W. Norton & Company, Inc. (Eredeti német kiadás: *Surányi-Unger
Theo* [1927b]. További angol nyelvű kiadás: London, George Allen & Unwin, 1932.
Ennek reprintjei: *Economics. History of Economic Thought*, 19. kötet, London–New
York, Routledge Library Editions –Routledge, 2003, 2010, eBook 2013.)
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1931b]: *Geschichte der Wirtschaftsphilosophie*. Berlin, Junker und
Dünnhaupt Verlag.
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1934]: Szabad és kötött gazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 58.
évf. 429–444. o.
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1941]: A tőkegazdasági eszmék válsága. *Közgazdasági Szemle*,
64. évf. 577–589. o.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1942]: *Weltwirtschaft und Wehrwirtschaft*. Sechs Vorträge gehal-
ten an der Friedrich-Wilhelm-Universität zu Berlin im Februar und März 1940.
Jéna, Verlag von Gustav Fischer.
- SURÁNYI-UNGER TIVADAR [1943]: *Gazdaságfilozófia*. Budapest. Különlenyomat az Athe-
naeum XXIX. évf. 3. és 4. füzetéből.
- SURÁNYI-UNGER, THEO [1967]: *Wirtschaftsphilosophie des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart, Gustav
Fischer Verlag. Angol kiadás: 1972, Northern Illinois University Press.

Kövér György

BAKFARK BÁLINT ÉS A NAGY GAZDASÁGI VÁLSÁG, AVAGY A GOMBOSI FIVÉREK PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZA

Nyilván megütközést kelt, hogyan kerül a csizma az asztalra. Bár ifjabb korunkban gyakran játszottunk ilyen címötletekkel, mint „Lenin és a mérges-gombák” stb., de az egészen más volt. Biztosan lesznek olyanok, akik egy legyintéssel intézik el a dolgot, miszerint már megint olyan területen kalandorkodom, amelyhez valójában nem értek. Nem megerősítve és nem is cáfolva ennek a kijelentésnek az igazságát, csak arra gondoltam, hogy ebben az alkalmi írásban valami olyasmivel rukkolok elő, ami másnak nem jutna eszébe, személyes, ide illik, és talán kicsit üdítően szól. Mint, mondjuk, a reneszánsz lantmuzsika.

Mi tagadás, Bakfark Bálint élete (Brassó, 1507–Padova, 1576) könnyen megihletné biográfusi éneket, olyan változatot. Mondhatnánk, olyan regényes, hogy nem egy fikció forrásául is szolgált. Már az életpálya színhelyeinek sokfélesége is csábítóan hathat egy transznacionális történetre: Brassó, Nagyvárada, Krakkó, Königsberg, Augsburg, Wittenberg, Párizs, Lyon, Velence, Róma, Vilnius, Bécs, Gyulafehérvár, Padova, hogy csak a legfontosabb állomásokat említsem. Micsoda lehetőség egy 16. századi európai panoráma felvázolásához, vagy az udvari kultúra bemutatásához! Ráadásul a vándorlás motívumai is kalandosak: Bakfarnak többször kellett üldöztetés elől szöknie, letartóztatás elől menekülnie – nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy a kegyvesztések oka nemcsak a patrónus halála, nemcsak az ellene szőtt udvari intrikák lehettek, hanem a muzsikusként a korban egyébként nemritka – hírszerző ténykedésének lelepleződése is. A mikrotörténeti megközelítés nehézségeitől sem kell megriadni. Az is nagy kihívás egy biográfusnak, hogy Bakfark egyetlen (címlapképi) ábrázolását ismerjük, műveiből is csak két gyűjtemény jelent meg egykorúan (Lyon, 1552; Krakkó, 1565).¹

Készülő, utolsó nagy műve anyagát saját kezűleg tüzelte el nem sokkal az előtt, hogy a pestisjárvány egész családjával együtt magával ragadta. Úgysem tudná senki úgy eljátszani azokat, ahogy szerinte kellene. A lengyel nyelvben

¹ *Homolya* [1982].

közmondásosan ostoba ember az, aki „Bakfark után nyúl a lanthoz”. Akármekkora is a csábítás, a 16. századba mégsem merészkednék vissza, még Aladár kedvéért sem.

EGY CSALÁDTÖRTÉNET KEZDETE...

Akkor már sokkal izgalmasabb Bakfark magyar életrajzírójának, Gombosi Ottónak (Budapest, 1902–Natick (MA) Egyesült Államok, 1955) az élete, különösen, ha nem önmagában tekintjük, hanem testvérével, Gombosi Györggyel (Budapest, 1904–Auschwitz, 1945) párhuzamban. A család gazdaságtörténeti és művészettörténeti szempontból egyaránt érdekes. Az anyai nagyapa, Bogyó Samu (1857–1928) a nagyváradi rabbiképzőben és a Műegyetemen folytatott tanulmányok után 1883-tól lett a Kereskedelmi Akadémia matematikatanára, a *Politikai számtan* és a *Kereskedelmi számtan* kézikönyvek neves szerzője, több nagybank (különösen biztosítási ügyekben) nélkülözhetetlen szakértője. Feleségével, Stern Jozefával két leányt és három fiút nevelt fel az 1887-ben megvásárolt, terézvárosi Munkácsy utca 22. szám alatti egyemeletes házban.² Közülük Erzsébet (1881–1944) lett Gombosi József (1878–1944) felesége.

Az apa Egerben, egy eredetileg Knöpfler/Knepler családnevű, korán névmagyarosító zsidó kereskedő familiában látta meg a napvilágot.³ Az apai nagyapa, Gombosi Mór (1844–1906) sok mindennel próbálkozott: üveg-, porcelán-, ezüsttárgyakat és háztartási cikkeket árult, bank- és pénzváltó üzletet működtetett. 1893-ban döntött úgy, hogy üzleti profilját az építési vállalkozásra karcsúsítja. Ötsubás, borpincés Szent János utcai házát halála után özvegye adta el.⁴ József fia hat gimnáziumi osztályt az egri ciszttereknél végzett, majd a budapesti Kereskedelmi Akadémián záróvizsgázott, ott, ahol a későbbi apósa is tanított.⁵ Először 1903-tól másokkal társulva fa- és kőszénüzletet működtetett

² Hagyatéki kimutatás, BFL, VII.12.b–1928–269 007.

³ *Századunk névváltoztatásai* [1895] 88. Helytartótanács jelentése, MNL OL D 189 252. d. 19 168/1862. 1862. november 29.; Eger város tanácsának jelentése a Főispáni helytartóhoz, MNL HML V-43. 13. r.sz. 1520/1862. 1862. október 11. A levéltári iratokból kiderül, hogy a névmagyarosítást kérő Sándor, Jakab és Mór testvérek voltak. Ezúton köszön Szabó Jolán igazgató asszony segítségét az egri iratok felkutatásában.

⁴ A *Hevesvármegyei Hírlap*, 1893. 6. sz. tudósítását idézi *Orbán Szegő* [2005] 55. o. Berecz [2013] 100–101. o. A Gombosi Mór egri működésére vonatkozó információért Berecz Anitának tartozom köszönettel.

⁵ *Szuppán* [1907] 208. o. Az egri gimnáziumi tanulmányok eleinte jobban mentek, de a felsőbb években elsősorban mennyiségtanból pótvizsgára kényszerült.

Budapesten, majd 1913-ban önálló tűzifa-kereskedést nyitott.⁶ Gombosi József vállalkozása, amely profilját tekintve a harmincas években a papírkereskedelem felé fordult, biztosította a család anyagi bázisát.

A zongorista, zenetanár anyja örököztette át fiaiba (Ottó és György mellett, Endre és Géza) a művészetek szeretetét. A családi nevelés légkörét – amely egy ideig továbbra is a Munkácsy utcában folyt, ott, ahol a matematika és a zene szinte mindent átszőtt (két zongora állt a lakásban!) – pontosan idézte fel Gombosi György 1942-ben megjelent visszaemlékezése.

„Mi testvérek is a kétszer kettő varázsigeje szerint tagozódtunk négygyé: úgy neveltek, hogy Ottó velem, Bandi pedig Gézával tartozott össze. Azonkívül két sovány, hegyes típusú volt közöttünk, és két kerekarcú: a Mendel-törvény pontos betartásával két apa-követő és két anya-követő. Véleményem szerint két jó és két rossz. (A hegyesek a rosszak.)”⁷

A testvér-biográfiának micsoda fantasztikus lehetősége rejlik ebben a memoárban:

„A család apai ágon volt inkább hosszúkás alakú, anyai ágon kerekded típusú; a szülők maguk is megtestesítői a családi vonásoknak. A gyerek eredendő féltékenysége az apai típussal szemben még tápot talált abban, hogy ő maga az anyai típushoz tartozik, a vetélytárs testvér pedig az apaihoz.”⁸

A testvéri szeretet és irigység ábrázolása szinte elválaszthatatlanul fonódik egybe:

„[M]egfért bennem a féltékenységből rossznak deklarált Ottó képe legjobb barátom, bajtársam s egyben vezetőm s mentorom képével. A fekete hajú rosszaság képét eltakarta bennem a velem egyforma testvére, aki velem együtt ül a csészeben, aki egy fokkal nagyobb síp nálam ugyanabban az orgonában. A harmónia tökéletes s mélységes volt. Egyszerre olvastuk ugyanazt a könyvet, mint az egy csonton rágódó két kutyakölyök, Ottó jobbra, én balra hajtva le arcunkat az asztalra, míg középen függőlegesen tartottuk azokat a lapokat, amiken Ottó már túl volt s amiket én még nem értem el.”⁹

A családi klíma, s mindenekelőtt az anyai nevelés határozta meg a pályaválasztást is.

„[B]efejezett tény volt bennünk, hogy egyikünk zenetörténész lesz, másikunk művészettörténész, ő maga volt az, aki ezekkel a pályákkal már régesrég eljegyzett bennünket, csendes, terelgető metódusa révén.”¹⁰

⁶ BFL, VII.2.e. Cg 1913/1191 200293.

⁷ *Gombosi György* [1942] 12. o.

⁸ Uo. 38. o.

⁹ Uo. 40. o.

¹⁰ Uo. 49–50. o.

Persze a nevelődésbe más tényezők is belejátszottak.

A négy fiú mind az 1921-ben Berzsenyiről elnevezett állami gimnáziumban érettségizett (Ottó, 1920, György, 1922, Endre, 1923, Géza, 1925).¹¹ Ekkor már valamennyien református vallásúak voltak, ugyanis szüleikkel 1919. július 18-án bejelentették, hogy áttérnek.¹² Ottó zenei tanulmányait – édesanyja mellett – Fodor Ernő zeneiskolájában, a tragikus sorsú Kovács Sándornál folytatta, majd – még gimnazistaként – a Zeneakadémián Weiner Leó és Siklós Albert tanítványa lett. Aligha csak a *numerus clausus* miatt vezetett hamarosan külföldre a két idősebb Gombosi fivér útja. Ottó, Kovács Sándor pályájának mintáját követve Berlinben zenetudományt, művészettörténetet és filozófiát tanult, majd 1925-ben komoly figyelmet keltve jelent meg a németalföldi reneszánsz muzsikusról, Jacob Obrechtről írott stíluskritikai disszertációja a Breitkopf & Härtel kiadónál.¹³ Johannes Wolf (1869–1947) professzor már Kovácsnak is mentora volt a századelőn.

György egyetemi tanulmányait szintén Berlinben kezdte, majd Firenzében és Budapesten tanult művészettörténetet.¹⁴ Disszertációja, egy késő gótikus festő, Spinello Aretino munkásságának stíluskritikai elemzése 1926-ban látott napvilágot Budapesten.

Ugyanebben az évben Ottó is Budapesten próbálkozott egy zenei folyóirat, a *Crescendo* alapításával, ám ez röpké két év után megszűnt. A kor szintjén álló modern folyóirat fogadtatása nem volt éppen barátságos: ahogy a *Napkelet* kritikusa fogalmazott:

„A Crescendo feltűnően mellőzi a magyar zenei szempontokat. Bármilyen más nyelven is megjelenhetne.”¹⁵

Másutt ez akár dicséret is lehetne, de tudjuk, hogy a húszas években Magyarországon mit jelenthetett. De a *Crescendo* sem fukarkodott az éles kritikával. Nevezetes családtörténeti pillanat lehetett, amikor 1928-ban a *Crescendo* egyazon számában publikált Ottó és György.¹⁶ Ottó 1928-ban megpályázta a Zeneakadémia könyvtárosi állását, de nem ő, hanem a tanulmányai egy részét szintén Berlinben végzett Prahács Margit (1893–1974) kapta meg a státust. György közben ösztöndíjakkal Itáliában töltött éveket a Római Magyar Történeti Intézetben

¹¹ Berzsenyi Dániel Gimnázium honlapja: http://www.berzsenyi.hu/index.php?id=6&id_a=20.

¹² Lelkészi bizonyítvány, DmREL A 1/b. 4979/1938. Ezúton köszönöm Sárjai Szabó Katalin segítségét az irat felkutatásában.

¹³ Gombosi [1925].

¹⁴ Zádor [1979], Marosi [2005], Tátrai [2010].

¹⁵ Papp [1928] 313. o.

¹⁶ Gombosi Ottó [1928] 1–4. o., Gombosi György [1928] 9–11. o.

(1926–1930). Hazatérve két évig díjtalan gyakornok volt a Szépművészeti Múzeumban. Ottó pedig 1929-ben visszaköltözött Berlinbe.

A harmadik fivér, a családban Bandinak szólított Endre (1905–1985) szintén Berlinben végzett mezőgazdasági akadémiát, de aztán a biztosítási szakmában helyezkedett el. A negyedik fiú, Géza (1907–1957), aki szintén igen tehetséges volt, de nem igazán szeretett tanulni, sok mindennel próbálkozott, majd apja családi vállalkozásába kapcsolódott be.¹⁷

KULTÚRA ÉS VÁLSÁG

1929-ből származik Ottónak az Országos Ösztöndíj Tanács ügyvezető igazgatójához, Domanovszky Sándorhoz írott levele, amelynek révén tulajdonképpen a látókörmbe került. Ebben így jellemezte saját helyzetét:

„Én magam most állandóan Berlinben élek, és ennek meg is van a látszata, sokat dolgozom, és most a »Denkmäler Deutscher Tonkunst« számára készítek elő egy kötet Stoltzer Tamás-kompozíciót. Ha minden ilyen szépen megy tovább is, akkor talán jövőre tavasszal a habilitáción is túlesem. Persze nehéz itt a magam lábán megállni, és sok időt vesz igénybe, de itt legalább érdemes. És talán ez az egyenes útja az otthon való boldogulásnak is.”¹⁸

Ottó ekkor már hetedik éve dolgozott a Bakfark Bálint-monográfián. Ennek kiadása ügyében még Pesten személyesen is találkozott Domanovszkyval, a kész mű első biografikus fejezetét pedig leadta megjelentetésre a *Muzsika* című folyóiratba.¹⁹ A levélben Gombosi elejtett egy utalást arra, hogy a Haraszi Emillel (1885–1955) való rivalizálás is sürgeti a közzétételben.²⁰

Némi dramaturgiai késleltetéssel, így el is érkeztünk a válság témájához. Egyelőre nem teljesen a nagy gazdasági válsághoz, hanem annak inkább pri-vát vetületeihez. Ahogy György visszaemlékezéseiben írta erről az időszakról:

¹⁷ A Gombosi család történetéről részletesen szól Méhes [2009] 139–144. o. A családtagok adatait a My Heritage honlap segítségével állítottam össze: <https://www.myheritage.hu>. A legfiatalabb Bogyó és a legifjabb Gombosi fiú kiváló bridszjátékosok voltak, s gyakorta együtt gyarapították a családi kiválóság díjgyűjteményét (*Tenisz és Golf*, 1931. november 30. 423. o.)

¹⁸ Gombosi Ottó Domanovszky Sándorhoz, Berlin, 1929. július 14. MTA KIK Kézirattár, Ms 4524/245.

¹⁹ *Gombosi Ottó* [1929].

²⁰ *Haraszi* [1929]. Haraszi művei már korábban, a *Crescendo* lapjain is kemény kritikát kaptak Gombositól, részben Bakfarkkal kapcsolatos tévesztések miatt is (G. O. [1927]).

„Akkoriban nagyon súlyos helyzetben voltunk mindannyian. Az európai, az országos válsághoz járult a család anyagi válsága, Ottó minimális honoráriumokból tengődve, a berlini könyvtárak mélyén kutatta a 15. század egyházzenejének előadáspraxisát, én ingyen szolgáltam a kinevezés négy vagy hét, vagy tizenhárom év múlva esedékessé váló reményében, amellet egy rossz szerelemben gyöttrődtem, idegeim lerongyolódtak; de mégis boldog voltam, vagy legalább is: volt bennem valami, ami azzal áztatott, hogy boldog vagyok.”²¹

Hozzá tartozik a történethez, hogy az anyai nagyapa halála után, 1929-ben el kellett adni a Munkácsy utcai házat is.²²

Ebben a helyzetben kérte és kapta meg Gombosi Ottó az első német kiadói ajánlatot a Bakfart-monográfiára. Az eredeti kalkuláció nem került a kezembe, csak a Domanovszkyhoz írott kísérőlevél. A Kistner & Siegel óvatosan túlbiztosított költségvetéssel számolt. Ezt maga Gombosi is „rettenetesen drágának” találta. Megpróbálkozott még a legrégebbi német zeneműkiadóval, a Breitkopf & Härtelrel is, amely a disszertációját annak idején megjelentette, de tőlük csak jóval később, a válság kirobbanása után kapott ajánlatot, rögtön két verzióban is. Ezek lényegét is csak Gombosi kísérőleveléből ismerjük. Ha tüzetesebben szemügyre vesszük a három ajánlatot (és ennek a mégiscsak kereskedő apától származó zenetörténész fiúnak az értékelését), talán bepillantást nyerünk a piac-válság-kultúra háromszögének rejtelseibe. S egyúttal talán érthetővé válik Bakfark Bálint és nagy gazdasági válság között fennálló néhány laza összefüggés is. Mélyebb számvetésre természetesen nincs mód, de a Bakfark-kalkulációk egymással így is összevethetők.

Lehet, hogy profánul hangzik, de a könyvkiadási tranzakciót úgy fogtam fel, mint egy értékpapír-kibocsátást. Mentségemül szolgálhat, hogy ilyen ügyletek tanulmányozásában van némi gyakorlatom a Rothschild-kutatások révén. Az első, legfeljebb a válság előszelét jelző ajánlat sorsát megpecsételte a 6000 márkás (példányonként 20 márka) fix átvétel, amit méregdrágának találtak (*1. táblázat*). Igaz, itt ígértek Gombosinak honoráriumot is, amelyről azonban ő szívesen lemondott volna, csakhogy a kötet megjelenhessen. Az is jelzés értékű, hogy a fix átvétel nagyságrendje meghaladta a kiadó saját számlára értékesítendő kvótáját.

²¹ Gombosi György [1942] 50. o.

²² Magyar Országos Tudósító, 1929. március 16. A nagyapa halálakor a ház fele volt Bogdy Samu nevén, a másik fele, a nagymama halála után az öt gyereke iratódott. Közülük ketten, Gábor Antalné Bogdy Borbála és Bogdy László volt lakosként is bejelentve ebbe a házba. Tulajdoni lap, BFL, VII.12.b–1928–269007. A Bogdy testvérek jellemzését – Gombosi György elbeszélése nyomán – lásd *Méhes* [2009] 139. o.

1. táblázat

Bakfark-kalkulációk

	Kistner & Siegel 1929. július 14.	Breitkopf & Härtel 1931. május 25.
Miniszteri, társulati átvétel 300 példány à 20 márka	6000 márka	
Szerzői honorárium	500 márka	
Eladás saját számlára 200 példány à 15 márka	3000 márka	
A) Kért hozzájárulás		1500 márka
Megjelentetés határideje		1934–1935
Deutsche Musikgesellschaft sorozatában		igen
B) Megjelentetés határideje		azonnal
150 példány átvétele à 25 márka		3750 márka
akár a sorozatban, akár önállóan		vagy-vagy
Gombosi értékelése:	<i>rettenetesen drága, a lektor, aki a kalkulációt csinálta, jó barátom, bizonyára a legelőnyösebbre törekedett</i>	<i>B) kombináció drágább, de részben magyar publikáció, másrészt 150 példányt adnak</i>

A Breitkopf & Härtel két ajánlata már a válság mélypontján született. Az elhatalasztott, 1934–1935-re vállalt publikáció csak 1500 márka „hozzájárulást” kér, de ez tisztán szubvenció, nem példányok elővásárlása. Cserében hajlandók a művet a saját német sorozatukban publikálni. Ha azonban rögtön kívánja a szerző a megjelentetést, visszatér a fix átvétel formulája, de most már jóval drágábban (példányonként 25 márka), igaz, „csak” 150 darabot adnának át (ám tegyük hozzá, a tervezett összpéldányszámot nem ismerjük). Jellemzően türelmetlen Gombosi érvelése: igaz, hogy a B) verzió drága, de legalább ez magyar publikáció is lenne (láthatóan még mindig hazafelé törekedett!), 150 példányt megkapna az, aki itthon elvállalná a finanszírozást.

Végül egyik verzió sem valósult meg. Klebelsberg Kunó (kormányával együtt) lemondott, majd nemsokára meghalt. Tudunk még egy kiadási kísérletről, amikor a berlini Collegium Hungaricum vezetője, Farkas Gyula próbált minisztériumi támogatást szerezni a németországi publikációhoz,²³ ám ez sem járt sikerrel. A tervezett berlini habilitációt is elsodorta 1933

²³ Gombosi Ottó Balogh Jenőhöz, az MTA főtitkárához, 1934. 1934. október 1. Régi Akadémiai Levéltár [Régi AL], 273/1934.

januárja. Szerencséjére az Akadémia segítette Gombosi Ottót abban, hogy fél évre Rómába kapjon ösztöndíjat.²⁴ Végül a Magyar Tudományos Akadémián Balogh Jenő főtítkárral felkarolta a kiadást, az Igazgató Tanács 1934 őszén 500 pengő segélyt szavazott meg a publikáláshoz.²⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár jelentette meg a kötetet kétnyelvű formában (a Nemzeti Múzeum Barátai Egyesületének támogatását is igénybe véve), egy újonnan indított sorozat (*Musicologica Hungarica*) második darabjaként.²⁶ A kiadás pontos költségvetése (egyelőre) nem ismert. Tény azonban, hogy köztestületi (állami?) és civil hozzájárulás nélkül a könyvkiadás a válság előtt, alatt és után egyaránt elképzelhetetlen volt – Németországban és Magyarországon is. Az arányokban lehettek különbségek. Viszont a válság hatására az állam inkább visszavonult a kulturális piacról. Az 1935-ös kiadás ugyan kétnyelvű volt, de erősen kérdéses, hogy mekkora hányada jutott el külföldre. Ezzel kapcsolatban különösen figyelemre méltó, hogy a kötet német nyelvű része 1967-ben újra megjelent, német–magyar közös kiadásban, Falvy Zoltán szerkesztésében a *Musicologia Hungarica* sorozat új folyamának újraindításakor.²⁷

Gombosinak nemcsak a muzsikások által gyakorta emlegetett horatiusi kilenc év („*Nonum prematur in annum*”) miatt lett egyre sürgetőbb a könyv megjelentetése, hanem azért is, mert közben a lant tabulatúra átíratok módszertani kérdéseiben komoly vitába keveredett Leo Schradéval (1903–1964), a vele nagyjából egykorú, később hozzá nagyon hasonló életpályát befutó muzikológussal.²⁸ Mindketten Amerikába emigráltak, átörökítve a Berlin–Lipcse vetélkedést a Yale–Harvard rivalizálásba.²⁹ Persze zenei szempontból bármennyire is az átírásról volt szó, semmilyen publikáció nem szakítható ki történelmi közegéből. Bizonyos értelemben Gombosinak kétnyelvű publikálás esetén is állást kellett foglalnia Bakfark százsága, illetve magyarsága kérdésében.

„Bármennyire is világos előttünk Bakfark magyar volta – hiába mondja Koczircz, hogy »a félmagyarban halálos ágyán felébredt a büszke szász vér«, kézíratainak elégetése nem valami józan szász cselekedet, hanem magyaros virtuskodás, amire hiába keresünk megfelelő szót a német szótárban, meg kell vallanunk, hogy a korabeli magyar erdélyi zenének egyetlen üteme sem maradt fenn, s ha fennmaradt volna is, improvizált ornamentikáját még mindig nem ismernők. [...] Bakfark Bálint egyik kiváló képviselője

²⁴ A Vatikán levéltárában folytatott kutatások azonban Bakfark ügyében eredményt nem hoztak (Gombosi Ottó [1935]. 9*).

²⁵ Balogh Jenő Gombosi Ottóhoz, 1934. november 6. Régi AL, 273/1934. Az irodalomtörténészi ajánlást Horváth János fogalmazta.

²⁶ Gombosi Ottó [1935].

²⁷ Gombosi Ottó [1967].

²⁸ Gombosi Ottó [1931], Schrade [1932], Gombosi Ottó [1934].

²⁹ Waldbauer [2002] 255. o., 261. o.

annak a magas kultúrának, amely különbség nélkül előzőnlötte Európa minden műzenekedvelő országát. Bakfark művei legfeljebb annyira magyarosak, mint példának okából a korabeli költők latin nyelvű ódái és disztichonjai.”³⁰

Fontos itt megtennünk azt az aligha elhanyagolható filológiai észrevételt, miszerint az idézet első, itt kiemelt része nem szerepelt a szöveg német változatában, tehát nyilvánvalóan a magyar olvasóközönség felé tett gesztusnak tekinthető.³¹

... ÉS VÉGE

Ha már a könyvkiadás történetét továbbszóttuk, gombolyítsuk le a Gombosi testvérek életfonalát is. Meg kell jegyezni, hogy szívesen megnéztem volna Gombosi Ottó szépen rendezett hagyatékát a Harvardon, de erre most nem nyílt lehetőségem. Ottó 1936-ban megnősült, egy bázeli hegedűművésznőt, Anne Tschoppot vette feleségül, először Svájcban telepedtek le, majd 1939-ben egy meghívásra Amerikába hajóztak, és ott is maradtak. Nem könnyen, de Ottónak komoly küzdelmek árán sikerült ott történeti muzikológusként megtalálnia a helyét. A chicagói egyetem könyvtárának különgyűjteményében megmaradt levelezését, amely az egész életpálya szempontjából kulcsfontosságú, alapos tanulmány dolgozta fel.³²

György Magyarországon maradt, művészettörténészként, művészeti kritikusként, műgyűjtőként egyaránt ismert lett (rajzgyűjteményének kiállítása az elmúlt években többször is látható volt a Galériában).³³ Beck Judittal kötött házassága és válása, a Radnóti Miklós–Gyarmati Fanni–Beck Judit háromszög nemcsak az emlékezeti műfajok, de az irodalomtörténészek és a pletykaszurnalisták érdeklődését is felkeltette. Többször behívták munkaszolgálatra, de csak a vég bizonyos, valahol úton Auschwitzból Grossrosen felé szállítva a vonaton halt meg 1945 januárjában. Utolsó nagy munkájának első kötete, amelyet Litván Józseffel közösen terveztek el, már csak halála után jelenhetett meg.³⁴ A szülőket nyilasok ölték meg 1944 végén.

A másik két, itthon maradt fivér, Endre és Géza túlélte a vészkorszakot. Endrét a munkaszolgálatból hazatérte után az oroszok „malenkij robotra” vitték,

³⁰ Gombosi Ottó [1935] 60. o. Koczircz Adolf bécsi zenetudós publikációjáról van szó.

³¹ Gombosi Ottó [1935] 135. o.; Gombosi Ottó [1967] 68. o.

³² Libin [2004]. A tanulmány kézírata Waldbauer [2002] „visszaemlékezésének” is alapjául szolgált.

³³ Csak a katalógus a régi: Zsákovics [2004].

³⁴ Litván [1991] 61–66. o.

ahonnan csak két-három év után tért vissza. Próbálkozott az atyai papírkereskedés továbbvitelével, de az államosítás után már ez sem volt folytatható.³⁵ Gézának, akit apjával együtt hurcoltak Csömörrre, valahogy sikerült megmenekülnie.³⁶ Itthon egy eredetileg sziléziai németek által alapított, majd szovjet tulajdonba került papíripari céghez, a pesterzsébeti telephellyel rendelkező Papír és Nyersfedéllemez Gyár Rt.-hez nevezték ki igazgatónak. Cégjegyzési jogának törlési dátumát nem sikerült fellelni.³⁷ Csak arról van tudomásom, hogy ötvenévesen hunyt el, 1957-ben. Korai halálát megelőzően Visegrádra költözött, és fizikai munkával kereste kenyerét egy szövetkezetben.³⁸

Ottó – válása után – még egyszer megnősült 1954-ben, tanítványát, Marilyn Purnellt vette feleségül. Ebből a házasságból született gyermeke már csak halála után jött világra. Az apát 52 évesen – 1955-ben – szívroham vitte el. Bartók Béláról tervezett nagy munkája ugyan sohasem készült el,³⁹ ám utolsó művét, Vincenzo Capirola gyönyörű reneszánsz lantkönyvéről még be tudta fejezni. A kötet már csak halála után hagyta el a nyomdát.⁴⁰ Ahogy tanítványa fogalmazott születése századik évfordulójára írt visszaemlékezésében az életpályájáról: „a nap csak a végén sütött ki újra”.⁴¹ Úgy tűnik, minden életkor adhat reményt reneszánszra.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára [BFL]

VII.2.e. Cégbíróság.

VII.12.b. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai, 1928.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára [DmREL]

A 1/b. Püspöki Levéltár

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára [MNL HML]

³⁵ Budapesti Távbeszélőnévsor [1950] december, 153. Lakása: VI. kerület Eötvös utca 46. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_20_019_14/?query=%22Gombosi%20Endre%22&pg=202&layout=s).

³⁶ *Méhes* [2009] 142–143. o., 166–167. o.

³⁷ BFL, VII.2.e. Usz. 40817. Papír és Nyersfedéllemez Gyár Rt. Kinevezési okmány: Magyar Iparügyi Miniszter, Budapest, 1945. július 11.

³⁸ *Méhes* [2009] 143. o. A visszaemlékező interjú a családtagok későbbi generációinak útját is nyomon kíséri.

³⁹ *Somfai* [1981].

⁴⁰ *Gombosi Otto* (szerk.) [1955]. A chicagói Newberry könyvtárban őrzött, gyönyörűen illusztrált kéziratos eredeti a kézirat írásakor még megtekinthető volt itt: <https://www.newberry.org/capirola-lute-manuscript>.

⁴¹ *Waldbauer* [2002] 253. o.

- V-43. Eger város tanácsának iratai
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL]
 D 189 M. kir. Udvari Kancellária
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ [MTA KIK] Kézirattár
 Régi Akadémiai Levéltár [Régi AL]

*

Budapesti Távbeszélőnévsor, 1950. december.

Magyar Országos Tudósító, 1929. 11. évf. 63. sz. Budapest, március 16.

Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Hornyánszky Viktor, Budapest, 1895. <http://mek.oszk.hu/07400/07431/07431.pdf>.

Tenisz és Golf, 1931. 3. 21–22. sz. november 30.

HIVATKOZÁSOK

- BERECZ ANITA [2013]: Ingatlantulajdonosok és bérlők a dualizmuskori Egerben. *Historia Nostra*, Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézet, I. évf. 1. sz. 97–109. o.
- GOMBOSI GYÖRGY [1928]: Zenei horoszkóp. *Crescendo*, 2. évf. 8. sz. 9–11. o.
- GOMBOSI GYÖRGY [1942]: *Gyerekszoba*. Budapest, Szukits-kiadás, http://mtdportal.extra.hu/books/gombosi_gyorgy_gyerekszoba.pdf.
- G. O. [1927]: Haraszi Emil három tanulmánya. *Crescendo*, 1. évf. 10. sz. 24–26. o.
- GOMBOSI OTTÓ [1925]: *Jacob Obrecht: eine stilkritische Studie*. Lipcse, Breitkopf & Härtel.
- GOMBOSI OTTÓ [1928]: A Jonny-probléma. *Crescendo*, 2. évf. 8. sz. 1–4. o.
- GOMBOSI OTTÓ [1929]: Bakfark Bálint élete. *Muzsika*, szept. 23–37.
- GOMBOSI OTTÓ [1931]: *Neuausgaben alter Musikwerke*. Milan, Luys. *Musikalische Werke*. In der Originalnotation und einer Übertragung hrsg. von Leo Scharade. *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 13. évf. 3. sz. 185–189. o.
- GOMBOSI OTTÓ [1934]: *Bemerkungen zur Lautentabulatur-Frage*. *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 16. évf. 10. sz. 497–498. o.
- GOMBOSI OTTÓ [1935]: *Bakfark Bálint élete és művei (1507–1576)/Der Leutenist Valentin Bakfark. Leben und Werke (1507–1576)*. *Musicologia Hungarica* II., Budapest, OSZK.
- GOMBOSI OTTÓ (szerk.) [1955]: *The Capirola Lute Book* (Publications de la Société de musique d'autrefois 1), Chicago–Neuilly-sur-Seine. [Repr. Da Capo Press, New York, 1983.]

- GOMBOSI OTTÓ [1967]: *Der Lautenist Valentin Bakfark. Leben und Werke (1507–1576). Musicologia Hungarica*, szerk.: Falvy Zoltán, új folyam, I. Kassel, Bärenreiter–Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HARASZTI, EMILE [1929]: Un grand luthiste du XVIe siècle: Valentin Bakfark. *Revue de Musicologie*, 10. augusztus 31. 159–176. o.
- HOMOLYA ISTVÁN [1982]: *Bakfark*. Budapest, Zeneműkiadó.
- LIBIN, LAURENCE [2004]: *Otto Gombosi's Correspondance at the University of Chicago*. Megjelent: Crist, Stephen A.–Marvin, Roberta M. (szerk.): *Historical Musicology. Sources, Methods, Interpretations*. Rochester, University of Rochester Press, 388–413. o.
- LITVÁN JÓZSEF [1991] *Ítéletidő*. Budapest, Tekintet Alapítvány.
- MAROSI ERNŐ [2005]: Egy művészettörténész hallgató rajzos feljegyzései 1923-ból. Gombosi György vázlatkönyve. Megjelent: András Edit (szerk.): *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 195–210. o.
- MÉHES VERA [2009]: *Majdnem száz év*. Boreczky Ágnes beszélget Méhes Verával. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ORBÁNNÉ SZEGŐ ÁGNES [2005]: *Egri Zsidó Polgárok*. Budapest, VPP Kiadó.
- PAPP VIKTOR [1928]: Zenei irodalmunk II. *Napkelet*, 6. évf. 4. sz. 313–315. o.
- SCHRADE, LEO [1932]: Das Problem der Lautentabulatur-Übertragung. *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 16. évf. 7. sz. 357–363. o.
- SOMFAI LÁSZLÓ [1981]: A Major Unfinished Work on Bartók, *New Hungarian Quarterly*, 22. évf. 82. sz. 91–99.
- SZUPPÁN VILMOS (szerk.) [1907]: *A budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907*. Emlékkönyv az intézet fennállásának félszázados évfordulója alkalmából. Budapest, Budapesti Kereskedelmi Akadémia.
- TÁTRAI VILMOS [2010]: Gombosi György (1904–1945). Megjelent: Markója Csilla–Bardoly István (szerk.): „Emberék, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény, 5. k. *Enigma*, 17. évf. 63. sz. 5–19. o.
- WALDBAUER IVÁN [2002]: Gombosi Ottó. Egy tanítvány visszaemlékezései. *Magyar Zene*, 40. évf. 3. sz. 253–262. o.
- ZÁDOR ANNA [1979]: Gombosi György (1904–1945). *Ars Hungarica*, 7. évf. 2. sz. 323–328. o.
- ZSÁKOVICS FERENC [2004]: *Modern magyar rajzok 1900–1945. Válogatás Gombosi György művészettörténész gyűjteményéből*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

Pogány Ágnes

KIÚTKERESÉS A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁGBÓL, A KÖLTSÉGVETÉSI POLITIKA SZEREPE A HARMINCAS ÉVEK VÁLSÁGKEZELÉSÉBEN

Az utóbbi években megélénkült a nemzetközi érdeklődés a válságkezelés története iránt. A 2008. évi nagy recesszió és az 1930-as évek világgazdasági válsága közötti szoros párhuzamok hatására sokan kezdték el kutatni, hogy miként lábaltak ki az egyes országok a mély krízisből, milyen gazdaságpolitikai eszközöket alkalmaztak, és ezek mennyire voltak eredményesek. A két válság közötti egyik legfőbb különbséget éppen a gazdaságpolitika eltérő reakcióiban szokták megjelölni. Míg az 1930-as években gyakran teljesen tanácstalannak tűntek a kormányzatok, addig tíz évvel ezelőtt az Egyesült Államok jegybankja és a pénzügyi kormányzata egyaránt határozottan és gyorsan lépett.¹

A tanulmányban a nagy gazdasági válságból való kiútkeresés módjait, ezen belül a költségvetési politika lehetőségeit szeretném megvizsgálni néhány ország – főként az Egyesült Államok és Németország – példáján. Bár a világgazdasági válság történetéről az utóbbi években valóban rengeteg publikáció született, mégis – ahogy azt már többen megállapították – jóval kevesebb figyelmet fordítottak ezekben a válságkezelés módjára, és még inkább elsikladt a költségvetési politika szerepének vizsgálata. A költségvetési politika, a fiskális ösztönzés pedig fontos szerepet játszhat a gazdasági recesszió leküzdésében. Alacsony kamatlábak mellett az adóztatás lazításával és a költségvetési kiadások emelésével növelni lehet az aggregált keresletet a gazdasági növekedés beindítása, a teljes foglalkoztatottság elérése érdekében. A fiskális szigor, a kiadások visszafogása, a bevételek növelése, az adóterhelés fokozása viszont rövid távon nehezítheti a gazdaság kilábalását a krízisből.²

Joggal vethető fel a kérdés, vajon miért nem került eddig sor ezeknek a kérdéseknek az alaposabb vizsgálatára. Sok kutató feleslegesnek tartotta a költségvetés szerepét megvizsgálni, mivel úgy gondolta, hogy az államháztartás befolyása elhanyagolható volt a két világháború közötti gazdaságokban. Az

¹ Madarász [2010] 101. o., Kavonius [2010], Temin [2010] 121–123. o.

² Kavonius [2010], Perry–Vernengo [2011].

állami szektor mérete ugyanis rendszerint jóval kisebb volt, mint napjainkban, így kisebb lehetett a gazdaságra gyakorolt hatása is. A húszas-harmincas években uralkodó ortodox gazdasági szemlélet sem tulajdonított fontos szerepet az államháztartásnak a gazdasági folyamatok alakításában; az egyetlen fontos célnak a költségvetési egyensúly megteremtését tartották. 1936-ig, Keynes híres művének³ megjelenéséig az sem volt elfogadott, hogy az állami beruházások ösztönözhetik a gazdasági növekedést, bár számos szerző már ezt megelőzően is megfogalmazott hasonló gondolatokat. Mindezek alapján a válságra adott költségvetési reakciók vizsgálata háttérbe szorult.⁴

Nagyon keveset tudunk arról, hogy Magyarországon mi történt a nagy gazdasági válság idején, hogyan lábalt ki az ország a krízisből, és feltáratlan maradt az a kérdés is, hogy milyen gazdaságpolitikai eszközöket alkalmazott a kormányzat a növekedés beindítása érdekében.

VÁLSÁGKEZELÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A nagy válság talán az Egyesült Államokat sújtotta a legnagyobb mértékben. A kibocsátás 1929 és 1933 között 35 százalékkal csökkent, a munkanélküliségi ráta 25 százalékos volt a válság mélypontján, 1933 tavaszán. Bár széles körben elterjedt az a nézet, hogy a *New Deal* aktív költségvetési politikája döntő szerepet játszott a gazdaság talpra állításában, közgazdászörökben sokáig éppen az ezzel ellentétes álláspont uralkodott. Cary Brown már 1956-ban azt írta, később gyakran idézett, keynesiánus elemzésében, hogy a harmincas évek költségvetési politikája nem segítette elő a gazdasági növekedés beindítását; „nem azért, mert nem lett volna erre képes, hanem azért, mert meg sem próbálták.”⁵

Christina Romer szerint is eredményesen lehet harcolni a gazdasági recesszió ellen aktív fiskális politikával.⁶ A nagy válság idején alkalmazott államháztartási intézkedések merészek voltak, Rooseveltnél költségvetési politikája gyökeres szakítást jelentett a megszokott szemlélettel, hiszen korábban az egyensúlyban levő költségvetés számított a normának. Romer úgy véli, hogy bár Rooseveltnél lépései újdonságot hoztak, azonban nem voltak elég nagyok a kiadások a válságból való kilábaláshoz. 1934-ben a deficit a GDP 1,5 százalékával nőtt, a hiány azért nem lett még nagyobb, mert az előző elnök, Hoover jelentős mértékben emelte az adókat. A deficit 1935-ben már

³ Keynes [1936/1965].

⁴ Kavonius [2010].

⁵ Brown [1956] 863–866. o.

⁶ Romer [2009].

csökkent, 1936-ban viszont – a kormány szándékaitól függetlenül – emelkedtek a kiadások, mert a kongresszus, az elnök vétője ellenére megszavazta az első világháborús veteránoknak járó nagy összegű egyszeri juttatást. Ez önmagában a GDP több mint 1,5 százalékkal növelte a deficitet, ami jelentős hatással volt a gazdaság növekedésére. 1934-ben a reál-GDP 11 százalékkal, 1935-ben 9 százalékkal, 1936-ban 13 százalékkal bővült, de összege még így is jóval a válság előtti szint alatt maradt, a munkanélküliség pedig még mindig 15 százalékos volt. 1937-ben a költségvetési politika újból megszorításokat léptetett életbe, a veteránok jutalma csak egyszeri tételt jelentett, és 1937-től elkezdtek beszedni a társadalombiztosítási adókat. Ennek hatására az államháztartás hiánya a GDP 2,5 százalékkal csökkent, a gazdasági növekedés lelassult, majd gazdasági recesszió alakult ki.⁷

A szövetségi kiadások hiába nőttek jelentősen a Roosevelt-adminisztráció idején, mivel a tagállami pénzügyi politikák prociklikus jellegűek voltak: a gazdasági aktivitás csökkenésekor visszafogták a kiadásokat és növelték az adókat, hogy helyreállítsák költségvetésük egyensúlyát; többletet produkáltak a korábbi évek hiánya helyett. Ennek következtében a harmincas években alacsony lett az Egyesült Államok államháztartási hiánya.⁸

Julian Zelizer szerint a New Deal valójában nem jelentett radikális váltást a költségvetési politika terén. Roosevelt mindig a konzervatív pénzügyi politika híveit bírta meg a fontosabb állampénzügyi hatóságok vezetésével, és maga is osztotta ezeket az elveket. A költségvetési egyensúly megteremtése a demokrata párti politikusok, képviselők és választók számára egyaránt fontos érték volt, ami az egészséges gazdasági viszonyok helyreállítását, a kormány tevékenységének kontrollálhatóságát és a különböző gazdasági érdekcsoportok korlátok közé szoríthatóságát jelentette számukra. Választási kampánya alatt Rooseveltnél maga is élesen bírálta elődjét, Hoovert, a költségei miatt, és 25 százalékos kiadáscsökkentést, az államháztartási egyensúly megteremtését ígérte választóinak. Beiktatását követően, 1933. március 20-án a kongresszus elfogadta az állami takarékosagságról rendelkező törvényt (*Economy Act*), ami 500 millió dollárral csökkentette az állami kiadásokat és lehetővé tette, hogy az elnök további megszorító intézkedéseket hozzon. A második világháború előtti években a kongresszus rendszeresen a kiadások és a deficit csökkentésére szólította fel az elnököt, aki csak a válság enyhítése érdekében fogadta el a költségvetési deficit tényét.⁹ Price Fishback szerint a harmincas években egyszer sem próbálkoztak valódi, az egész nemzetgazdaságra kiterjedő

⁷ Uo. 4–7. o.

⁸ Uo. 4. o.

⁹ Zelizer [2000].

keynesiánus gazdaságösztönzéssel az Egyesült Államokban. Hoover elnöksége alatt a kongresszus közel kétszeresére emelte az RFC (*Reconstruction Finance Corporation*) keretében nyújtható szövetségi források összegét. A Roosevelt-korszak kongresszusai pedig még ezt is megduplázták, ugyanakkor azonban mindkét adminisztráció emelte a bevételeit is: egy sor új adó bevezetésével alacsonyan tudta tartani a deficitet. A költségvetési hiányok így meg sem közelítették annak a mértékét, ami a teljes foglalkoztatottság eléréséhez Keynes szerint szükséges lett volna.¹⁰

A közmunkák és a segélyprogramok viszont hozzájárulhattak a növekedéshez, mert munkahelyeket és többletjövedelmet biztosítottak, valamint jóléti hatásuk is volt (a halálozási és bűnözési ráta csökkent, a születések száma nőtt). Az 1933-ban hozott agrártörvényt (*Agricultural Adjustment Act, AAA*) követő programok viszont ezzel ellentétes hatást értek el. Ezek arra szolgáltak, hogy csökkentsék a megművelt földterületeket és a mezőgazdasági termelés nagyságát, és ennek révén emeljék az agrártermékek árát. A farmereken azonban a mezőgazdasági munkások és az aratók rovására segítettek, mivel az utóbbiak elvesztették a munkájukat, és a munkaerő iránti kereslet csökkenése miatt kisebb lett a bérük.¹¹

Romer és Fishback a költségvetési politika helyett a monetáris tényezőket ítélte meghatározónak a fellendülés megindulásakor. Az 1933 tavaszától kezdődő gazdasági növekedést a pénzkínálat emelkedésének lehetett köszönni, amely egyaránt növelte a kibocsátást és az árszínvonalat.¹² Milton Friedman és Anna J. Schwartz szerint a pénztömeg együtt nőtt a jövedelmekkel, és a pénztömeg gyors bővülése elősegítette a gazdaság növekedését.¹³

Barry Eichengreen és Ben Bernanke is fontos szerepet tulajdonítottak a pénzkínálat növekedésének, és kiemelték az aranystandardról való letérés fontosságát. Az „aranybéklyók” széttörése tette lehetővé a pénzügyi expanziót.¹⁴ Peter Temin az 1933 közepén beinduló fellendülést az új adminisztráció „reflációs” politikájának tulajdonította: az aranystandardról való letérés, a lazább monetáris politika és a megnövelt kormányzati kiadások együttes következménye volt. A dollár leértékelése azt is jelezte, hogy véget ért a korábbi deflációs pénzügyi rezsim, és a gazdaságpolitikai irányváltás meg tudta változtatni a deflációs várakozásokat, ami szintén fontos szerepet játszott a fellendülés beindításában.¹⁵

¹⁰ Fishback [2013].

¹¹ Uo. 280. 288–289. o.

¹² Uo. és Romer [2009].

¹³ Friedman–Schwartz [1963] 497., 544. o., Steindl [2008].

¹⁴ Eichengreen [1992], Bernanke [1995].

¹⁵ Temin [1990], Temin–Wigmore [1990].

Christina Romer számításai alapján az Egyesült Államok 1942 előtti gazdasági fellendülése szinte kizárólag a monetáris bővülésnek volt köszönhető. A harmincas évek második felének nagy aranybeáramlása felduzzasztotta a pénzkínálatot, alacsonyabb kamatlábakkal ösztönözte a beruházásokat és a tartós fogyasztási cikkek vásárlását. 1933 és 1937 között a gazdaság évente átlagosan 8 százalékkal növekedett, az 1937-es visszaesés után, 1941-ig pedig 10 százalék feletti ütemben, ami még egy súlyos krízisből kilábaló gazdaság esetén is nagyon magasnak számít. A monetáris bővülés hatására nőtt az aggregált kereslet, ami nélkül sokkal tovább tartott volna és sokkal mélyebb lett volna a recesszió.¹⁶

A pénzkínálat növekedése egyrészt a dollár 1933. évi leértékelésének a következménye volt, másrészt 1934 után az európai politikai instabilitás miatt megnövekedett az Európából az Egyesült Államok felé irányuló töke-menekülés. Az arany beáramlása különösen azt követően erősödött fel, hogy Európában kirobbant a második világháború. 1933-ban, az aranybeáramlással párhuzamosan, a reálkamatlábak is csökkenni kezdtek, és a következő években is alacsonyak vagy negatívak maradtak, ami nagyban hozzájárult a kamaterzékeny kiadások felélénküléséhez.¹⁷

A növekvő aranytartalék növelte a bankok tartalékait, a monetáris bázist.¹⁸ A pénzügyintézetek több államkötvényt vásároltak, ezzel finanszírozták a költségvetési deficitet, és növelték a pénzkínálatot. A bankok értékpapír-portfóliói megháromszorozódtak, miközben a kereskedelmi hitelezésük csak 25 százalékkal bővült 1933 és 1942 között.¹⁹

A pénzkínálat bővülése mögött részben a kincstár állt. 1933 áprilisában Roosevelttel ideiglenesen felfüggesztette a dollár aranyra való átválthatóságát, az Egyesült Államok letért az aranystandardról, és hagyta a dollárt leértékelődni. Amikor 1934-ben, magasabb aranyáron visszatért az aranystandardra, külföldről nagy mennyiségű nemesfém áramlott be az Egyesült Államokba. Az aranystandard következtében a kincstár növelni tudta a pénzkínálatot; aranyjegyeket (*gold certificates*) bocsátott ki, amelyek átválthatók voltak az amerikai jegybank (*Federal Reserve, Fed*) bankjegyeire, a fedezetet a kincstár aranytartalékai jelentették. Az aranybeáramlás hatására a kincstár még több jegyet bocsáthatott ki, 1933 és 1936 között közel 17 százalékkal nőtt a pénzkínálat ennek köszönhetően.²⁰

¹⁶ Romer [1992] 757–758. o.

¹⁷ Reinhart–Reinhart [2009], Romer [1992] 759. o.

¹⁸ *High-powered money*: tartalékok és készpénz a kereskedelmi bankoknál és a forgalomban.

¹⁹ Steindl [2008].

²⁰ Romer [2009].

A pénzkínálat tehát nem a jegybank monetáris politikájának következtében növekedett. 1933 és 1941 között a Fed egyáltalán nem törekedett a monetáris bázis mennyiségének növelésére.²¹ A pénztömeg (M1)²² ennek ellenére 1933 és 1937 között évente átlagosan közel 10 százalékkal, az 1940-es évek elején pedig még ennél is gyorsabban nőtt. Romer úgy becsülte, hogy a reál-GNP körülbelül 25 százalékkal lett volna kisebb 1937-ben, és majdnem 50 százalékkal kevesebb 1942-ben a ténylegesnél, ha a pénzkínálat nem bővült volna ilyen történelmileg egyedülálló ütemben. A Roosevelt-adminisztráció szándékosan nem sterilizálta az aranybeáramlást (mint a válság előtti időszakban a Fed), mert abban bízott, hogy az aranytartalékok növekedése ösztönözni fogja a válságban levő gazdaságot.²³

A monetáris politika 1936-ban restriktív irányba fordult. A Fed vezetősége egyre inkább tartani kezdett az infláció veszélyétől, úgy érezték, hogy az árszínvonal stabilitását veszélyezteti az, hogy a bankok hitelezés helyett állampapírokat vásárolnak a nagy mennyiségben felhalmozott tartalékaikból. A monetáris szigorítás jegyében 1936–1937-ben három lépésben kétszeresére emelték a bankok kötelező tartalékrátáját. A sorozatos bankrohamok által megtépázott amerikai bankok azonban az előírtnál is nagyobb tartalékokat halmoztak fel, megugrottak a kamatlábak, és a hitelezés összeomlott. A költségvetési és monetáris szigor együtt 1937-ben a növekedés ütemének 5 százalékos csökkenéséhez, 1938-ban pedig gazdasági visszaeséséhez (a GDP 3 százalékos csökkenéséhez), a munkanélküliség megugrásához vezetett.²⁴

Bár az Egyesült Államok gazdasága 1933 után rendkívül nagy ütemben növekedett, a gazdasági válság idején olyan mértékű volt a hanyatlás, hogy rendkívül hosszú ideig tartott a gazdasági reálkibocsátás normálszintre való visszatérése. Az Egyesült Államok gazdasága csak a második világháború kitörését követően, 1942-re érte el újra a teljes foglalkoztatottságot és a trendnek megfelelő GNP értéket.²⁵

Nagy jelentősége volt ugyanakkor a termelékenység gyors növekedésének is, az 1929–1941 közötti évek jelentették technológiai szempontból az egyik legprogresszívebb időszakot az Egyesült Államok gazdaságtörténetében. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy miközben gyors ütemben bővült a gazdaság, a munkanélküliség mértéke csak lassan javult.²⁶

²¹ Friedman–Schwartz [1963].

²² A forgalomban levő bankjegyek és pénzérték valamint a látra szóló betétek összege.

²³ Romer [1992] 758–759.

²⁴ Romer [2009].

²⁵ Romer [1992] 761–762. o.

²⁶ Steindl [2008].

Romer számításait és az ezen alapuló következtetéseit elhibázottnak tartja Nathan Perry és Matías Vernengo. Szerintük meghatározó jelentőségűnek bizonyult a Roosevelt-adminisztráció aktív fiskális politikája a válság eredményes kezelésében, bár azt ők is elismerik, hogy 1937-ig a deficit nem volt elegendő a kellő hatáshoz. Fontosnak tartják a monetáris és a költségvetési politika együttműködését is. A Fed azáltal, hogy alacsonyan tartotta az államkötvények kamatait, lehetővé tette az államháztartási deficitet és a kiadások növelését. A költségvetési politika jelentősége a második világháború alatt igazolódott be, amikor már nem kellett a költségvetés kiegyensúlyozásával foglalkozni.²⁷

Carmen és Vincent Reinhart harminc ország válságkezelési gyakorlatát elemezte a világgazdasági válság idején. Eredményeik alapján az egyértelműen aktív költségvetési politikát folytató országok hamarabb lábaltak ki a krízisből, mint a konzervatív pénzügyi politikát folytatók; a nagyobb összegű kormányzati kiadások hatására gyorsabban érték el ezek az országok a válság előtt kibocsátásuk értékét újra. Bár az Egyesült Államok azon országok között volt, amelyek elsőként alkalmazták a költségvetési expanziót, a pénzügyi politika alkalmazása nem volt eléggé következetes; a bizonytalanság mérsékelte a költségvetési ösztönzést, a kormányzati kiadások ingadozása a gazdasági talpra állás elhúzódásához vezetett, és csökkentette az egy főre jutó GDP nagyságát.²⁸

KILÁBALÁS A GAZDASÁGI VÁLSÁGBÓL NÉMETORSZÁGBAN

A világgazdasági válság második legnagyobb vesztese Németország volt. Az első világháború utáni időszak jelentős részében a német államháztartás deficites volt, és a kormánynak komoly gondot okozott a hiány fedezése. A válság időszaka alatt a problémák még fokozódtak. A hiányt részben a munkanélküli-segély bevezetése idézte elő: az 1927. évi törvény 3 százalékos járulékot írt elő, amit a munkavállalók és a munkaadók közösen fizettek be. A segély megalkotásakor abból indultak ki, hogy a munkanélküliek száma nem fogja meghaladni az évi 800 ezer főt, s arra az esetre, ha telenként mégis magasabb lenne a megélhetés nélkül maradtak száma, egy kisebb kiegészítő pénzalapot hoztak létre, maximum további 600 ezer főre számítva. A munkanélküliség azonban drámaian emelkedni kezdett, már 1927–1928 telén meghaladta a kétmillió főt, a következő télen pedig több mint hárommillióan

²⁷ Perry–Vernengo [2011].

²⁸ Reinhart–Reinhart [2009].

kerestek munkát. A segélyek kifizetéséhez szükséges forrásokat a bevételek csökkenésével küszködő kormánynak kellett előteremtenie.²⁹

A költségvetési egyensúly megteremtése érdekében 1928-tól számos megszorító kormányintézkedést hoztak. Az 1930-ban megalakult Brüning-kormány is folytatta elődje restriktív politikáját. A bevételek növelése érdekében egy sor új adót vezettek be (jövedelmi adókra kivetett pótdadók, közvetett adók). Ezzel egyidejűleg csökkentették a kiadásokat is: 25 százalékkal redukálták a munkanélküli-segélyek összegét, és megemelték a járulékokat. 1930 decemberétől 20 százalékkal csökkentették az állami és önkormányzati alkalmazottak fizetését. A költségvetési kiadások legnagyobb visszafogására 1931–1932-ben került sor. Csökkentették a tartományoknak és az önkormányzatoknak átutalt transzferek összegét is, így ezek a helyi adók növelésére kényszerültek. A megszorítások ellenére, az állami kiadások GNP-hez viszonyított aránya tovább nőtt a válság alatt.³⁰

Később sokan hibáztatták Brüning kancellárt a rendkívüli költségvetési szigor miatt, és azzal vádolták, hogy szándékosan tette tönkre a gazdaságot és a demokráciát. Brüning Németország súlyos gazdasági válságát arra akarta felhasználni, hogy rávegye a nagyhatalmakat a német jóvátételi terhek végleges eltörlésére. Az állami kiadások növelése, egy nagyobb munkahelyteremtő program beindítása ugyanis szerinté veszélybe sodorhatta volna a cél elérését, a nagyhatalmak úgy látták volna, hogy Németország mégis képes fizetni.³¹

Albrecht Ritschl szerint viszont a külső adósságválság, a fizetéseképtelenség elkerülésének vágya vitte a német pénzügyi politikát az egyre nagyobb megszorítások útjára. A Dawes-terv (1924) laza feltételei után a sokkal szigorúbb Young-terv (1929) azonnali rezsimváltást igényelt a költségvetési politikában, így 1929 közepétől 1933 végéig a költségvetési egyensúly megteremtése lett a legfontosabb költségvetési cél. Bár a jóvátételi fizetések terén sikerült a kötelezettségeknek eleget tenni, a kereskedelmi adósságok esetében már nem. A megszorítási politika ugyanakkor nagyban hozzájárult a politikai radikalizálódáshoz. A kormányra kettős nyomás nehezedett: a külföldi hitelezők a fizetési kötelezettségek teljesítésére, a választók a fizetések felfüggesztésére akarták rávenni a kormányzatot. Mindez a weimari rendszer legitimitációjának végleges erodálódásához vezetett kül- és belföldön egyaránt.³²

A náci hatalomátvétel után gyorsan csökkent a munkanélküliség, és növekedni kezdett a német gazdaság. A „német gazdasági csoda”, a válságból való

²⁹ James [1985] 101–102. o.

³⁰ Fisher–Hornstein [2001] 10–11. o.

³¹ Winkler [1998] 435–439. o.

³² Ritschl [2000].

kilábalás módja már jó ideje nagy érdeklődést vált ki, és a legeltérőbb magyarázatok születtek rá az utóbbi évtizedekben.

Gyakran a munkahelyteremtő programoknak tulajdonítják a sikereket, pedig ezek nem a Hitler-időszak találmányai voltak. Már 1931 és 1932 között is több olyan gazdaságpolitikai program született Németországban, amely a kormány számára alternatívát jelenthetett volna a válságkezelésben. Wilhelm Röpké új állami beruházásokkal adott volna indítólökést (*Initialzündung*) az iparnak, Ernst Wagemann és Heinrich Dräger refráziós programot ajánlottak a kormány számára 1932-ben. Még Keynes is felkérést kapott, hogy dolgozzon ki a kormány számára egy adókedvezményeket és ipari beruházásokat tartalmazó közmunkaprogramot, de ő gyenge német tudására hivatkozva elhárította a meghívást. Wladimir Woytinski és munkatársai, a szakszervezetek megbízására, egymillió munkahely teremtésre alkalmas kétmilliárd márka összegű programot tettek le az asztalra (WTB-terv) 1931 decemberében.³³ Bár a kormányon belül is voltak támogatói a konjunktúraélenkítő terveknek, ezek a miniszterelnök heves ellenállásán mind megbuktak. Brüning a jóvátétel eltörlése érdekében hallani sem akart semmilyen kiadásnövelésen alapuló keresletélenkítő programról.

A Papen-kormány azonban elindított egy közmunkaprogramot: 50 millió márkát szánt csatornák, 60 milliót utak építésére és 35 milliót mezőgazdasági beruházásokra. Ezekkel az összegekkel összesen 50 ezer munkahelyet teremtettek, ami természetesen eltörpült a többmillió munkanélküliség mellett. A programot a Reichsbank finanszírozta kincstárjegyek leszámítása révén. A Schleicher-kormány is folytatta a munkahelyteremtő programokat.³⁴

Amikor 1933. január 30-án Hitler lett a német kancellár, nem következett be radikális változás a gazdaságpolitikában, legalább 1936-ig a konzervatív költségvetési politika maradt a jellemző. Megtartották a Brüning alatt bevezetett magas adókulcsokat, és a költségvetési deficit inflációs hatásai miatti aggodalmak következtében továbbra is korlátozott összegeket szántak csak a közmunkaprogramokra.³⁵

1932 és 1935 között összesen 5,25 milliárd birodalmi márkát költöttek munkahelyteremtő programokra. Ez nagyon szerény összeg volt, a GNP 1 százalékát sem érte el.³⁶ Bár Hitler hatalomra kerülését követően gyorsan emelkedtek a központi kormányzati kiadások, közben az önkormányzatok és

³³ Overy [2003] 18–19, Winkler [1998] 439–440. o.

³⁴ James [1986] 320–321. o.

³⁵ Fisher–Hornstein [2001] 11–12. o.

³⁶ 1975-ben az NSZK a GNP 6,2 százalékát költötte munkahelyteremtő programokra (James [1985] 326. o.).

a tartományok beruházásai jelentő mértékben zsugorodtak, így az együttes összeg nem nőtt drámai mértékben, az összesített költségvetési hiány nem haladta meg a GNP 5 százalékát 1935-ig.³⁷

A civil közmunkákat, a beruházásokat alárendelték már 1934-ben is a katonai céloknak. Miközben útépitésre többet költöttek, mint a weimari időszakban, lakások építésére vagy a közlekedés fejlesztésére jóval kevesebbet. Az autópályák építésére – amit a munkanélküliség elleni küzdelem egyik legfontosabb eszközének szoktak tartani – 1934-ben, a gazdaság helyreállítása idején, még minimális összegeket költöttek, csak 1936-tól lett jelentősebb beruházási cél, amikor a német gazdaság már majdnem elérte a teljes foglalkoztatottságot. A motorizációra fordított közpénzek tehát valójában prociklikus hatásúak voltak. Ritschl számításai alapján az autópálya-építésre alapozott válságkezelés inkább mítosz, mint valóság. Ha a többi közületi beruházást is figyelembe vesszük, akkor ugyanezt látjuk: anticiklikus hatásuk nem igazolható.³⁸

A fegyverkezés volt az egyetlen terület, amelyre ténylegesen sokkal többet költöttek, mint az 1933 előtti években, hamarosan ez lett a költségvetés legfontosabb tétele: 1935 előtt az államháztartási kiadások 20 százalékát, 1935-ben 50 százalékát, 1938-ra pedig már 80 százalékát jelentette.³⁹ Goebbels gyakran mondogatta, hogy nem a deficittől kell félni, abba még nem halt bele senki, a fegyverek hiányába már annál inkább.⁴⁰

Albrecht Ritschl számításai alapján 1933-ig minimális hatása volt a német gazdaságra a költségvetési deficitnek (*deficit spending*). A költségvetési megszorítások csökkentették a gazdasági aktivitást a válság alatt (1929 és 1932 között), de jóval kisebb mértékben, mint ezt korábban feltételezték. A német központi kormányzat kiadásai 1924 és 1929 között megduplázódtak, a válság alatt 20 százalékkal csökkentek, majd 1933-tól 1938-ig megnégyszereződtek. Az állami szektor GDP-n belüli aránya folyamatosan emelkedett: 1924-ben 24 százalék, volt, 1929-re 29 százalékra nőtt. 1932-ben 33 százalékra, 1936-ban 36 százalékra, 1938-ban pedig már 42 százalékra bővült.

A válság idején a kormány szigorú deflációs politikát folytatott, a nácik hatalomra kerülése után viszont költségvetési hiány jött létre, felfüggesztették az aranystandardot és lazítottak a pénzkibocsátáson. Bár a költségvetési hiány mértéke jelentős lett 1933 után, és négy év alatt elérték a teljes foglalkoztatottságot, az adatok mégis azt mutatják, hogy költségvetési impulzus túl kicsi volt, ahhoz, hogy hozzájáruljon a fellendüléshez.

³⁷ Fisher–Hornstein [2001] 11–12. o., James [1986] 379–380. o.

³⁸ Ritschl [2000].

³⁹ Fisher–Hornstein [2001] 11–12. o.

⁴⁰ James [1986] 372. o.

A náci gazdaságpolitika szándékosan háttérbe szorította a magánkeresletet a fegyverkezés érdekében. A fogyasztói kiadások 1933 közepéig csökkentek, és utána is csak nagyon szerényen bővültek. Amikor 1935-ben erősebben kezdtek növekedni, a hatóságok gyorsan reagáltak a fogyasztás visszafogása és a katonai szükségletek biztosítása érdekében. A „vaj helyett ágyút” jelszó⁴¹ jegyében visszafogták az élelmiszer- és textilbehozatalra adott devizakiutalásokat. A jelszót 1936-ban kezdte a hatalom használni, hogy elfogadtassa a lakossággal a fokozódó ellátási nehézségeket, az élelmiszerhiányt és azt, hogy a civil fogyasztás a javuló gazdasági helyzet ellenére sem növekedhetett. Az 1936–1938 közötti adatok is azt igazolják, hogy a fogyasztói keresletet korlátozták, így az lassabban bővült, mint a GDP. A fogyasztói kiadásokat a szigorú adópolitika is visszafogta, a náci időszakban is megtartották azokat a magas adókulcsokat, amelyeket még a válság megszorító politikája idején vezettek be.⁴²

A keynesiánus fiskális impulzusok bár jelen voltak a német gazdaságban, de túl alacsonyak voltak ahhoz, hogy magyarázatot adjanak a náci időszak gazdasági fellendülésére. Az államháztartási hiánynak 1933 és 1935 között kétszer-ötször nagyobbra kellett volna lennie ahhoz, hogy megfeleljen a keynesi követelményeknek. A fogyasztói kereslet lassú bővülése is azt mutatja, hogy nem érvényesült a keynesi modell. Tehát nem a költségvetési politika állt a náci gazdasági fellendülés mögött.

A monetáris bővülés sem ad magyarázatot a gazdaság válságból való kilábalására. 1930-ban erős monetáris restrikciónak kezdődött, a pénzkínálat (M1) a GNP-hez viszonyított aránya visszaesett. A jegybank a fellendülés időszakában a GNP növekedésénél kisebb ütemben bővítette a pénztömeget, a deficit és a katonai kiadások finanszírozására pedig rejtett módokat alkalmazott (Mefo-váltók,⁴³ adójegyek).

Az eredmények alapján a náci időszak válságkezelése kevésbé tűnik szenzációsnak vagy kivételesnek. Ritschl szerint a költségvetési és monetáris politikának minimális szerepe volt a válság alatt, és azt követően is alig járult hozzá a gazdaság fellendüléséhez.⁴⁴ A kormányzati kiadások nagy részét a katonai célú ráfordítások tették ki, már a nemzetiszocialista rendszer berendezkedésének kezdetétől fogva. Nem beszélhetünk tehát a civil célú

⁴¹ Schanetzky [2015], Kirk [2007], Wiesen [2015], James [1986].

⁴² Ritschl [2000].

⁴³ A Mefo-váltók a német fegyverkezés burkolt finanszírozását szolgáló értékpapírok voltak, amelyekre a Reichsbank 1933 és 1938 között hiteket nyújtott (Mefo: Metallurgische Forschungsanstalt, Hjalmar Schacht jegybankelnök kezdeményezésére, a legnagyobb német iparvállalatok által 1933-ban létrehozott, csak papíron létező vállalkozás). (James, [1986], Ritschl [2013].)

⁴⁴ Ritschl [2013] 18–19. o.

beruházások, közmunkaprogramok jelentős konjunktúraélénkítő hatásáról, az autópályákra valójában keveset költöttek 1936 előtt. A költségvetési politika szerepe elhanyagolható volt a válságkezelésben. Amikor Hitler hatalomra került, a gazdasági fellendülés tulajdonképpen már megkezdődött, 1932 végén már megfigyelhető a gazdaság növekedése. 1936 előtt a német gazdaság talpra állása nem járt sokkal az amerikai vagy brit gazdaságé előtt.⁴⁵ Harold James, illetve a Fisher–Honstein-szerzőpáros hasonlóképpen arra a megállapításra jutott, hogy a költségvetési politika hatása elenyésző volt, nem került sor az aktív költségvetési politika alkalmazására a kereslet növelése érdekében a hitleri Németországban.⁴⁶

VÁLSÁGKEZELÉS MÁS ORSZÁGOK ESETÉBEN – A JAPÁN PÉLDA

Az elmúlt években néhány kutató újra megvizsgálta a fiskális ösztönzés szerepét a világ gazdasági válságból való kilábalásban. Almunia és szerzőtársai 2010-ben megjelent tanulmányukban cáfolták, hogy a költségvetési politika teljesen hatástalan lett volna, valamint hogy a harmincas években egyáltalán nem próbálkoztak vele. Számos ország adatait újabb módszerekkel elemezve arra jutottak, hogy a két világháború között a költségvetési kiadások kedvezően hatottak a GDP alakulására. A költségvetési politika azért lehetett sikeres, mert más pénzügyi források csak korlátozottan álltak rendelkezésre, a kereskedelmi hitelezés megakadt a válság következtében, és a kamatok is nagyon alacsonyak voltak, így a költségvetési kiadásoknak nem volt kiszorító hatásuk a magánfogyasztásra. Ugyanakkor a deficit nagyon alacsony szintje miatt (a legtöbb országban a GDP 3 százaléka alatt maradt), a hatás nem volt elég erős. Ahol viszont jelentősebb költségvetési ösztönzők érvényesültek, ott a kibocsátás és a foglalkoztatottság is reagált erre. A számítások megerősítették a monetáris politikának, például a jegybanki kamatpolitikának, az aranystandardról való letérésnek, valamint a dollár leértékelésének a pozitív szerepét gazdasági aktivitás élénkítésében.⁴⁷

Japán kitűnő példa a válságból való korai kilábalásra. Miközben a világ számos helyén még súlyos krízis volt, Japánban a deflációt már 1932 elejétől enyhe árszínvonal-emelkedés váltotta fel, és megindult a gazdaság gyors növekedése. Az 1920-as években még itt is deflációs politikát folytattak, hogy a világháború előtti paritáson újra csatlakozni tudjanak a nemzetközi aranypénzrendszerhez.

⁴⁵ *Ritschl* [2000].

⁴⁶ *James* [1986] 371–372. o., *Fisher–Hornstein* [2001].

⁴⁷ *Almunia és szerzőtársai* [2010] 235–236. o.

A gazdasági világválság közepette, 1930 januárjában tért vissza a jen az aranyalapra, ami 1930–1931-ben kétszámjegyű deflációhoz vezetett.⁴⁸

1931 decemberében, amikor a Minseito-kormány megbukott, szakítottak ezzel a pénzügyi politikával. Az új pénzügyminiszter, Takahashi Korekijo már 1929-ben nyilvánosan támadta az általános takarékoskodást, mivel az tovább csökkent a kibocsátást és a keresletet. Beszédében kifejtette, hogy még a gésaházakban elköltött pénz is jövedelmet jelent a gésáknak és a szakácsoknak, ami – újra elköltve – nemzeti szinten is növeli a keresletet.⁴⁹ Takahashi első intézkedése 1931 decemberében az aranystandardról való letérés és az export támogatása volt. Az aranystandard elhagyását követően a jen erősen leértékelődött,⁵⁰ aminek a hatására az export ugrásszerűen növekedni kezdett: 1932-ben 22 százalékkal, 1933-ban 25 százalékkal emelkedett, holott a leértékelés előtt, 1930-ban 25 százalékkal, 1931-ben pedig 16 százalékkal zsugorodott. A gazdaság növekedése következtében megugró importot eközben kötött devizagazdálkodás bevezetésével korlátozták.⁵¹

Az új gazdaságpolitika a leghatásosabb válságkezelési eszköznek az alacsony kamatlábakat tartotta (második intézkedés). A japán jegybank radikálisan csökkentette a leszámítolási rátát: 1931 novemberében még 6,5 százalékon állt, 1933 júliusában már csak 3,65 százalék volt. Bővült a pénzkínálat, a nagy- és kiskereskedelmi árak emelkedtek, a reálbérek csökkentek.⁵²

Takahashi politikájának harmadik eleme a költségvetési deficitet okozó jelentős kiadásnövelés (*deficit spending*) volt. Míg 1928-tól csökkentek a kormányzati kiadások, 1932-ben 32 százalékkal, 1933-ban 16 százalékkal emelkedtek. Ebben a két évben a kormány fogyasztási és beruházási költségei a GDP összes növekedésének 29 százalékát tették ki. 1932-től kezdve az államháztartási hiányt a központi bank kötvényvásárlásai révén finanszírozták, az állampapírokat a jegybank aztán a közönségnek értékesítette, hogy korlátok között tartsák az inflációt.⁵³

A bruttó nemzeti kiadások reálértéken 45 százalékkal emelkedtek 1931 és 1936 között, amikor a gazdaság megközelítette a teljes foglalkoztatottságot. A központi költségvetési kiadások az 1931. évi 1423 millió jenről, 1933-ra 2254 millió jenre nőttek, aminek hatására a bruttó nemzeti termék 0,1 százalékát

⁴⁸ Shibamoto–Shizume [2014].

⁴⁹ Almunia és szerzőtársai [2010].

⁵⁰ A jen 1932-ben és 1933-ban is 50-50 százalékkal leértékelődött, 1934-ben pedig kismértékben felértékelődött. 1932 decemberében 0,4985 dollár, egy évvel később 0,207 dollár volt az árfolyama.

⁵¹ Nanto–Takagi [1985].

⁵² Almunia és szerzőtársai [2010].

⁵³ Nanto–Takagi [1985].

kitevő szufficitről 6,1 százalékot elérő deficitbe váltott. A kormány főként a falusi segélyprogramokra és a hadseregére költött. 1932-ben és 1933-ban a többletkiadások felét, 1935-ben már 78 százalékát a katonai kiadások tették ki.⁵⁴ Japánban a klasszikus gazdasági liberalizmus nem nyert teret a válság előtti időszakban sem, a kereslet fiskális eszközökkel történő ösztönzése könnyen összeegyeztethető volt azzal a hagyományos japán szemlélettel, amely már a 19. század óta fontos szerepet tulajdonított az államnak a gazdaság fejlesztésében.⁵⁵

Cha Myung 2003-ban megjelent tanulmányában egyértelműen a fiskális expanziót jelölte meg a sikeres válságkezelés meghatározó tényezőjeként. A Shibamoto–Shizume-szerzőpáros 2014-ben publikált számításai alapján viszont a jen leértékelésének és az ezzel kapcsolatos inflációs várakozásoknak tulajdonított döntő szerepet, a fiskális ösztönzést pedig elhanyagolható jelentőségűnek ítélte.⁵⁶

Mussolini Olaszországában is alapvetők voltak a katonai kiadások. 1936–1937-ben az etiópiai háborúval kapcsolatos tételek óriási fiskális ösztönzést jelentettek a gazdaság számára, a költségvetési kiadások 50 százalékát tették ki a katonai célú költségek, ezen kívül a kormány utak, középületek építésére és a katonai jelenlét fenntartására is nagyobb összegeket fordított. 1936-ban és 1937-ben az olasz költségvetési hiány meghaladta a GDP 10 százalékát. A katonai megrendelések hatására jelentősen nőtt az ipari kibocsátás is. Bővült a gyarmatokkal folytatott kereskedelem, a kolóniák az összes olasz export negyedét vették fel 1936 és 1939 között. 1937-ben 6,8 százalékkal, 1939-ben 7,3 százalékkal bővült a bruttó hazai termék Olaszországban, miközben a gazdaság elérte a teljes foglalkoztatottságot.

Franciaországban is hasonló folyamatok indultak el a harmincas évek második felében. 1935-től nagymértékben nőtt a költségvetési hiány, a GDP pedig 5,8 százalékkal emelkedett 1935-ben. 1939-ben különösen megugrott a hiány, ekkor a gazdaság 7,2 százalékkal bővült. A kiadások elsősorban a katonai célú költségek miatt növekedtek, így a keynesi ösztönzés a második világháború következtében jött létre.⁵⁷

*

A két világháború közötti időszak súlyos világgazdasági válsága nehéz feladat elé állította számos ország kormányát és jegybankját. A hagyományos likvidációs szemlélet, amely a piacra bízta volna a kúrát, kudarcot vallott, nem hozott

⁵⁴ *Almunia és szerzőtársai* [2010] 369–374. o.

⁵⁵ *Shibamoto–Shizume* [2014]

⁵⁶ *Cha* [2003], *Shibamoto–Shizume* [2014].

⁵⁷ *Almunia és szerzőtársai* [2010].

eredményt a megszorító pénzügyi politika sem. Az elhúzódó és mély krízisből leghamarabb azok az országok tudtak kilábalni, akik új módszerekkel kísérleteztek, és a költségvetési és monetáris expanziót, valamint az aranystandardról való letérést egyszerre alkalmazták. A történeti vizsgálódások azonban azt mutatják, hogy még a legnagyobb országok esetében sem volt könnyű az új módszereket alkalmazni. A Roosevelt-adminisztráció bár a válság enyhítése érdekében aktív költségvetési politika alkalmazására törekedett, ezt nem elég következetesen folytatta, és 1937-ig a deficit nem volt elegendő a kellő hatáshoz. Bár 1933-tól a monetáris expanzió jelentős mértékben hozzájárult a gazdasági növekedés beindulásához, a növekedést nem a jegybank vagy a kormány szándékai, hanem a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok alakították.

Az elemzések alapján a náci Németország válságkezelése is kevésbé tűnik hatásosnak. A költségvetési és monetáris politika minimális szerepet játszott a válság alatt, és azt követően is alig járult hozzá a gazdaság fellendüléséhez. A kormányzati kiadások nagy részét már a nemzetiszocialista rendszer berendezkedésének kezdetétől a katonai célú ráfordítások tették ki. A korábban feltételezettnél jóval kevesebbet fordítottak polgári célú beruházásokra, közmunkaprogramokra, így ezeknek nem volt jelentős konjunktúraélenkítő hatásuk. A költségvetési politika szerepe elhanyagolható volt a válságkezelésben, amikor Hitler hatalomra került, a gazdasági fellendülés valójában már megkezdődött.

Szomorú tanulságként állapíthatjuk meg, hogy a fiskális ösztönzés bevezetésére, a monetáris expanzióra már a világháborúra való készülődés, a fegyverkezés és a különböző katonai agressziók (Japán, Olaszország) jegyében került sor, ez hozta meg számos ország esetében a válság leküzdésének lehetőségét.

HIVATKOZÁSOK

- ALMUNIA, MIGUEL–BÉNÉTRIX, AGUSTÍN–EICHENGREEN, BARRY–O’ROURKE KEVIN H.–RUA, GISELA [2010]: From Great Depression to Great Credit Crisis: similarities, differences and lessons. *Economic Policy*, Vol. 25. No. 62. 219–265. o.
- BERNANKE, BEN S. [1995]: The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach. *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 27. No.1. 1–28. o.
- BROWN, CARY E. [1956]: Fiscal Policy in the Thirties: A Reappraisal. *American Economic Review*, Vol. 46. No. 5. 857–879. o.
- CHA, MYUNG S. [2003]: Did Takahashi Korekiyo Rescue Japan from the Great Depression? *The Journal of Economic History*, Vol. 63. No. 1. 127–144. o.
- EICHENGREEN, BARRY [1992]: *Golden Fetters The Gold Standard and the Great Depression 1919–1939*. New York, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195101138.001.0001>.

- FISHBACK, PRICE [2013]: US Monetary and Fiscal Policy in the 1930s. Megjelent: Crafts, Nikolas–Fearon, Peter (szerk.): *The Great Depression of the 1930s: Lessons for Today*. Oxford, Oxford University Press. 258–289. o.
- FISHER, JONAS D. M.–HORNSTEIN, ANDREAS [2001]: The Role of Real Wages, Productivity, and Fiscal Policy in Germany's Great Depression 1928–1937. Federal Reserve Bank of Chicago, *Working Paper*, No. 2001–07. https://www.richmondfed.org/~media/richmondfedorg/publications/research/working_papers/2001/pdf/wp01-7.pdf.
- FRIEDMAN, MILTON–SCHWARTZ, ANNA J. [1963]: *A Monetary History of the United States: 1867–1960*. Princeton, Princeton University Press, NJ.
- JAMES, HAROLD [1985]: *The Reichsbank and Public Finance in Germany 1924–1933: A Study of the Politics of Economics during the Great Depression*. Frankfurt am Main, Fritz Knapp Verlag.
- JAMES, HAROLD [1986]: *The German Slump. Politics and Economics 1924–1936*. Oxford, Clarendon Press.
- KAVONIUS, ILJA K. [2010]: Fiscal policies in Europe and the United States during the Great Depression. *Vatt Working Papers*, Helsinki, Government Institute for Economic Research.
- KEYNES, JOHN M. [1936/1965]: *The General Theory of Interest, Employment and Money*. London, Macmillan. Magyarul: *A foglalkoztatás, a pénz és a kamat általános elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- KIRK, TIM [2007]: *Nazi Germany*. New York, Palgrave Macmillan.
- MADARÁSZ ALADÁR [2010]: Válságok és vélemények. Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, 54. évf., 1–2. sz. 99–102. o.
- NANTO, DICK K.–TAKAGI, SHINJI [1985]: Korekiyo Takahashi and Japan's Recovery from the Great Depression. Papers and Proceedings of the Ninety-Seventh Annual Meeting of the American Economic Association, *The American Economic Review*, Vol. 75. No. 2. 369–374. o.
- OVERY, RICHARD J. [2003]: *The Nazi Economic Recovery 1932–1938*. Cambridge, Cambridge University Press.
- PERRY, NATHAN–VERNENGO, MATÍAS [2011]: What Ended the Great Depression? Re-Evaluating the Role of Fiscal Policy. Levy Economics Institute of Bard College, *Working Paper*, No. 678. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_678.pdf.
- REINHART, CARMEN M.–REINHART VINCENT R. [2009]: When the North Last Headed South: Revisiting the 1930s. *Brookings Papers on Economic Activity*, Fall, 251–272. o.
- RITSCHL, ALBRECHT [2001]: Deficit Spending in the Nazi Recovery, 1933–1938: A Critical Reassessment. Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich, *Working Paper Series*, No. 68.
- RITSCHL, ALBRECHT [2013]: Reparations, Deficits, and Debt Default. The Great Depression in Germany. Megjelent: Crafts, Nicholas–Fearon, Peter (szerk.): *The Great Depression of the 1930s: Lessons for Today*. Oxford, Oxford University Press, 110–140. o.

- ROMER, CHRISTINA D. [1992]: What Ended the Great Depression? *The Journal of Economic History*, Vol. 52. No. 4. 757–784. o.
- ROMER, CHRYSTINA D. [2009]: *Lessons from the Great Depression for Economic Recovery in 2009*. Council of Economic Advisers. To be presented at the Brookings Institution, Washington, D.C.
- SCHANETZKY, TIM [2015]: *Kanonen statt Butter: Wirtschaft und Konsum im Dritten Reich*. München, Verlag C. H. Beck.
- SHIBAMOTO, MASAHIKO–SHIZUME, MASATO [2014]: Exchange rate adjustment, monetary policy and fiscal stimulus in Japan's escape from the Great Depression. *Explorations in Economic History*, Vol. 53. No. 1. 1–18. o. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2014.02.002>.
- STEINDL, FRANK D. [2008]: Economic Recovery in the Great Depression. *EH. Net Encyclopedia*, március 16. <http://eh.net/encyclopedia/economic-recovery-in-the-great-depression>.
- TEMIN, PETER [1990]: *Lessons from the Great Depression*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- TEMIN, PETER [2010]: The Great Recession & the Great Depression. *Daedalus*, Vol. 139. No. 4. 115–124. o.
- TEMIN, PETER–WIGMORE, BARRIE [1990]: The End of One Big Deflation. *Explorations in Economic History*, Vol. 27. No. 4. 483–502. o.
- WIESEN, JONATHAN S. [2015]: National Socialism and Consumption. Megjelent: Trentmann, Frank (szerk.): *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford Handbook Online, Oxford University Press.
- WINKLER, HEINRICH A. [1998]: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, Verlag C. H. Beck.
- ZELIZER, JULIAN E. [2000]: The Forgotten Legacy of the New Deal: Fiscal Conservatism and the Roosevelt Administration, 1933–1938. *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 30. No. 2. 331–358. o.

III. ELMÉLETEK

\$

„...a modern közgazdaságtan nemhogy nyert, hanem veszített azzal, hogy kiiktatta az interdiszciplináris nézőpontokat...”

Madarasz Aladárt idézi Nagy Daniel Gergely kötetünk 333. oldalán.

Havran Dániel

SCHUMPETER A TŐKEPIACON

Schumpeter finanszírozási elméletének fejlődése
életrajza tükrében

BEVEZETÉS

A tanulmány Joseph Alois Schumpeter finanszírozási elméletének megértéséhez nyújt adalékokat. Schumpeter finanszírozási elméletében – amely a korábban gyakran alkalmazott statikus szemléletmód helyett a vállalkozásokat dinamikájukban ragadta meg – a vállalkozásoknak az új, jövedelmezőnek ítélt projektek elindításához, működtetéséhez tőkére van szükségük. Amennyiben a vállalkozásoknak nincs elegendő belső megtakarításuk, külső forráshoz kell fordulniuk, a finanszírozót pedig a projekt várható sikerességével lehet meggyőzni. A finanszírozó intézmények által nyújtott forrás segítségével felgyorsítható a vállalkozás növekedése, nem kell megvárni, hogy évek alatt gyűljön össze a beruházáshoz elegendő belső megtakarítás. A finanszírozás formájának – amelyen általában érthetünk banki hitelezést, részvénykibocsátást, kereskedelmi hitel nyújtását vagy kockázati tőke-finanszírozást is – hatása a vállalatok növekedésére, illetve beruházási tevékenységére a mai napig fontos elméleti, empirikus és gazdaságpolitikai kérdés.

Bár az elemzés elmélettörténeti jellegű, szemléletét inkább a mai modern pénzügyi közgazdaságtani megközelítés jellemzi. A mai pénzügyi tanulmányok ritkán teremtik meg a kapcsolatot a korábbi gondolkodókkal, pedig Schumpeter még azt vallotta, hogy az empirikus és az elméleti megközelítés mellett a történeti megközelítés egyenrangú társa a gazdasági vizsgálódásoknak. Schumpeter finanszírozásról alkotott gondolatai megfigyelhetők a mai megközelítésekben is. Magyar nyelven közgazdasági jellegű munkákban elsősorban Schumpeter vállalkozóelméletéről olvashatunk, kiemelhető például Rimler Judit, Kapás Judit vagy Madarász Aladár írása, illetve egy rövidebb anyag Somogyi Ferencről.¹ Schumpeter életrajzi vonatkozásait Madarász Aladár magyar és angol nyelven is közölte.² E tanulmány a Schumpeter finanszírozási elméletéről szóló diskurzusban lévő űrt kívánja betölteni.

¹ Rimler [1998], Kapás [2000], Madarász [2014], Somogyi [2010].

² Madarász [1980a], [1980b].

Négy kérdést vizsgálunk a finanszírozási elmélettel kapcsolatosan.

1. Hogyan körvonalazható Schumpeter finanszírozási elmélete, vagyis a bankár „vásárlóerő-teremtése”, amelyet a szerző az innováció előfeltételeként azonosít? Kísérletet teszünk a fogalom (szubjektív) meghatározására, amelyet majd a későbbi elemzés során használunk.

2. Mi jellemezte Schumpeter életének azon állomását, amelyben a finanszírozási elméletet a gyakorlatban alkalmazta? A kérdés megválaszolásához azokat az életrajzi részleteket mutatjuk be, amelyek hozzájárulhattak a finanszírozási elmélet megalapozásához. Joseph Alois Schumpeter a közép-európai régióban született, s pályája korai szakaszában itt tevékenykedő elméleti tudós, valamint gyakorlati közgazdász is volt. Ismeretes, hogy Schumpeter közel három éven át a Biedermann Banknál elnöki tisztséget is viselt. Ezen időszak tapasztalatait gyűjtjük össze, és röviden értékeljük ezeket az éveket.

3. Mennyiben hatottak Schumpeter eszméire a bankárként eltöltött évek? Nem minden tudósnak adatik meg, hogy egy bankház elnöke legyen. Sorra vesszük Schumpeter néhány, 1926 után keletkezett jelentősebb munkáját, ahol a finanszírozási elmélet valamilyen formában újra megjelenik.

4. Milyen formában találjuk meg ma a schumpeteri finanszírozási elmélet elemeit? Itt a kapcsolódó mai problémák felvázolására vállalkozunk, szemeztetve a legfontosabb aktuális kérdések és viták közül, elsősorban a vállalati pénzügyi megközelítést alkalmazó tanulmányokra koncentrálna.

A SCHUMPETERI FINANSZÍROZÁSI ELMÉLETRŐL

Hitelezéssel kapcsolatos nézeteit Schumpeter már az 1911-es születésű és 1912-ben kiadott – A gazdasági fejlődés elmélete című – könyvében is megfogalmazta.³ A könyvet később átdolgozta, magyarul a későbbi, többször átírt, az 1926-ban kiadott német nyelvű változaton alapuló 1934-es angol nyelvű kiadásának fordítása jelent meg.⁴ Ez utóbbi műben az eredetiben szereplő hetedik fejezet már nincs benne, amelyet Schumpeter azon megfontolás miatt hagyott el, hogy a fejezet tágabb perspektívájú kitekintése ne vonja el a figyelmet a többi rész gazdaságelméleti kérdéseiről. Bár kissé átszerkesztett változatban, mindkét kiadás második fejezetében megtalálható a finanszírozási folyamat leírása.

Ebben Schumpeter szembeállítja a gazdasági körforgás statikus és „dinamikus” szemléletét,⁵ majd az utóbbin keresztül ismerteti nézeteit a gazdasági fejlődésről,

³ Schumpeter [1912].

⁴ Schumpeter [1980].

⁵ A dinamikus jelzőt az első változatban használja, később ezt a kifejezést Ragnar Frisch

a vállalkozók, valamint az azokat finanszírozó bankárok érdekalapú kooperációjáról. E fejezetben fejti ki a vállalkozó és a bankár kapcsolatát is.

A gondolatmenet kiindulópontja a fejlődés, amelyet az jellemez, hogy a vállalkozó tevékenységének köszönhetően lehetővé válik új javak előállítása, új termelési eljárás bevezetése, új elhelyezési lehetőség megnyitása, nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásának meghódítása, új szervezetek létrehozása.⁶

A fejlődéshez, új tevékenységekhez tőke kell, amely általában nem áll közvetlenül rendelkezésre. Ezért a leggyakrabban a vállalkozások hitelszerződés keretében juthatnak a szükséges pénzhez. Ebben az értelemben Schumpeter a hitelt az innováció előfeltételének tekinti. A hitelnyújtással a bankár a „semmiből” vásárlóerőt teremt azáltal, hogy a vállalkozó – hozadék lehetőségét magában rejtő – innovációját finanszírozza. Schumpeter hangsúlyozza, hogy a bankár nem kereskedik a „vásárlóerő” nevű áruval, hanem teremtí az. A vállalkozót a piac császáráként, a bankárt a piac „ephoroszáként”, vagyis – az ókori Spártára utalva – a piacot felügyelő főhivatalnokként jellemezte. Az idézett művekben csak az innovációt segítő beruházásokra szóló hitelekre koncentrált Schumpeter – ez szükséges ugyanis a fejlődéshez a kifejtett gondolatmenet szerint.

Schumpeter e gondolatrendszerén belül a tőke kamatát az innováció hozadékával magyarázza, amivel szembekerült neves bécsi professzorának, Böhm-Bawerknek a kamatelméletével. Böhm-Bawerk a kamat funkcióját oly módon határozta meg, hogy „a választott termelési kerülőutat a megtakarítás keretei között tartsa”.⁷

Az általa leírt folyamatban három fontos fogalom is tetten érhető.

1. A finanszírozás mozzanatát a termelési körfolyamatban helyezi el. Az egyik egyensúlyból a másikba való eljutás előfeltételeként írja le a hitelt: „...a hitelfelvétel nem szükségszerű eleme a gazdasági élet megszokott pályán lebonyolódó normális menetének, [...] Ezzel szemben az új kombinációk megvalósítása esetén elvileg [...] szükséges a »finanszírozás« mint speciális cselekmény”.⁸ Megjegyzi, hogy „a hitel az ipari fejlődést szolgálja”,⁹ és tovább is gondolja a kérdés makrogazdasági szempontjait az üzleti ciklusokra vonatkozó elméletében.

hatására elhagyta, és egyik egyensúlyi pontból egy másikba történő változásnak hívja (Schumpeter [1980] 39. o., 109. o.).

⁶ Schumpeter [1980] 111. o.

⁷ Mátyás [2003] 27. o.

⁸ Schumpeter [1980] 116. o.

⁹ Uo. 153. o.

2. Közvetetten ugyan, de az innováció finanszírozásának egyik tipikus formáját írja le. „A hitel lényegi funkciója értelmezésünkben a következő: lehetővé teszi a vállalkozó számára, hogy keresletet támasztva a számára szükséges termelési javak iránt, kivonja őket korábbi alkalmazási területükről, ezáltal új pályákra kényszerítse a gazdasági rendszert”.¹⁰ Ezeken az új pályákon „teremtő rombolás” jellegű változásokat értett. Elméletében kiemeli, hogy az viseli a kockázatot, aki a pénztőkét biztosítja a beruházáshoz (akár a korábban felhalmozott saját profit alkotja a tőkét, akár bankárként nyújt hitelt). A vállalkozót pedig gazdasági felelősség nem terheli, legfeljebb saját hírnevét kockáztatja. Agnes Festré és Eric Nasica intézményi megközelítésben elemzi Schumpeter írását, és annak fontosságát hangsúlyozza, hogy Schumpeter a hitelt mint kapitalista társadalmi intézményt értelmezi.¹¹ Schumpeter így fogalmaz: „...a hitelnek a rendelkezésre bocsátása nyilvánvaló módon az általában »kapitalistának« nevezett gazdasági alanyok kategóriájának a funkciója. Ez a kapitalista társadalom sajátos módszere arra, hogy a gazdaságot új pályára kényszerítse, eszközeit új célok szolgálatába állítsa...”.¹² Schumpeter továbbá a gazdasági fejlődés szempontjából nem tartotta relevánsnak azt a hitelezést, amelynek során nem történik újítás, bár ezt a könyv első változatában még egyáltalán nem hangsúlyozta. Úgy vélte, ezt a „korai” (iparosodás előtti, vásárlóértéket nem teremtő) hitelezést nem is szívesen vették igénybe a korabeli gyárosok. Ezzel egyértelműen kijelölte az innovációs finanszírozás határait.

3. A vásárlóerő-teremtés fogalmának használatával a kereskedelmi banki pénzteremtés momentumát azonosítja e helyen, bár elemzését nem illeszti pénzforgalmi keretbe. Hangsúlyozni kell, hogy Schumpeter pénzelmélete ennél jóval átfogóbb, a tőkéről, a tőkepiacról, a kamatról, az inflációról vagy a monetáris rendszerről alkotott nézetei is jól ismertek. Pénzről való gondolkodásában sokszor Keynes mellé állítják,¹³ mert mindketten amellett érveltek, hogy a gazdaság működése nem írható le „*fiat money*” nélküli cseregazdaságként, és nem tekintették a hitelpiacot az árupiac tükörképének – a korabeli főárambeli gondolkodással szemben.¹⁴

A kötet kiadásakor két – általa is jól ismert – kortársa is hasonló témában jelentette meg gondolatait. Vajon mennyire voltak Schumpeter finanszírozásról szóló gondolatai újak, mennyiben hatottak egymásra ezek a művek? Matthew

¹⁰ Schumpeter [1980] 157. o.

¹¹ Festré–Nasica [2009].

¹² Schumpeter [1980] 115. o.

¹³ például Bertocco [2003].

¹⁴ Vö. Keynes [1930].

McCaffrey írása¹⁵ összeveti az egy időben megjelent elméleteket: Rudolf Hilferding 1910-es Pénztőkését (*Das Finanzkapital*) és Ludwig von Mises 1912-es A pénz és a hitel elméletét (*Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*) Schumpeter dolgozatával. McCaffrey elsősorban a szerzőket a pénzelméletekhez való viszonyuk alapján jellemezte. Míg Hilferding a *banking*-elmélet, Mises pedig a *currency*-elmélet álláspontján volt, addig Schumpeter a két irányzatot meghaladó pénzteremtési koncepcióval állt elő. A *currency*-elmélet szerint a pénz mennyiségének növekedésével emelkednek az árak is, és a jegybankok a bankjegyforgalmat tetszésük szerint változtathatják. A *banking*-elmélet elveti, hogy az árak a pénz mennyiségétől függjenek, és azt vallja, hogy nemesércek forgalmától és árától függően nem kell, és nem is szabad a bankjegykibocsátást szabályozni.¹⁶ Míg e két elmélet az aranyalapú (vagy nemesfémalapú) papírpénzrendszer keretein belül gondolkodik, addig a hitel vásárlóerő-teremtés ötlete a hitelpénzrendszer megközelítésével azonosul.

Meg kell jegyeznünk, hogy Michaelides és Milios tanulmánya¹⁷ is vizsgálja a Hilferding és Schumpeter írásai közötti összefüggést. Ismeretes, hogy Hilferding legfőképpen Marx tanaira építkezett, de jelentősen revideálta is azokat. A szerzőpáros szerint valószínűsíthető, hogy a Schumpeternél idősebb Hilferding – akivel együtt járt Böhm-Bawerk szemináriumára – a piaci versennyel, valamint a monopolerővel kapcsolatos kérdésekben hatott leginkább Schumpeter gondolkodására. Hilferding megkülönböztette a vállalkozót mint a termelésért felelős gazdasági szereplőt a tőkéstől, aki a kockázatot vállalja, cserébe a tőke kamataért. Ehhez hasonló álláspontot képviselt Schumpeter, egy fontos különbséggel, nevezetesen: a vállalkozó egyértelműen az innováció motorja, míg az „egyszerű” termelés felelőse inkább a (kevésbé tárgyalt) statikus körfolyamat gazdálkodója.

SCHUMPETER MINT BANKÁR – FINANSZÍROZÁS A GYAKORLATBAN

A fiatal Schumpeter a bécsi egyetemen (*Universität Wien*) hallgatott jogot, majd szerzett jogi doktori fokozatot 1906-ban, Ludwig von Misessel és Rudolf Hilferdinggel egyetemben. Többek között Wieser, Philippovich, illetve a már említett Böhm-Bawerk voltak a tanárai. Az ezt követő években Berlinben, Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben hallgatott szemináriumokat. Egyéves kairói kitérő után Czernowitzban (a mai Ukrajna területén lévő

¹⁵ McCaffrey [2012].

¹⁶ Bánfi [1999].

¹⁷ Michaelides–Milios [2016].

Csernyivciben), majd Bécsben töltött be docensi, aztán a grazi Karl-Franzen Egyetemen professzori státust. Időközben vendégprofesszorként a New York-i Columbián is megfordult. Az 1910-es évek végére már nemcsak a kor jeles közgazdászainak tanítványaként könyvelhetjük el, hanem maga is elismert fiatal professzorrá vált, aki ismeretséget kötött például Irving Fisherrel, valamint túl volt A gazdasági fejlődés elmélete című kötetének első kiadásán is. Ezzel a háttérrel nevezték ki – Hilferding javaslatára – 1919 márciusában az újonnan megalapuló osztrák Renner-kormány pénzügyminiszterének. A meglehetősen rövid, októberig tartó időszak alatt egy, a tanulmány szempontjából is fontos és a finanszírozáshoz kapcsolható intézkedést javasolt: egyszeri, progresszív vagyonadót tervezett bevezetni a háborús adósság fedezéséhez, a korabeli javaslat – az adósság értékének inflációval való csökkentése, elinflálása – helyett. (Javasolta még a független jegybank létrehozását, valamint a szegényebb rétegek indirekt adóztatását is, valamint részt vett az Alpin Montangesellschaft államosításával kapcsolatos vitában – olvasható Eduard März esszéjében,¹⁸ amely Schumpeter életének pénzügyminiszterséghez köthető szakaszát dolgozza fel.) A vagyonadó mint finanszírozási technika nem Schumpeter találmánya, közgazdász körökben közismert lehetőségnek számított, s például már David Ricardo is alkalmazta Angliában. Schumpeter a javaslatához végül nem tudta megszerezni a kormány támogatását, így az nem is került az osztrák parlament napirendjére.¹⁹ Részint e javaslata miatt elapadt a politikai támogatottsága, aminek következményeként elhagyta a pénzügyminiszteri posztot. A kormányból való távozása után, 1919 végétől újra akadémiai területen próbált elhelyezkedni, majd az 1921-es évben Grazba költözött. A vagyonadó bevezetése tehát elmaradt, így ez sem menthette meg Ausztria gazdaságát attól, hogy Schumpeter minisztersége után, 1921-ben és 1922-ben óriási hiperinflációval nézzen szembe.

Innen indult Schumpeter hároméves gyakorló bankári pályafutása. Erről a periódusról jó áttekintést kínál Michael Peneder és Andreas Resch tanulmánya,²⁰ amelynek idevágó részleteit a következőkben ismertetjük. Schumpeter eredeti céljai szerint egy új bankot alapított volna (amihez engedélyt a pénzügyminiszteri posztról való távozásakor kapott), de az erre vonatkozó kérelmét 1921. február 19-én elutasították: az akkor hatályos szabályok szerint a hiperinflációs időszakban új bankot alapítani nem lehetett, viszont meglévő bankot venni és átalakítani továbbra is lehetett. Így áprilisban elküldte újabb kérelmét a pénzügyminisztériumi tisztviselőknek, hogy az 1791-es alapítású,

¹⁸ März [1981].

¹⁹ Stolper [1994] 249–266. o.

²⁰ Peneder–Resch [2015].

bécsi székhelyű Biedermannbank nevű társaságot a tőzsdén jegyzett részvénytársasággá változtathassa, immáron M. L. Biedermann & Co. Bankaktiengesellschaft néven. Ezt a kérelmét elfogadták. A fő tulajdonos a Brit Angol–Osztrák Bank (*British Anglo-Austrian Bank*) lett, őt pedig az új bank elnökének nevezték ki. Schumpeter életrajzát összefoglaló könyvében Thomas McCraw megjegyzi, hogy a bank üzletmenetét az immáron alelnökként (két alelnök volt) működő korábbi vezető, Arthur Klein vitte.²¹

A bank alapvető tevékenysége a tulajdonosok és a betétesek vagyonának kezelése és vállalkozások finanszírozása volt. A Bank of England *de facto* leánybankjaként működő Brit Angol–Osztrák Bank mint tulajdonos nyomására a bank az első évben igen óvatos befektetési tevékenységet folytatott, az eszközök jelentős részét más bankoknál betétként helyezték el. Ez a magas likviditású és alacsony kamatozású eszközöket előtérbe helyező, angol stílusú befektetési tevékenység azonban a magas infláció miatt nem bizonyult jövedelmezőnek. A bank ebben az évben zömében *befektetési tanácsadó* szerepet töltött be: Ausztriában, Magyarországon, Csehszlovákiában, valamint Németország területén működő, közepes méretű vállalkozások tőzsdére vitelében és tőkeemelésében segédkezett, például a Braun-Stammfest üzletcsoportnak. Ehhez Bécsben, Budapesten és Hollandiában alapítottak fióktelepet.

1922-ben bővült a bank hitelkihelyezési tevékenysége; az eszközök közel kétharmadát már a hitelek alkották, és a mérlegfőösszegnek csak egyharmad részét adták a likvid eszközök. Ebben az évben kétszer hajtottak végre tőkeemelést, nominálisan mintegy 760 millió korona értékben. Ez az év hozta Ausztria történetének legmagasabb inflációját, amelyet Hans Kernbauer és Fritz Weber tanulmánya 1921 szeptembere és 1922 szeptembere közé helyez.²² Hiába nőtt tehát nominálisan a bank mérlege, reálértelemben nem lett nagyobb a bank, a tulajdonosok számára lehangoló volt az eredmény. Ez az év Schumpeter számára a kelet-közép-európai vállalkozások beruházásaira adott hitelezésről szólt.

Az 1923-as év új üzletpolitikát hozott. Mivel a Brit Angol–Osztrák Bank csökkentette érdekeltségét és ezáltal ellenőrzését a bankházban, a vezetőség figyelme a spekulációs ügyletek és a kockázatitőke-finanszírozás felé fordult. Jelentősen csökkent a likvid eszközök mértéke (főleg a más bankoknál tartott eszközöké), a hosszú távú kihelyezések viszont növekedtek. A kihelyezéseket a bank „vásárlóerő-teremtéssel” oldotta meg, vagyis a finanszírozott társaságoknak juttatott összeget jóváírták a Biedermannbanknál vezetett számlájukon, amelyet

²¹ McCraw [2007].

²² Kernbauer–Weber [1984].

a társaságok később beruházásra felhasználhattak. Hogy a saját tőkére előírt arányt (a tőkeminimumot) tartsák, a bank két újabb tőkeemelését bonyolított le ebben az évben. A részvénykibocsátások során a régi részvényesek, a szindikátus tagjai és a vezetőség (köztük Schumpeter) jóval a piaci ár alatt (mintegy féláron) szerezhették újabb tőkéit a társaságban. Ez a vásárlás hatalmas, de illegális nyereséget hozhatott volna a bank szűkebb vezetői körének. Meg kell azonban jegyezni, hogy a banki tevékenységet 1924-ben átvizsgáló Georg Stern vezette jelentés szerint a szindikátus tagjai nem értékesítették a részvényeket piaci áron, így nem realizálták ezt a vitatható módon szerzett előnyt.

Az év második fele Schumpeter bankelnök számára az üzletmenet szempontjából fontos fordulópontot jelentett. A hitelkihelyezéseket lehetővé tevő „vásárlóerő” nem volt annyira megalapozott, mint ahogyan azt kezdetben várták. Az emelkedő tőkepiaci trend 1923 nyarán tetőzött, s az infláció lassulásával a részvényárfolyamok is elindultak lefelé a lejtőn; ez a pesszimizmus a reálszféra gyengülő teljesítményéből is következett. Hogy elejét vegyék a bankház részvényárfolyamai esésének, a Biedermann Bank saját részvényeket kezdett vásárolni, amire a részvények nagy részét tartó szindikátus 30 milliárd koronát adott. Mindamellet e tőkére nagy szükség volt, mert a kihelyezett hitelek jelentős hányada sem teljesített, így a bank lejáró fizetési kötelezettségeit nem tudta a beszedendő kamatokból állni. A bank az év végére inszolvenssé vált.

Az 1924-es évben számos ausztriai bank hasonló helyzetet élt át, a bécsi bankválságban a Biedermann bankház pénzügyi restrukturálását is elkezdték – ekkor a spekulációs veszteségekben személyesen is érintett és eladósodott Schumpeter még megtarthatta elnöki pozícióját, bár a stabilizációs folyamat már nem az ő iránymutatásával zajlott. A bank hatósági átvizsgálása után, 1924 szeptemberében Schumpetert leváltották az elnöki pozícióról. Schumpeter magánadóssága 1925-re 6 milliárd koronát tett ki, amelynek átmeneti rendezésére még kapott személyre szólóan hitelt a Biedermann Banktól. Az 1925-ben Bonnbán professzori álláshoz jutó Schumpetert ezek után évekig adó- és adósságbehajtások és bírósági ügyek sújtották, csak kitartásának és tárgyalókészségének köszönhetette, hogy az 1930-as évek elejére rendezte anyagi helyzetét. Bár 1925-ben tovább folytatódott a kísérlet a bank reorganizációjára, 1926-ban felszámolták a bankot, hitelezőit pedig teljes mértékben kifizették.

Az 1. táblázat a főbb mérlegtételeket és mutatókat foglalja össze. Érdeemes a bank likviditási és tőkemegfelelési helyzetét röviden áttekinteni. Bár minden mérlegtételt nem adott meg Michael Peneder és Andreas Resch tanulmánya,²³

²³ Peneder–Resch [2015].

amely Georg Stern eredeti vizsgálati anyagából dolgozott, a hiányzó sorokra (tárgyi eszközök, betétállomány) a számviteli azonosságokat felhasználva tettünk becsléseket. Így a tételek alapján becsült mutatószámok nyerek ugyan, de jól jellemzik a bank működését. A likvid eszközök/betétállomány mutató számításakor arra voltunk kíváncsiak, hogy a banknál tartott likvid eszköz adott évben átlagosan a betétforgalom fizetésének mekkora részére volt elég. A likviditási arány folyamatosan csökkent – az 1923-as üzletpolitika-váltás után már csak 13–15 százaléka volt a likvid eszköz a potenciális kötelezettségeknek, de a jelentések nem beszéltek likviditási problémáról. A kockázatvállalást jellemzi a (saját tőke + kölcsöntőke)/hitelkihelyezések arány. Elsősorban a kihelyezések gyors nominális növekedése miatt (új üzletek jöttek, és a magas infláció miatt ezek nominálisan nagyobb összeget jelentettek) a bankháznak folyamatosan új tőkét kellett bevonnia, így egyre inkább csupán az előírt tőkeminimum tartására szorítkoztak. A mutató végül 1924-ben így is körülbelül 6 százalékra csökkent. Bár a mérlegfőösszeg nominálisan nagyra nőtt, 1921-es reálértéken tekintve a banknak nem sikerült a növekedés, az 1923-as, majd az 1924-es év komoly zsugorodást hozott.

Milyen mérleget lehet vonni az ifjú tudós elméletét és gyakorlatban eltöltött rövid életrajzi epizódját ismerve?

A bankház az első két-három évben rengeteg innovációt elősegítő finanszírozást nyújtott a korabeli vállalatoknak. Megjegyzendő, hogy nem csupán a mai kategóriák szerinti beruházási hitelt adtak, hanem olyan formákat is alkalmaztak, amelyek ma kockázatitőke-finanszírozásnak tekinthetők. Schumpeter írásaiból elsősorban az előbbi olvasható ki, de nem kizárt, hogy ez utóbbit is ideértette, hiszen a finanszírozási mechanizmus hasonló. E két finanszírozási formának a mai elmélete a 20. század végére lett tisztázott.

Schumpeter jól tudta, és már korai elméleti írásaiban is megfogalmazta, mit jelent a vállalkozó és a tőkés bőrébe bújni. Ha mint – új szervezeti formát létrehozó, innovatív – vállalkozót is értékeljük, kijelenthetjük, valóban az átütő sikerért és az újításért küzdött. A bank bukásával viszont a vállalkozók kockázatát is viselte, reputációja az üzleti életben jó néhány évre megromlott. A Biedermann bankház hitelezőként gazdasági kockázatot vállalt, ennél fogva Schumpeter banktulajdonosként a tőkések anyagi kockázatvállalását is átélte. Még 1912-ben kifejtette, hogy a tőkekamat azért jöhet létre, mert a tőkét olyan tevékenységre fordítják, amellyel értéktöbblet keletkezik, és a tőkések ezzel tiszta jövedelmet szereznek. Schumpeter a jövőbeli pénz eléréséhez személyi és anyagi kockázatot társít, és úgy érvel, hogy ezzel a várakozási idő is költségelemmé válik.²⁴

²⁴ Schumpeter [1980] 229. o.

Megnevezés	1921	1922	1923	1924
<i>Mérlegtételek (millió korona)</i>				
<i>Aktívák</i>				
Hitelkihelyezések	0,02	24,52	203,77	84,76
Szindikált hitelek és tőkebefektetések	0,20	2,38	16,63	14,21
Értékpapírok	0,24	3,00	16,23	9,02
Betétek más bankokban	3,52	12,21	13,87	11,50
Váltókövetelések			10,39	9,46
Tárgyi eszközök (saját becslés)	0,05	0,51	3,36	6,91
Aktívák összesen	4,03	42,62	264,25	135,86
<i>Passzívák (millió korona)</i>				
Jegyzett tőke (névérték)	0,24	1,00	2,50	2,50
Kölcsöntőke és tartalékok	0,00	0,92	32,71	2,20
Profit	0,08	3,53	9,61	0,66
Betétállomány (saját becslés)	3,71	37,17	219,43	130,50
Passzívák összesen	4,03	42,62	264,25	135,86
<i>Főbb mutatók (saját becslés, százalék)</i>				
Likvid eszközök/betétállomány	101,3	40,9	13,7	15,7
(Saját tőke + kölcsöntőke)/ hitelkihelyezések	> 100,0	22,2	22,0	6,3
Profit/(saját tőke + kölcsöntőke)	33,3	183,9	27,3	14,0
<i>Inflációs adatok</i>				
Fogyasztói árindex (január)*	100	1142	17 526	22 941
Becsült infláció (százalék)	100,0	1042,0	1434,7	30,9
Mérlegfőösszeg 1921-es vásárlóértéken (millió korona)	4,03	3,73	1,51	0,59

* A jegyzett tőke állománya gyorsan változott év közben, ezért itt a mérlegkészítés időpontjában elért profitot viszonyítottuk az aktuális állományhoz, nem tekinthető tisztán egyéves profitnak.
 Forrás: mérlegadatok: *Peneder–Resch* [2015] 14. o. 1. táblázatának alapján; inflációs adatok: *Hall* [1993], illetve a becslült infláció: *Kernbauer–Weber* [1984] 187. o.

Érdekesség, hogy éppen a pénzügyminiszteri tevékenysége során annyira ellenzett hiperinflációval kellett Schumpeternek megküzdenie rövid bankházvezetési periódusában. Bár pontosan tudta, hogy az infláció lassulása a banki tevékenységben gondot fog okozni, annak hatását alábecsülte. A gazdasági

ciklusok kiváló gondolkodója – talán tudatosan, a bankot ezzel menteni szándékozva – éppen hogy a ciklusok irányával ellentétes üzletpolitikát folytatott. Az írásaiban hangsúlyos „vásárlóerő-teremtés” az általa vezetett banki gyakorlatban külső okok – többek között éppen az infláció és majd annak lassulása – miatt nem bizonyult fenntarthatónak. A vásárlóerő „összeomlásának” (rossz hitelek, általános pesszimizmus, bécsi bankválság) elméleti problémáját A gazdasági fejlődés elmélete című kötetének a tőkekamatról szóló fejezetében érinti, feltéve a kérdést: „ha bizonyos számú vásárlóerő-egységet kölcsönadok, számíthatok arra, hogy egy későbbi időpontban több ilyen egységet kapok vissza?”²⁵ Válaszában azonban a fejlődés hajtóerejének tulajdonított nagyobb jelentőséget, semmint az egyszeri, soktípusú összeomlásoknak. A hitelezési veszteségeket is stabilként jellemzi. A hitelből vásárolható termelőeszközök kínálatáról írja: „Azt már tudjuk, milyen erők szabályozzák ezt a kínálatot: először is a vállalkozók esetleges kudarainak [...] figyelembevétele. [...] Ebből a célból csak bizonyos – a tapasztalatilag ismert kockázat mértékének megfelelő – pótlékot kell figyelembe venni, amit egyszer és mindenkorra befoglalnak a »kölcsön paritásos árába«.”²⁶

Hangsúlyozni kell, hogy a Biedermann bankház bukásában Schumpeter szerepe csekély volt: ismerte ugyan, de nem ő fogalmazta meg a napi banki döntéseket, és a hiperinflációs időszakot számos más bank is hasonlóan megszenvedte. Schumpeter ugyanakkor ezen időszakban intenzív spekulatív tevékenységet folytatott, amelyhez a banktól kapott hitelt, és volt olyan eset is, amikor a bank pénzén kimentették. Későbbi anyagi nehézségeit a magánspekulációs adósságai okozták.

Összegezve, Schumpeter jól értette a piaci finanszírozási mechanizmusok korabeli gyakorlatát, és tisztában volt a makrogazdasági folyamatokkal is. Széles üzleti kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és bízott a vállalkozások finanszírozásának értékteremtő képességében. A kockázatot viszont elsősorban a várható veszteséggel azonosította, a várható veszteségen felüli veszteséget nem vette bele elemzéseibe, és ez a magánbefektetési feletti rossz döntésekben is tükröződött. Emiatt mégsem törhetünk pálcát teljes mértékben Schumpeter felett, hiszen a bizonytalanság, vagyis a nem mérhető kockázat fogalmát – amelyet ebben az értelmezésben a banki környezet kiszámíthatatlanságaként azonosíthatunk – csak Schumpeter bankelnökségének első évében, 1921-ben fejtette ki Frank Knight a Kockázat, bizonytalanság és profit című könyvében.²⁷

²⁵ Uo. 247. o.

²⁶ Uo. 255. o.

²⁷ Knight [1964].

VOLT-E HATÁSUK A BANKÁRKÉNT ELTÖLTÖTT ÉVEKNEK A FINANSZÍROZÁSI ELMÉLET PONTOSÍTÁSÁBAN?

Az életrajzi részleteket ismerve, természetesnek tűnik a kérdés, hogy vajon mennyiben változtatták meg a bankárként szerzett élettapasztalatok Schumpeter szemléletét az elméletalkotásban. Három, a bankárkodás utáni időszakban készült/átdolgozott műből következik néhány részlet.

Összevetve az 1912-es eredeti és az 1934-es változat magyar nyelvű kiadását, azt láthatjuk, hogy bár az innovációt taglaló és abban a finanszírozási momentumot megjelenítő második fejezetet Schumpeter kibővítette, és több helyen átirta a könyv más részeit is, finanszírozásról alkotott elmélete nem változott meg. Az első változatról így fogalmaz az átdolgozott angol nyelvű kiadáshoz írott előszavában: „Amikor közel egy negyedszázaddal ezelőtt kamatelmélettel és cikluselmélettel kezdtem foglalkozni, nem is gyanítottam, hogy ezek a témák összekapcsolódnak, és kiderül, hogy szorosan összefüggnek a vállalkozói profittal, a pénzzel, a hitellel és más hasonló fogalmakkal, mégpedig éppen úgy, ahogyan az én gondolatmenetem előrehaladt. Hamarosan világossá vált azonban, hogy mindezek a jelenségek – és számos kísérőjelenségük – nem egyebek, mint egy meghatározott folyamat velejárói, és hogy az e jelenségekre magyarázatot adó egyszerű elvek megmagyarázzák magát a folyamatot is. Ebből adódott az a következtetés, hogy ez az elméleti építmény sikerrel állítható szembe az egyensúlyelmélettel...”²⁸

Figyelmet érdemel ebből a szempontból a posztumusz kiadott *Das Wesen des Geldes* című kézirat is.²⁹ Ennek első két fejezete *Money and Currency* címen megjelent folyóiratban is,³⁰ amelyhez Richard Swedberg írt előszót. Swedberg szerint Schumpeter a könyv írását 1925 környékén kezdte meg, és jelentős részét az azt követő néhány évben írta. A kiadatlanság egyik oka éppen a bankház bukása utáni szűkös esztendőök és családi tragédiák voltak, a másik oka pedig Keynes hasonló pénzülméleti munkája – ebben használta először Keynes a likviditás kifejezést –,³¹ ami után Schumpeter úgy érezte, át kell dolgoznia pénzülméleti munkáját. Az angol nyelven megjelentetett első két fejezet pénzülméleti témájú, az első fejezet a pénzülpolitika mibenlétét, a második fejezet a pénzüfunkciókat (csereeszköz, értékmérő, fizetési eszköz, felhalmozási eszköz) tárgyalja. Az eredeti kötetben helyet kap a pénzügytan fejlődésének története, valamint a szocialista és a kapitalista gazdaságok folyamatainak bemutatása is.

²⁸ Schumpeter [1980] 39. o.

²⁹ Schumpeter [1970].

³⁰ Schumpeter [1991].

³¹ Keynes [1930].

A bankok pénzteremtése (*Bankmäßige Geldschöpfung*) című fejezet a legérdekesebb számunkra, amelyben Schumpeter expliciten megfogalmazza a pénzteremtés momentumát: „minden bankhitel és banki befektetés betétet hoz létre”,³² és részletesen ír a pénzmennyiség technikai maximumáról, valamint a központi bank pénzmennyiséget szabályozó szerepéről. Kiemeli a bankok likviditási mutatóinak fontosságát is, amelyekben a készpénz és a rövid lejáratú követelések (itt: csekkekre szóló követelések, *Scheckguthaben*) hányadát, valamint a készpénz/bankbetét arányt (*Kasse/Depositen*) említi meg. E fejezetek összességében nem csupán átfogó pénzelméleti tudásról, hanem alapos banküzemtani ismeretekről is árulkodnak. Olyanokról is, amelyek inkább egy gyakorló szakember szemléletmódját, mint egy csupán az elméletnek élő kutató gondolkodását tükrözik.

A *Business cycles* című könyvében – amely már a nagy gazdasági válság után íródott – egy egész alfejezetet szán a pénz és a banki tevékenység evolúciós folyamatban betöltött szerepének tárgyalására.³³ Ebben az alfejezetben saját maga is megfogalmazza az 1911-es könyv tartalmához képest a különbségeket a lábjegyzetben (109. o.). Megjegyzi, hogy 1911-es művének bírálatai, amelyek a hitelnyújtással való pénzteremtés (*credit creation*) ellen irányultak, 1939-re közhelyessé váltak. Schumpeter ugyanakkor elismeri, hogy volt egy igazán vitatható állítása. Jelesül, hogy a bankok egészen pontosan nem az innovációt, hanem az éppen aktuális beruházási javak megvásárlását finanszírozzák. Simon Kuznets az *Business cycles*-ről írt recenziójában az egész kötetről udvariasságból elismerően nyilatkozott, s kritikai megjegyzései elsősorban a gazdasági ciklusokat kifejtő elméleteknek szóltak, a finanszírozási mozzanatra a recenzió külön nem is reagált.³⁴

A tudományos közvéleményben a könyv azonban nem hozott sikert. A 113. oldalon mellett érvel, hogy az általa megfogalmazott pénzteremtés éppen abban különbözik a korábbi *fiat money* fogalmaktól, hogy ott a kormányzat által teremtett hitelt nem innovatív módon használják fel. Schumpeter így fogalmaz: „John Law-val nem az volt a probléma, hogy a semmiből teremtett pénzt, hanem az, hogy olyan célokra használta, amelyek aztán elbuktak”.³⁵

Az alfejezetet olvasva további különbségeket is felfedezhetünk. A hitelteremtést az innovációs folyamat pénzügyi kiegészítőjeként (*monetary complement of innovation*) jellemzi, kettéválasztja a hitelezést, attól függően, hogy innovációra vagy

³² Schumpeter [1970] 181. o.

³³ Schumpeter [1939] III. fejezet, D) alfejezet: The Role of Money and Banking in the Process of Evolution, 109–123. o.

³⁴ Kuznets [1940].

³⁵ Schumpeter [1939] 114. o.

forgóeszközökre költik a hitel összegét. Ezzel egyúttal egy új elem erősödik fel Schumpeternél a hitelezés mozzanatában: a vállalkozó és a bankár koordinációja. Azt írja, hogy „...a bankárnak nem csupán azt kell tudnia, hogy mi az a tranzakció, amelynek hitelezésére felkérték, hanem ismernie kell az ügyfelet, annak üzletét, még magánjellegű szokásait is, és gyakori találkozókon keresztül pontos képet kell kialakítania annak helyzetéről”.³⁶ Mai szóhasználattal élve, a bankár elbírálja és minősíti a hitelt (*scoring*), majd nyomon követi (*monitoring*).

A Business cycles 117. oldalán kifejti az elvárt gondosság nélküli hitelezéssel kapcsolatos aggályait is. Arról ír, hogy ha figyelembe vesszük a tényt, hogy a vállalkozók zöme sosem képes projektjeit sikerre vinni, akkor a projektek közül szelektáló bankárnak óriási a felelőssége. Ha a bank kétes befektetéseket finanszíroz,³⁷ akkor ez igen hamar katasztrófákhoz vezet. E koordinációs mechanizmus megjelenését a mai elmélettörténeti elemzések is hangsúlyozzák – csakúgy, mint a Festré–Nasica-szerzőpáros, illetve Marcello Messori.³⁸ Továbbá Messori szerint azzal, hogy Schumpeter a hitelkeresletet és a hitelkínálatot egymástól való függőségben jellemzi, a mai hitelszerződés-elméletek előfutárát is üdvözölhetjük benne. A leírt folyamat ugyanis nagyon hasonlít arra, mint amikor a modern hitelszerződés-elméletekben három lépésben íránk le a hitelezést:

1. a bank többféle hitelszerződést ajánl a vállalkozónak,
2. a hitelfelvevők választanak a szerződések közül,
3. a bank arról dönt, hogy a választott szerződések közül melyiket való-
sítsa meg.

Schumpeter elsősorban az Egyesült Államokból hoz történeti példákat arra, hogy mit is jelenthetett az innováció finanszírozására teremtett hitel a 18–19. században.³⁹ Néhány eseten keresztül (Bank of the Commonwealth of Kentucky, Bank of North America) magyarázza el, hogy az 1800-as évek elején a helyi bankjegykibocsátásoknak hatalmas szerepük volt a gazdaság fejlődésében, tekintve, hogy e helyeken korábbi vagyonfelhalmozás nemigen volt.

Túlzás lenne csupán a bankárként való közreműködés számlájára írni azt, hogy Schumpeternek a hitelezéssel mint innovációt támogató folyamattal kapcsolatos elmélete bővült az idők során. Nem tudhatjuk pontosan, hogy a zömében az 1925–1930-as években íródott pénzülméleti kézirat, az 1934-re

³⁶ Uo. 116. o.

³⁷ *Wildcat banking* – nagyon kockázatos beruházásokkal fedezett bankjegyek kibocsátása (egy Michigan állambeli bank által kibocsátott, vadmacskát ábrázoló bankjegy nyomán).

³⁸ Festré–Nasica [2009], Messori [2014].

³⁹ Schumpeter [1939] 292–296. o.

átírt A gazdasági fejlődés története vagy az 1939-es megjelenésű *Business cycles* alapgondolatait mennyiben módosította éppen Keynes vagy más kortárs gondolkodó műveinek hatására. Annyi azonban bizonyos, hogy a koordinációs folyamatokat a Biedermann Banknál napi gyakorlatában is figyelemmel kísérhette, még akkor is, ha a bank érdemi üzleti kérdéseiben leginkább Schumpeter alelnöke döntött.

Összegezve, mégis három fontos elmozdulást figyelhetünk meg a kiragadott példákban. Elsőként meg kell jegyezni, hogy a kockázatvállalás és a várható veszteséget meghaladó kockázat pontos leírása szerepel a *Business cycles*-ben kifejtett elméletekben, és azt is olvashatjuk, hogy a bankárnak jól kell ismernie a hitelfelvevő üzleti lehetőségeit. Másodszor, egyértelműen megállapítható, hogy Schumpeter pénzügyi gondolkodásában jelentős szerepet játszottak banküzemeltetési ismeretei, tapasztalatai. Harmadszor, a finanszírozási kérdések és a hitelpiaci elemzések terén jelentősen árnyaltabb képet alkotott a tőkés-bankár és az innovátor-vállalkozó hitelkoordinációs mechanizmusára az 1912-es kiadású kötete óta.

A FOGALMAK UTÓÉLETE NAPJAINKBAN

Érdemes párhuzamba állítani Schumpeter gondolatait a mai közgazdaságtan hasonló fogalmaival. Egy mai pénzügyi közgazdász, miközben gyakran alkalmazza az elemzett fogalmak mai formáit, ritkán találkozik az eszmék eredeti változatával. Négy fogalomkört tekintünk át, ahol visszakacsint a schumpeteri finanszírozási elmélet. Ezek: a kockázati tőke finanszírozása, a hiteladagolás jelensége, a vállalati beruházások pénzáramokra való érzékenysége, valamint a finanszírozás mint a növekedés előfeltétele.

A Biedermann Banknál eltöltött évek során a bank nem csupán hitelt nyújtott, esetenként tulajdonrészeselet is szerzett a finanszírozandó vállalatokban. A fejlődő vállalkozásban tulajdonosként való tőkenyújtást mára a kockázati-tőke-befektetés (*venture capital*) mint finanszírozási forma vette át. A kockázati-tőke-finanszírozás mechanizmusa szintén koordináció a tőkés és a vállalkozó között, de nem tisztán hitelviszonyban. Klaus Schmidt ezt a finanszírozási struktúrát átváltható kötvényként mutatja be, és azt elemzi, hogy a lehetséges növekedési kimenetek egyes eseteiben a vállalkozónak és a kockázati tőkésnek milyen ösztönzői vannak, és hogyan írják meg ezzel összhangban a finanszírozásról szóló szerződést.⁴⁰ Schmidt mai elméletének

⁴⁰ Schmidt [2003].

lényege, hogy ha a finanszírozott vállalat gyengén vagy közepesen szerepel, akkor a finanszírozási forma inkább hitel-, míg jelentős siker és növekedés esetén inkább részvényfinanszírozás-jellegű. Schmidt modelljében az áttörő újítás a jelentős siker állapotában következik be.

Bár a hiteladagolás (*credit rationing*) jelensége expliciten nem jelenik meg Schumpeternél, utalásokat tesz rá, főleg későbbi munkáiban. A hiteladagolás lényege, hogy a bank nem feltétlenül a várható veszteség alapján árazza a hiteleit, hanem amikor nagyon kétesnek ítéli meg a visszafizetés esélyét, akkor elutasítja a hitelfelvevő igényét, ahelyett, hogy a várható veszteségeket fedező magas kamat mellett nyújtana hitelt. A vállalkozások nem kapnak korlátlanul hitelt, bizonyos esetekben finanszírozási korláttal szembesülnek. A hiteladagolás mibenlétét, valamint a hitelpiac közgazdasági elemzését újraértelmező írások Schumpeter művének megjelenését csak évtizedekkel követően váltak jelentőssé. Ronald Coase, majd Armen Alchian és Harold Demsetz, valamint Michael Jensen és William Meckling ügynökelméletére építve,⁴¹ elsőként Joseph Stiglitz és Andrew Weiss mutatta be a hiteladagolás mechanizmusát a kontraszelekció jelensége mellett,⁴² ahol a bankár nem tudja, hogy a vállalkozó beruházási terve mennyire megalapozott, vagyis várhatóan mennyire lesz sikeres a finanszírozandó projekt. Ezt követve, Bengt Holmström és Jean Tirole a morális kockázat esetén jellemezte a mechanizmust: a bankár nem lehet abban biztos, hogy a vállalkozó a tőle elvárható erőfeszítést fekteti majd a tevékenységébe.⁴³ A hitelszerződések elmélete azóta nagyon széles irodalmat tudhat magáénak, amelynek csak egy szűkebb szelete foglalkozik a bankár és a vállalkozó viszonyával. (Jó kiindulási alapot ad a banki tevékenység elméleti közgazdasági értelmezéséhez Xavier Freixas és Jean-Charles Rochet könyve.⁴⁴

A Schumpeter által leírt finanszírozási mozzanatnak a vállalkozó szempontjából felmerülő kérdése, hogy vajon a vállalkozások által termelt korábbi profitok mennyiben serkentik az új beruházásokat; másképpen fogalmazva: mekkora a beruházásoknak a pénzáramokra való érzékenysége (*investment sensitivity to cash*). Azt kellene látnunk a gyakorlati életben, hogy azoknál a vállalatoknál, amelyek pénzügyi korlátokkal szembesülnek, igenis számítnak a belső tartalékok. A kérdésben egy érdekes jelenkori vita alakult ki a pénzügyi korlátosság értelmezéséről, és ebből fakadóan a jelenség mérésének módszertanáról is két szerzőcsoport között: Steven Fazzari, Glen Hubbard és Bruce Petersen az osztalékfizetés mértéke alapján kategorizálták a vállalatok

⁴¹ Coase [2004/1937], Alchian–Demsetz [1972], Jensen–Meckling [1976].

⁴² Stiglitz–Weiss [1981].

⁴³ Holmström–Tirole [1998].

⁴⁴ Freixas–Rochet [2008].

hitelképességét, és azt találták, hogy a hitelképesebb vállalkozások beruházásai nem függtek attól, van-e saját tartalékuk.⁴⁵ Steven Kaplan és Luigi Zingales azt vallotta, hogy a cégek több mutatóját kell használni ahhoz, hogy a hitelképességüket felmérjük, és arra következtettek, hogy a hitelképesebb cégek beruházásai voltak érzékenyebbek a belső tartalékok meglétére.⁴⁶ E vita még nem jutott nyugvópontra, de a schumpeteri fogalmak ismeretében talán megjósolható egyfajta konszenzus. Ugyanis az innovációra finanszírozást igénylő vállalatokra inkább a szerzőhármás, a statikus körfolyamat finanszírozását kérő cégekre inkább a szerzőpáros elmélete illeszthető.

A pénzügyi korlátosság és gazdasági fejlődés kérdésében is számtalan empirikus és intézményi vizsgálat született. E kutatások központi kérdése, hogy vajon segíti-e a finanszírozás, illetve visszaveti-e annak hiánya az innovációt. A vállalati szintű elemzések közül érdemes példaként felhozni James Brown, Steven Fazzari és Bruce Petersen munkáját.⁴⁷ A szerzők fiatal amerikai technológiai vállalatok kutatás-fejlesztési aktivitását elemezték, és azt találták, hogy azok a cégek, amelyek idejekorán megfelelő tőkéhez tudtak jutni, sokkal nagyobb fejlődést értek el az 1990-es években. Makroszinten is találtak összefüggést a finanszírozás és a növekedés között. Robert King és Ross Levine különböző pénzügyi fejlettségű országokat vizsgált,⁴⁸ és azt találta, hogy ahol jobbak voltak a finanszírozási lehetőségek (és hatékonyabbak a mechanizmusok), ott a gazdaság (a GDP) növekedése is gyorsabb volt.

Ha pedig a Schumpeter által is több helyen vizsgált szocialista gazdasági rendszerekre intézményi megközelítésben tekintünk, viszontlátjuk azt a jelenséget, amikor a beruházásokat nem annak alapján finanszírozták, hogy a vállalkozó innovációja mennyi értéket képes termelni, mert a termelésben a beruházási javak termelése elsőbbséget élvezett, ez volt a beruházási javak prioritása.⁴⁹ Kornai János megfogalmaz egy második, még ennél is jelentősebb kritikát. Nem túl meglepő módon azt, hogy még az esetlegesen innovatív beruházásokra nyújtott finanszírozás koordinációs mechanizmusa sem volt megfelelő. Kornai így jellemzi a „puha hitelt”: „A puha jelző egyrészt arra utal, hogy a bankkal kötött hitelszerződés nem követ általános, egyöntetű elveket; a bajban lévő vállalat »kisirhat« olyan hitelt, amely tulajdonképpen burkolt segílyt foglal magában. Másrészt, a »puhaság« azt jelenti, hogy a bank nem kényszeríti ki a hitelszerződés hiánytalan, határidőre történő végrehajtását. A szerződés

⁴⁵ Fazzari–Hubbard–Petersen [1988], [2000].

⁴⁶ Kaplan–Zingales [1997], [2000].

⁴⁷ Brown–Fazzari–Petersen [2009].

⁴⁸ King–Levine [1993].

⁴⁹ Kornai [1993] 200. o.

teljesítése alku tárgyává válik.”⁵⁰ (Hasonló mechanizmust jellemez Jean Tirole is, de kapitalista gazdasági keretben.⁵¹ Az említett szerzők megállapítása a kérdésben is hasonló: nem megfelelő koordinációs mechanizmusok esetén a schumpeteri innováció csak korlátozottan valósulhat meg.

KONKLÚZIÓ

Schumpetert sokkal inkább az innovációs elméletéről, demokraciaelméletéről, a vállalkozó megfogalmazásában úttörő szerepet vállaló tudósként, esetleg az evolúciós közgazdaságtan vagy a gazdasági ciklusok jeles gondolkodóként azonosítják. Ritkábban kerülnek a figyelem középpontjába pénzügyi elgondolásai. Valóban, kortársai között találunk olyan kiváló tudósokat, akiknek a pénzügyi elméletéről alkotott nézetei mérföldköveknek tekinthetők, s talán ezért is szorul háttérbe Schumpeter ezen a területen. Ráadásul Schumpeter finanszírozási elmélete a pénzügytanok diszciplínáján belül is leginkább a vállalati pénzügy megközelítéséhez köthető. Mégis, az innováció finanszírozási vetülete sok kérdést felvet a banktevékenységről, kapitalizmusról, növekedésről, demokráciáról, vagyis szinte mindenről, ami Schumpetert is foglalkoztatta. E tanulmány a fogalom körülhatárolása után kísérletet tett arra, hogy megvizsgálja, miként hatottak és mit jelentettek Schumpeter munkásságára nézve a bankárként eltöltött esztendőik. Későbbi műveiben tetten érhetők a fogalomrendszer jelentős pontosításai, önkritikus megjegyzések és szemléletbeli fejlődés is. Ha nem is tudjuk pontosan, hogy mindezek milyen életrajzi esemény kapcsán következtek be, valószínűsíthetünk valamelyes összefüggést. Nemcsak Schumpeter, hanem az elmúlt körülbelül egy évszázados időszakban történt változások is továbbfejlesztették a kiinduló fogalmakat, amelyeknek mai formáit röviden sorra vettük. Bár a fogalmak árnyalódtak, mégis fontos tanulság, hogy Schumpeter vizsgált eszméi ma sem állnak túl távol a vállalatok finanszírozására koncentráló kurrens kutatásoktól.

HIVATKOZÁSOK

- ALCHIAN, ARMEN–DEMSETZ, HAROLD [1972]: Production, Information Costs, and Economic Organization, *American Economic Review*, Vol. 62. No. 5. 777–795. o.
BÁNFI TAMÁS (szerk.) [1999]: Pénzügytan. Tanszék Kft., Budapest.

⁵⁰ Uo. 170. o.

⁵¹ Tirole [2006] 220–224. o.

- BERTOCCO, GIANCARLO [2003]: The characteristics of a monetary economy: a Keynes-Schumpeter approach. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 31. No. 1. 101–122. o. <https://doi.org/10.1093/cje/bel002>.
- BROWN, JAMES R.–FAZZARI, STEVEN M.–PETERSEN, BRUCE C. [2009]: Financing Innovation and Growth: Cash Flow, External Equity, and the 1990s R&D Boom. *Journal of Finance*, Vol. 64. No. 1. 151–185. o. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01431.x>.
- COASE, RONALD H. [2004/1937]: A vállalat természete. Megjelent: *A vállalat, a piac és a jog*. Fordította: Meszerics Tamás. Közgazdasági kiskönyvtár, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 53–83. o. Eredeti megjelenés: The Nature of the Firm. *Economica*, Vol. 4. No. 16. 386–405. o. <https://doi.org/10.2307/2626876>.
- FAZZARI, STEVEN M.–HUBBARD, GLEN R.–PETERSEN, BRUCE C. [1988]: Financing Constraints and Corporate Investment. *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 19. No. 1. 141–206. o. <https://doi.org/10.2307/2534426>.
- FAZZARI, STEVEN M.–HUBBARD, GLEN. G.–PETERSEN, BRUCE C. [2000]: Investment-Cash Flow Sensitivities are Useful: A Comment on Kaplan and Zingales. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115. No. 2. 695–705. o. <https://doi.org/10.1162/003355300554773>.
- FESTRÉ, AGNES–NASICA, ERIC [2009]: Schumpeter on money, banking and finance: An institutionalist perspective. *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 16. No. 2. 325–356. o. <https://doi.org/10.1080/09672560902891101>.
- FREIXAS, XAVIER–ROCHET, JEAN-CHARLES [2008]: *Microeconomics of Banking*. 2. kiadás, The MIT Press, Cambridge, MA.
- HALL, ROBERT E. (szerk.) [1993]: *Inflations: Causes and Effects*, National Bureau of Economic Research Project Report, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- HOLMSTRÖM, BENGT–TIROLE, JEAN [1998]: Private and Public Supply of Liquidity. *Journal of Political Economy*, Vol. 106. No. 1. 1–40. o. <https://doi.org/10.1086/250001>.
- JENSEN, MICHAEL–MECKLING, WILLIAM H. [1976]: Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, Vol. 3. No. 4. 305–360. o. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.94043>.
- KAPÁS JUDIT [2000]: A vállalkozás közgazdasági elméletei – vállalatelméleti megközelítés. *Vezetéstudomány*, 31. évf. 12. sz. 2–15. o.
- KAPLAN, STEVEN N.–ZINGALES, LUIGI [1997]: Do Investment Cash-Flow Sensitivities Provide Useful Measures of Financing Constraints? *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112. No. 1. 169–215. o. <https://doi.org/10.1162/003355397555163>.
- KAPLAN, STEVEN N.–ZINGALES, LUIGI [2000]: Investment-Cash Flow Sensitivities are not Valid Measures of Financing Constraints. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115. No. 2. 707–712. o. <https://doi.org/10.1162/003355300554782>.
- KERNBAUER, HANS–WEBER, FRITZ [1984]: The Great Vienna Banks in the Period of Wartime and Post-War Inflation, Megjelent: Feldman, Gerald D.–Holtfrerich, Carl-Ludwig.–Ritter Gerald A.–Witt, Peter-Christian: *The Experience of Inflation*. Walter de Gruyter, Berlin, 142–187. o. <https://doi.org/10.1515/9783110850734-009>.

- KEYNES, JOHN M. [1930]: *A Treatise on Money, Vol I–II*. Macmillan, London.
- KING, ROBERT G.–LEVINE, ROSS [1993]: Finance and Growth: Schumpeter Might be Right. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 108. No. 3. 717–737. o. <http://www.jstor.org/stable/2118406>.
- KNIGHT, FRANK H. [1964]: *Risk, Uncertainty and Profit*. Kelley, New York.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer: Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Budapest.
- KUZNETS, SIMON [1940]: Schumpeter's Business Cycles. *The American Economic Review*, Vol. 30. No. 2. 257–271. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [1980a]: Bevezető. Megjelent: Schumpeter, Joseph A. [1980]: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 7–36. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [1980b]: Economists and Economic Thought: Schumpeter's Theory of Economic Development. *Acta Oeconomica*, Vol. 25. No. 3–4. 337–357. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2014]: Hogyan született a vállalkozó? Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez. *Külgazdaság*, 58. évf. 7–8. sz. 3–29. o.
- MÄRZ, EDUARD [1981]: Joseph A. Schumpeter as Minister of Finance of the First Republic of Austria, March 1919 – October 1919. Megjelent: Frisch, Helmut (szerk.): *Schumpeterian Economics*. Praeger Publishers, Eastbourne–New York, 162–179. o.
- MÁTYÁS ANTAL [2003]: *A modern közgazdaságtan története*. Aula Kiadó, Budapest.
- MCCAFFREY, MATTHEW [2012]: The Influence of the Currency-Banking Dispute on Early Viennese Monetary Theory. Megjelent: McCaffrey, Matthew–Hülsmann, Jörg G. (szerk.): *The Theory of Money and Fiduciary Media: Essays in Celebration of the Centennial*. Auburn, AL, The Ludwig von Mises Institute, 127–165. o.
- MCCRAW THOMAS K. [2007]: *Prophet of Innovation. Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London.
- MESSORI, MARCELLO [2014]: A Schumpeterian analysis of the credit market. *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 28. 43–59. o. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2013.11.001>.
- MICHAELIDES, PANAYOTIS–MILIOS, JOHN [2016]: Did Hilferding Influence Schumpeter? *History of Economics Review*, Vol. 41. No. 1. 98–125. o. <https://doi.org/10.1080/18386318.2005.11681205>.
- PENEDER, MICHAEL–RESCH, ANDREAS [2015]: Schumpeter and Venture Finance. Radical Theorist, Broke Investor and Enigmatic Teacher. *Industrial and Corporate Change*, Vol. 24. No. 6. 1315–1352. o. <http://dx.doi.org/10.1093/icc/dtv004>.
- RIMLER JUDIT [1998]: Kreativitás és vállalkozás. Vizsgálódások Schumpeter nyomában. *Közgazdasági Szemle*, 44. évf. 4. sz. 353–369 o.
- SCHMIDT, KLAUS M. [2003]: Convertible Securities and Venture Capital Finance. *Journal of Finance, American Finance Association*, Vol. 58. No. 3. 1139–1166. o. <https://doi.org/10.1111/1540-6261.00561>.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1912]: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Verlag von Duncker and Humblot, Lipcse.

- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1939]: *Business cycles: A theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*. Vol. I–II. McGraw-Hill, New York, http://classiques.uqac.ca/classiques/Schumpeter_joseph/business_cycles/schumpeter_business_cycles.pdf.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1970]: *Das Wesen des Geldes*. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1980]: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. [1991]: Money and Currency. Richard Swedberg bevezetőjével, *Social Research*, Vol. 58. No. 3. 499–543. o.
- SOMOGYI FERENC [2010]: A hitel gazdasági háttere és gazdasági következményei Széchenyi István és J. A. Schumpeter értelmezésében. Megjelent: Losoncz Miklós–Szigeti Cecília (szerk.): *Válság közben, fellendülés előtt*. Kautz Gyula Emlékkonferencia, június 1. <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2010/somogyi.pdf>.
- STIGLITZ, JOSEPH–WEISS, ANDREW [1981]: Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. *American Economic Review*, Vol. 71. No. 3. 393–410. o.
- STOLPER, WOLFGANG F. [1994]: *Joseph Alois Schumpeter: The Public Life of a Private Man*. Princeton, NJ., Princeton University Press.
- TIROLE, JEAN [2006]: *The Theory of Corporate Finance*. Princeton, NJ., Princeton University Press.

Valentiny Pál

COASE-KÉP MÁSKÉPP: PORTRÉ KÖZSZOLGÁLTATÁSOKKAL*

Ronald Coase két legismertebb cikke a vállalat természetét és a társadalmi költségeket tárgyalta. Ez a két cikk „elhomályosítja” azt a tényt, hogy mindkét cikk előzményeként, majd az azokat követő munkáiban Coase a közszolgáltatások problémáival foglalkozott, és a társadalmi költségeket elemző cikke is a hírközlés szabályozása körüli viták alapján született. Coase a közgazdasági vizsgálódásaihoz jogeseteket elemzett, empirikus tanulmányokat készített, gazdaságtörténeti adatokat gyűjtött. Maga is bizonytalan volt abban, hogy milyen mértékben tekinthető jogásznak, közgazdásznak, avagy történésznek. A következőkben először áttekintjük azokat az ellentmondásokat, amelyek a coase-i gondolatok befogadása¹ körül alakultak ki, majd a fontosabb életrajzi elemek említése után a közszolgáltatások tanulmányozásának szerepét vizsgáljuk az életműben. Ezt követően a közszolgáltatások árazásához kapcsolódó témakört, a határkötségvitát és Coase-nak a szabályozásról alkotott véleményét mutatjuk be. A tanulmányt a problémákat összegző résszel zárjuk.

A COASE-KÉP ELLENTMONDÁSAI

A Svéd Királyi Tudományos Akadémia döntése szerint 1991-ben a Svéd Nemzeti Bank Nobel-émlékdíját a Chicagói Egyetem nyugdíjas professzora, Ronald Coase érdemelte ki a tranzakciós költségeknek és a tulajdonjogoknak

* Madarász Aladárnak ajánlom, aki rávett, hogy folytassam a Coase-ról megkezdett tanulmányaimat.

¹ A coase-i gondolatok hazai befogadása is töredékesnek tekinthető. A legtöbben a Coase-tétellel foglalkoztak (*Barancsik* [2007], *Bartus–Szalai* [2014], *Szlávik* [2013]), Coase alapján írtak a kapitalizmus intézményrendszeréről (*Mike* [2014], [2016]), Coase módszertanáról (*Szakadát* [1995]), a tranzakciós költségekről a vállalatelméletben (*Kapás* [2000]), Coase helyéről a vállalatelméletben (*Madarász–Valentiny* [2015]), a tulajdonjogok és a társadalmi költségek coase-i felfogásáról (*Török* [1992a], [1992b]), a kártérítési ügyekről (*Szalai* [2017]) és a coase-i életműről (*Valentiny* [2005]).

a gazdaság működésében és intézményi szerkezetében játszott szerepe felismeréséért és tisztázásáért. Az Akadémia értékelése szerint Coase a mikroökonomia radikális kiterjesztésével interdiszciplináris összefüggésekbe helyezte a gazdaság működésének vizsgálatát. Módszeres, fokozatosan építkező kutatási tevékenysége eredményeként Coase a gazdaság működésében alapvető szerepet játszó „elemi részecskék” új készletét fedezte fel – fogalmazott a Svéd Királyi Tudományos Akadémia testülete.² Részben kutatásainak egymásra épülő, időben kiteljesedő jellegével magyarázzák azt a jelenséget is, hogy jelentős művei esetenként csak évtizedek múlva váltak a közgazdasági gondolkodást alapvetően befolyásoló írásokká.³

A Nobel-díj indoklásában két cikk szerepelt. A vállalat természete című első fő művére⁴ 1966–1970 között 17, 1971–1975 között 47, míg 1976–1980 között 105 hivatkozás született. Ennek hatásában azonban már szerepet játszott az 1960-ban publikált, második fő művének tekintett, A társadalmi költség problémája című írása,⁵ amely gyors sikert elérve 1966–1970 között 99, 1971–1975 között 186, míg 1976–1980 között már 331 hivatkozást tudhatott magáénak. A lassú beérés és a gyors siker különbségét a friss adatok is jól illusztrálják. 1980–2017 között a vállalat természete 4478, A társadalmi költség problémája 4000 hivatkozást könyvelhetett el.⁶ Ez a két írás a legtöbbet hivatkozott cikkek közé tartozik mind a közgazdasági, mind a jogi szakirodalomban. A hivatkozások összeszámlálásakor azt is figyelembe kell venni, hogy az utóbbi cikkben is tárgyalt kérdések összefoglalóan, hivatkozás nélkül, gyakran a Coase-tétel kifejezéssel jelennek meg az irodalomban, hasonlóan olyan fogalmakhoz, mint a Giffen-javak vagy a Pareto-hatékonyság. A Coase műveire történő hivatkozások száma folyamatosan nő (1979 és 2008 között évente átlagosan 6,8 százalékkal), annak ellenére, hogy 2000 után már keveset publikált.⁷ Ez az alapvetően pozitív kép, a gyakori idézettség azonban sokféle hatást jelenthet, elfogadást és vitára ösztönzést egyaránt, abból kevesebbet mutat, hogy műve mennyire és milyen módon épült be a közgazdasági gondolkodásba.

A vállalat természete című írás a vállalatok létrejöttének kérdését állította középpontjába. Coase abból indult ki, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan implicit feltételezésével szemben az ármechanizmus működtetése, más

² The Prize in Economics 1991. Press Release. Nobelprize.org. Nobel Media AB 2014. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1991/press.html.

³ Cheung [1987] 455–456. o.

⁴ Coase [1937/2004].

⁵ Coase [1960/2004].

⁶ Web of Science, <http://apps.webofknowledge.com> (2017. december 3-i letöltés alapján).

⁷ Landes–Lahr–Pastor [2011] S385. o.

néven a piacok működése, költségekkel jár. A legnyilvánvalóbb költség a releváns árak kiderítésénél jelentkezik, de számolni kell a piaci műveletek lebonyolításához szükséges szerződések megtárgyalásának és betartatásának költségeivel, a különböző típusú kockázatok kezelésének költségeivel stb. Amennyiben más, alternatív megoldások léteznek a piac koordináló szerepének átvételére, úgy ezek használatára minden bizonnyal sor kerül, ha olcsóbbak, mint az ármechanizmus működtetésének költsége. A piac működési költségeinek megtakarítása, ez az a legfontosabb indok, amely a vállalatok – eme „kis tervszerű társadalmak” – megjelenéséhez vezet.⁸ Amíg a költségek összevetéséből a vállalaton belüli koordináció előnyösen kerül ki, addig a vállalat mérete nőhet. „A vállalat méretének határa ott van, ahol a tranzakciók vállalaton belüli megszervezésének költsége megegyezik azzal a költséggel, ami a piacon szervezett tranzakcióval járna. Ez határozza meg, hogy a vállalat mit vásárol, mit termel, és mit ad el.” – foglalja össze Coase 51 évvel később cikkének vállalatelméleti vonatkozását.⁹

A cikk megjelenése – Coase kifejezésével – egyáltalán nem hozott „azonnali sikert”, sőt az akkori munkahelyén, a London School of Economics (LSE) ugyan formálisan gratuláltak írásához, de sem Arnold Plant, akinek csoportjában dolgozott, sem Lionel Robbins, a tanszékvezető, sem pedig az ott tanító, majdani Nobel-díjas Friedrich Hayek nem hozta szóba a továbbiakban, bár Coase úgy vélte, hogy ennél fontosabbat valószínűleg nem fog írni életében.¹⁰ A vállalatelmélet mai formalizált, modellekkel dolgozó főirányában Coase-t – a tranzakciós költségekkel összefüggő, egyébként nagyra becsült teljesítményén kívül – gyakran csak távoli „előfutárként” említik. A Nobel-díj odaítélése előtt például Coase neve szerepelt ugyan a vállalatelmélet legismertebb összefoglaló művében – jelezve, hogy a korszerű elméletek az általa vallott felfogás alapján születtek –, de cikke nem volt ott a hivatkozott irodalmak között.¹¹

A társadalmi költség problémája című írásában – az azt megelőző, Szövetségi Hírközlési Bizottságról (*Federal Communications Commission, FCC*) szóló 1959-es cikkhez hasonlóan – amellet érvelt, hogy amennyiben a tulajdonjogok pontos definiálásának követelménye teljesül, akkor, ha a tulajdonjogok eredeti szétosztása nem felel meg a piaci résztvevőknek, mód van annak utólagos piaci tranzakciókban történő korrekciójára. Természetesen a „jogok újrendezésére csak

⁸ Coase [1992] 716. o.

⁹ Coase [1988/2004] 19. o.

¹⁰ Coase [1988a] 23. o.

¹¹ Holstrom–Tirole [1989] 26. o. A vállalatelmélet-fejezet – Sam Peltzman kifejezésével – Elmélet városba (*City of Theory*) vezet, és elsősorban a játékelmélet legújabb modelljeinek ismertetését tartalmazta (Peltzman [1991] 202. o.

akkor kerül sor, ha az ehhez szükséges tranzakciók költsége kisebb, mint az az értéknövekedés, amelyet lehetővé tesznek”.¹² Coase hangsúlyozta, hogy a végeredmény csak abban az esetben lehet független a jogi helyzettől, ha nincsenek tranzakciós költségek. Ezt Stigler Coase-tétel néven így összegezte: „tökéletes verseny esetén az egyéni és a társadalmi költségek egyenlők”,¹³ és megállapította, hogy ez a világ majdnem olyan furcsa lenne, mint a fizikai világ súrlódás nélkül. Ehhez Coase hozzátette, hogy egy ilyen világban a gazdasági rendszert alkotó intézményeknek sem tartalmuk, sem céljuk nem lenne.

Coase azonban nem ezt a világot kívánta elemezni, inkább egy új szemléletmódot próbált adni a pozitív tranzakciós költségekkel jellemezhető, létező világ közgazdasági elemzéséhez. A vele vitatkozó vagy az írására reagáló cikkek azonban majdnem kizárólag a – hamisan coase-iánusnak tartott – nulla tranzakciós költségű helyzetet elemezték. Egy 2003-ban publikált felmérés szerint a vizsgált 45 tankönyv 80 százaléka tévesen interpretálja Coase érvelését. Egy későbbi, 2010-ben készült, a Coase-tétellel foglalkozó, 40 friss cikket elemző tanulmány pedig a cikkek 75 százalékát találta megtévesztőnek.¹⁴

A Coase-ra történő hivatkozások vizsgálata írásai hatásának egy további jellegzetességét fedik fel. A közgazdászok közül talán az ő műveire szerepel a legnagyobb arányban jogi folyóiratokban megjelent hivatkozás. Természetesen ez nem véletlen, hiszen Richard Posner, Guido Calabresi és Henry Manne mellett a jog és közgazdaságtan diszciplína négy alapítója között tartják számon.¹⁵ A rájuk és négy Nobel-díjas közgazdászra 1960–2009 között történt hivatkozásokat Landes és Lahr-Pastor vetette össze 2011-ben, és megállapította, hogy míg Coase műveire 28 százalékból hivatkoztak a jogi szakirodalomban (72 százalékból a közgazdaságban), a hozzá talán legközelebb álló George Stigler és Gary Becker cikkeire már csak 16, illetve 13 százalékból, míg a formális modellekkel dolgozó Kenneth Arrow és Paul Samuelson műveire 1 százalék alatti jogi irodalmi hivatkozás jutott. Coase esetében a jogi hivatkozások aránya 2000 után folyamatosan csökkenni kezdett, elsősorban az új intézményi közgazdaságtan elterjedése következtében.¹⁶

Coase a műveiben – a legtöbb esetben számos jogesetet feldolgozva, részletes empirikus, gazdaságtörténeti adatgyűjtés segítségével – a gazdaság működésének megértéséhez a jogok allokációját, a jogi szabályozás és az ezekre épülő intézmények működését, a bíróságok és a bírák szerepét elemzi. Közgazdászt,

¹² Coase [1960/2004] 26. o.

¹³ Stigler [1966] 113. o.

¹⁴ Shirley [2016] 11. o.

¹⁵ Landes–Lahr-Pastor [2011] S391. o.

¹⁶ Uo. S395. o.

jogászt, netán történészt tisztelhetünk-e személyében? Erre a kérdésre életútja ismeretében és saját válaszai alapján is nehéz felelni.

A London School of Economicson a meglehetősen esetlegesen összeválogatott – közgazdaságtant csak elvétve tartalmazó – tárgyakból tett első zárószakaszi vizsgák után (1930) az éppen akkor kinevezett Arnold Plant üzletvitellel foglalkozó előadásait és szemináriumait látogatta. Ez utóbbiak meghatározóvá váltak szellemi fejlődésében: a gazdaság működésének rendszeréről alkotott addigi elképzelései gyökeresen megváltoztak. Plant hatása azonban ennél a szellemi útmutatásnál is maradandóbb volt: miközben Coase az iparjogot választotta befejező egyetemi tanulmányaként, és a legjobb úton haladt ahhoz, hogy jogász váljon belőle, Plant közbenjárására az 1931–1932-es tanévet ösztöndíjjal az Egyesült Államokban töltötte, ahol az egyes ágazatok szerveződésének különbségeit vizsgálta. Egy új fogalom, a piac működtetésének költségei (a későbbiekben nagyrészt Oliver Williamson munkájának köszönhetően tranzakciós költségek néven vált ismertté) segítségével magyarázatot próbált adni a vállalatok létezésére. Kutatási eredményeit – a Nobel-díj kapcsán már említett – A vállalat természete című művében publikálta 1937-ben.

Mint később vallotta: „az, hogy formális oktatás nélkül kellett közgazdasági kérdésekkel foglalkoznom, nagy előnynek bizonyult. Nem lettem kiképezve arra, hogy mit gondoljak, és arra se, hogy mit ne gondoljak, ami nagy szabadságot biztosított a közgazdasági kérdések vizsgálatában.”¹⁷ A végzése utáni évben a frissen alapított dundeei School of Economics and Commerce kurzusain tanítva olvasott először rendszeresen közgazdasági irodalmat, ismerte meg Adam Smith, Charles Babbage, William Jevons, Philip Wicksteed, Joan Robinson, Edward Chamberlin és Frank Knight írásait, azzal a céllal, hogy megértse „a való életben zajló történeteket”. Ehhez társult az az igénye, hogy az elméleti konstrukciókat mérésekkel igazolja, így kezdte Henry Schultznak, a Chicagói Egyetem tanárának, az Ökonometriai Társaság egyik alapítójának keresletelemzési módszereit alkalmazni.¹⁸

Arra a kérdésre, hogy milyen kutatáson dolgozik, egy 2013-ban készült interjúban azt a választ adta, hogy „[t]örténész maradtam. Sok évvel ezelőtt hozzákezdtem az 1700 és 1800 közötti londoni vízszolgáltató vállalatok vizsgálatához. (...) A londoni vízszolgáltatás történetéről szeretnék írni.”¹⁹ De talán nem is kell dönteni abban a kérdésben, hogy melyik tudományág műveléséhez állt legközelebb Coase. A célja mindenkor a gazdaság működésének megértése volt, amit a való világ eseményeinek tanulmányozásán keresztül kívánt

¹⁷ Coase [1995] 232. o.

¹⁸ Uo. 234–235. o.

¹⁹ Terjesen–Wang [2013] 179. o.

elérni, elméleti megállapításokat ebből kívánt leszűrni. A tanulmányozott világ lehetséges szeleteiből azonban egy szelet számára fontosabbnak bizonyult a többinél, ez a közszolgáltatások, a hálózatos infrastruktúrák világa volt. Ezt a választást szeretnék a továbbiakban részletesebben bemutatni, mivel két híres cikkének van árnyoldala is, eltakarja Coase bőséges empirikus vizsgálódásainak terepét és azokat az elméleti hozzájárulásokat is, amelyek például a monopóliumok viselkedéséről, a számvitel szerepéről vagy a határköltséges árazásról szólnak. A két – leggyakrabban hivatkozott – cikkére vonatkozó hivatkozások az összes cikkére történő hivatkozásoknak 86 százalékát teszik ki. Ez az arány Stiglernél 36, Beckernél 27, Arrow-nál 26, Samuelsonnál 13 százalék volt.²⁰ Ezt az ellentmondást próbálta feloldani a Nobel-díj indoklásában a Svéd Királyi Tudományos Akadémia testülete is, amikor a két cikk említése mellett a módszeres, fokozatosan építkező kutatási tevékenységét, kutatásainak egymásra épülő, időben kiteljesedő jellegét hangsúlyozta.

ÉLETRAJZI ELEMEEK

Tanulmányainak sikeres befejezése után lehetőséget kap az éppen akkor alakuló Dundeei Közgazdasági és Kereskedelmi Főiskolán (1932–1934) az oktatásra, majd a Liverpooli Egyetemen (1934–1935) tanít. Alma materével a kapcsolatot továbbra is fenntartja, nyaranta a London School of Economicson dolgozik, majd 1935-ben tanársegéd lesz itt, átveszi a Cambridge-be távozó John Hicks monopóliumelméleti kurzusát, számviteli, költségszámítási kérdések iránt is érdeklődik. Barátjával, Ronald Fowlerrel együtt a közszolgáltatások gazdaságtana témában felszabaduló kurzust is vezeti. Mivel keveset tud ezekről a kérdésekről, részletes gazdaságtörténeti tanulmányokba kezd a brit közszolgáltatások (gáz, villamos energia, posta, vízszolgáltatás) területén. Recenziót ír a brit gáziparról szóló könyvről,²¹ az állami tulajdon szerepéről,²² a verseny szerepéről a közszolgáltatások területén,²³ és cikket a brit posta működéséről.²⁴ A háború kitörése után vezető statisztikusi feladatokat lát el különböző kormányhivatalokban, többek között a fakitermelésért és a hadianyagkészletekért felel, 1945-ben a brit központi statisztikai hivatalt (*Central Statistical Office, CSO*) képviseli Washingtonban. A London School of Economicsra 1946-ban tér vissza, ahol a „közszolgáltatások (beleértve

²⁰ Landes–Lahr–Pastor [2011] S394. o.

²¹ Coase [1938a].

²² Coase [1938b].

²³ Coase [1939a].

²⁴ Coase [1939b].

a közlekedést) gazdaságtana” című kurzust oktatja, és a posta, a közlekedés és a műsorszórás problémáival foglalkozik.

1946-ban A közszolgáltatások árazásának elmélete címmel javaslatot készít a következő évi Robbins-szemináriumok tematikájára, amelyben aktuális problémákat tervez megvitatni. A téma a Tennessee Valley Authority (TVA) működése és a körülötte zajló vita lett.²⁵ A diákok által készített 18 szemináriumi tanulmányt Coase mellett Lionel Robbins, Friedrich Hayek, Arnold Plant és Nicolas Kaldor vitatták meg.²⁶ Ebben az időszakban több cikket ír a monopolhelyzetű közszolgáltatások árazási kérdéseiről,²⁷ a brit műsorszórás problémáiról.²⁸ A műsorszórás kérdéseit Rockefeller-ösztöndíj segítségével 1948-ban nyolc hónapon át az Egyesült Államokban is kutatja. Első önálló könyve a brit műsorszórás monopóliumát vizsgálja.²⁹ Ugyanebben az évben a brit villamosenergia-ipar államosításáról is cikket közöl.³⁰

Egy évvel később, 1951-ben az Egyesült Államokba költözik, a London School of Economics kialakult kapcsolatai és a közszolgáltatások iránti érdeklődése alapján a Buffalói Egyetemen vállal állást. Elhatározását a brit társadalmi fejlődés szocialista útjának megvalósulásával szemben érzett fenntartásai és az amerikai közgazdaságtan teljesítménye iránti tisztelete is motiválta. A Chicagói Egyetem jogi kara kísérletet tesz Coase átcsábítására, de 1958-ban végül a Virginiai Egyetem közgazdaságtani tanszékét választja. Tovább foglalkozik a brit műsorszórás³¹ és a posta³² problémáival, majd cikket ír az amerikai Szövetségi Hírközlési Bizottságról (*Federal Communications Commission, FCC*).³³ Ennek a cikknek a problémakörét általánosítva, nagyrészt a Chicagói Egyetem közgazdászainak ösztönzésére, születik meg (az LSE vendégszeretettel élvezve és a brit jogi eseteket tanulmányozva) a Nobel-díj indoklásában szereplő másik jelentős – és a közgazdaságtanban az egyik legtöbbet idézett cikk címet kivívó – írása, A társadalmi költség problémája.

1964-ben, 54 éves korában kerül a Chicagói Egyetemre, munkáját a vállalat-gazdaságtani és jogi karok között osztja meg. Ugyanebben az évben átveszi

²⁵ A TVA egy állami tulajdonban lévő amerikai vállalat, amelyet 1933-ban komplex feladat betöltésére hoztak létre: az áramtermelésen túl a hajózás, árvízszabályozás, műtrágyagyártás és területfejlesztés volt a feladata.

²⁶ Thomas [2016] 26. o.

²⁷ Coase [1946/2004], [1946], [1947a], [1947b].

²⁸ Coase [1947c], [1948].

²⁹ Coase [1950a].

³⁰ Coase [1950b].

³¹ Coase [1954].

³² Coase [1955a].

³³ Coase [1959].

a *Journal of Law and Economics* című folyóirat szerkesztését, amelynek – keze alatt – döntő szerepe lett a jog és gazdaságtan önálló diszciplinaként történő megerősödésében.³⁴ További két cikket készít a műsorszórás kérdéseiről,³⁵ és két tanulmányt a közszolgáltatások árazásáról.³⁶

A két legfontosabbnak tartott cikke megalapozásaként és továbbgondolása-ként több mint 30 olyan publikációját (az összesnek közel egyharmadát) tartják nyilván, amelyek a hálózatos szolgáltatásokkal foglalkoznak.³⁷ Az 1935–1970 közötti időszakban (empirikus vizsgálódásainak jelentős részét ebben az időszakban végezte) megjelent 37 cikkének 72 százaléka (27 cikk) foglalkozott a hálózatos iparágakkal és azok árazási problémáival.³⁸ 1981-ben nyugdíjba vonul, a következő évben átadja a folyóirat szerkesztését is. 1987-ben A vállalat természete megjelenésének ötvenedik évfordulójára rendezett konferencia hatására úgy dönt, hogy a követőinek immár népes tábora segítségével hátralevő idejét a termelés intézményi szerkezetének átfogó elméletét megalapozó kutatásokkal tölti, döntő mértékben hozzájárulva az új intézményi közgazdaságtan kialakulásához. 1988-ban A vállalat, a piac és a jog címen megjelenteti legfontosabb írásait, illetve az azok kiegészítéseit tartalmazó könyvét.³⁹

Az 1970-es évektől egyre gyakrabban jelentkezik elmélettörténeti írásokkal is, ezek gyűjteményes kötete 1994-ben lát napvilágot.⁴⁰ Két írásában visszatér a műsorszórás problémáira, és két nagy jelentőségű, empirikus alapú tanulmányt is készít. A Világítótorny a közgazdaságtanban című írásában például a világító-tornyoknak a közjavak illusztrálására szolgáló tankönyvi példázatát kérdőjelezi meg,⁴¹ alapos gazdaságtörténeti elemzés birtokában, míg a *The Acquisition of Fisher Body by General Motors* című cikke egy autóipari vállalatfelvásárlási eset tipikus versenyjogi „akadályoztatási” problémaként való használatát utasítja el a korabeli szerződések részletes vizsgálata alapján.⁴² A fentiek alapján érzékelhető, hogy Coase empirikus jellegű írásai, kevés kivétellel, a közszolgáltatások, a hálózatos infrastruktúrák világához kapcsolódtak mérőföldkönek számító írásaiban,⁴³

³⁴ A Nobel-díj elnyerésének évében Coase másik „nagy sikere”: a *Journal of Economic Literature* az addigi besorolási rendszerét megváltoztatva, új kategóriaként bevezette a „jog és közgazdaságtan” tárgykörébe tartozó irodalmat.

³⁵ Coase [1965], [1966a].

³⁶ Coase [1966b], [1970].

³⁷ Ménard [2016] 187. o.

³⁸ Publications of Ronald Coase (<https://www.coase.org/coasepublications.htm>).

³⁹ Coase [1988/2004].

⁴⁰ Coase [1994].

⁴¹ Coase [1974/2004].

⁴² Coase [2000].

⁴³ George Stigler a jog és közgazdaságtan vonatkozásában vezette be a Coase előtti (*Before Coase* – B. C.) és Coase utáni (*After Coase* – A. C.) korszakolást (Stigler [1992] 456. o.).

az ebben a körben felmerülő kérdéseknek általánosabb kifejtésével foglalkozott. Ezeknél az írásoknál is érvényesült az az általa vallott szempont, hogy a közgazdasági vizsgálódás a gazdaság reálfolyamatainak megismerésével kezdődik, és oda visszatérve fejeződik be, vagyis a megfogalmazott közgazdasági tételek érvényességét is a gazdasági szereplők tényleges viselkedése minősíti.

A KÖZSZOLGÁLTATÁSOKRÓL

Amikor Coase a közszolgáltatások elemzésével kezdett foglalkozni, akkor azon túl, hogy ezek iparági szerkezetét tanulmányozta, minden esetben a szabályozás témakörét is érintenie kellett. Ebben a részben megpróbáljuk elkülöníteni Coase-nak az egyes ágazatok szabályozási kérdéseivel foglalkozó megállapításait a szabályozásról általánosságban alkotott nézeteitől, amelyeket egy későbbi részben tárgyalunk.

A posta

A közszolgáltatások közül Coase legtöbbet a posta és a műsorszórás kérdéseiről írt. Az előbbi iránti érdeklődésénél talán családi háttérrel is feltételezhetünk, hiszen szülei postai alkalmazottak voltak. A két kérdéskör ugyanakkor szorosan összekapcsolódott, mert kezdetben a Post Office (a továbbiakban: Posta) látta el a műsorszórás engedélyezésének feladatkörét is. Postatémában három tanulmányt írt: a brit posta történetéről, a monopolhelyzet kialakulásáról és a postaszabályozás változásairól.

Az első, a postát érintő királyi rendelkezés VIII. Henrik idejéből származik (1516), ekkor nevezték ki a „Posták Mesterét” (*Master of the Posts*) – ezt a pozíciót 1710-ben Főpostamesterré (*Postmaster General*) változtatták át – a megbízás a postai teendők megszervezésének monopóliumát jelentette. A monopóliumot 1591-ben megerősítették (és később többször, utoljára 1953-ban,⁴⁴ bárki másnak tilos volt levelet vagy csomagot továbbítani, egyben minden helyi tisztségviselőt kötelezték a törvényszegők felkutatására, hogy az árusítást és zendülést időben leleplezhessék, vagyis a monopólium a levelek elolvasását, cenzúrázását is biztosította.⁴⁵ A királyi udvar kiszolgálásán túl, 1635-től vált a posta a közönség számára elérhetővé. A polgárháború végeztével, 1653-ban, minden

⁴⁴ Groenewegen–Vries [2016] 250. o.

⁴⁵ Hemmeon [1912] 189–190. o.

addigi rendelkezést megsemmisítve, a parlament ismét kimondta a postai szolgáltatások monopoljellegét, és két év múlva közvetlen állami ellenőrzés alá vették, 1660-ban Londonban megalakították a Postahivatalt (*Post Office*). Míg korábban a kormányzat megakadályozni igyekezett az ellenfelei közötti kommunikációt, ettől kezdve inkább az általuk küldött információkhoz való hozzájutás vált fontosabbá, nem véletlenül nevezték el Cromwell főpostamesterét főfűrészmasternek (*Spymaster General*). A poszt fontosságát jól mutatja, hogy a köztársasági kormányzat bukása után bekövetkező restauráció a posta személyzetét alaposan újraválogatta, és a köztársaságpártiakat eltávolították.⁴⁶ A postamonopólium ezen indoklása ezután sokáig fennmaradt, és csak fokozatosan vesztett jelentőségéből.⁴⁷

A monopólium fenntartása mellett időről időre újabb indokok kerültek előtérbe. A posta működtetése kezdetben az államkincstárt terhelte, de a közönség számára megnyitva, a címzett által fizetett összegekből már ekkor önfenntartóvá válhatott, majd egyre inkább bevételi forrást jelentett az államkincstár számára. A postai díjak alakulása az államkincstár bevételi helyzetét is tükrözte, háborúk idején a díjak emelkedésére biztonsággal lehetett számítani.⁴⁸ A monopolhelyzet fenntartása mellett erős államérdekek szóltak. Végül közgazdasági érvek is felmerültek, amelyek felhasználására 1840-től, az adócsökkentési törekvésekkel összefüggő addigi legnagyobb postai reform, a postabélyeg és a feladó fizet elvének bevezetésétől kezdve került sor. A postabélyeg bevezetése egyben a postai és más közszolgáltatások finanszírozási elveiben történő radikális változást is elindított.

A postabélyeg bevezetésével súlykategóriánként országosan egységes tarifákat állapítottak meg, azaz megszűnt a tarifák szállítási távolsággal való kapcsolata. Az egyébként már levegőben lógó postai reformokra a legrészletesebb javaslatot 1837-ben Rowland Hill készítette.⁴⁹ Nézeteit Coase a postával foglalkozó első írásában részletesen elemezte.⁵⁰ Hill javaslatát a postai szolgáltatások költségviszonyainak vizsgálatával kezdte, elkülönítve a küldemények elsődleges és másodlagos elosztását, az előbbi a városok/helységek közötti szállítást, az utóbbi a küldemények szétosztását (kézbesítését) jelentette. Míg az előbbi átlagköltsége meglepően alacsonynak mutatkozott, az utóbbi a helyi

⁴⁶ Marshall [1994] 79–80. o.

⁴⁷ Turner [1918].

⁴⁸ Hemmeon [1912] 35–36. o.

⁴⁹ Több parlamenti vizsgálóbizottság is vizsgálódott a posta működési hatékonyságával, a bevételek elszámolási rendszerével és a csalás lehetőségével összefüggésben (Hill, R. [1837] 56–73. o.).

⁵⁰ Coase [1939b].

viszonyoktól – a laksűrűségtől – függően jelentősen eltérhetett. Hill egységes díjszabást javasolt a szállításra vonatkozóan, és differenciált megoldásokat a helyi elosztás tekintetében. Javaslatát „nem egyszerűen egységesség volt, hanem költségek igazolta egységesség” foglalta össze Coase.⁵¹ Ebből azonban következett a monopólium fenntarthatatlansága is: Hill a postai piacra való belépés tiltásának felszámolása mellett volt, és valószínűnek tartotta a verseny kialakulását a kevésbé hatékonyan működő területeken.

A javaslat a politikai viták középpontjába került, egyaránt ringbe szálltak az adóterhek csökkentése mellett kiállók, a Posta (*Post Office*) monopolhelyzete mellett kardoskodók, a visszaélések megszüntetéséért harcolók és a már hasonló üzleti gyakorlatot megvalósítók. A kétféle tarifa együttes használatát végül elvetették, a kormányzat az egységes tarifa mellett foglalt állást, amely így a Posta képviselőinek is megfelelt, részben egyszerűsége miatt, részben a keresztfinanszírozások implicit lehetősége miatt. Az elfogadtatásában egy szociális érv is szerepet játszott: a várható tarifacsökkenések megkönnyítik a szegényebb rétegek életét. A *Uniform Penny Post* törvény megszavazására egy kormányváltás közepette zajló alkudozás adott lehetőséget, ahogy Rowland Hill fia később fogalmazott: az egyik legjelentősebb társadalmi reform egy tántorgó kormány politikai támogatásáért fizetett megvesztegetés révén jöhetett létre.⁵²

A javaslat elfogadását a tarifák várható csökkenése segítette ugyan, de elvetették a javaslat közgazdasági racionalitást biztosító érvelését: azt, hogy a szállított küldemények számát és a népsűrűséget – vagyis az árazás költségeihez kötését – egyaránt figyelembe kell venni. Az egységes postai tarifarendszer ötlete hamar népszerűvé vált, néhány évre rá több országban is bevezették. A javaslat teljes félreértését bemutatva Coase helyeslőn idézi a korabeli közgazdász, William Jevons véleményét, aki tiltakozott az ellen, hogy az egységes díjazást a távírónál és a vasúti közlekedésnél is alkalmazzák.⁵³ Az egységes tarifa megvalósított változata azt sugallta, hogy használatának fő előnye, hogy „a jobb helyzetűek fizetnek a rosszabb helyzetűekért”. Azt az illúziót keltette, hogy így a kisebb népsűrűségű vidékeken is hamar kiépül a szolgáltatás. Valójában ez nem következett be, hanem a postai szervezet monopolhelyzete erősödött meg. Coase megfogalmazásában: „a mágikus »egységes« kifejezés a gondolkodást helyettesítette”.⁵⁴

Nem véletlenül kellett a monopolhelyzetet időről időre megerősíteni. A postai szolgáltatások kínálati oldalán ismétlődően megjelentek olyanok, akik vagy a

⁵¹ Coase [1939b] 430. o.

⁵² Hill, P. [1887] 23–24. o.

⁵³ Coase [1939b] 434. o.

⁵⁴ Uo. 435. o.

szervezettség javításával, vagy technikai újításokkal, a szolgáltatás minőségét emelve próbáltak piaci részesedést szerezni. Erre a politikailag bizonytalan időszakok különösen jó lehetőséget adtak. Nem Rowland Hill volt az első, aki egységes tarifával kívánt küldeményeket továbbítani. 1680-ban Londonon belül nem volt postaszolgáltatás, William Dockwra szervezte ezt meg London Penny Post néven, hat postahivatalt és 179 kézbesítőhelyet (boltokban, kávéházakban) létrehozva. Londonon belül napi négy, az üzleti negyedben napi hat-nyolc továbbítás történt. Amíg az új szolgáltatás bevétele csak a kiadásait fedezte, addig engedték működni, de két év után, amikor már profitot termelt, beperelték a királyi előjogok megsértéséért, és átvették szervezetét.⁵⁵ 1709-ben Charles Povey próbálkozott Londonban a meglévő szolgáltatással árversenyre kelni és Half Penny Post néven szolgáltatást indítani. Őt is csak per útján, az 1660-as monopoljog megerősítésére hivatkozva lehetett a piacról kiszorítani. Az 1840-es postai reformot megelőző időszakban a magas árak miatt egyre több illegális levélkézbesítési per indult, 1831–1832-ben egy év alatt 131 esetben róttak ki büntetést.⁵⁶

A futárpostai szolgáltatások (a feladó és a címzett közötti, magánjellegű futár által továbbított küldemény) nem tartoztak a Post Office monopóliumához, ezzel foglalkozott Coase utolsó, közvetlenül a postával foglalkozó cikkében.⁵⁷ A szolgáltatástípus értelmezése folyamatosan vitára adott okot (14–22. o.), erre a célra újabb és újabb cégek alakultak. 1868-ban megalakították a Circular Delivery Companyt, amely a részvényesei és tagjai részére a postai áraknál olcsóbban szállított küldeményeket. A Post Office perre ment, és azzal érvelt, hogy ebben az esetben maga a társaság számít feladónak, az alkalmazottai a futárok, és ezért nem felel meg a törvényi előírásoknak. 1888-ban Richard King már több sikerrel járt, amikor londoni futártársaságát (*Boy Messengers*) megalakította, engedélykérelmét ugyan több alkalommal elutasították, de társasága mégis működhetett, sőt újabb, a legfelsőbb rétegeknek szolgáltatást nyújtani kívánó társaság (*Court Bureau*) is engedélyért folyamodott. Ezzel egy időben a Post Office fontolgatni kezdte saját futár részleg kialakítását, döntésre azonban nem került sor. Richard King további kérelmet nyújtott be egy elektromos jelzőkészülék üzemeltetésére, amely a cég központját kötötte volna össze az előfizetőkkel, és négy jelzésre (taxi, rendőr, futár hívása vagy tűz jelentése) lett volna alkalmas. Törvénytervezetet is készítettek az új szolgáltatások támogatására.⁵⁸

A helyzetet tovább bonyolította, hogy két amerikai háttérű társaság is megjelent, mindkettő futár- és hírszolgálatot szeretett volna indítani. Egyikük az

⁵⁵ Hemmeon [1912] 28–31. o.

⁵⁶ Uo. 197–198. o.

⁵⁷ Coase [1961]

⁵⁸ Uo. 14–22. o.

elektromosjelző-szolgálatot közlemények és hírek továbbítására is használni kívánta, és a telefontársaságokhoz hasonló engedélyt kérelmezett. A Posta attól félt, hogy a telefonüzeneteket könnyű írásos üzenetté formálni, és így az 1869 óta szintén a postamonopólium⁵⁹ alá tartozó távíróval versengenek. A brit közigazgatásban nem ritka módon a helyzet megoldására bizottságot neveztek ki, amely a Posta által létrehozandó új részleg mellett tette le a voksát, ehhez azonban a kincstár jóváhagyása kellett. A jóváhagyás a kormányzaton belüli viták miatt késett, közben a társaságok különböző jogi lépéseket kezdeményeztek – részben egymás ellen –, és a vitát a nyilvánosság elé vitték. A sajtóban és a parlamentben egyaránt a Posta-ellenes hangok voltak az uralkodók, aminek következtében a vita azzal zárult, hogy a társaságok 1891-ben megállapodtak a Postával, és általuk követelnél ugyan szűkebb körben, de engedélyt kaptak a szolgáltatásra.⁶⁰

A vita során a *The Times*-ban olyan nézetek is megjelentek, amelyek azt hangoztatták, hogy az „államnak a posta és a távíró fölötti monopóliuma axiómának tekintendő, hiszen az a közösség számára kedvező”, továbbá „semmi szükség arra, hogy a hatékonyság érdekében a verseny megjelenjen az állam működésében. Ennek biztosítására elegendő az aktív és intelligens kritika”.⁶¹ E megjegyzések késztették Alfred Marshallt arra, hogy válaszcikkekben vitába szálljon ezekkel a nézetekkel, és Jevonst idézve ismét felvesse az egységes díjazás és az erre épülő monopóliumfelfogás helytelenségét.⁶²

A Posta működését és az állam ehhez való viszonyát sokrétűen és történetileg elemezve Coase azt a következtetést vonta le, hogy a közgazdasági megfontolásoknak kevés hely jutott. A monopólium fenntartása melletti érvek folyamatosan változtak, a lázadás és az árulás nyomon követhetőségétől a bevételgeneráláson át a szociális szempontok hangsúlyozásáig terjedt a sor. Amikor közgazdaságilag átgondolt megoldás körvonalazódott, ami a monopólium létjogosultságát megkérdőjelezte, akkor a meggyökeresedett érdekek és a politikai erőviszonyok eltérítették a javaslatokat. A monopólium megtörésére, a piacra lépésre tett kísérletek többnyire javították/javították volna az addigi szolgáltatási színvonalat. A monopolszervezet ezeket az ötleteket és társaságokat jobb esetben átvette, legtöbbször azonban korlátozta megjelenésüket és elnyomta őket, csökkentve a fogyasztói jólétet.⁶³

⁵⁹ Az 1869-es Telegraph Act azon a megfontoláson alapult, hogy a távíró nem más, mint elektronikus postaszolgáltatás. Egy 1880-as bírói döntés pedig technikailag a telefont is a távíró-szolgáltatással azonosnak tekintette.

⁶⁰ Coase [1961] 25–35. o.

⁶¹ Uo. 47. és 49. o.

⁶² Uo. 46–63. o.

⁶³ Groenewegen–Vries [2016] 253. o.

A műsorszórással csak látszólag kerültünk egy új szolgáltatási területre, esetleg egy másik monopólium hatáskörébe, mivel Nagy-Britanniában ennek engedélyezése is a Posta (*Post Office*) feladata volt. Coase három cikkben és egy könyvben foglalkozott a brit műsorszórás problémáival, később az amerikai műsorszórás kérdéseit is elemezte: a már említett Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló cikk⁶⁴), és az újságcikkeket leszámítva további három tanulmányban foglalkozott a műsorszórás általános problémáival. A brit Posta monopóliumának kérdéséhez hasonlóan ebben az esetben is a monopólium kialakulásának kérdése érdekelt. A beszéd vagy zene rádióhullámok útján történő továbbításának korabeli elnevezése már részben választ ad arra, hogy miért tartozott a Posta hatáskörébe a szolgáltatás, ugyanis vezeték nélküli telefonnak hívták és annak is tekintették ezt a tevékenységet.

A rádiótechnológia műsorszórásra való használatával 1920-tól kísérleteztek. A Marconi cég különböző típusú adó- és vevőkészülékeket próbált kifejleszteni, de ezeket a kísérleteket a Posta – interferenciára való hivatkozással – hamar leállította. Ennek ellenére magánkísérletek az egész országban folytak, sőt külföldről, Hágából és az Eiffel-toronyból is sugároztak koncerteket, amelyeket a brit rádióamatőrök hallgathattak.⁶⁵ Más társaságok is szerettek volna műsorszórást kezdeni, ezért a Posta a vezeték nélküli telefonokkal foglalkozó cégek által alapított társasággal, a londoni Wireless Societyval kívánt tárgyalni. Az eredménytelen tárgyalások után az ország 63, vezeték nélküli telefonnal foglalkozó társasága által közösen benyújtott kérvény érte csak el, hogy 1922-ben a Posta engedélyezze a rendszeres kísérleti adások megindulását. Az összefogás hátterében az állt, hogy a műsorszórás amerikai piacon mutatkozó nagy lehetőségek miatt a brit készülékgyártók is sürgetően élni kívántak a lehetőséggel.⁶⁶

A műsorszórás tényleges megindulása érdekében folyó további tárgyalásokon körvonalazódtak azok a fontosabb feltételek, amelyek mellett a Posta engedélyeket adhat ki: csak megbízható brit készülékgyártók adóit lehet műsorszórásra használni, ezért és a vevőkészülékek használatáért is éves díjat kell fizetni a Postának, hirdetések nem lehet leadni, a sugárzott híreket érintően szabályozást kell kidolgozni. Az adók elhelyezéséről, az adásidőről

⁶⁴ Coase [1959].

⁶⁵ Coase [1947c] 191. o.

⁶⁶ A műsorszórási ágazat bevételei az Egyesült Államokban 1920 és 1927 között 250-szeresére nőttek. 1922-ben már több száz adó működött, 1927-ben közel 40 millió embert érték el a programokkal (Davis, H. P. [1928] 220. o.).

és a hullámhosszhasználatról a műsorszóróknak kell megállapodniuk, akik lényegében a vevőkészülékek gyártóival voltak azonosak.⁶⁷ A Posta nem kívánt minden műsorszóróval egyenként tárgyalni, azt remélte, hogy sikerül a társaságokat egyetlen szervezetbe tömöríteni. A legtöbb készülékszabadságot magáénak tudó nagyvállalat, a Marconi is ebben volt érdekelt. 1922 végére megalakult a British Broadcasting Company (BBC), amelynek csak a készülékgyártók lehettek a részvényesei, és bármelyik készülékgyártó beléphetett a társaságba. Híreket csak egyes, megadott sajtóügynökségektől átvett formában lehetett sugározni.⁶⁸

Az egyetlen tárgyalópartner nem jelentette azt, hogy a BBC jogi monopóliumot kapott volna. A BBC helyzetét 1923-ban felülvizsgáló bizottságban (*Sykes Committee*) elhangzottak alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a BBC-nek – létrejöttének körülményei miatt – úgymond „morális monopóliuma” van, hiszen ha a Posta még egy társasággal tárgyalna, a BBC jövedelmi helyzete nem változna, ugyanakkor a BBC-nél lévő szabadalmak miatt más társaság nem is lenne életképes. A BBC, bármilyen jogi helyzet is alakult ki, gyakorlati okok miatt monopóliumot élvezhetett.⁶⁹ A Posta számára megfelelő megoldásnak bizonyult, hogy a műsorszórási engedélyért folyamodó, hullámhosszokért versengő társaságok közötti választást egy közbülső szervezetre bízza.⁷⁰ A kormány 1925-ben újabb bizottságot (*Crawford Committee*) nevezett ki a BBC helyzetének felülvizsgálatára. A Posta és a BBC vezetője is formális monopólium létrehozását tartotta szükségesnek, az előbbi elsősorban technikai okokból, az utóbbi a közérdek képviselőre hivatkozva. A bizottság javaslata az volt, hogy a BBC engedélyét ne hosszabbítsák meg, hanem belőle hozzanak létre egy állami társaságot. A kormány a javaslatot elfogadva 1927-ben megalakította a British Broadcasting Corporation.⁷¹

Ezt a monopolhelyzetet a BBC a későbbiekben is igyekezett fenntartani. 1924-től egyre többen kísérleteztek a vezetékes műsorszórás megteremtésével, a vezetékek nélküli telefon, azaz a rádiós műsorszórás programjainak egy közvetítőállomás beiktatásával (*relay exchange*) való vezetékes továbbításával. Ez azzal az előnnyel járt, hogy a hallgatónak csak egy hangszórót kellett használnia, vevőkészülék nélkül. Az első kísérletező, A. W. Maton a Posta helyi hivatalának engedélyével kezdte működését, előfizetési díjat szedett, az előfizetőknek a Postától műsorvételi engedélyt kellett kérniük. 1929-re 34 közvetítőállomás

⁶⁷ Coase [1947c] 197. o.

⁶⁸ Uo. 204. o.

⁶⁹ Uo. 205. o.

⁷⁰ Uo. 208–210. o.

⁷¹ Medema [1994] 98–99. o.

működött 8592 előfizetővel.⁷² A Posta központja nem nézte jó szemmel a helyi hivatal döntését. Két okból is a Posta jóváhagyása kellett a vezetékes műsorszóráshoz, egyrészt a műsorok vétele miatt, másrészt a vezetékes továbbításért, amely a Telegraph Act alapján igényelt engedélyt. A Posta a BBC véleményét is kikérte: a BBC egyrészt tevékenységét úgy értelmezte, hogy programmonopóliummal rendelkezik, mondván, hogy amennyiben a közvetítés felett nincs ellenőrzés, akkor a magánvállalkozások kezében van, hogy ki mit hallgathat, másrészt maga is vállalkozott volna az új szolgáltatás indítására. Az utóbbit a Posta ellenezte, mert az állam által felhatalmazott szervezetek nem versenghetnek magánvállalatokkal.⁷³ A sajtó is kifogást emelt, mert a szponzorált külföldi adások sértették a hirdetések tilalmát. A posta engedélye kezdetben csak a közvetítőállomás és az előfizetők díjfizetését szabta feltételül, de 1930-ra ez kiegészült azzal, hogy a rendszer kizárólag a mások által sugárzott programok továbbadására használható, saját program nem készíthető és nem továbbítható, az engedély rövid időtartamra, két évre szólt, évenkénti hosszabbítással, és a Posta bármikor felvásárolhatta a vállalkozást. Ezek a megszorítások a vezetékes műsorszórás terjedését lassították ugyan, de elsődleges céljuk a BBC monopóliumhelyzetének védelme volt.⁷⁴

A BBC volt főmérnöke, aki addig is a vezetékes műsorszórás mellett kardoskodott, távozva a BBC-től, 1929-től erőfeszítéseket tett az elektromos vezetékeken át történő műsorszórás továbbítás elterjesztésére. Az elképzelésnek több előnye is volt. A műsorszóráshoz nem volt szükséges vezetékeket létesíteni, a meglévő elektromos hálózatot használhatták. A vezetékes műsorszórásnál minden programhoz két kábelt kellett fektetni, ezért csak két programra történő előfizetés volt a jellemző. Az elektromos hálózaton keresztül több program egyidejű vétele is lehetővé vált volna. Az engedélyezéshez több törvényt is figyelembe kellett venni. Az egyik a villamos energiáról szóló 1882-es Electric Lighting Act, amely tiltotta a táviratok továbbítását az elektromos hálózaton. Ez a kitétel a Posta monopóliumát védte, hiszen az 1869-es Telegraph Act kimondta, hogy távíró az, amely elektromos jelek segítségével küld üzeneteket. Így vált később a telefonbeszélgetés is távirattá: áramszolgáltató nem engedélyezhette távirat továbbítását.⁷⁵

A kormány villamosenergia-bizottsága ugyan fontolgatta a törvény megváltoztatását, de egy helyi vállalkozás által benyújtott törvényjavaslat miatt elállt ettől. A parlament megosztott volt a kérdésben, a két háza ellentétesen

⁷² Coase [1948] 195. o.

⁷³ Uo. 197. o.

⁷⁴ 1935-re 343 közvetítőállomás és 233 554 előfizető volt (uo. 201. o.).

⁷⁵ Uo. 197. o.

szavazott. Az érvek a programok ellenőrizhetetlenségétől kezdve a műsoroknak a helyi színházakkal és mozikkal szemben támasztott tisztességtelen versenyén át a BBC magasztalásáig terjedtek. A törvényjavaslat elbukott, mint ahogy több más helyhatóság is hiába kísérletezett azonos tartalmú törvényjavaslat benyújtásával. Ugyanígy elutasítást kapott az áramszolgáltatásról szóló új törvény vitájához tett ilyen értelmű módosító javaslat. A vitákban fellépők és az ott elhangzottak alapján, Coase összegzése szerint, világossá vált, hogy nemcsak a szórakoztatóipar és a vezetékek nélküli műsorszórás képviselői elleneztek az új technológia elterjedését, hanem a vezetékes műsorszórók is, akik a javaslatokat zsákmányszerzési kísérletnek tekintették, mondván a javaslattevők egy olyan területre akarnak behatolni, amelynek a kifejlesztésére semmit se áldoztak.⁷⁶

A BBC királyi alapító oklevelének lejártá közeledtével 1935-ben újabb bizottságot (*Ullswater Committee*) neveztek ki a tapasztalatok összegzésére. A bizottság a vezetékes szolgáltatók addigi működését több szempontból is aggályosnak minősítette: nem szolgálják ki a nem nyereséges területeket, egyes esetekben a műszaki színvonal nem megfelelő, és műsorválasztásukkal sértik a BBC műsorpolitikáját. A bizottság azt javasolta, hogy ezek miatt a Postának át kellene vennie a vezetékes műsorszóró társaságokat, és a sugárzott programokat a BBC-nek kellene ellenőriznie. A kormány két-három éves haladékkal számolt a bizottsági javaslatok gyakorlatba való átültetéséhez, ezért az engedélyeket három évvel meghosszabbították, a műszaki előírásokat szigorították, és előírták, hogy a vezetékes szolgáltatóknak legalább egy programot a BBC-től kell átvenniük. A parlamenti vitában a felszólalók nagy része a BBC programmonopóliuma mellett foglalt állást, a vezetékes műsorszórással szembeni ellenszenvet még az a feltételezés is táplálta, hogy semmi sem akadályozhat meg egy külföldi hatalmat abban, hogy ebbe pénzt fektessen.⁷⁷

A kormányzati döntés viszont a Postát nem akadályozta meg abban, hogy maga is vezetékes műsorszórással kísérletezzon, de nem különálló vezetékeken, hanem a telefonhálózatot igénybe véve. Ezt természetesen a rádiós műsorszórásban és a vezetékes műsorszórásban érdekelték egyaránt elleneztek. A kialakult kompromisszumos változatban mindkét vezetékes hálózat működése lehetséges maradt, a saját vezetékes hálózatot működtetők elérték, hogy az engedélyeket tíz évvel, 1949-ig meghosszabbítsák, a Posta tovább folytathatta a telefonhálózaton történő műsorszórás kiépítését, aminek jóváhagyásában a háborúra felkészülés szempontjai is érvényesültek. Ugyanezzel indokolták az

⁷⁶ Uo. 207. o.

⁷⁷ Uo. 213–214. o.

engedélyek kiterjesztését is. A BBC szempontjait is figyelembe vették: új vezetékes szolgáltatás csak két programmal indulhatott, a meglévő egy programot sugárzó szolgáltatóknak műsoridejük 90 százalékában BBC-programot kellett sugározniuk, a kétprogramosok egyik programjának kizárólag BBC-adásnak, a másik programjának 75 százalékban BBC-adásnak kellett lennie, a háromnál több programot sugárzók két programjukban kizárólag BBC-adást sugározhattak. A Posta 1940-től nem engedélyezte új közvetítőállomások létesítését, de a meglévők bővíthették szolgáltatási területüket. Az előfizetők száma 1939-től 1947-ig közel háromszorosára, 755 925-re nőtt.⁷⁸

Coase a brit műsorszórás korai történetét végigtekintve, a Posta után, itt is bemutatta egy monopólium – a BBC – keletkezése és fenntartása mögötti változó indokokat. A BBC létrehozását a postamonopóliumból eredeztette, mivel az engedélyezés joga a Postáé volt, amely azonban ezt a jogot – részben a kellemetlen frekvenciaelosztási feladattól szabadulva – a készülékgyártók szervezetére bízta, amelyet a tárgyalási pozíciók egyszerűsítése érdekében a Posta ösztönzésére hoztak létre, ezzel befolyásolva az iparági szerkezetet. A BBC immár nemcsak ágazati érdekeket képviselő szervezetként működhetett, hanem a korona jóváhagyásával a „nemzeti érdeket” megtestesítő testületként akadályozhatta a műsorszórás – számára kedvezőtlen – fejlődését, azaz a vezetékes műsorszórás elterjedését. A BBC – az elosztásra épülő monopolhelyzettel élve és magáénak tudva az erre fogékony politikai támogatást is – fokozatosan átértelmezte feladatát, és a programok meghatározásában játszott monopóliumszerepét erősítette. Az innovatív vállalkozásokat tömörítő szervezet egy idő után állami felhatalmazással a versenytárs innovatív vállalkozások elterjedését akadályozta. Ennek különösen azért volt messze ható gyakorlati jelentősége, mert a frekvenciák korlátja miatt a műsorszórás területén a vezetékes megoldások tudtak csak egyidejűleg nagyszámú programot továbbítani.

A BBC monopóliuma körüli viták a televíziós műsorszórás megindulásakor, a második világháborút követően megélénkültek. A harmincas években *pro* és *kontra* érvek hangoztak el amellet és az ellen, hogy a BBC a televíziózás felett is ellenőrzést gyakoroljon. Az ellenzők a két technológia különbségét, a BBC rádiózásban való érdekelttségének elsőbbségét, a BBC várható rendkívüli méretűre duzzadását és a verseny fontosságát hangsúlyozták. Szervezetileg akár a rádiós és a televíziós műsorszórás különválasztását, akár két olyan szervezeti egység létrehozását támogatták, amelyek mindkét médiummal foglalkoznak. A védelmezők azt hangsúlyozták, hogy a két technológia célja ugyanaz, az otthonokba műsorokat biztosítani, és bármilyen szempont szerint vizsgáljuk a

⁷⁸ Uo. 216–217. o.

szolgáltatásokat – sokféleség, verseny, oktatási célok, társadalmi feladatok –, a két technológiára egyaránt vonatkoznak. Vagyis a televíziózás nem más, mint a rádiós műsorszórás kiegészítése, egy egész részeiről van szó.⁷⁹ A viták másik része a televíziózás finanszírozása körül folyt, hiszen a legkorábbi időszaktól eltekintve a BBC jelentős mértékben fedezte a kísérletezés, majd a megindult műsorszórás költségeit, erre azonban elsősorban a rádiókészülékek után beszedett előfizetési díjakból volt módja.

A háború utáni időszakban a kormány két fehér könyvben vázolta elképzeléseit.⁸⁰ Az 1952-ben kibocsátott fehér könyv felvetette, hogy a meglévő egyetlen televízióprogram mellett, ha már az erőforrások rendelkezésre állnak, lehet majd némi versenyt engedélyezni. Ennek a lehetősége megújította a vitát a reklámok szerepéről és a programok minőségéről. National Television Council néven szervezet alakult a kereskedelmi televíziózás ellen, Television Council néven pedig a televíziós verseny népszerűsítésére. Jellegzetes példává vált az 1953-as koronázási ceremónia közvetítése az Egyesült Államokban. Ennek során hirdetések is bejátszottak, ami egyes britek szemében a ceremónia megcsúfolásának minősült. A független televíziós csatorna indulásához az 1953-as fehér könyv⁸¹ kompromisszumos megoldást javasolt: egy új, a csatorna felügyeletét ellátó hatóság létrejöttét támogatta.⁸² Coase cikkének megjelenése után erre valóban sor került, 1955-től az Independent Television elnevezésű hálózat megkezdte működését az Independent Television Authority felügyelete mellett.

A műsorszórás kérdéseit Coase egy Rockefeller-ösztöndíj segítségével 1948-ban nyolc hónapon át az Egyesült Államokban kutatta, majd 1951-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol további kutatásaira a Ford Alapítvány adott pénzt. Az itt szerzett tapasztalatok jelentek meg a Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló 1959-es cikkében, amelyben – hasonlóan a brit műsorszórás történetének ismeretetéséhez – felvázolta az amerikai rendszer kiépülésének folyamatát.

Az Egyesült Államokban a Haditengerészet szembesült először azzal, hogy a kereskedelmi célú hajózás során használt rádiójelek zavart kelthetnek a kommunikációjukban, ezért több ízben kísérleteztek olyan törvény benyújtásával, amely kormányzati ellenőrzés alá vonná a rádiós kommunikációt. Erre végül 1912-ben került sor, és a kereskedelmi miniszter lett felhatalmazva a rádióállomások létesítéséhez szükséges engedélyek kiadására, bár ekkoriban

⁷⁹ Coase [1954] 212–213. o.

⁸⁰ White Paper on Broadcasting Cmnd 8291, 1951.; White Paper on Broadcasting Cmnd 8550, 1952.

⁸¹ White Paper on Broadcasting Policy, Cmnd 9005, 1953.

⁸² Coase [1954] 221–222. o.

elsősorban az állomások közötti kapcsolat, nem pedig a műsorszórás volt a fő tevékenység. A Haditengerészet hamarosan újból próbálkozott az ellenőrzés megszerzésével, kizárólagos tulajdonjogot követelt a kereskedelmi célú rádiózásra is, de olyan törvénytervezet is vitára került, amely az elektromos kommunikációt a Posta monopóliumává tette volna. A haditengerészeti miniszter szerint csak egyetlen központ képes az interferencia kérdését megoldani, legyen ez maga az állam vagy az állam által felhatalmazott egyetlen társaság. A húszas évek elejétől a műsorszórás megindulásával a két pont közötti kapcsolat fontossága és a Haditengerészet szerepe csökkenni kezdett, a törvény nem módosult, és 1922 végén közel 600 műsorszóró állomás rendelkezett a kereskedelmi miniszter által kiadott engedéllyel.⁸³

Az engedélyezésnél – interferenciára hivatkozva – visszautasításokra is sor került. Az egyik társaság által indított jogorvoslat során a bíróság 1923-ban olyan döntést hozott, amely az engedélyezés addigi rendjét megkérdőjelezte. A bíróság indoklása szerint a kereskedelmi miniszternek a törvény nem teszi lehetővé, hogy visszautasítson kérelmet, legfeljebb azt határozhatja meg, hogy melyik frekvenciát használhatja a kérelmező. Három évvel később, 1926-ban, egy másik perben – a kérelmező a miniszter által kiosztott hullámsávától eltérően, más időpontokban és más adáserősséggel szórta a műsorát – a bíróság arra a megállapításra jutott, hogy a miniszternek csak az 1912-es törvény által meghatározott keretben szabad engedélyeznie, azaz nem határozhat meg többet, mint hogy 600 méternél alacsonyabb és 1600 méternél magasabb hullámsávokat használhatnak, egyéb szabályozásra nincs módja. Ezzel a döntéssel természetesen káosz alakult ki a műsorszórásban, ami felgyorsította a már régóta kezdeményezett törvénymódosítás elfogadását, bár rövid ideig kísérletek történtek az önszabályozás kialakítására.⁸⁴

Az 1927 februárjától életbe lépő törvény létrehozta a Szövetségi Rádióbizottságot (*Federal Radio Commission*). A bizottság felhatalmazása kiterjedt mindarra a kérdéskörre, amit a korábbi bírósági döntések vitattak. A Rádióbizottság által kiadott engedélyek részletesen szabályozták a hullámhossznak, az adó elhelyezésének és az adáserősségnek a kérdéseit, az adás időpontjait, az interferencia megszüntetésének módját, mindezt a kérelmező alapos adat-szolgáltatásának ismeretében. Az engedély kiállításánál a közszolgáltatásokra jellemző előírások szerint „a közérdek, a szükségesség és a megfelelés” szempontjait figyelembe véve kellett eljárni.⁸⁵ Az engedélyeket csak a Rádióbizottság hozzájárulásával lehetett átadni, és az engedélyeseknek lemondó

⁸³ Coase [1959] 4. o.

⁸⁴ Coase [1959] 5. o., Davis, S. B. [1928] 167. o.

⁸⁵ Davis, S. B. [1928] 172–174. o.

nyilatkozatot kellett aláírniuk az Egyesült Államok tulajdonában lévő hullámhosszra vonatkozó bármilyen jogviszonyról. A részletes szabályozás ugyan tiltotta a Rádióbizottságnak a cenzorálás jogát, ugyanakkor bizonyos tartalmi elemeket előírtak. Szeméremsértő, illetlen vagy szentségtörő adások tiltottak voltak. Más adásokat csak a kezdeményező adó beleegyezésével lehetett továbbítani, az egyes adásokért fizető személyek, cégek nevét fel kellett tüntetni, és végül, ha valamely közhivatalra pályázó műsorát sugározták, akkor minden további pályázónak azonos feltételeket kellett biztosítani.⁸⁶

A törvény hatályba lépése után két hónappal az összes rádióengedély (nemcsak a műsorszórásé, hanem a rádióamatőröké, a hajózási társaságoké stb.) érvénytelenné vált. A törvény hatályba lépése után a rádiózás területére lépni már nem jelentett állampolgári jogot, hanem kiváltságnak számított, a kérdés ettől kezdve úgy szólt, hogy kívánatos-e, hogy az adott kérelmező engedélyt kapjon. Az engedélyek gyors kiadásának rendkívüli feladatára a Rádióbizottság egyáltalán nem volt kész, a törvény sem biztosította hozzá a kellő feltételeket. A bizottsági tagok kinevezése hosszan elhúzódott, a bizottság költségvetés nélkül kezdte meg működését, egy év működés után még mindig közel 700 műsorszóró működött az országban.⁸⁷ A Rádióbizottság működésének beindulása után néhány évvel, 1934-ben a feladatkörét átvette az akkor alakult Szövetségi Hírközlési Bizottság (továbbiakban: FCC).

A műsorszórás új engedélyeseinél és az általában rövid időszakra kiadott engedélyek megújításánál az FCC egyaránt érvényesíthette a tartalom vizsgálatával összefüggő jogosítványait. Két nevezetesebb alkalom volt, amikor a döntés komolyabb vitát váltott ki. Az első 1940-ben zajlott: egy rádióadó egy szerkesztőségi megjegyzésében választási kérdésekben foglalt állást egyes jelöltek mellett annak ellenére, hogy engedélymegújításánál kötelezték a szerkesztőségi megjegyzések gyakorlatának törlésére. Ezt a döntést egy nyolc évvel később (1948-ban) készített jelentésben az FCC lényegében megsemmisítette, állítva, hogy szerkesztőségi megjegyzésekre van lehetőség, az egyetlen feltétel, hogy azok általánosságban véve pártatlanok legyenek. Jelentősebb vita alakult ki az 1946-ban kiadott kék könyv körül,⁸⁸ ebben az FCC részletesen leírta, milyen műsortartalmi feltételek mellett remélheti egy engedélyes az engedély megújítását. A műsorszórók országos szövetsége ezt alkotmányellenesnek minősítette, de bíróságok előtt ennek mérlegelésére nem került sor.⁸⁹

⁸⁶ Coase [1959] 5. o., Davis, S. B [1928] 169. o.

⁸⁷ Davis, S. B. [1928] 179. o.

⁸⁸ Public Service Responsibility of Broadcast Licensees. Federal Communications Commission, 55 (1946).

⁸⁹ Coase [1959] 7–12. o.

A tartalmi kérdéseken alapuló szelekciót egyes esetekben a rendszer működtetése szempontjából is elengedhetetlennek minősítették. A legfelsőbb bíróság egyik bírja egy 1943-as döntés során kifejtette, hogy a szűkös erőforrásért folyó küzdelemben – az egyébként pénzügyileg és technikailag teljesen egyforma engedélyesi kérelmek között – mi más alapon dönthetnének, mint „a közérdek, a szükségesség és a megfelelőség” szempontjai. Coase azonban a kiindulópontot is hibásnak tartotta. Más korlátos erőforrásokhoz hasonlóan a rádiófrekvenciák esetében is azt a megoldást látta megfelelőnek, ha tulajdonjogokat hoznak létre, és ezután a hagyományos piaci mechanizmusokra bízják a kérelmezők közötti válogatást.

Coase 1959-es írása előtt már nyolc évvel, a színes televíziózással összefüggésben, Leo Herzel javasolta – vitázva az FCC korábbi vezető közgazdászával –, hogy a csatornák engedélyét a legtöbbet fizetőnek kell megkapnia. Az ellenérv az volt, hogy a kereskedelmi műsorszórás csak elenyésző töredékét jelenti a frekvenciát használók tömegének, miért kellene a rendőrségnek a kereskedelmi adókkal versenyeznie. Coase Herzelt idézi: a felhasználók minden más erőforrásért is versenyeznek egymással, mi indokolja, hogy éppen ezt az erőforrást osszák el más szempontok szerint? Coase szerint éppen a felhasználók sokfélesége a biztosíték arra, hogy a piaci mechanizmus működése megfelelő lenne, és ehhez a piac tökéletességét sem kell feltételezni. Mindenféle központi allokáció költségekkel jár, és az erőforrások eltorzult elosztásához és monopolista tendenciákhoz vezethet, amelyek mind indokolhatják, hogy a nem tökéletes piac működését is meg lehet fontolni, mielőtt a piaci mechanizmust kiiktatnánk a választható lehetőségek közül.⁹⁰

A kormányzati ügynökség azon túl – mondja Coase –, hogy az esetleges politikai nyomás torzíthatja az elosztást, a piaci mechanizmus hiányában nem ismerheti a tényleges hasznokat és költségeket, amelyek az elosztás következtében keletkeznek, de az engedélyekért folyamodókról sincs elegendő információja, amelyek megszerzése, ha egyáltalán lehetséges, hosszas folyamat lenne. Ezt elkerülendő az FCC önkényes szabályok bevezetésére kényszerül. Mindez nem jelenti azt, hogy az adminisztratív elosztási rendszer eleve rosszabb a piacinál, hiszen a piaci mechanizmus használata is költségekkel jár, amelyek ha jelentősen meghaladnák az ügynökség működési költségeit, lehet, hogy elfogadnánk az ügynökség alulinformáltságából, rugalmatlanságából és politikai kitettségéből származó elosztási hátrányokat – mondja Coase.⁹¹

⁹⁰ Uo. 13–16. o.

⁹¹ Uo. 18. o.

Coase a kialakult rendszert azért is károsnak tartotta, mert attól a kettősségtől, hogy a frekvenciákat állami tulajdonnak tekintik, és a használatukért nem kell fizetni, az engedélyes nagyon különös helyzetbe kerül: a gyakorlatban egy olyan értékes joggal rendelkezik, amelyért, ha versenyezni kellett volna, hajlandó lett volna fizetni. Az engedélyesek valójában olyan bevételre tesznek szert, amely versenykörülmények között nem jöhetne létre, a meglévő elosztási rendszer indokolatlanul gazdagítja az engedélyeseket. A befektetett tőkére jutó, esetenként kimutatott rendkívül magas megtérülés ezt mutatja. Az állomások adásvételénél, amelyeket az FCC legkritikább esetben vétőz meg, nincs kétség afelől, hogy a fizetett ár jelentős része a frekvencia további használhatóságával és nem a megvásárolt eszközökkel függ össze.⁹² A probléma megoldására kezdetben az ár- vagy profitszabályozás bevezetését tartották elképzelhetőnek, hiszen a törvény is a közszolgáltatásoknál használt elveket tartalmazta, de ez a szemléletmód idővel megváltozott, és 1940-ben egy legfelsőbb bírósági ítélet úgy fogalmazott, hogy a műsorszórás, legalábbis ami a társaságok gazdálkodását illeti, a szabad verseny területe.

Herzel 1951-es javaslatát néhányan felkarolták, 1958-ban törvényjavaslat készült, amelyben az szerepelt, hogy a különféle adminisztratív eljárásokon túljutó jelentkezők közül – amennyiben az utolsó körben nem csak egyetlen kérelmező marad, akkor – a legtöbbet ígérő kapja meg az engedélyt. A befolyó pénz az államkasszáat gyarapítaná, hiszen a rádióhullám az állam tulajdona, s ugyanúgy kell tekinteni, mint amikor az állam az állami erdőségek fakitermelési jogát aukcióra bocsátja. Nemcsak az ilyen, enyhébb javaslatokat nem fogadták el, hanem még az FCC-nek azt a javaslatát is elutasította az illetékes szenátusi bizottság, amelyben az eljárás lebonyolításáért kértek volna díjazást az engedélyért folyamodóktól, mondván, minden változtatás az ezzel az üggyel kapcsolatos egész törvénykezési filozófiát átrendezné.⁹³

Ez az érvelés más értelemben igaznak is bizonyult volna, ha a Coase által javasolt megoldást választják. Coase felfogásában a jogrendszer egyik feladata a jogok olyan körülhatárolása, amelynek segítségével, a piaci mechanizmusokat használva, lehetővé válik a jogok átadása vagy újrakombinálása. Az egy erőforrás használatával összefüggő kizárólagos jog előnyei egyértelműek, amikor az másnak nem okoz kárt. Coase arra a helyzetre is kitért, amikor a jogok ugyan világosan körülhatároltak, de használatuk kárt okozhat másoknak, mint például az interferencia esetében. Jogi eseteket elemezve bemutatta, hogy a károkozás reciprok természetű, a károkozás megszüntetése a károkozónak is kárt okoz.

⁹² Uo. 22–23. o.

⁹³ Uo. 24. o.

Ekkor a feladat a nagyobb kár elkerülése. A rádiófrekvenciáknál sem az interferencia minimalizálása a cél, hanem az elérhető output maximalizálása. Ennek megoldásához a tulajdon világos definiálása és a piaci mechanizmus használata elegendő lenne. A kiinduló szabályozási aktuson, a jogok definiálásán kívül lehet, hogy kiegészítő szabályozásokra is szükség van, de ezek nem akadályozhatják a szerződéses viszonyok kialakulását a jogok piacán.⁹⁴

De mire vonatkozik a jog, amelynek pontos körülhatárolására lenne szükség? Sokan úgy gondolták, hogy a frekvenciák tulajdonjoga áll az elosztás háttérében, abból kiindulva, hogy a tulajdonjog a frekvenciák esetében az államé, ennek használatát engedi át az állam az engedélyezés során. Más esetben a frekvencia vivőközegére, az „éterre” értelmezték a tulajdonjogot, az engedélyesekkel aláíratott lemondó nyilatkozat a frekvenciára és az éterre vonatkozó bármilyen jogviszonyra vonatkozott.⁹⁵ Coase arra mutatott rá, hogy valójában nem történik más – akár az FCC általi, akár piaci elosztáson gondolkodunk –, mint annak a jognak a kimondása, hogy bizonyos eszközökkel meghatározott módon jeleket továbbíthatunk. Az éterre vonatkozó felfogás elterjedtségét Coase azzal magyarázta, hogy a rádiózás jogi kérdéseit sok helyen együtt tárgyalták a légtérre vonatkozó jogi szabályozás problémáival, mintha annak a kérdése, hogy valaki elsüthet-e egy puskát más földje felett, azon múlna, hogy kié a föld feletti légtér. Valójában azt kell szabályozni, hogy mi az, ami egy puskával megtehető.⁹⁶

A Coase írásának megjelenése előtti időkben, különösen a televíziózás elterjedésével összefüggésben, egyre többször jelentkeztek azok a szempontok az FCC tevékenységében, amelyek már a BBC esetében is érzékelhetők voltak. A programok feletti ellenőrzés kérdése fokozatosan átvette a korlátos erőforrás feletti ellenőrzés problémájának helyét az FCC tevékenységének indoklásában. A szenátusi bizottságokban zajló vitákban egyre többet hangsúlyozták a műsorszórók kulturális és oktatási kérdésekben jelentkező felelősségét. Az FCC elnöke a műsorszórók országos egyesülete előtt 1959-ben kifejtette, hogy a programok szabályozása a műsorszórás azon sajátosságából fakad, hogy nagymértékben képes a népesség gondolkodását befolyásolni, és ehhez kevés frekvencia áll rendelkezésre. Ha azonban a programok szabályozása az indok, akkor a technikai feltételekre felesleges hivatkozni, a szabályozással kapcsolatban a fő kérdés az lesz, hogy miként viszonyul a szólás- és sajtószabadság elveihez. Ha azok ezt lehetővé teszik, akkor a szabályozás ebben az esetben is módot adhat a piaci alapú frekvenciahasználatra, azaz a frekvenciák aukciójára.⁹⁷

⁹⁴ Uo. 25–32. o.

⁹⁵ *Segal-Warner* [1947] 112–114. o.

⁹⁶ *Coase* [1959] 33–34. o.

⁹⁷ Uo. 36–40. o.

A szabályozás interferenciával történő indoklását visszautasítva, Coase támadta azt a pigoui tételt, hogy valamely konfliktusos használat esetén a károkozót korlátozni kell tevékenységében. Coase szerint ebben az esetben a károkozót érheti kár. Az elérendő célt, a konfliktus mérséklését a piac sokkal hatékonyabban tudná elvégezni. A Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló tanulmányának ezt a gondolatmenetét egyöntetű ellenkezés fogadta, több közgazdász is kifogást emelt, többen törlését javasolták. Coase kérésére Aaron Director, a folyóirat alapítója, szerkesztője, egyben a Chicagói Egyetem jogi karának közgazdásza, lehetőséget adott arra, hogy egy esti vita során Coase szembesüljön az ellenvetésekkel, és válaszolhasson azokra.

A vita résztvevői közül többen a későbbiekben úgy nyilatkoztak, hogy a vita életre szóló intellektuális élményt jelentett, és nagy kár, hogy nem készült róla hangfelvétel.⁹⁸ A résztvevők között volt Coase-on kívül két majdani Nobel-díjas is (G. Stigler és M. Friedman). A vita elején – Stigler visszaemlékezése szerint⁹⁹ – szavaztak arról, hogy hányan fogadják el Pigou és hányan Coase nézeteit. Az arány 20:1 volt Pigou javára, és ha Coase-t kizárták volna a szavazásból, még egyoldalúbb lett volna az eredmény. Coase felvezetése után a vitát – szokás szerint – Friedman dominálta, és kezdetben Coase nézeteit próbálta ízekre szedni, de egy idő múlva a vita többi résztvevője ellen fordult. Az este végén tartott újabb szavazáson Coase álláspontja mellett 21-en szavaztak. A vita egyik résztvevője, Reuben Kessel, aki kezdetben a legélesebben követelte a hibásnak tartott tételek elvetését, később úgy nyilatkozott, hogy talán Adam Smithig kellene visszamenni ahhoz, hogy még egy olyan közgazdászt találjunk, mint Coase, aki a gazdaság működését ilyen mélységig látja át.¹⁰⁰ A vita végén Aaron Director azt kérte, hogy Coase írja meg érvelését folyóirata számára.

Az 1960 nyarán készült tanulmány Londonban, a London School of Economics-on íródott, itt könnyebben lehetett hozzáférni a feldolgozni kívánt jogesetekhez. A cikk több szempontból ismétlése, egyben kiterjesztése lett a Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló cikknek. Coase erről így írt: „Olyan kérdésekkel is foglalkozott, amelyek régóta motoszkáltak az agyamban, de sohasem foglalmaztam meg őket. A történet különössége, hogy ha a chicagói közgazdászok nem emelnek kifogást a Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló cikkemnek egy passzusa ellen, A társadalmi költség problémáját sohasem írtam volna meg, és nézeteim továbbra

⁹⁸ Amikor Coase elnyerte a Nobel-díjat, a Boston Globe cikkírójának Mao Ce-tung egyik mondása jutott az eszébe: a forradalom nem egy esti összejövétel. A cikkíró szerint ez az esti vita és Coase közgazdaságtanban játszott forradalmi szerepe fényesen cáfolja Mao tételét (Warsh [1991]).

⁹⁹ Kitch [1983] 221. o.

¹⁰⁰ Cheung [1987] 456. o.

is elmém zugában maradtak volna.”¹⁰¹ A társadalmi költség problémája című írás¹⁰² szinte azonnal jelentős visszhangot váltott ki, jól példázva, hogy egy írás hatása gyakran sok körülmény kedvező alakulásán múlik.

Nem csak a közgazdászok között volt értetlenség a Szövetségi Hírközlési Bizottságról szóló cikk egyes megfogalmazásaival szemben. Még a cikk megjelenése előtt az FCC mint a műsorszórás egyik szakértőjét hívta meg Coase-t a műsorszórás jövőjéről indított meghallgatásaira. Coase ott is kifejtette a piaci megoldás melletti véleményét, ami után a bizottság tagjai megkérdezték, hogy viccel-e. Coase visszakérdezett: Vicc lenne-e hinni az amerikai gazdasági rendszer működésében? A cikket végül komolyabban megfontoló körökben sem volt sokkal nagyobb sikere. A RAND Corporation a cikk megjelenése után felkérte, hogy két közgazdászukkal együttműködve készítsenek jelentést a frekvenciaelosztás problémáiról. A jelentés a piaci megoldás lehetőségét vázolta, a RAND-on belül megvitatták, sok kritika érte, idejétmúltnak tekintették, egyesek szerint legfeljebb korrupst dél-amerikai diktatúrák fontolgathatnák a spektrum kiárusítását.¹⁰³

Az amerikai műsorszórásban kialakult helyzet változatlansága, a politikai befolyás érvényesülésének egyre gyakoribb jelei¹⁰⁴ több rövidebb írásában is egyre határozottabb megfogalmazásra készítették Coase-t. Az Amerikai Közgazdasági Társaság 1965. évi közgyűlésén elhangzott beszédében¹⁰⁵ az FCC frekvenciaelosztási eljárásait önkényesnek, rossz hatékonyságúnak, méltánytalannak és rugalmatlannak minősítette. A Coase által javasolt, hatékonyságot biztosító eljárással szemben az FCC módszere többnyire tehetős embereknek további gazdagodási lehetőséget juttat. Bár időnként az FCC is próbálkozott eljárásainak megújításával, a törvényhozásban semmilyen változtatás nem ment át, a *status quo* védelmezői voltak többségben. Coase az FCC-t egy partra vetett bálnához hasonlította, amelyet a helyi lakosok, a bálna anatómiájának ismerete nélkül, a szerintük helyes irányba szeretnének küldeni.¹⁰⁶ Más megoldást nem látva, több mint egy évtizeddel később már az FCC megszüntetésének gondolatával játszott.¹⁰⁷

További, a hatvanas és hetvenes években született írásaiban a vezetékes televíziózás, az oktatási programok, a választható fizetős műsorok kérdéseivel

¹⁰¹ Coase [1995] 242. o.

¹⁰² (Coase [1960/2004].

¹⁰³ Coase [1998] 578–579. o.

¹⁰⁴ A hatvanas és hetvenes évek, Johnson és Nixon elnökök korszakának visszaéléseiről lásd *Hazlett és szerzőtársai* [2011] S136–S137. o.

¹⁰⁵ Coase [1966a].

¹⁰⁶ Uo. 445. o.

¹⁰⁷ Coase–Johnson [1979].

is foglalkozott, minden esetben a fogyasztók fizetési hajlandóságát helyezve az előtérbe, és elítélve azt a gyakorlatot, hogy megfontolás és előzetes vizsgálatok nélkül a kormányzati beavatkozást tekintik a problémák helyes megoldásának. Mint ahogy első jelentős cikke elismertségére is csak 27 év után került sor, Coase több elképzelése is csak fokozatosan nyert teret: a kábeltelevíziózás elterjedt, és a fizetős televízióprogramok is mindennapossá váltak. A legnagyobb változásra 1994-ben került sor. Az FCC (jogelődje) megalakulása után 67 évvel és Coase írásának megjelenése után 35 évvel az FCC kiírta az első frekvenciaaukciót, s 14 év alatt, 2008-ig 73 aukcióra került sor, 52,6 milliárd dollárt jövedelmezve.¹⁰⁸ A változáshoz a közgazdasági gondolkodás és a közszolgáltatások szerepéről való vélekedés fokozatos átalakulására volt szükség, amelyben Coase jelentős szerepet játszott. Coase következtetéseivel a közgazdászok viszonylag hamar egyet tudtak érteni, bírálatok elsősorban az FCC korai időszaka eseménytörténetének értékelésével összefüggésben hangzottak el. Többen úgy vélték, hogy Coase nem vette eléggé figyelembe az amerikai döntéshozók tudatosságát, szerintük a műsorszórás területén az erős központi szabályozásra a politikai hatalom koncentrációjának megakadályozása miatt került sor.¹⁰⁹

A villamosenergia-ipar

Coase a postaszolgáltatás és a műsorszórás kérdéseinél az új – szabályozási funkciót is betöltő – intézményrendszerek kialakulásának körülményeit és fennmaradásuk indoklási módjának változásait is vizsgálta. Az egyes ágazatokra jellemző intézmények változása az 1930-as évektől foglalkoztatta. A brit állami vállalatokról szóló könyvről írt kritikája a kialakult szervezetek – British Broadcasting Corporation, London Passenger Transport Board, Central Electricity Board – működési nehézségeit emelte ki, szemben a szerző pozitív véleményével.¹¹⁰ A brit villamosenergia-ipar államosításakor hosszú cikkben elemezte a várható további változásokat. Kitért az államosításkor alkalmazott kompenzáció nehézségeire, az ágazat intézményi struktúrájának átalakulására és az árszabályozás kérdéseire. Az államosításra az ágazat már régóta esedékes racionalizálásán és a stratégiainak tekintett érdeken túl a brit kormány „számtalan” gazdaságpolitikai okot talált. Más ágazatok, mint például a vasút villamosenergia-ellátásának zavartalanságától kezdve a szénbányászat

¹⁰⁸ Az első spektrumaukciót Új-Zélandon tartották 1989-ben (*Hazlett és szerzőtársai* [2011] S127–S128. o.).

¹⁰⁹ *Moss–Fein* [2003] 392. o.

¹¹⁰ *Coase* [1938b].

helyzetének biztosításán át a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésén keresztül a foglalkoztatáspolitikáig sok feladat megoldását remélték az ágazat központi irányításától, az államosítástól.¹¹¹

Coase a törvény és az 1948-ban történt államosítás addigi gyakorlata alapján aggodalmát fejezte ki az ágazat jövőbeli működésével kapcsolatban. Összehasonlította a korábbi állami tulajdonú szervezeteket (British Broadcasting Corporation, London Passenger Transport Board, Central Electricity Board) az államosítás során létrejött szervezetekkel, és azt találta, hogy míg korábban a vizsgált szervezetek az állami tulajdon ellenére, társasági formában működve, az üzleti döntéseiket viszonylag szabadon hozhatták meg, és függetlenek voltak a miniszteriális kontrolltól, addig a villamosenergia-ipar államosításakor az energiaügyi miniszter döntő szerephez jutott.

A miniszternek az iparág új irányítási struktúrájának minden fázisában módja van beavatkozni. Az árszabályozás jellegzetességei is sok esetben ellentmondanak az erőforrások hatékony felhasználása elvének. Így az az előírás, hogy az ágazat egészének kell képesnek lennie arra, hogy a költségeit fedezze, a keresztfinanszírozás lehetőségét vetíti előre, azaz fogyasztók egyik csoportja egy másikat támogathatja. Bár az államosítás pillanatában nem voltak egységes villamosenergia-árak az országban, a törvény egyes rendelkezései azonban ebbe az irányba mutatnak, ami az előzőkhöz hasonlóan a keresztfinanszírozás, másképpen az egyre átláthatatlanabb támogatási rendszerek kialakulásához vezet. Ugyanez a veszély fennáll más iparágaknak történő villamosenergia-szállítás esetében is, mint például a szintén frissen államosított közlekedési ágazatnál, különösen a villamosításra váró vasútvonalak kérdésében. Az államosítást követően az árakat némileg emelték azokban a körzetekben, amelyek veszteségesek voltak, ugyanakkor a szénárak emelkedését a háztartási tarifáknál nem vették figyelembe. Mindez arra utal, óvott Coase, hogy az árazás nem a hatékony erőforrás-elosztás irányába fog mutatni.¹¹²

A HATÁRKÖLTSÉGVITA ÉS AZ LSE-HAGYOMÁNY

Coase közszolgáltatások iránti érdeklődése – amint a villamosenergia-ipar esetében is láthattuk – természetesen kiterjedt a gyakran monopolhelyzetű szolgáltatók árazási kérdéseire is. Több írásában foglalkozott a közszolgáltatók árképzési és árszabályozási problémáival.¹¹³ Az első írása kétoldalas kritika volt egy cikkre,

¹¹¹ Coase [1950b] 10. o.

¹¹² Uo. 13–16. o.

¹¹³ Coase [1945], [1946/2004], [1946], [1947a], [1947b], [1950b], [1966b], [1970].

ezt fejtette ki részletesebben A határkötségvita című cikkében.¹¹⁴ Ezzel tulajdonképpen csatlakozott egy 1938 és 1950 között folytatott vitasorozathoz, amely a határköstéses árazás egyetemes használhatóságáról szolt.¹¹⁵ A határköstés szerinti árazás, azaz a kereslet teljes kielégítése érdekében megtermelt újabb egységnyi kibocsátás köstésével egyenlő árazás (azaz amikor az átlagköstés és a határköstés egyenlő) bizonyos ideális körülmények között (tökéletes verseny, homogén termékek, növekvő hozadék stb.) általánosan elfogadott megoldásnak számított. A határköstés-alapú árképzést – ezen ideális feltételek mellett – az árképzés társadalmi szempontból leghatékonyabb formájának tekintik. Amikor azonban konkrét ágazatokról és körülményekről van szó, el kell végezni a határköstéses árazáshoz szükséges feltételek alapos vizsgálatát.

Coase első kritikáját az váltotta ki, hogy a háború alatt egy szimpóziumon az állami vállalatok számára is követendő elvnek állították be a határköstéses árazást.¹¹⁶ A gondolat nem volt új, Harold Hotelling és Abba Lerner már korábban is kifejtette, hogy a közszolgáltatások esetén is alkalmazandó a határköstéses árazás elve.¹¹⁷ Azt a problémát, hogy ezekben az ágazatokban (a nagy állandó köstések miatt) a határköstés tipikusan az átlagköstés alatt marad, és ezért a határköstéses ár mellett nincs mód a teljes köstés visszanyerésére, Hotelling javaslata alapján úgy oldanák meg, hogy a keletkező deficitet állami támogatásokkal kellene kiegyenlíteni. Ennek a mértékét a következőképpen állapítanák meg: „...a kormány (vagy a vállalatok vezetői) megbecsülik, hogy a fogyasztók mennyit lennének hajlandók fizetni azért, hogy megszerezzék azt a mennyiséget, amennyire keresletük lenne, hogyha az ár egyenlő lenne a határköstéssel. Ha ez a becslés azt mutatja, hogy a fogyasztók hajlandók lennének akkora összeget fizetni, amekkora fedezné a teljes köstéget, akkor a kormány odaadja a vállalatnak a teljes köstés és a fogyasztóktól származó bevétel közti különbözetet.”¹¹⁸

Coase úgy vélte, ez az eljárás súlyos hatékonyságromlást eredményez. Érthetetlen, hogy miután a fogyasztók hajlandók lennének annyit fizetni, amennyi a teljes köstéget fedezné, mégsem kéri őket arra, hogy ezt az összeget fizessék. Emiatt nem is áll rendelkezésre az az információ, hogy valóban hajlandók lennének-e kifizetni. A piaci jelzések nélkül a becslések jóval pontatlanabbak

¹¹⁴ Coase [1946/2004].

¹¹⁵ Frischmann–Hogendorn [2015] 193. o.

¹¹⁶ Ez a nézet a háború utáni brit államosításokat követő kormányjavaslatokban is szerepelt, végül nem került elfogadásra. Coase szerint végül a brit villamosenergia-iparban születtek a legérdekesebb elemzések az árazás problémáiról (Coase [1970] 115–116. o.).

¹¹⁷ Hotelling [1938], Lerner [1944].

¹¹⁸ Coase [1988/2004] 33. o.

lennének, és mindig fennáll a lehetősége, hogy politikai szempontok is keveredjenek azokba a döntésekbe, amelyek a támogatásokról születnek. Az eljárás jövedelemátcsoportosítást eredményezne, ráadásul olyan ágazatokba, amelyeknek termékeit vagy szolgáltatásait csökkenő költséggel állítják elő. A javaslat további adóztatást tenne szükségessé, ezáltal más termékek árát emelné a határkölség fölé. Ennek az eljárásnak a nettó haszna nehezen mérhető. Coase, hivatkozva Tom Wilson publikációjára,¹¹⁹ annak a fontosságát is kiemelte, hogy a pénzügyi önállóság elvesztése elengedhetetlenül az állami gondoskodás új formáit hívja életre. Ha támogatnak egy terméket, akkor részben a támogatás fejében, részben mértékének kordában tartása miatt a kormányzat egyre több esetben próbálhatja a vállalati döntéseket befolyásolni, és ehhez centralizált államigazgatási intézményrendszert igyekszik kialakítani.¹²⁰

A határkölséges árazás helyett persze lehetne az átlagkölségen történő árazást választani, ezzel a veszteségek elkerülhetők lennének, de ez sem biztosítana optimális megoldást. Coase szerint a többrészes árak, tarifák alkalmazása lenne a legmegfelelőbb. Többrészes árazás mellett különválasztják a szolgáltatás egyes elemeit. Kétrészes árazás esetén a magas állandó költséget jelentő infrastrukturális elemeket hozzáférési díjként számolják el, az ezeken nyújtott szolgáltatás egységeit pedig határkölségen számítják. Ilyen javaslattal korábban már mások is éltek, Coase hozzájárulása a vitához az volt, hogy A határkölségvita című cikkében következetesen összevetette a Hotelling–Lerner-féle változatot a többrészes árazással és az átlagkölség szerinti árazással.¹²¹

A fogyasztók fizetési hajlandósága ismeretének fontosságát hangsúlyozva levezette, hogy a határkölséges árazás esetén az infrastruktúra fejlesztésével összefüggő döntések sem hozhatók meg. Bemutatta, hogy „a Hotelling–Lerner-megoldás a termelési tényezők rossz elosztásával jár, a jövedelemelosztásban hasonló eredményre vezet, és valószínűleg olyan veszteséget okoz a jövedelemadó növekedése következtében, mint amelyet eredetileg megszüntetni kívánt. Ez mind elkerülhető a többrészes árazási rendszerrel.”¹²² Az átlagkölség és a határkölség szerinti árazást összehasonlítva, az előnyöket és a hátrányokat mérlegelve arra jutott, hogy „a Hotelling–Lerner-megoldás és az átlagkölség-árazás közötti választás nem egyértelmű. Azt az állítást tehát, hogy a Hotelling–Lerner-megoldás mindenképpen felülmúlja az átlagkölség-árazást,

¹¹⁹ Wilson [1945].

¹²⁰ Coase [1988/2004] 33–34. o.

¹²¹ Coase [1946/2004].

¹²² Uo. 132. o.

el kell vetnünk.”¹²³ Coase elemzése olyan esetre vonatkozott, amikor a költségek egyértelműen hozzárendelhetők az egyes fogyasztókhoz. Az általa vizsgált ágazatokban azonban a közös költségek aránya igen magas, cikke végén ezeknek a költségmegosztását jelölte ki következő feladatnak.

A közgazdasági elméleti irodalomban kezdetben a határköltségre épülő modellek voltak dominánsak, a kilencvenes évektől a kétrészes modellek felé fordultak az egyensúlyi modellek készítői, és a közös költségek különböző változataira dolgoztak ki megoldásokat.¹²⁴ A vita a határköltségekről ugyan elcsendesedett – bár William Vickrey és Coase még 1970-ben is visszatért rá –, a gyakorlatban azonban a határköltséges árazás nem valósult meg, részben a támogatások politikailag nehezen védhető volta miatt. A közszolgáltatásokban kiterjedten alkalmazzák a többrészes árazást, és a szabályozói gyakorlat a csökkenő átlagköltségű ágazatokban a határköltség feletti árak megállapításához vezetett. A közgazdászok ma a közszolgáltatások területén a határköltség szerinti árazás fogalmát már csak a Coase által használt többrészes tarifa értelmében használják.¹²⁵ Amint Coase is hangsúlyozta, semelyik megoldást sem lehet eleve elfogadni, ezt empirikus kérdésnek kell tekinteni, és csak gondos elemzés alapján lehet a megfelelő – akár ágazatonként is különböző – alternatívát kiválasztani. És valóban, a szabályozóknak ma az egyik legfontosabb feladata, hogy költségmodellek segítségével a közös költségek helyes elosztásáról döntsenek.

Ahogy – elsősorban a postával kapcsolatban – az egységes árakról kifejtette, Coase a határköltségvitában is azt a nézetet képviselte, hogy az áraknak, a tarifáknak a lehető legnagyobb mértékben tükrözniük kell a szolgáltatás nyújtásával összefüggő tényleges költségeket. A költségszámítás problémái kezdetől fogva jelentős szerepet játszottak munkásságában. Az 1931–1940-es években a London School of Economicson a költségszámítási kérdések központi helyet foglaltak el a kutatásban. Abba Lerner csoportja mellett működött Arnold Plant csoportja, ahova Coase is tartozott. Kutatásaikban a költségelemzés és árazás szerepelt döntő súllyal. A Lerner-féle kutatásokra figyelve ugyan, de a gyakorlati alkalmazhatóságra koncentráltak,¹²⁶ s Plant két diákja is írt cikket – 1937-ben és 1941-ben – a többrészes árazás kérdéseiről.

A költségszámítás, a tőkeköltségek számbavétele Coase munkáinak szerkesztésének része volt, a statisztika és a számvitel problémái is érdekelték. A London School of Economicson jelentős hagyománya alakult ki a költségszámítások

¹²³ Uo. 135. o.

¹²⁴ *Clay* [1994] 460–462. o.

¹²⁵ *Frischmann–Hogendorn* [2015] 201–202. o.

¹²⁶ Az LSE sokkal közelebb állt akkoriban az üzleti élethez, mint a mai üzleti iskolák (MBA-k) (*Shirley* [2016] 7. o.)

módszertanának, az árazás elméletének és a számviteli alkalmazásoknak.¹²⁷ Coase barátjával, Ronald Fowlerrel¹²⁸ együtt részt vett a számviteli kutatásokkal foglalkozó Accounting Research Association munkájában, és a költségszámítás módozatairól cikksorozatot is írt a *The Accountant* című folyóiratban, hangsúlyozva, hogy minden üzleti döntés előfeltétele a különböző döntési változatok mellett ténylegesen felmerülő költségek ismerete. A tranzakciós költség tehát Coase számára nemcsak mint gondolati keret volt jelen, hanem operacionalizálható tartalma is volt.

James Buchanan és George Thirbly 1973-ban összeállított egy tanulmánykötetet a London School of Economicsen kialakult költségfelfogásról.¹²⁹ A kötetben részben korabeli szövegek, így Coase írásai is, részben az ott folyó munka későbbi értékelései szerepeltek. A London School of Economicsen kialakított költségfelfogás az osztrák iskola alternatív költségfogalmára épült: a termék költsége azonos az ugyanazon erőforrások alternatív felhasználásával előállított termék objektív – azaz külső szemlélő számára is mérhető – értékével. Miután a gondolat angolszász területre ért, az alternatív költség fogalmához egyre inkább hozzákapcsolódott a választás kérdése, ezzel a költségfogalom szubjektív szempontjai kerültek előtérbe. Ezt a folyamatot erősítette az osztrák iskola új nemzedékéből a London School of Economicsra kerülő Friedrich Hayek, így a Plant-csoportban a választások fontosságát hangsúlyozó szubjektív megközelítés lett a döntő.¹³⁰

Coase volt az, aki egy adott pillanatban összefoglalta a London School of Economicsen uralkodó alternatív költségfelfogást.¹³¹ A könyvelők számára készített írárok sorozatát *Business organization and the accountant* címmel tette közzé, ezzel is érzékeltetve, hogy a vállalatok vezetői számára lenne fontos a költségekről való megfelelő tájékoztatás.

Coase arról kívánta meggyőzni a könyvelést végzőket, hogy szemben a hagyományos módszerekkel, amikor minden, a termelés érdekében tett múltbeli kifizetést költségnek tekintenek, a vállalat vezetőinek sokkal fontosabb információt nyújtana az alternatív költségek alapján történő megközelítés.

¹²⁷ „A költségeknek az a szemlélete, amelyet az LSE képviselt, természetesen Knighttól és Wicksteedtől eredeztethető, Lionel Robbins fejlesztette tovább, de kétségtelen, hogy Hayek befolyása érződött, ami által osztrák színezetet is kapott.” (Coase [1990] 8. o.)

¹²⁸ Rajtuk kívül még egy Ronald dolgozott az LSE-n, Ronald Edwards. Egy kollégájuk tréfásan a kitűnőség garanciájának minősítette, ha Ronald néven dolgozott ott valaki (Baxter [1996] 139. o.)

¹²⁹ Buchanan–Thirbly [1973].

¹³⁰ Buchanan [1969] 6.2.16–19. és 6.2.27–28. bekezdés, Medema [1994] 53. o., Bertrand [2015a] 22–23. o.

¹³¹ Coase [1938/1973].

Ekkor mind a gépek, mind a felhasznált anyagok esetében azt kell vizsgálni, hogy milyen alternatív felhasználástól tekintenek el akkor, ha azokat az adott célra használják. A vállalatvezető egy eldöntendő kérdésre koncentrálni, amelyben előre tekintve próbál választ kapni a problémájára. A szubjektív elem nemcsak önmagában a döntés egyedi jellegében mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a vállalatvezető bizonyos esetekben etikai szempontokat is mérlegelhet (például fegyvergyártás), és a kockázatviselő képesség is egyénenként változhat.¹³² Akkor, amikor az alternatív lehetőségek között a profitját próbálja maximalizálni, a döntése egyben azt is jelenti, hogy a költségeire megtalálta a fedezetet (uo. 5.16. bekezdés).

Coase eme állítását tekintette Buchanan a cikksorozat legfontosabb megállapításának.¹³³ A társadalmi költség problémája című írásában Coase ugyanezzel a költségfogalommal dolgozott,¹³⁴ talán az objektív mérhetőséget valamivel jobban kiemelve, hiszen a károkozás estében a reciprocitás a károk összemérhetőségét jelentette.¹³⁵ Az LSE-hagyomány ezen az úton, Coase cikkén keresztül fejtette ki leghosszabban tartó hatását.¹³⁶

COASE A SZABÁLYOZÁSRÓL

A London School of Economicson az ifjú Coase a Plant által vezetett csoportban hamar megtanulta, hogy „a kormányok gyakran részérdekeket szolgálnak, a monopóliumot inkább kedvelik, mint a versenyt, és rendszerint szabályozásba kezdenek, ami a dolgokat még rosszabbá teszi.”¹³⁷ Ez az indulás jól nyomon követhető Coase írásaiban, de nem a kritikátlan elfogadás miatt, hanem az alapos, empirikus elemzések következtetéseiként. A közszolgáltatások tanulmányozása tette Coase számára világossá a kormányzati beavatkozások hibáit. Ezek részletes számbavétele keltette azután azt a benyomást, hogy a kormányzati beavatkozásokkal szemben mély pesszimizmust mutat.¹³⁸ Medema szerint a legtöbb közgazdász egy skálán a kormányellenes végpontra helyezné Coase-t, mert legtöbbször a Coase-tételre gondolva azt feltételezik, hogy a kormánynak kevés szerepet szánna a gazdaság működtetésében. Coase

¹³² Uo. 5.11–13. bekezdés.

¹³³ *Buchanan* [1969] 6.2.27. bekezdés.

¹³⁴ *Coase* [1960/2004].

¹³⁵ *Bertrand* [2015a] 31–33. o., [2015b] 499–500. o.

¹³⁶ *Buchanan–Thirby* [1973] 1.18. bekezdés.

¹³⁷ *Coase* [1988b] 6–7. o.

¹³⁸ *Coase* [1996] 106. o.

írásaiban valóban sok utalás található a kormányzat működésének negatív megítéléséről. Ennek nem ideológiai oka van, hanem a kormányok – elsősorban szabályozással összefüggő – tevékenységéről végzett vizsgálódásai – az előnyöket és a hátrányokat összevetve – meggyőzték, hogy a kormányzati beavatkozás a dolgokat rosszabbá tette.¹³⁹

Ezen a ponton célszerű lenne különbséget tenni a szabályozás és a beavatkozás között. Coase – és sokan mások is – a szabályozást kétféle értelemben használja. Egyfelől – szélesebb értelmezésben – azokat a jogi kereteket jelenti, amelyek a gazdasági tevékenységek végzéséhez szükségesek. Másfelől – és ez a szűkebb értelmezés – az egyes ágazatokra különböző okok miatt kialakított szabályozórendszer működését, amely jellemzően új szabályozói intézmények létrehozásában is megnyilvánul. Az előző esetben nem beszélhetünk beavatkozásról, mert ezt a fogalmat Coase elsősorban a közvetlen beavatkozásra tartja fenn, amelynek különböző fokozatai lehetnek, mint például a szabályozó intézmények létrehozásakor szabott feltételek, illetve azok mindennapi munkájában való befolyásszerzés.¹⁴⁰

A közszolgáltatások szabályozásával összefüggésben Coase sokféle problémát azonosított, az árrendszer okozta torzításoktól kezdve, a tartalom korlátozásán át az ágazati szerkezet átalakulásáig, és megállapította, hogy mind maguk a monopóliumok, mind a szabályozó intézmények hajlamosak az eredeti feladatkörükön való túlterjeszkedésre. Ennek példáit láttuk a brit posta esetében, ahogy a különböző külső szereplők által alkalmazott – akár technológiai, akár szervezeti – innovációk fontosságát kezdetben fel sem ismerték, majd „bekebelezték”, vagy ugyanezt láttuk a műsorszolgáltatás területén, a vezetékes és vezeték nélküli műsortovábbítás vitáinál és a televíziózás megjelenésénél.¹⁴¹

Coase a szabályozó szervezetek intézményével is foglalkozott. Láttá azokat a veszélyeket, amelyek megakadályozzák a szabályozó szervezeteket, hogy a maguk által kitűzött célt elérjék. A célok nehezen követhető változásain túl gyakran a célok sokfélesége okoz problémát. A szabályozás, az állami tulajdon és általában az állam szerepének növekedését gyakran összefüggésbe hozzák a pigou közérdeken alapuló elmélettel. A szabályozás közérdeken alapuló elméletét Coase és a chicagói iskola sok ponton kikezdte, megkérdőjelezték, hogy az állam (vagy adott esetben a szabályozó szervezet) mindig jó szándékú-e, illetve képes-e hatékonyan ellátni a szabályozási feladatokat.¹⁴²

¹³⁹ Medema [1994] 95. o., Veljanovski [2015] 37. o.

¹⁴⁰ Cambell–Klaes [2005] 278. o.

¹⁴¹ Menard [2016] 188–189. o., Schleifer [2005] 440–441. o.

¹⁴² Schleifer [2005] 440–441. o.

Coase különböző helyen megfogalmazott válaszait Bertrand gyűjtötte össze.¹⁴³ A kiinduló válasz az volt, hogy nem, túl nagy a kísértés az önérdék követésére, de ez természetes is, az emberi természet tartozéka, ahogy ezt Adam Smith is hangsúlyozta. Coase szerint egy politikus esetében a jóakarát a családra, a barátokra, a párttagokra, a körzet vagy az ország lakóira terjedhet ki, és nem feltétlenül esik egybe a közjával. Ha jóakarát nélkül cselekszik, az eredmény még kevésbé lesz kielégítő.¹⁴⁴

Egy szabályozótestület nehezen tud egy ágazattal érdemben foglalkozni anélkül, hogy az ágazat problémái szempontjából látná a feladatokat. A szabályozótestület gondolhatja azt, hogy távol tartja magát az ágazattól, és céljai függetlenek, de tehetetlensége (inerciája) miatt nem lesz képes megfogalmazni vagy végrehajtani radikális változtatásokat az ágazat működésében vagy szerkezetében.¹⁴⁵ Coase szerint „a szabályozók általában igyekeznek jó munkát végezni, és bár gyakran nem hozzáértők, különérdekek hatása alatt cselekszenek, azért teszik ezt, mert – mint mi mindannyian – ők is csak emberek, akiknek a legerősebb motívumai nem feltétlenül a legnemesebbek.”¹⁴⁶

Coase 1964-ben az Amerikai Közgazdasági Társaság 76. éves közgyűlésén a szabályozott ágazatokról szóló szekció három tanulmányáról mondott véleményt. A szabályozás addigi tapasztalatairól szóló véleménye lesújtó volt: „Azt, hogy mit tesznek a szabályozóbizottságok nehéz kideríteni, az, hogy milyen hatást érnek el, nagyrészt ismeretlen, ha pedig mégis kiderül, akkor gyakran abszurd eredményt látunk.”¹⁴⁷ Medema a szabályozókkal összefüggő coase-i vélekedés köréből a szabályozók szervezeti tehetetlenségét, a szabályozóknak az iparág általi foglyul ejtését, a centralizáció költséges voltát emelte ki.¹⁴⁸ A chicagói iskola és a későbbi, szabályozással foglalkozó irodalom, bőséges empirikus tapasztalat alapján, részletesen dokumentálta a lehetséges változatokat.¹⁴⁹

A Coase-tól gyűjthető idézetek azonban minden esetben a szabályozás tényleges gyakorlatáról szólnak, számára megengedhetetlen volt az a felfogás, hogy egy probléma megoldásához automatikusan állami beavatkozásra, szabályozásra, szabályozóhatóság felállítására kerüljön sor. Amit hiányolt, az a megoldandó probléma alapos tanulmányozása és az alternatívák végiggondolása,

¹⁴³ *Bertrand* [2015c] 422–424. o.

¹⁴⁴ *Coase* [1976] 544. o.

¹⁴⁵ *Coase* [1966a] 442. o.

¹⁴⁶ *Coase* [1974/1997] 147. o.

¹⁴⁷ *Coase* [1964] 194. o.

¹⁴⁸ *Medema* [1994] 117–120. o.

¹⁴⁹ *Dal Bó* [2006].

amelybe az állami beavatkozás, szabályozás bevezetése csak az egyik lehetséges választás. Coase mindenütt az alternatívák létét kutatta, és a közöttük való választást tette a vállalatvezetők, közgazdászok, gazdaságpolitikusok feladatává. Ezt a megközelítést jól lehetett érzékelni a költségfogalom London School of Economicsen jellemző használatában, ami viszont a közgazdaságtanról alkotott ottani felfogás szerves része volt. Coase idézi Lionel Robbins összegzését a közgazdaságtanról: „A közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberi viselkedést a célok és a rendelkezésre álló, alternatív módon felhasználható szűkös eszközök viszonyában értelmezi.”¹⁵⁰

A vállalat természetéről szóló cikkében a vállalat létrejöttét a piaci működés alternatívájaként tekintette. A különböző alternatív megoldások vizsgálatában pedig nem az abszolút jó keresése ösztönözte, hanem a különböző megoldások között választható relatíve legjobb megoldás: „Amennyiben a közpolitika iránt érdeklődünk, a kérdés mindig az, hogy a gyakorlati alternatívák közül miként válasszuk ki azt, amelyik mindent mérlegre téve a legjobb eredményt adhatja.”¹⁵¹ A „mérlegre tevés” a költség és haszon számbavételét jelentette, hiszen mindegyik megoldásnak – beleértve a „semmit sem változtattunk” helyzetet – vannak költségei, amelyeket „nyugodt körülmények között”, esetről estre vizsgálódva kell megállapítani.¹⁵² Vannak esetek, amikor eleve feltételezni lehet, hogy a kormányzati beavatkozás hatékonyabb: „....a közvetlen kormányzati szabályozás nem szükségszerűen vezet jobb eredményre, mint ha azt a piaci tranzakciókra vagy a vállalatra bízánk. De ugyanígy nincs okunk azt feltételezni, hogy egyes esetekben az ilyen kormányzati adminisztratív szabályozás ne vezethetne a gazdasági hatékonyság növekedéséhez. Ez különösen olyankor tűnik valószínűnek, amikor – amint az a füstkár esetében rendszerint így van – az érintettek száma nagy, és ezért a probléma piaci vagy vállalati kezelése költséges lehet.”¹⁵³

Ha a szabályozásra szélesebb értelemben tekintünk, akkor a piac működését elősegítő jogi keretek biztosításában a kormányzatoknak sok feladata lenne. Azt a fontos feladatot azonban nem töltik be, amelynek Coase szerint mindent meg kellene előznie: az adózás, a támogatás, a szabályozás kérdéseit csak alapos mérlegelést követően szabadna eldönteni. Coase tehát nem a kormányzat ellen lép fel, hanem a tevékenységek várható eredményét tekinti a legfontosabb szempontnak. Medema szerint Coase ugyan hangsúlyozza, hogy a jogszabályok szerkezete és az intézmények együttesen határozzák

¹⁵⁰ Coase [1978] 207. o.

¹⁵¹ Coase [1955b] 437. o.

¹⁵² Shirley [2013] 243. o.

¹⁵³ Coase [1960/2004] 167. o.

meg a gazdaság teljesítményét, odáig azonban nem jut el, hogy a kormányzati lépéseket jogokat alapító és azokat újraelosztó tevékenységeknek tekintse, akár a piac intézményi kereteinek megteremtéséről lenne szó, akár a hagyományos, szűkebb értelemben vett szabályozásról, ami ekkor nem is lenne más, mint a jogok újraelosztása.¹⁵⁴

A jogi gondolkodásra, a jogi megfontolásokra való utalás Coase szinte minden írásában megtalálható. Az Amerikai Közgazdasági Társaság 76. éves közgyűlésén a szabályozott ágazatokról szóló szekcióban jogi előadás is elhangzott, amiért Coase külön köszönetet mondott a szervezőknek. A jogász előadó természetesnek tartotta, hogy a közhivatalokban és a bíróságokon ülőket a legjobb esetben esendőknak, a legrosszabb esetben inkompetensnek tartsa. Coase szerint a közgazdászoknak így kellene viszonyulniuk a kormányzati intézményekhez, ehelyett úgy tekintenek rájuk, mint egy jó szándékkal teli szervezetre, amely arra vár, hogy ha a Láthatatlan Kéz rossz irányba mutat, akkor átvegyék az irányítást. A közgazdászok számára csak piackudarc létezik, kormányzati kudarcról nem tudnak.¹⁵⁵

Coase-nál a jog kitüntetett helyet foglal el a gazdaság működtetésében. Egyfelől a széles értelemben vett jogi kereteket határozza meg, másfelől a kívánatos piaci működés esetleges hibáit is ezen az úton lehet korrigálni. A bírák különlegessége, hogy nemcsak lehetővé teszik a piaci rendszer működését, hanem ítéleteik során annak hatékonyságáról is gondoskodnak. A bírórész mentesül a kormányzati működést és az emberi természetet érintő coase-i kritikától, így valamelyest „idegen” a rendszerben. A bírák különleges szerepe az angolszász szokásjog jogrendszerében rugalmasságuknak és a bírói munka *ex post* jellegének tudható be.¹⁵⁶

A társadalmi költség problémája című írásában Coase a jogi keretek fontosságát, sok jogesetet felelevenítve, részletesen elemezte. Azt állapította meg, hogy az angolszász jogrendszerben a bírának gyakran jobb érzékük van a közgazdasági elmülethez, és a realitásérzékük is erősebb, mint a közgazdászoké. Természetesnek tekintik például azt a reciprok viszonyt, amit Coase a károkozással összefüggésben fejtett ki. „Mindenesetre már egy felületes áttekintésből is világos, hogy a bíróságok gyakran tudatában vannak döntéseik gazdasági következményeinek, és tisztában vannak (nem úgy, mint sok közgazdász) a probléma kölcsönös jellegével. Mi több, időről időre még a döntéseik során is – más tényezők mellett – számításba veszik a gazdasági következményeket.”¹⁵⁷

¹⁵⁴ Medema [1994] 126. o.

¹⁵⁵ Coase [1964] 196. o.

¹⁵⁶ Bertrand [2015c] 414. o.

¹⁵⁷ Coase (1960/2004) 169–170. o.

Erre a fajta tevékenységre persze a bíróságok nem minden esetben kényszerülnek, vannak azonban olyan ügytípusok, ahol ez mindennapi gyakorlattá válik: „Abban a világban, ahol a jogrendszer által kiszabott jogok átrendezése költséges, a bíróságok a kártérítési esetek mérlegelésekor voltaképpen a gazdasági problémában hoznak döntést, meghatározva az erőforrások felhasználását. Amellett érveltünk, hogy a bíróságok ennek tudatában vannak, és gyakran, bár nem mindig nyíltan, de összehasonlítják a káros cselekedetek megakadályozásából származó nyereséget és veszteséget.”¹⁵⁸

Coase-nak – és a chicagói iskolának – a bírákról alkotott kedvező véleményét többen megkérdőjelezték. Gondolatrendszerének konzisztenciáját vizsgálva, állításait inkább feltételezésnek, semmint alaposan alátámasztott következtetésnek tekintik. Sérelmezik, hogy nem állította szembe a szabályozási jogviszony körülményei között felmerülő költségeket a bíróságok működtetésének költségeivel.¹⁵⁹ A bírói testületek működését az utóbbi időben egyre több tanulmány tárgyalta, elsősorban nemzetközi összehasonlításban. Andrei Schleifer ezekre hivatkozva állítja, hogy Coase és követői túl nagy mozgásteret feltételeznek a bíróságokat illetően. A nemzetközi felmérések azt mutatják, hogy gyakran nem elég hatékonyan működnek, lassúak, politikailag befolyásolhatók és esetenként korruptak.¹⁶⁰

ÖSSZEGZÉS

Coase úgy vélte, hogy a közgazdaságtan fejlődéséhez nem a „magas elmélet” területén járult hozzá, hanem a gazdaság működése azon, korábban figyelmen kívül hagyott elemeinek új megvilágításba helyezésével (vállalat, tranzakciós költségek, intézmények), amelyeket a közgazdasági elemzésekbe magától értetődő módon már korábban be kellett volna vonni. Amennyiben ez ténylegesen megtörténik, a mikroökonómia egésze átalakul.¹⁶¹ Ezt a véleményét a Nobel-díj átadásakor mondott beszédében fejtette ki, és azt a reményét is megemlítette, hogy a díj a gondolatainak elterjesztésében nagy segítséget fog nyújtani. A hivatkozási statisztikák ezt valamelyest tükrözik, de mint a tanulmány elején erre utaltunk, a félreértelmezések talán túlsúlyban vannak.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a vállalat létéről való gondolkodás teljesen átalakult, a tranzakciós költségek a közgazdászok mindennap használatos

¹⁵⁸ Uo. 185. o.

¹⁵⁹ *Bertrand* [2015c] 431–432. o.

¹⁶⁰ *Schleifer* [2005] 441. o.

¹⁶¹ *Coase* [1992] 713. o.

készletébe kerültek, az intézmények problémáinak vizsgálatára az új intézményi közgazdaságtan vállalkozott, amely maga is több tudományágra jelentős hatást gyakorolt, a jog gazdasági szerepének elismerését pedig a jog és közgazdaságtan megerősödése mutatja. Azt a törekvését azonban, hogy minél több, részletes iparági elemzés szülessen annak érdekében, hogy az egyes ágazatok helyzetét és a felmerülő problémákat jobban megértsük, nem nagyon övezte siker. Kevesen vállalkoznak arra a nagyon megterhelő feladatra, hogy például károkozás esetén az alternatív megoldások teljes költség–haszon elemzését elvégezzék.¹⁶²

Azt a fogalmi rendszert, amelyet Coase hatására a közgazdaságtan ma használ, Coase az egyes ágazatok – ezek között is elsősorban a közszolgáltatások – történeti és empirikus tanulmányozása révén alakította ki. A monopolhelyzetekről és a gyakran ezt támogató szabályozásról vallott véleménye, a foglyul ejtett szabályozó hatékonyságot romboló voltáról kifejtett nézetei – a chicagói iskola hasonlóan gondolkodó társainak írásaival együtt – a hetvenes évektől kezdve fokozatosan megváltoztatták a közszolgáltatások szabályozásának addigi felfogását. A különböző közszolgáltatások, hálózatos infrastruktúrák deregulációja, a többrészes árazás használata, a keresztfinanszírozások megszüntetése, a tényleges költségek minél pontosabb, tevékenységekre bontott számbavétele, a vertikális nagy egységek először számviteli, majd tulajdonosi szétválasztása, a versenypiacon is helytállni képes tevékenységeknek a természetes monopóliumnak minősíthető infrastruktúráról történő leválasztása mind ebbe az irányba mutatott.

Ezeket a folyamatokat (a közgazdasági vélekedések változásán túl) a távközlésben, a postánál, az energiaiparban technológiai változások kísérték, de ezeket a monopolszervezetek – a változó gondolkodásmód és a változó versenypolitikai szemlélet hatására – már nem voltak képesek integrálni, beolvasztani. Ebben a folyamatban sokszor a bíróságoknak is fontos szerep jutott, mint például az Egyesült Államokban, ahol a korábbi távközlési monopólium, az AT&T feldarabolására bírói döntés után került sor. A Coase által javasolt megoldások használatára gyakran sokat kellett várni, így az Egyesült Államokban csak 1994-ben hirdettek először aukciót a rádiófrekvenciák elosztására. A piaci megoldások környezetvédelemben történő igénybevételének példája lett ezután a Harold Demsetz által javasolt szén-dioxid-kvóták bevezetése és a szennyezőanyag-kibocsátás ennek nyomán kialakuló kereskedelme.

A modern közgazdaságtan születésétől 1970-ig terjedő, közel kétszáz évet áttekintve Harold Demsetz, a Chicagói Egyetem és az UCLA professzora, az

¹⁶² Shirley [2013] 244. o.

új intézményi közgazdaságtan egyik vezéralakja szerint Coase 1937-es cikke alapvetően megváltoztatta a vállalatról alkotott elméleti képet. Coase érdeme, hogy felhívta a figyelmet a vállalat létezésének megválaszolatlan problémájára, de csak az elmélet első elemeit dolgozta ki.¹⁶³ Utaltunk már arra a vitára, amelyet Coase-nak az FCC-ről írott cikke után tartottak, és a vita résztvevői közül többen a későbbiekben úgy nyilatkoztak, hogy a vita életre szóló intellektuális élményt jelentett. A vita egyik résztvevője szerint Adam Smithig kellene visszamenni ahhoz, hogy még egy olyan közgazdászt találjunk, mint Coase, aki a gazdaság működését ilyen mélységig látja át.¹⁶⁴ Coase jelentősége valóban áttekintőképességének és éleslátásának tulajdonítható. Részletes elemzéseit gyakran olyan javaslatokkal zárta, amelyeket már mások is felvetettek, de ő volt képes olyan meggyőző formában előadni, olyan összefüggésekbe helyezni, amire már oda kellett figyelni. Az általa kifejtett gondolatok azután sokakra megtermékenyítően hatottak, és az általa felvetett problémáknak egyre több részletét dolgozták ki, mint ahogy a tranzakciós költségeket Oliver Williamson, az intézményekét Harold Demsetz tette.

HIVATKOZÁSOK

- BARANCSUK JÁNOS [2007]: Coase tétele a Scitovsky-paradoxon tükrében. *Sigma*, 38. évf. 1–2. sz. 49–72. o.
- BARTUS GÁBOR–SZALAI ÁKOS [2014]: *Környezet, jog, gazdaságtan. Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok*. Budapest, Pázmány Press.
- BAXTER, GEORGE W. [1996]: Early Critics of Costing: LSE in the 30s. Megjelent: Baxter, W.: *Accounting Theory*. New York–London, Routledge.
- BERTRAND, ELODIE [2015a]: An Underrated Originality of “The Problem of Social Cost”: The LSE Source. *History of Economic Ideas*, Vol. 23. No. 3. 19–43. o.
- BERTRAND, ELODIE [2015b]: From the Firm to Economic Policy: The Problem of Coase’s Cost. *History of Political Economy*, Vol. 47. No. 3. 481–510. o.
- BERTRAND, ELODIE [2015c]: “The fugitive”: The figure of the judge in Coase’s economics. *Journal of Institutional Economics*, Vol. 11. No. 2. 413–435. o.
- BUCHANAN, JAMES M. [1969]: *Cost and Choice: An Inquiry in Economic Theory*. Markham, Chicago, <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv6Cover.html>.
- BUCHANAN, JAMES M.–THIRLBY, GEORGE F. (szerk.) [1973]: *L.S.E. Essays on Cost*. London, Weidenfeld and Nicolson, <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Thirlby/bcthLSCover.html>.

¹⁶³ Demsetz [1988] 144. o.

¹⁶⁴ Cheung [1987] 456. o.

- CAMBELL, DAVID–KLAES, MATTHIAS [2005]: The principle of institutional direction: Coase's regulatory critique of intervention. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 29. No. 2. 263–288. o. <https://doi.org/10.1093/cje/bei027>.
- CHEUNG, STEVEN [1987]: Coase, Ronald Harry. Megjelent: Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P. (szerk.): *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London, MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9780230226203.2204>.
- CLAY, KAREN [1994]: A Coasean general equilibrium model of regulation. *Journal of Public Economics*, Vol. 53. No. 3. 459–475. o. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(94\)90035-3](https://doi.org/10.1016/0047-2727(94)90035-3).
- COASE, RONALD H. [1937/2004]: A vállalat, a piac és a jog. Megjelent: Coase [1988/2004] 53–83. o. Eredeti megjelenés: The Nature of the Firm. *Economica*, Vol. 4. No. 16. 386–405. o. <https://doi.org/10.2307/2626876>.
- COASE, RONALD H. [1938/1973]: Business organization and the accountant. Megjelent: *Buchanan–Thirlby* (szerk.) [1973], <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Thirlby/bcthLS5.html>.
- COASE, RONALD H. [1938a]: The British Gas Industry: An Economic Study by Philip Chantler. *The Economic Journal*, Vol. 48. No. 192. 727–728. o. <https://doi.org/10.2307/2225068>.
- COASE, RONALD H. [1938b]: British Experiments in Public Ownership and Control by Terence H. O'Brien. *Economica*, Vol. 5. No. 20. 485–487. o. <https://doi.org/10.2307/2549009>.
- COASE, RONALD H. [1939a]: Competition and Monopoly in Public Utility Industries by B. N. Behling. *Economic Journal*, Vol. 49. No. 196. 757–758. o. <https://doi.org/10.2307/2225039>.
- COASE, RONALD H. [1939b]: Rowland Hill and the Penny Post. *Economica*, Vol. 6. No. 24. 423–435. o. <https://doi.org/10.2307/2548883>.
- COASE, RONALD H. [1945]: Price and Output Policy of State Enterprise: A Comment. *Economic Journal*, Vol. 55. No. 217. 112–113. o. <https://doi.org/10.2307/2225899>.
- COASE, RONALD H. [1946/2004]: A határköltségvita. Megjelent: Coase [1988/2004] 113–136. o. Eredeti megjelenés: The Marginal Cost Controversy. *Economica*, Vol. 13. No. 51. 169–182. o. <https://doi.org/10.2307/2549764>.
- COASE, RONALD H. [1946]: Monopoly Pricing with Interrelated Costs and Demands. *Economica*, Vol. 13. No. 52. 278–284. <https://doi.org/10.2307/2549366>.
- COASE, RONALD H. [1947a]: The Marginal Cost Controversy: Some Further Comments. *Economica*, Vol. 14. No. 54. 150–153. o. <https://doi.org/10.2307/2549490>.
- COASE, RONALD H. [1947b]: *The Economics of Uniform Pricing Systems*. The Manchester School of Economics and Social Studies, Vol. 15. No. 2. 139–156. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1947.tb00558.x>.
- COASE, RONALD H. [1947c]: The Origin of the Monopoly of Broadcasting in Great Britain. *Economica*, Vol. 14. No. 55. 189–210. o. <https://doi.org/10.2307/2549788>.
- COASE, RONALD H. [1948]: Wire Broadcasting in Great Britain. *Economica*, Vol. 15. No. 59. 194–220. o. <https://doi.org/10.2307/2549403>.

- COASE, RONALD H. [1950a]: *British Broadcasting: A Study in Monopoly*. Longmans Green–Harvard University Press, London–Cambridge, MA.
- COASE, RONALD H. [1950b]: The Nationalization of Electricity Supply in Great Britain. *Land Economics*, Vol. 26. No. 1. 1–16. o. <https://doi.org/10.2307/3159326>.
- COASE, RONALD H. [1954]: The Development of the British Television Service. *Land Economics*, Vol. 30. No. 3. 207–222. o. <https://doi.org/10.2307/3144375>.
- COASE, RONALD H. [1955a]: The Postal Monopoly in Great Britain: An Historical Survey. Megjelent: Eastham, J. K. (szerk.): *Economic Essays in Commemoration of the Dundee School of Economics, 1931–55*. London, Dundee. 25–37. o.
- COASE, RONALD H. [1955b]: Comment on Machlup's "Characteristics and Types of Price Discrimination". Megjelent: *Business Concentration and Price Policy*. A Conference. NBER, Princeton University, 435–437. o.
- COASE, RONALD H. [1959]: The Federal Communications Commission. *Journal of Law and Economics*, Vol. 2. október, 1–40. o. <https://doi.org/10.1086/466549>.
- COASE, RONALD H. [1960/2004]: A társadalmi költség problémája. Megjelent: Coase [1988/2004] 139–214. o. Eredeti megjelenés: The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, Vol. 3. október, 1–44. o. <https://doi.org/10.1086/466560>.
- COASE, RONALD H. [1961]: The British Post Office and the Messenger Companies. *Journal of Law and Economics*, Vol. 4. október, 12–65. o. <https://doi.org/10.1086/466570>.
- COASE, RONALD H. [1964]: Discussion on Papers on Regulated Industries. *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Vol. 54. No. 3. 192–197. o.
- COASE, RONALD H. [1965]: Evaluation of Public Policy Relating to Radio and Television Broadcasting: Social and Economic Issues. *Land Economics*, Vol. 41. No. 2. 161–167. o. <https://doi.org/10.2307/3144271>.
- COASE, RONALD H. [1966a]: The Economics of Broadcasting and Government Policy. *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Vol. 56. No. 1–2. 440–447. o.
- COASE, RONALD H. [1966b]: The Theory of Public Utility Pricing. Megjelent: *The Economics of Regulation of Public Utilities*. Northwestern University, Evanston, IL. 96–106. o.
- COASE, RONALD H. [1970]: The Theory of Public Utility Pricing and its Application. *Bell Journal of Economics*, Vol. 1. No. 1. 113–128. o. <https://doi.org/10.2307/3003025>.
- COASE, RONALD H. [1974/1997]: Az áruk piaca és az eszmék piaca. Közgazdasági Szemle, 44. évf. 2. sz. 142–149. o. Eredeti megjelenés: The Market for Goods and the Market for Ideas. *American Economic Review*, Vol. 64. No. 2. 384–391. o.
- COASE, RONALD H. [1974/2004]: Világítótorny a közgazdaságtanban. Megjelent: Coase [1998/2004] 257–290. o. Eredeti megjelenés: The Lighthouse in Economics *Journal of Law and Economics*, Vol. 17. No. 2. 357–376. o.
- COASE, RONALD H. [1976]: Adam Smith's View of Man. *Journal of Law and Economics*, Vol. 19. No. 3. 529–546. o. <https://doi.org/10.1086/466886>.
- COASE, RONALD H. [1978]: Economics and Contiguous Disciplines. *Journal of Legal Studies*, Vol. 7. No. 2. 201–211. o. <https://doi.org/10.1086/467590>.

- COASE, RONALD H. [1988/2004]: *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. Eredeti megjelenés: *The Firm, the Market, and the Law*. Chicago, University of Chicago Press.
- COASE, RONALD H. [1988a]: The Nature of the Firm: Meaning. *Journal of Law, Economics, & Organization*, Vol. 4. No. 1. 19–32. o. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jleo.a036944>.
- COASE, RONALD H. [1988b]: The Nature of the Firm: Origin. *Journal of Law, Economics, & Organization*, Vol. 4. No. 1. 3–17. o. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jleo.a036946>.
- COASE, RONALD H. [1990]: Accounting and the Theory of the Firm. *Journal of Accounting and Economics*, Vol. 12. No. 1–3. 3–13. o. [https://doi.org/10.1016/0165-4101\(90\)90038-6](https://doi.org/10.1016/0165-4101(90)90038-6).
- COASE, RONALD H. [1992]: Nobel Prize Lecture: The Institutional Structure of Production. *American Economic Review*, Vol. 82. No. 4. 713–719. o.
- COASE, RONALD H. [1994]: *Essays on Economics and Economists*. Chicago, Chicago University Press.
- COASE, RONALD H. [1995]: Ronald H. Coase. Megjelent: Breit, W.–Spencer, R. W. (szerk.): *Lives of the Laureates. Thirteen Nobel Economists*. Cambridge, MA, 227–249. o.
- COASE, RONALD H. [1996]: Law and Economics and A. W. Brian Simpson. *Journal of Legal Studies*, Vol. 25. No. 1. 103–119. o. <https://doi.org/10.1086/467973>.
- COASE, RONALD H. [1998]: Comment on Thomas W. Hazlett: Assigning Property Rights to Radio Spectrum Users: Why Did FCC License Auctions Take 67 Years? *Journal of Law and Economics*, Vol. 41. No. S2. Part 2. 577–580. o. <https://doi.org/10.1086/467403>.
- COASE, RONALD H. [2000]: The Acquisition of Fisher Body by General Motors. *Journal of Law and Economics*, Vol. 43. No. 1. 15–31. o. <https://doi.org/10.1086/467446>.
- COASE, RONALD H.–JOHNSON, N. [1979]: Should the Federal Communications Commission Be Abolished? Megjelent: Siegan, B. H. (szerk.): *Regulation, Economics, and the Law*. Lexington, MA.
- DAL BÓ, ERNESTO [2006]: Regulatory capture: A review. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 22. No. 2. 203–225. o. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grj013>.
- DAVIS, HAROLD P. [1928]: The Early History of Broadcasting in the United States. Megjelent: *The Radio Industry. The Story of its Development*. Chicago–New York, A. W. Shaw Company, 189–225. o. <https://archive.org/details/radioindustrysto00harvrich>.
- DAVIS, STEPHEN B. [1928]: The Law of the Air. Megjelent: *The Radio Industry: The Story of its Development*. Chicago–New York, A. W. Shaw Company, 156–188. o. <https://archive.org/details/radioindustrysto00harvrich>.
- DEMSETZ, HAROLD [1988]: *Ownership, Control, and the Firm: The Organization of Economic Activity*. Vol. 1. New York.

- FRISCHMANN, BRETT M.–HOGENDORN, CHRISTIAAN [2015]: Retrospectives. The Marginal Cost Controversy. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 29. No. 1. 193–206. o. <https://doi.org/10.1257/jep.29.1.193>.
- GROENEWEGEN, JOHN–VRIES, PIET DE [2016]: Coase and the regulation of public utilities. Megjelent: Ménard, C.–Bertrand, E. (szerk.): *The Elgar Companion to Ronald H. Coase*. Cheltenham, Edward Elgar, , 249–261. o.
- HAZLETT, THOMAS W.–PORTER, DAVID–SMITH, VERNON [2011]: Radio Spectrum and the Disruptive Clarity of Ronald Coase. *Journal of Law and Economics*, Vol. 54. No. S4. S125–S165. o. <https://doi.org/10.1086/662992>.
- HEMMEON, JOSEPH C. [1912]: *The History of the British Post Office*. Cambridge, Harvard University. https://archive.org/details/bub_gb_DMhAAAAIAAJ.
- HILL, PEARLSON [1887]: *The Post Office of Fifty Years Ago*. London–New York, Cassell & Co. <https://archive.org/details/postofficeoffift00hill>.
- HILL, ROLAND [1837]: *Post Office Reform. Its Importance and Practicability*. Magánkiadás. <https://bit.ly/2MzsYb1>.
- HOLMSTROM, BENGT R.–TIROLE, JEAN [1989]: The Theory of the Firm. Megjelent: Schmalensee, R.–Willig, R. D. (szerk.): *Handbook of Industrial Organization*, Vol. I. Elsevier, 61–133. o. [https://doi.org/10.1016/s1573-448x\(89\)01005-8](https://doi.org/10.1016/s1573-448x(89)01005-8).
- HOTELLING, HAROLD [1938]: The General Welfare in relation to Problems of Taxation and of Railway and Utility Rates. *Econometrica*, Vol. 6. No. 3. 242–269. o. <https://doi.org/10.2307/1907054>.
- KAPÁS JUDIT [2000]: A tranzakciós költségek tana a vállalatelméletben. Összefoglalás, kritika és új megközelítések. *Vezetéstudomány*, 31. évf. 7–8. sz. 10–24. o.
- KITCH, EDMUND W. [1983]: The Fire of Truth: A Remembrance of Law and Economics at Chicago, 1932–1970. *Journal of Law and Economics*, Vol. 26. No. 1. 163–234. o. <https://doi.org/10.1086/467030>.
- LANDES, WILLIAM M.–LAHR-PASTOR, SONIA [2011]: Measuring Coase’s Influence. *Journal of Law and Economics*, Vol. 54. No. S4. S383–S401. o. <https://doi.org/10.1086/666478>.
- LERNER, ABBA P. [1944]: *The Economics of Control*. New York, Macmillan Co.
- MADARÁSZ ALADÁR–VALENTIN PÁL [2015]: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalatértéket. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmata-remtésre”. *Korall*, 16. évf. 61. sz. 5–42. o. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00052/pdf/EPA00414_korall_61_005-042.pdf.
- MARSHALL, ALLAN [1994]: *Intelligence and espionage in the reign of Charles II. 1660–1685*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MEDEMA, STEVEN G. [1994]: *Ronald H. Coase*. London–New York, Macmillan.
- MÉNARD, CLAUDE [2016]: Ronald H. Coase and the economics of network infrastructures. Megjelent: Ménard, C.–Bertrand, E. (szerk.): *The Elgar Companion to Ronald H. Coase*. Cheltenham, Edward Elgar, , 187–201. o.

- MIKE KÁROLY [2014]: Ronald Coase – itt és most. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 3. sz. 315–323. o. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00212/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2014_03_315-323.pdf.
- MIKE KÁROLY [2016]: Merre vezessen a magyar kapitalizmus útja? Látkép Ronald Coase világítótornyából. *Közgazdasági Szemle*, 63. évf. 6. sz. 597–614. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.6.597>.
- MOSS, DAVID A.–FEIN, MICHAEL R. [2003]: Radio Regulation Revisited: Coase, the FCC, and the Public Interest. *Journal of Policy History*, Vol. 15. No. 4. 389–416. o. <https://doi.org/10.1353/jph.2003.0025>.
- PELTZMAN, SAM [1991]: Handbook of Industrial Organization: A Review Article. *Journal of Political Economy*, Vol. 99. No. 1. 201–217. o. <https://doi.org/10.1086/261746>.
- SCHLEIFER, ANDREI [2005]: Understanding Regulation. *European Financial Management*, Vol. 11. No. 4. 439–451. o. <https://doi.org/10.1111/j.1354-7798.2005.00291.x>.
- SEGAL, PAUL M.–WARNER, HARRY P. [1947]: Ownership of Broadcasting Frequencies. A Review. *Rocky Mountain Law Review*, Vol. 19. No. 2. 111–122. o.
- SHIRLEY, MARY M. [2013]: Battles lost and wars won: Reflections on “The Problem of Social Cost”. *Journal of Natural Resources Policy Research*, Vol. 5. No. 4. 243–247. o. <https://doi.org/10.1080/19390459.2013.834675>.
- SHIRLEY, MARY M. [2016]: Ronald Coase: The makings of an iconoclast. Megjelent: Ménard, C.–Bertrand, E. (szerk.): *The Elgar Companion to Ronald H. Coase*. Cheltenham, Edward Elgar, , 7–17. o. <https://doi.org/10.4337/9781782547990.00009>.
- STIGLER, G. [1966]: *The Theory of Price*. 3rd edition, New York, MacMillan.
- STIGLER, G. J. [1992]: Law or Economics? *The Journal of Law and Economics*, Vol. 35. No. 2. 455–468. o. <https://doi.org/10.1086/467262>.
- SZAKADÁT LÁSZLÓ [1995]: Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. 11. sz. 1044–1051. o.
- SZALAI ÁKOS [2017]: Okozatosság a kártérítési jogban – joggazdaságtani megfontolások. *Polgári Jog*, 1. sz. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1700102.POJ.
- SZLÁVIK JÁNOS [2013]: *Fenntartható gazdálkodás*. Wolters Kluwer Complex, Budapest.
- TERJESEN, SIRI–WANG, NANG [2013]: Coase on entrepreneurship. *Small Business Economics*, Vol. 40. No. 2. 173–184. o. <https://doi.org/10.1007/s11187-012-9468-2>.
- THOMAS, JIM [2016]: Coase and the London School of Economics in the 1920s–1940s. Megjelent: Ménard, C.–Bertrand, E. (szerk.): *The Elgar Companion to Ronald H. Coase*. Cheltenham, Edward Elgar, 18–33. o. <https://doi.org/10.4337/9781782547990.00010>.
- TÖRÖK ÁDÁM [1992a]: A társadalmi költségek problémája egy kialakuló piacgazdaságban. Bevezető Ronald Coase tanulmányához. *Ipargazdasági Szemle*, 20. évf. 1. sz. 9–15. o.

- TÖRÖK ÁDÁM [1992b]: A tulajdonjogok közgazdaságtana és a versenypolitika. A magyar gazdasági átalakulás egyes piacelméleti összefüggéseiről. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 8. sz. 550–564. o.
- TURNER, EDVARD [1918]: The Secrecy of the Post. *The English Historical Review*, Vol. 33. No. 131. 320–327. o. <https://doi.org/10.1093/ehr/xxxiii.cxxxi.320>.
- VALENTINY PÁL [2005]: Ronald Harry Coase. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969-2004*. Budapest, KJK-KERSZÖV, 523–539. o.
- VELJANOVSKI, CENTO [2015]: The Economics of Ronald Coase. Megjelent: Veljanovski, C. (szerk.): *Forever Contemporary: The Economics of Ronald Coase*. Institute of Economic Affairs, <https://iea.org.uk/wp-content/uploads/2016/07/Coase-interactive.pdf>.
- WARSH, DAVID. [1991]: When the revolution was a party: How privatization was invented in the 1960s. *Boston Globe*, október 20.
- WILSON, TOM [1945]: Price and Outlay Policy of State Enterprise. *Economic Journal*, Vol. 55. No. 220. 454–461. o. <https://doi.org/10.2307/2226038>.

Király Júlia

SZUBJEKTÍV VÁLSÁGTÖRTÉNELEM*

Tíz éve, 2007-ben kezdődött a nagy pénzügyi gazdasági válság. Számos, a válságban aktívan részt vevő, azt döntéseivel alakító gazdaságpolitikus – így például az amerikai és az angol jegybankelnökök, Ben Bernanke és Mervyn King, a két amerikai pénzügyminiszter Timothy Geithner és Henry M. Paulson, a görög pénzügyminiszter Jánisz Varufákisz – már publikálta a válságos évekről szóló emlékiratait.¹ A memoárok mindig izgalmasak, mert egy-egy gazdaságpolitikai döntés nehézségét sokkal jobban megértjük, ha a döntéshozó egyéni, szubjektív szempontjait és a döntés pillanatnyi politikai-szociológiai körülményeit is megismerjük.

Madarász Aladárral a válság alatt/után sokat vitatkoztunk, beszélgettünk a válság okairól, lefolyásáról, kezeléséről. Ebben az írásban először próbálom meg az „én (kis magyar) válságtörténetemet” megfogalmazni. A terjedelmi korlátok miatt csak 2008. október 9-ig jut el az írás. Ha a kísérlet sikerül, és a visszajelzés pozitív, akár még hosszabb mű is lehet belőle. Mindenképp azt remélem, hogy a mindig mindenre nyitott Aladárnak legalább egy szórakoztató félórát szerzek az olvasásával.

ELŐZMÉNYEK

2007 elején korábbi szerzőtársammal, László Gézával elhatároztuk, hogy megírjuk a tíz évvel korábbi, Csontos Lászlóval közösen jegyzett, a pénzügyi piacokat elemző opusunk, „Az ezredvégi borzongás” folytatását.² Az 1997-es

* A szerző valóban „szubjektív”, hiszen 2007–2013 között a Magyar Nemzeti Bank alelnöke volt. A dolgozat első változatához fűzött értékes észrevételért köszönetet mondok Antal Juditnak, Balog Csabának, Bihari Péternek, Harmati Lászlónak, Jakab M. Zoltánnak, Kármán Andrásnak, Karvalits Ferencnek, Kóczián Gergelynek, Kondrát Zsoltnak, László Gézának és Neményi Juditnak. Az írás bővített, a teljes válságperiódust átfogó változata 2019-ben fog megjelenni a Park Kiadónál *A tornádó oldalszele. Szubjektív válságtörténetek* címen.

¹ Bernanke [2015], Geithner [2014], King [2016], Paulson [2010], Varoufakis [2017].

² Csontos–Király–László [1997]. A folytatásba Csontos László váratlan, korai halála miatt már sajnos nélküle kellett belevágnunk.

tanulmányban megvizsgáltuk és elvetettük azt a hipotézist, hogy lenne világméretű összeesküvés, és hogy valós empirikus bizonyítéka lenne a „pénzvilág mindenre kiterjedő uralmának”. Igyekeztünk megmutatni, hogy a pénzügyi piacok a magánember mindennapi életének szokásos problémáit segítenek hatékonyabban megoldani, az életpálya szerinti jövedelemallokáció kockázatainak mérséklésével. Állítottuk, hogy nem határozható meg a pénzpiacok optimális mérete, így nem értelmezhető a „pénzvilág elburjánzása” sem. Célunk az volt, hogy az „ezredvégi borzongás”, a pénzvilágtól való félelem okait feltárjuk, és e félelmekkel szemben megmutassuk a modern pénz és a pénzügyi piacok racionalitását.

A tervezett új, 2007-es tanulmány hasonló célt tűzött ki, a középpontba az akkori évtized legnagyobb hatású jelenségét, a pénzügyi globalizációt állítva. Terveink szerint az 1997–2007 közötti évtized új fejleményeit is feldolgoztuk volna. Így kitértünk volna az évtized meghatározó pénzügyi válságaira, a pénzügyi piacok egyre meghatározóbb új termékeire, a pénzügyi kockázatkezelés új fejleményeire és a pénzügyi szabályozás változásaira. Hipotézisünk szerint a globális pénzpiac inkább stabilizálta, semmint destabilizálta a világ-gazdaságot, és inkább elősegítette, semmint gátolta a konvergenciát, a szegény országok felzárkózását.

A feldolgozott tanulmányok³ azonban egyre több kételyt ültettek el bennünk: vajon valóban képes-e a pénzügyi globalizáció, a piaci önszabályozás, a „nincs ingyenebéd” szigorú törvénye stabilizálni a láthatólag egyre nagyobb egyensúlyhiányokkal jellemezhető reálgazdaságot, avagy épp ellenkezőleg maga is hozzájárul a feszültségek növeléséhez, nem a súrlódásmentes kiigazítás, hanem a robbanásszerű összeomlás felé terelve a világot? Ahogy egy 2007. januári esszémben írtam:

A globalizációtól való rettegésnek ez az egyik oka: a globalizáció révén összezsongorodó távolságok, az összekapcsolódó piacok, a gazdaságok kölcsönös függősége nem fogja-e a lokális válságot felnagyítani, nem következik-e be az 1929–1933-as válságnál egy sokkal pusztítóbb gazdasági apokalipszis.”⁴

2007 elején a világméretű egyensúlyhiányokat, a pénzügyi piacok endogén kockázatokat hordozó működését, a kiigazítás szükségességét az úgynevezett „mainstream” közgazdaságtan képviselői is jelezték, sőt a kiigazítás szükségszerűségéből adódó hatásokat is megpróbálták felbecsülni. Például

³ Teljesség nélkül Bhagwati, Bordo, Borio, Caballero, Calvo, Eichengreen, Fischer, Kaminsky, Rajan, Reinhart, Rodrik, Rogoff, Roubini, Stiglitz, Summers, White ekkoriban megjelent írásairól van szó.

⁴ Király [2007].

egy még 2006 végén megjelent MNB-tanulmány⁵ a lehetséges kiigazítási forgatókönyvek Magyarországra gyakorolt hatását kísérelte meg számszerűsíteni. A tanulmány – amely arra is felhívta a figyelmet, hogy a szokásosan használt modellek alapvetően a „békés” korrekció modellezésére alkalmasak, a modellek loglinearizált szerkezetéből adódóan a nagy, ugrásszerű, elsősorban a pénzügyi piacokról kiinduló mozgások hatásait nem képesek számszerűsíteni – egy legfeljebb 1-2 százalékos GDP-visszaesést prognosztizált akár az Egyesült Államokból, akár Kínából indul a kiigazítás. A 2007–2008-ban bekövetkezett pénzügyi robbanás nagyságát és ebből adódóan a korrekció méretét a szokásosan alkalmazott modellek alábecsülték. A „normális gondolkodás”, így a „standard” modellek akkor működnek „jól”, amikor az elmozdulások folytonosak és nem ugrásszerűek. Azaz, amikor épp nincs válság.

Az irodalomfeldolgozás során nemcsak a kiinduló tézissel kapcsolatos kételeyeink nőttek, de egyre inkább láttuk a halmozódó egyensúlyhiányok fenyegető jelenlétét is. Ám mielőtt a közös munkát befejezhattük volna, az új jegybankelnök, Simor András felkérésére 2007 júliusában kineveztek a Magyar Nemzeti Bank pénzügyi stabilitással foglalkozó alelnökének és egyben a Monetáris Tanács tagjának. Úgy gondoltam, az elmúlt 20 évben kellő mélységű ismeretet halmoztam fel általában a pénzügyi piacokról, a bankrendszerek működéséről és különösen a magyar pénzügyi rendszerről, ismerem a pénzügyi rendszerek kockázatait, évekig tanítottam a közelmúlt jelentős, egy-egy bank vagy pénzügyi rendszer összeomlásával járó esettanulmányait, így nem fognak különösebb meglepetések érni. Azzal is tisztában voltam, hogy a magyar bankrendszer robbanásszerűen átalakult a kétezres években, és az ezeket az éveket jellemző magas növekedési ütem, valamint az európai mércével is kiugró profitabilitás (20 százalék feletti átlagos tőkearányos jövedelem) hosszú távon fenntarthatatlan, tehát a korrekcióra felkészültem, tudtam, hogy sok szempontból 2005 volt az utolsó „békeév”.⁶

László Gézával közös kutatásunkat egy időre felfüggesztettük. Közös tanítványunk azzal vigasztalt, hogy életem legunalmasabb hat évének nézek elébe, és nemcsak a Gézával közös kutatásunkat fogjuk kényelmesen befejezni, de bőven lesz időm nagydoktori értekezésem elkészítésére is. Nos, tévedett. Mire beléptem a Magyar Nemzeti Bank kapuján az Egyesült Államokban épp a vártnál sokkal nagyobb erővel megkezdődött a kiigazítás, kitört a nagy pénzügyi válság.

⁵ Hornok–Jakab–Tóth [2006].

⁶ Király [2006].

A monetáris döntések meghatározó kerete: az inflációs cél elérésének vágya

Az új jegybanki menedzsment belépése idején⁸ a Magyar Nemzeti Bank monetáris politikai keretrendszerét már hatodik éve az inflációs célkövetés (*inflation targeting*, IT) határozta meg. Az inflációs célkövetés – sok hazai kritikusával ellentétben – egyáltalán nem egy merev, „egycélú” rendszer, lényege éppen a gazdasági ciklusok tompítása az infláció alacsonyan tartásán keresztül. Az inflációs célkövetés rendszere mellett szól, hogy az – megint csak néhány közkeletű nézettel szemben – a válság hatására sem „bukott meg”, a válság előtti 27 országgal szemben ma már több mint 60 ország ezt a monetáris keretrendszert alkalmazza, mert úgy ítélik meg, hogy jelen pillanatban még nincs jobb. Az inflációs célkövetés rendszere, úgy tűnt, Magyarországon is sikeres lesz: 2001–2005 között az inflációt 10 százalékról viszonylag gyorsan sikerült leSORÍTANI, de a 2005 augusztusában meghatározott 3 százalékos folyamatos inflációs célt – eltérően számos, szintén akkoriban ugyanerre a rendszerre áttért környező országtól (például Csehország, Szlovákia) – sehogy sem sikerült elérni. A Monetáris Tanács a stáb elemzései alapján minden egyes kamatdöntő ülésen a sikertelenség okát elemezte, és igyekezett a célhoz vezető kamatpályát meghatározni.

– Az árstabilitás elérését akadályozó első és talán legfontosabb tényező 2007–2008-ban a fiskális politika hatása volt. Egyrészt az árakba történő rendkívül gyakori kormányzati beavatkozás, az „áfakulcsok rángatása” az egyszeri ársokkon történő „átnézést” nehezítette. Másrészt, bár 2006 júniusa óta már folyt a költségvetési kiigazítás, a jegybanki megítélés szerint a kiigazítás szerkezete rossz volt, nem a költségek csökkentésére, hanem a bevételek növelésére helyezte a súlyt, így ismét csak az infláció növelésének irányába hatott.

– A második kulcsproblémát a hazai béralakulás jelentette. A stáb és a Monetáris Tanács többségének véleménye szerint az Országos Érdekegyeztető Tanács túlzott inflációs várakozása, a kormány minimálbérre és bérterhekre vonatkozó lépései egyértelműen inflatorikus hatásúak voltak. Külön nehézséget okozott a kormányzati lépések hatására megindult „fehéredés” egyszeri, bérnövelő hatásának elválasztása a bérnövekedés trendjétől.

– Harmadszor, az olaj- és nyersanyagárak 2007-ben megindult emelkedése tartósnak tűnt. Ha biztosak lehettünk volna benne, hogy valóban

⁷ Ez a fejezet a Király [2018] tanulmányom alapján készült.

⁸ Simor András 2007. március 1-én, Karvalits Ferenc március 26-án, én pedig július 3-án léptünk be az MNB-be.

csak átmeneti emelkedésről, mérsékelt árfolyatilitásról van szó, és nem tartós strukturális áremelkedésről, akkor jó monetáris politikusként ezen is át kellett volna néznünk. Azonban egyre több olyan tanulmány jelent meg ekkoriban, amely a fosszilis energiahordozók és az élelmiszerek tartós áremelkedéséről, súlyos kínálati hatásokról szólt, és ami minden monetáris döntéshozót elbizonytalanított.

– Végül negyedszer, visszatérő kérdés volt a monetáris politikai kamatlépések hatását, az árfolyamcsatorna hatékony működését gátló árfolyamsáv is – mivel a forint árfolyama a sáv erős szélének közelében ingadozott, így egy emelkedő kamatpálya nem tudta az árfolyamot erősíteni és az árfolyamcsatornán keresztül az inflációt mérsékelni. Mindnyájan jelentős előrelépésként értékeltük,⁹ amikor a kormánnyal egyetértésben 2008. február 26-án megszűnt az árfolyamsáv, és a forint végre szabadon ingadozhatott.

Ezek a tényezők együttesen azt eredményezték, hogy a hazai infláció kitartóan és makacsul a 6–8 százalékos sávban ingadozott a célként megjelölt 3 százalék helyett. Az új jegybankelnök, Simor András belépését követő másfél évet (2007 márciusától 2008 szeptemberéig) folyamatosan az inflációs nyomástól való félelem és így a monetáris lazítástól való tartózkodás jellemezte: 2007-ben mindössze kétszer (júniusban és szeptemberben) került sor 25 bázispontos kamatcsökkentésre, ami a 2006-os, összesen 200 bázispontos kamatemelés szigorító hatását alig enyhítette. 2008-ban pedig minden egyes alkalommal a „héják”, azaz a monetáris kondíciókat szigorúan tartó, a kamatot tartani avagy emelni óhajtó Monetáris Tanács-tagok voltak többségben.

A 2007–2008-as monetáris politika, így a jegybanki stratégia középpontjában ez a folyamatos inflációs nyomás állt, a későbbi válság során súlyos terhet jelentő *devizahitelezés* és az akkoriban éppen *kibontakozó pénzügyi válság* csak „mellékszereplők” voltak, jóval kevesebb figyelmet kaptak a Monetáris Tanács ülésein.

Monetáris tanácsi döntések és devizahitelezés

Mielőtt a jegybankba kerültem, bankrendszeri elemzőként, tanácsadóként dolgoztam.¹⁰ A bankrendszeri tendenciákat látva meggyőződésem volt, hogy a kedvezményes lakáshitelezés helyére lépett *devizaalapú hitelezést* valamilyen

⁹ A Monetáris Tanács nyilvános, rövidített jegyzőkönyvéből látható, hogy egyedül Bánfi Tamás szavazott a javaslat ellen.

¹⁰ 2007-et megelőzően a Bankárképző Rt. egyik vezetője voltam. A Bankárképző az oktatás mellett már akkor is a banki tanácsadói piac meghatározó szereplője volt.

módon korlátozni, növekedési ütemét mérsékelni kell. Számos korábbi bankárképzős tanulmányomban, előadásomban mutattam meg a devizahitelezés többletkockázatait, feladatombnak tartottam egy mielőbbi hatékony szabályozás kialakítását. MNB alelnökként első jelentős előadásomban kifejtettem, hogy a devizahitelezés a mi „subprime” problémánk,¹¹ kollégáimmal több belső anyagban és publikus jelentésben jeleztük a „kockázatalapú” banki verseny veszélyeit, a hitelezési standardok fellazulását, mégis tehetetlenül néztem, ahogy a devizahitelezés üteme alelnöki kinevezésemet követően nem csökkent, hanem nőtt, a bankvezetők pedig könnyedén léptek túl a jegybank „morális ráhatásán”.¹²

Jegybankos kollégáimmal folytatott beszélgetések során rá kellett jönnöm, hogy a devizahitelezés korlátozása, a kockázatkezelési standardok szigorítása korántsem egyszerű: a stáb több elemzésben is rámutatott a különféle általunk (azaz az MNB által) alkalmazható korlátok kikerülésének lehetőségére,¹³ miközben a kormány szabályozásellenes attitűdje miatt a Pénzügyminisztériummal mint szabályozó hatósággal való tárgyalásaink folyamatosan zátonyra futottak.

A devizahitelezést azonban csak a pénzügyi stabilitás szempontjából tartottam problémának, fel sem merült bennem, hogy súlyos makrogazdasági sérülékenységhoz vezethet, azaz hogy a monetáris politikai döntéseknél is figyelembe kellene venni.

A *devizahitelezés* jegybanki „pályafutása” furcsa kettősséget mutatott. 2006 előtt, az államháztartási deficit elfutása idején mind a stáb, mind a Monetáris Tanács – az esetleges külső sokk okozta negatív hatás miatt – jelentős kockázatnak tartotta a háztartások devizahitelezés révén kialakuló nyitott pozícióját, de nem talált kellően hatásos eszközt annak mérséklésére. A Pénzügyminisztériumhoz eljuttatott szabályozási javaslatok visszhang nélkül maradtak, a jegybanki eszköztár felhasználása (kötelező tartalékráta erre a célra való alkalmazása) nem tűnt kellően hatékonnak.

¹¹ Lásd például PSZÁF-konferencia, Visegrád, 2007. november 6–7. (Peszámolt róla a Portfólió: *Király* [2008b], lásd még *Király* [2008c].

¹² Többen emlékeznek a Bankszövetség 2007. decemberi vacsorájára, ahol a CIB akkori elnöke némileg ingerülten oktatott ki arról, hogy semmit nem értünk a devizahitelezés közgazdaságtanából, mivel csak a rövid lejáratú hitelek vannak kitéve az esetleges árfolyam-ingadozásnak a hosszú lejáratú hitelek az árfolyamok hosszú távú stabilitása miatt igencsak biztonságosak, azaz a hosszú lejáratú devizaalapú jelzáloghiteleket butaság bármilyen módon korlátozni.

¹³ Azóta is vitatkozunk, hogy vajon a kötelező tartalékrátát mint egyetlen jegybanki eszközt vajon kellett-e és lehetett-e a devizahitelezés korlátozására felhasználni, és vajon mennyire lett volna hatásos egy kötelező tartalékrátán keresztüli szabályozás.

Az államháztartás 2006 nyarán megindult konszolidációját követően a devizahitelezést mind a stáb, mind a döntéshozók a költségvetési konszolidáció negatív növekedési hatását mérséklő, a háztartási fogyasztási pályát simító eszköznek tekintették. Az akkori elemzések a lakossági hitelezés alakulását egyensúlyinak mérték, nem érzékelték túlzott eladósodást,¹⁴ és hasonlóképpen, a 2008. áprilisi stabilitási jelentés¹⁵ az egyre nagyobb hitelbuborék miatt a balti országokat, Romániát és Bulgáriát ítélte kiemelten sérülékenynek. Az államháztartási konszolidációval párhuzamosan a negatív külső sokk veszélyét, így a devizahitelezés kockázatait a jegybank egyre kisebbnek ítélte. A magyarországi devizahitelezés kockázatai csak mint egyes termékek kockázatai és mint egyes bankok kockázatai jelentek meg, nem pedig átfogó, rendszerszintű problémaként. A mozaik egyes darabjait láttuk – a képet azonban nem raktuk össze. Csak pénzügyi stabilitási szempontból észleltünk aggodalomra okot adó jelenségeket, de ezek kezelésére a rendelkezésre álló szabályozási eszközöket hatástalannak ítéltük. A devizahitelezés gyorsulását nem úgy érzékeltük, mint az egyensúlyi pályáról való letérést, és nem vettük észre a hitelbuborék kialakulását. A javuló költségvetés elfedte a közben lassan és ellenállhatatlanul növekvő hitelbuborékot és annak a külső egyensúlyra gyakorolt negatív hatását. Az elfutó lakossági hitelezés ugyanis azt jelentette, hogy az amúgy is éppen túladósodott államhoz képest a lakossági megtakarítás elégtelen, a lakossági eladósodás pedig túlzott volt – megállíthatatlanul nőtt az ország külső eladósodása, csakhogy ennek motorja már nem az állam, hanem a devizahitelben tobzódó magánszféra volt.¹⁶

A gazdasági folyamatokat elemző és előrejelző negyedéves jegybanki inflációs jelentések¹⁷ nem vizsgálták külön a deviza- és a forintHITELEZÉST, csak összevontan lakossági hitelezést. A fogyasztássimítás szempontjából érdektelennek tekintették a devizális bontást, nem figyelték külön a fogyasztási és lakáshitelek alakulását: így nem vettük észre, hogy a jelzáloghitelek álcájában egyre inkább a főleg fogyasztási célokat szolgáló, szabad felhasználású devizahitelek jelentek meg. Sem az elemzések, sem a döntés-előkészítő anyagok¹⁸ nem tekintették kritikusnak a bankrendszerben felhalmozódott egyensúlyhiányt (a likviditási feszültségeket),

¹⁴ Kiss–Nagy–Vonnák [2006].

¹⁵ *Jelentés a pénzügyi stabilitásról*. 2008. április.

¹⁶ Király [2016].

¹⁷ Az MNB 2007. és 2008. évi negyedévi inflációs jelentéseinek listáját és elérhetőségét lásd a *Hivatkozások* végén.

¹⁸ A Monetáris Tanács által a kamatdöntő ülésekről a döntést követő második héten publikált rövidített jegyzőkönyvek első része („Makrogazdasági és pénzügyi piaci fejlemények”) mindenkor a kamatdöntést előkészítő stáb legfontosabb megállapításait foglalta össze. Amikor a „döntés-előkészítő” anyagokra hivatkozom, a nyilvános rövidített jegyzőkönyv ezen fejezetének tartalmát értem (a jegyzőkönyvek felsorolását lásd *Hivatkozások* után).

és nem figyeltek fel arra, hogy a lakossági devizahitelezés elfutása miatt a folyó fizetési mérleg hiánya és a külső eladósodás folyamatosan nő.

Miközben az elemzők és a döntéshozók észlelték a lakossági fogyasztássimítást és ennek pozitív növekedési hatását, nem foglalkoztunk ennek okával, azaz a devizahiteleknek a monetáris transzmisszióra gyakorolt torzító hatásával. A szigorúbb monetáris kondíciók megnövelték a hazai és külföldi (svájci) kamatok közötti különbséget, és – elsősorban a sáveltörlést követően¹⁹ – erősítették az árfolyamot. Az erősödő árfolyam a szigorú, az inflációt letörni célzó monetáris politika számára kifejezetten kedvező volt, úgy is mondhatjuk „meglovagoltuk a tigrist”.

A növekvő kamatdifferencia a forint és devizahitel közötti átváltáshoz vezetett, ami megváltoztatta a hitelállomány összetételét. Ettől még az összesített hitel-mennyiséget tekintve a monetáris kondíciók szigorítása akár visszafogó hatású is lehetett volna, azonban az erősödő árfolyam egyrészt azokat is hitellehetőséghez juttatta, akik forintban nem tudták volna vállalni hiteleik törlesztőrészeit, másrészt nagyobb hitelt tett lehetővé azok számára, akik az általuk megengedhetőnek tartott maximális törlesztőrészlethez választottak hitellehetőséget. Ez viszont már egyértelmű torzító hatást generált, azaz a szigorodó monetáris kondíciók ellenére egyre bővülő hitelfelvételt és növekvő fogyasztást. Mindez ismételt szembesít bennünket az akkori monetáris tanácsi parázs vitákban is gyakran megfogalmazódó és a szoros szavazati arányokban tükröződő kérdéssel: mennyiben volt célszerű a monetáris kondíciók szigorítása 2007–2008-ban.²⁰

A devizahitelek kiáramlása éppen a válságot megelőző hónapokban, a 2008. február végi sáveltörlést követően gyorsult fel. A monetáris szigorítás torzító hatására nem figyeltünk fel, ezzel kapcsolatban nem készült elemzés. Mint a pénzügyi stabilitásért felelős alelnök mindent igyekeztem elkövetni a devizahitelezés kockázatainak kiemelésére, a devizahitelezés korlátozására, de mint monetáris döntéshozó egyszer sem mutattam rá a devizahitelezés torzító hatására, a bankrendszer és a gazdaság egyre fokozódó sérülékenységre és ennek lehetséges makrogazdasági és monetáris következményeire. 2008 februárjában kifejezetten örültem a sáveltörlésnek. Meggyőződésem volt, hogy ez a devizahitelezés korlátozásában is segít, hiszen a lengyeleknél az évtized elején épp azt figyeltük meg, hogy a zlotyi volatilitása, az erősödést követő gyengülés kijózanította a devizában eladósodó háztartásokat és a devizahitelt nyújtó bankokat is – a devizahitelek felépülésének sebessége jelentősen csökkent. Az árfolyamsáv eltörlését követő volatilitástól hasonló hatást vártunk, és valóban, márciusban–áprilisban némileg gyengült, majd nyáron folyamatosan erősödött az árfolyam,

¹⁹ MNB [2008].

²⁰ Lásd Neményi [2009].

és bízni lehetett abban, hogy egy kis őszi gyengülés a józanodást fogja elősegíteni. Csakhogy a kijózanító mérsékelt volatilitás helyett a brutális összeomlás jött, így a magyar hitelnyújtók és hitelfelvevők edukációja igencsak rosszul sikerült.

Mennyire tűnt veszélyesnek a pénzügyi válság

A 2007-ben az Egyesült Államokban kibontakozó *pénzügyi válságról* az MNB Monetáris Tanácsa először 2007 júliusában kapott tájékoztatást.

Egy pénzügyi válság megítélésével kapcsolatban két fontos kérdés merül fel. Egyrészt, lényeges, hogy mennyire *sérülékeny az adott gazdaság*, egy esetleges fertőzés mennyire erősen érinti, másrészt, ha bekövetkezik a válság, *milyen eszközök állnak rendelkezésre a válság kezelésére*.

A *válság kezelésére*, úgy tűnt, minden szükséges eszközzel rendelkezünk. A sors fintora, hogy 2007 augusztusában a Monetáris Tanács, miután meghallgatott egy előterjesztést az EU jegybankjainak részvételével megtartott válságszimulációs gyakorlatról, megállapította, hogy likviditási válság esetén az MNB minden eszközzel rendelkezik a megfelelő, gyors és hatékony közbeavatkozásra. A válságszimuláció és a beszámoló során azonban devizáról, devizában nyújtandó likviditásról nem esett szó. Nem csak nálunk, de bárhol Európában ekkor még elképzelhetetlennek tűnt, hogy a világ egyik leginkább likvid piaca, a devizacserepiac „behaljon”. Így a Monetáris Tanácsban sem történt meg a devizahitelezés és a pénzügyi válság lehetséges hatásainak összekapcsolása, egy devizában kialakuló likviditási válság lehetséges kezelése.

A válság 2007. augusztus 9-én egy rapid likviditási válság formájában már az európai piacokat is elérte, az Európai Központi Banknak likviditási gyorsasággyal kellett beavatkoznia. Az MNB augusztusi kamatdöntését követő közlemény utalt arra, hogy a „turbulencia” hatására romlott az ország megítélése, de a Monetáris Tanács tagjainak többsége úgy látta, hogy „a hazai gazdaság külső és belső egyensúlyhiánya határozottan mérséklődik, és az irányzat folytatódására számít, ami jelentősen csökkentheti az ország külső sebezhetőségét”.²¹ Szeptemberben a javuló inflációs kilátások miatt a tanács egyértelműen kamatcsökkentésre szavazott. Hardy Ilonával csak ketten szavaztunk kamattartásra, jelezve, hogy

„a nemzetközi pénzügyi piacokon növekedett a bizonytalanság; a kockázati felár az elmúlt hónapban jelentősen emelkedett, ezért a hazai folyamatok által indokolt kamatcsökkentéseket csak fokozott óvatossággal lehet végrehajtani”.²²

²¹ Rövidített jegyzőkönyv, 2007. augusztus 27.

²² Rövidített jegyzőkönyv, 2007. szeptember 24.

2007 őszén nagyobb megrázkódtatásra még senki sem számított. A régióban egyáltalán nem volt egyedülálló ez a vélekedés – a környező országok, akárcsak számos fejlődő ország, úgy ítélték meg, hogy a pénzügyi rendszer centrumában kibontakozó válság csak marginális hatással lesz a strukturált termékek piacán kevésbé aktív, így az amerikai megingást kevésbé érzékelő országok gazdaságára. Bár a pénzügyi válság az őszi–téli monetáris tanácsi üléseken mindig szóba került, de nem mint a döntést közvetlenül meghatározó tényező, inkább csak megemlítve a gyengülő vagy erősödő pénzpiaci bizonytalanságot.

A „subprime fertőzés” először 2008 márciusában jelentkezett a magyar pénzügyi piacokon, átmeneti állampapír-piaci turbulenciaként: az árjegyzések akadoztak, a piaci likviditás mutatói romlottak. Az incidens nem tartott sokáig, nagyon gyorsan „helyreállt a rend”, de éreztette, hogy a válság itt van, velünk él. Az állampapír-piaci „turbulencia” sikeres kezelése – amibe beletartozott egy rapid 50 bázispontos kamatemelés is – azonban kicsit azt az érzést is erősítette, hogy nem mi vagyunk a vihar epicentrumában: érint bennünket a válság, de talán nem olyan súlyosan. A márciusi sokk elmúltával áprilistól ismét háttérbe szorult a pénzügyi válság mint döntést befolyásoló tényező, sőt nyáron a döntés-előkészítő anyagokban már kifejezetten a pénzügyi válság enyhüléséről olvashattunk.²³

Alapvetően optimisták voltunk tehát az ország sérülékenységevel kapcsolatban. 2008 nyarán jelent meg a pénzügyi válság első szakaszát, kialakulását és terjedését elemző tanulmányunk a *Közgazdasági Szemlében*.²⁴ Természetesen, mivel tudtuk, hogy Magyarország az egyik legnyitottabb európai ország, megvizsgáltuk az esetleges fertőzési hatást. Egyrészt megállapítottuk, hogy a válság már kezdettől hatással volt a magyar gazdaságra: drágábban és nehezebben lehetett a forrásokhoz jutni, nőtt a kockázati felár, és lassult a növekedés is, ugyanakkor, úgy láttuk, hogy mivel a magyar gazdaságban 2006 óta egy jól látható és nagyon jelentős kiigazítás zajlott le, a válság hatása mérsékelt lesz. Tanulmányunk végkicsengése alapvetően optimista volt.

A 2008-as nyár nagy monetáris politikai vitáinak középpontjában így nem a pénzügyi válság, hanem a fokozódó inflációs nyomás és az erre adandó monetáris politikai válasz állt.

²³ Rövidített jegyzőkönyv, 2008. június 23.

²⁴ Király–Nagy–Szabó [2008].

A Gömböc egy olyan test, amelyik mindenütt tömör (homogén), és amelynek éppen két egyensúlyi pontja van: egy stabil és egy instabil. Ha a tarajára állítjuk, azaz az instabil egyensúlyi pontjára, akkor a szellő rezdülésére is elveszíti egyensúlyát, elkezd imbolyogni, majd fel alá gurulni, és addig mozog, amíg a stabil egyensúlyi pontjára, a talpára nem kerül. A Gömböc egyik megalkotója, Domokos Gábor 2008 nyarának elején tartott egy pazar bemutató előadást az MNB-ben. Úgy éreztük, hogy a magyar gazdaság olyan, mint a Gömböc instabil egyensúlyban, és abban reménykedtünk, hogy semmi nem fogja kilendíteni ebből. A kormányzati megszorítás mellett dübörgő devizahitelezés nem okoz bajt, ha időben beérünk az euróövezetbe, aminek akkor jó esélye volt. Az előadás hatására mindenesetre a MNB is rendelt egy „saját” Gömböcöt. A Gömböc 2008. szeptember közepére készült el, szeptember 17-én volt az ünnepélyes átadása. Ám időközben, 2008. szeptember 15-én hétfő hajnalban a világ egyik legnagyobb befektetési bankja, a hitelderivatíva-piac hálózatának kulcsszereplője, a Lehman Brothers csődvédelmet kért maga ellen. Ezt követően néhány héten belül a világ összes pénzpiaca összeomlott. A mi Gömböcünk átadása pillanatában kimozdult instabil egyensúlyi helyzetéből, hogy fel-alá gurulva azóta is keresi stabil egyensúlyi pontját.

2008. szeptember 15. – a Lehman-csőd

2008. szeptember 15-én, hétfőn éppen ülésezett a Monetáris Tanács. Megvittattunk különböző előterjesztéseket a világ, a magyar gazdaság és a pénzügyi piacok helyzetéről – a Lehman-csőd ellenére semmi sem utalt arra, hogy rendkívüli helyzet lenne, a piaci mutatók aznap még nyugalomban voltak. Délután vendégünk volt Nádas Péter, aki felolvasta a bizalomról szóló esszéjét, amelynek zárómondata örökre emlékezetes marad számomra:

„Így aztán akár szimulálunk, akár disszimulálunk, sem a kapitalista gazdálkodásba vetett bizalom globális deficitjén, sem a demokráciába vetett bizalom globális deficitjén nem csodálkozhatunk. Mától mindkettővel szemben realisztikusabb lesz a szemléletünk.”²⁵

A piaci pánik nem közvetlenül a Lehman-összeomlás másnapján tört ki, hanem mintegy két héttel később. A Lehman bukását követő két-három napban a világnak ezen a részén még semmi rendkívüli nem történt. Sőt Kelet-Európa

²⁵ Nádas [2008].

megítélése ekkor épp javult: a lengyelek épp ezt az időpontot találták alkalmasnak annak bejelentésére, hogy 2011-re bevezetik az eurót, a zlotyi és a cseh korona is erősödött azon a héten. A legtöbb elemző még ekkor is arról értekezett, hogy a fejlődő országokat – a fejlett pénzügyi piacokkal rendelkező országoktól leválva (*decoupling*) – ez alkalommal kevésbé érinti a válság.

Akkor úgy gondoltam, hogy már egy éve együtt élünk a világméretű pénzügyi válsággal, már túl vagyunk három, összeomlással fenyegető válságcsúcson, ez most a negyedik válsághullám, majd lassan ez is le fog csillapodni. Esetleg kicsit gyengülni fog a forint, esetleg lesz egy kis állampapír-piaci „turbulencia”, mint márciusban, talán még nehezebben fognak a bankok olcsó, hosszú lejáratú forráshoz jutni – de alapvetően a mi bankjaink erősek, a piac működik, kezelhető a hatás. Úgy tűnt, hogy a magyar bankrendszer, a magyar piac és a magyar gazdaság alapvetően jól működik. A stáb heti tájékoztatóiban szeptember 15-e után visszatérő megállapítás volt, hogy érint ugyan bennünket a válság, de semmilyen súlyosabb hazai krízisnek nincs jele. A szeptember 29-i kamatdöntéskor a Monetáris Tanács csak enyhe aggályt fogalmazott meg az esetleg rosszabbodó helyzettel kapcsolatban:

„Bár a legsérülékenyebb országcsoportból hazánk kikerült, a befektetők szemében a forintbefektetések nem tartoznak a megbízható eszközök csoportjába, ezért a pénzügyi zavarok esetleges súlyosbodása a régió országainál jobban érintheti a forint eszközök árait.”²⁶

Ugyanezen a napon, szeptember 29-én az amerikai a törvényhozás 228:205 arányban elutasította a pénzügyminiszter által benyújtott 700 milliárdos mentőcsomagot, és hiába szavazták meg öt nappal később, a világméretű összeomlást, a kockázattól való menekülést már nem lehetett megállítani. A Lehman-lavina valójában ezen a szeptember végi napon kezdte maga alá temetni a pénzügyi világot és a sérülékeny gazdaságokat.

A jegybanki összkép azonban még 2008. október elején is inkább pozitív volt. Úgy tűnt, a válság okoz majd „turbulenciákat”, de ez kezelhető lesz. Azt gondoltuk, hogy mivel két éve nálunk is fegyelmezettebb a költségvetés, nálunk sem lesz nagyobb probléma, mint a régió többi országában. Emlékeim szerint a stáb október eleji elemzéseiben még az volt az uralkodó nézet, hogy Magyarországot csak viszonylag mérsékelten érintették a fejlett piacok eseményei: a forint az euróval szemben csak kisebb mértékben gyengült. Ezt azzal indokolták, hogy egyfelől a magyar költségvetési pozíció jelentős javulása mérsékelte Magyarország külső finanszírozási igényét, másfelől a régió megítélése

²⁶ Rövidített jegyzőkönyv, 2008. szeptember 29.

a szlovák euróbevezetés közelsége és a lengyel ambíciók miatt pozitív. Így szerintük logikus volt, hogy a globális kockázatvállalási hajlandóság Lehman miatti csökkenését nem követte a korábban megszokott, biztonságos piacokra történő tőkekiáramlás és ehhez kapcsolódóan árfolyamgyengülés.

Bár október elején néhány hazai bank már jelezte, hogy nehező a piaci működésük, nem nagyon jutnak forráshoz, érzik, hogy a partnerbankok csökkentették limitjeiket, de – miként az lenni szokott – a válság előtt egy nappal még nem volt válság, még minden látszólag zavartalanul működött. Október 6-án a Monetáris Tanács éppen a legnagyobb magyar bank vezérigazgatójának megnyugtató tájékoztatását hallgatta meg, aki elmondta, hogy az OTP kiválóan alkalmazkodott a megváltozott helyzethez, a nehéz piaci körülmények ellenére likviditása, profitabilitása, tőkehelyzete továbbra is stabil.

Október 8-án szerdán jelent meg a Nemzeti Bank szokásos féléves stabilitási jelentése.²⁷ A sajtótájékoztatót a következő mondatokkal nyitottam:

„Nem kívánjuk bagatellizálni a helyzetet. Mindig is azt mondtuk: válság van. Tornádó pusztít a világban. Nem jó kifejezés a begyűrés: a magyar bankrendszer integrálódott az európai bankrendszerbe, a hatásoktól nem független. A magyar bankrendszer azonban stabil, jelentős tőketartalékkal rendelkezik, a bankok sokkellenálló képessége erős – ez az elmúlt évek jövedelmezőségének pozitív hozadéka. A hazai bankközi piac működése normális, a pénzügyi rendszert megfelelő forintlikviditás jellemzi. Nincs jele a devizalikviditás romlásának – a piacok befagyásának vagy az anyabankok általi forráskivonásnak – sem. Az MNB a társhatóságokkal együtt tisztában van a helyzettel és minden szükséges lépést megtesz, amikor arra szükség van a bankrendszerbe vetett bizalom fenntartása és a pénzügyi rendszer biztonságos működése érdekében.”²⁸

Valóban, abban reménykedtünk – ahogy néhány nappal korábban a *Népszabadságban* fogalmaztam –,²⁹ hogy csak a „tornádó oldalszele” fog elérni bennünket.³⁰

Egyfajta „tudásvákuumban” éltünk: a napi piaci elemzések a mindenkori pillanatot tudták rögzíteni, előrejelzést a várható hatásokról nem adtak, amíg előrejelzések (inflációs jelentések) csak negyedévente készültek. Még október elején is azt gondoltuk, hogy kisebb sérülésekkel megússzuk, ahogy

²⁷ *Jelentés a pénzügyi stabilitásról*, 2008. október.

²⁸ Saját, előzetesen megírt beszédvázlatoimból idézek, ebben a formában ez sehol nem jelent meg, a napisajtó csak a legfontosabb üzeneteket foglalta össze.

²⁹ *Király* [2008a].

³⁰ „Famous last words”: így örökre én maradtam az, aki szerint csak a tornádó oldalszele legyint meg bennünket. Közel öt évvel később, egy szeles őszi napon átküldött a barátom egy blogbejegyzést: „Láttam ma Király Júliát, ebben a durva szélviharban biciklizett keresztül a Szabadság téren. Biztos azt hitte, hogy csak a tornádó oldalszele.”

a szlovákok, a csehek, a lengyelek, *nota benne* horvátok, románok, bolgárok is többé-kevésbé megúszták. Nem gondoltuk, hogy majdnem mi leszünk a „második Izland”. Így virradt fel 2008. október 9-e, csütörtök.

2008. október 9. – a robbanás

2008. október 9-én, csütörtökön a reggeli hírek leginkább az aznapi budapesti NATO-csúccsal és az ezzel kapcsolatos útlezárásokkal foglalkoztak. Egy hosszabb blokk szólt a pénzügyi válságról, és miközben a képernyőn vibráltak az árfolyamok és idegesen rohángáltak fel-alá a brókerek, a hazai hírek inkább megnyugtatók voltak: Ausztria, Írország, Dánia stb. után a magyar kormány is bejelentette a korlátlan állami bankbetét-garanciát. A Bankszövetség közleményben tudatta, hogy a bankszektor egészséges, magyar banknak nem lesz szüksége állami segítségre. Szó volt még az amerikai elnökválasztásról, a német autóipar lassulásáról, és hogy kellemes, meleg őszi idő lesz Budapesten.

2008. október 9-én, csütörtökön ültem Frankfurtban az Európai Központi Bank egyik szokásos bizottsági ülésén. Úgy volt, hogy másnap csatlakozik hozzám Simor András, és együtt repülünk Washingtonba a Nemzetközi Valutaalap soros közgyűlésére. Ültem a bizottságban, hallgattam a kollégák előterjesztéseit a különböző európai országok sikeres válságkezeléséről, és közben egyre inkább elkerekedő szemekkel olvastam a monitoromon megjelenő hazai pénzügyi híreket: megszűnt az árjegyzés az állampapírpiacon, az OTP árfolyama összeomlott, a tőzsdei kereskedést fel kellett függeszteni, zuhan a forint, nincs már árjegyzés sem az azonnali, sem a határidős devizapiacon, a bankok nem tudják megújítani a lejáró devizacsere-ügyleteiket, felfüggesztették a banki limiteket.

Nem hittem a szememnek: ilyen nincs, nem állhat le egyszerre valamennyi pénzügyi piac. Pedig ez történt. 2008. október 9-én, csütörtökön késő délután Magyarország meghatározó pénzügyi piacain (állampapírok, devizapiacok, tőzsde) megszűnt a kereskedés. Mindez azt is jelentette, hogy bizonytalanná vált az állam és a bankrendszer további finanszírozása. 2008 óta számtalanszor elhangzott a rémisztő államcsőd kifejezés: akkor, október 9-én valóban azzal néztünk szembe, hogy decemberben már nem lehet kifizetni a közalkalmazottak bérét. Ezt tetézte a bankok finanszírozásának ugyancsak rémisztő hirtelen leállása (*sudden stop*), ami a bankrendszer leállítását, a hitelek elapadását és a gazdaság összeomlását jelezte előre. Az egész hihetetlen és dermesztő volt.

Ülés után izgatott telefonok haza, izgatott párbeszéddek bankos barátokkal, végül késő éjszaka Simor telefonja: „Nincs pánik, Juli, ma már a parlamentben több döntést meghozott a válságstáb, holnapra meglesznek a rendkívüli intézkedések. De most nem megyek veled Washingtonba, Kovács Álmossal (a pénzügyi államtitkárral) repültök – nektek ott kell tárgyalnotok. Rendkívüli IMF-hitelért folyamodtunk.” Ott álltam Frankfurt csillogó üvegpalotái között, tehetetlenül néztem magam elé, és csak arra tudtam gondolni, hogy ez az, ez a „Babonák napja csütörtök”:

„Itt állok egyedül.

Ázott fejemet lehajtom.

A harmadik napon a legnehezebb, a harmadikon.

Csütörtök este van.

Nem átkozom magam.

Nem siratom.”³¹

Szakadó esőben indultam vissza a szállodába, és nem sokat aludtam aznap éjjel. Másnap indulás előtt újabb telefonok és hírek otthonról: a bankokban, pénzügyi piacokon dolgozók látják, hogy nagy a baj, de az ország csendes. 2008. október 9-én, csütörtök délután Magyarország pénzügyi piacain megállt az élet. Ezt az ország nagy része azonban egyáltalán nem vette észre. Az esti *Tények* csak annyit jelzett, hogy „leállt a szentgotthárdi motorgyár”, lassul a gazdaság, de megnyugtatóan közölték, a tőzsdék kezdenek megnyugodni. Hogy megállt a teljes magyar pénzügyi piac – erről az esti híradókban még egy szó sem esett, pedig a parlamentben már ülésezett a válságstáb. Volt, aki annyit észrevett, hogy az OTP árfolyama késő délután bezuhant, „valami spekuláns” támadta meg.³²

2008. október 9-én úgy tűnt, Magyarország lesz a „második Izland”, ezt sugallták a hírügynökségek szalagcímei is. Összeállt a kép, amiről az előző fejezetben írtam: lassan, rossz szerkezetben konszolidálódó költségvetés magas eladósodással, fenntarthatatlan hitelbuborék a devizahitelek révén, mindezek következtében magas külső adósságállomány, rövid devizascsere-ügyleteken keresztül finanszírozott betétihiányos bankrendszer, a környező országokhoz képest kiugróan magas belső és külső eladósodás.

³¹ Juhász Ferenc: Babonák napja csütörtök. Részlet.

³² A spekuláción túlmenően valóban történt nem legális piacbefolyásolás is: „2008. október 9-én a PSZÁF a »törvénytelen eszközöket felhasználó, piacbefolyásoló« OTP elleni támadásért 489 millió forint felületeleti bírság megfizetésére kötelezte a Soros Fund Management LLC-t. 2008. október 10-én a PSZÁF a magyar államkötvények másodlagos piacán kiprovokált hozamemelkedésért bírság megfizetésére kötelezte a HSBC-t.” (Neményi [2009] 408. o.)

Abban, hogy ilyen durva erővel csapott le a „tornádó oldalszele”, benne volt az egész magyar gazdaság megelőző évtizede. Az 1990-es évek végén még rajta voltunk egy fenntartható, kiegyensúlyozott növekedési pályán (ez volt a Bokros–Surányi-féle konszolidáció nagyon nagy sikere), de a 2000-es évek elejétől folyamatosan sodródtunk le róla,³³ hol az állam, hol a lakosság adósodott el túlzott mértékben.

Az államot – Kopits György találó kifejezésével – állandó fiskális alkoholizmus jellemezte, főleg a választási években sokat ígért, és sokat is költött, egyre nagyobb terhet rakva az egymás után következő kormányokra: ebben ugyanúgy benne voltak a Fidesz-kormány támogatott lakáshitelei, mint a szocialisták híres „100 napos” pénzosztogatása és a pártok nyugdíjemeléseket érintő egymásra licitálása. A fiskális alkoholizmus állandó nyomást jelentett: a túlkereslet húzta felfelé az árakat, aminek ellensúlyozására a Magyar Nemzeti Bank folyamatosan szigorú monetáris kondíciókat tartott fenn. A magas kamatok és az állandó inflációs nyomás, valamint a külső tőkepiacokon megjelenő nagyon olcsó forrás vonzóvá tette a devizahiteleket, ami a lakosság túlzott eladósodásához és az ország korábban az állam által felhalmozott külső adósságának most már a lakosság általi további növekedéséhez vezetett. Mire 2008-ra fordult a naptár, a nettó külső adósság kétharmadáért már nem az állam, hanem a bankszektoron keresztül fokozatosan túlzott eladósodásba sodródó magánszektor (vállalatok és lakosság) felelt.

A külső adósságot ráadásul a bankok mind rövidebb forrásokból finanszírozták, ami egyre inkább kétségessé tette, hogy vajon elegendő-e a Magyar Nemzeti Bank által tartott devizatartalék nagysága. Miként minden jegybank, mi is gondosan figyelemmel követtük tartalékaink alakulását. A Magyar Nemzeti Bank 2008 elején az akkori statisztikai adatközlések – azaz a rendelkezésünkre álló akkori információk – szerint még minden mérce szerint elegendő devizatartalékkal rendelkezett, de a nemzetközi pénzügyi válság ezt az „elégiséget” 2008 októberére „elégtelenre” fordította. Ennek oka az volt, hogy 2007-től kezdve az éven belül lejáró külső adósság – amit a devizatartaléknak mindenképp fedeznie kell – a pénzpiaci feszültségek miatt rendkívül megnőtt a hosszabb források rovására.

Tulajdonképpen minden részletet láttunk korábban is – csak jobban bíztunk a javulásban. Válságban senki nem értékeli, hogy „jobbak vagytok, mint két éve”, mindenki csak azt látja: „a környéken ti vagytok a legrosszabbak”. Az ország sérülékenysége bármilyen skálán mérve sokkal nagyobb volt, mint a közvetlen szomszédoké: magas államadósság, magas külső adósság, a lakosság

³³ Antal [2004].

devizában való túladósodása, elégtelennek tűnő devizatartalékok. Minden összeállt: amikor a Lehman utáni pánik elérte Kelet-Európát, akkor Magyarország kiugró sérülékenysége miatt elsőként a magyar pénzügyi piacokról indult meg a menekülés. Ennek a menekülési hullámnak az első látványos napja volt 2008. október 9-e, a „babonák napja csütörtök”. Az, hogy a „válságstáb” példaszerűen működött, hogy az IMF–EU–Világbank-hitelcsomag idejében megszülethetett, hogy a likviditási válságot elhárítottuk, és hogy nem lettünk mégse „második Izland”, már egy másik történet része.

HIVATKOZÁSOK

- ANTAL LÁSZLÓ [2004]: *Fenntartható-e a fenntartható növekedés? Az átmeneti gazdaságok tapasztalatai*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- BERNANKE, BEN [2015]: *Courage to Act: A Memoir of a Crisis and Its Aftermath*. New York, W. W. Norton Company.
- CSONTOS LÁSZLÓ–KIRÁLY JÚLIA–LÁSZLÓ GÉZA [1997]: Az ezredvégi nagy borzongás. *Közgazdasági Szemle*, 44. évf. 7–8. sz. 569–596. o.
- GEITHNER, TIMOTHY [2014]: *Stress Test: Reflections on Financial Crises*. New York, Broadway Books.
- HORNOK CECÍLIA–JAKAB M. ZOLTÁN–TÓTH MÁTÉ BARNABÁS [2006]: Globális egyensúlytalanságok korrekciója: illusztratív scenáriók Magyarországra. *MNB Tanulmányok*, 59. <https://www.mnb.hu/letoltes/mt-59.pdf>.
- KING, MERVYN [2016]: *The End of Alchemy: Money, Banking, and the Future of the Global Economy*. New York, W. W. Norton Company.
- KIRÁLY JÚLIA [2006]: Beköszöntő. *Portfólió Pénzügyi Évkönyv*, 2006. október.
- KIRÁLY JÚLIA [2007]: Legyünk együtt gazdagok. *Élet és Irodalom*, 61. évf. 3. sz. január 19.
- KIRÁLY JÚLIA [2008a]: A tornádó oldalszele. *Népszabadság*, 2008. október 3.
- KIRÁLY JÚLIA [2008b]: „Még egyszer ezt a játékot nem játszhatjuk el...” – Interjú Király Júliával. *Portfólió*, április. 18.
- KIRÁLY JÚLIA [2008c]: Középpontban a devizahitelezés. *Világgazdaság*, május 25.
- KIRÁLY JÚLIA [2016]: Az amerikai másodrendű jelzálogpiaci és a magyar deviza-hitel-válság összehasonlító elemzése. Megjelent: *Simonovits 70. Társadalom- és természettudományi írások Arkhimédészről az időskori jövedelmekig*. Budapest, MTA KRTK KTI, 329–350. o.
- KIRÁLY JÚLIA [2018]: Pieces of a puzzle. A concise monetary history of the Hungarian financial crisis. *Acta Oeconomica*, Vol. 68. No. S2. 143–163. o. <https://doi.org/10.1556/032.2018.68.S2.7>.
- KIRÁLY JÚLIA–NAGY MÁRTON–SZABÓ VIKTOR [2008]: Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 7–8. sz. 573–621. o.

- KISS GERGELY–NAGY MÁRTON–VONNÁK BALÁZS [2006]: Credit Growth in Central and Eastern Europe: Convergence or Boom? MNB Working Papers, 2006/10. <https://www.mnb.hu/letoltes/wp2006-10.pdf>.
- MNB [2008]: *Közlemény a forint euróval szembeni ingadozási sávjának az eltörléséről*. 2008. február 25. <https://www3.mnb.hu/monetaris-politika/a-monetaris-tanacs/kozlemenyek/2008/kozlemeny-a-forint-euroval-szembeni-ingadozasi-savjanak-az-eltorleserol>.
- NÁDAS PÉTER [2008]: Kalandozás a bizalom forrásvidékein. Vadkapitalizmus versus premodern restauráció. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 38. sz. szeptember 19.
- NEMÉNYI JUDIT [2009]: A monetáris politika szerepe Magyarországon a pénzügyi válság kezelésében. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 5. sz. 393–421. o.
- PAULSON, HENRY M. [2010]: *On the Brink: Inside the Race to Stop the Collapse of the Global Financial System*. New York, Business Plus US.
- VAROUFAKIS, YANIS [2017]: *Adults in the Room: My Battle with the European and American Deep Establishment*. Bodley Head, London.

AZ MNB HONLAPJÁN ELÉRHETŐ NYILVÁNOS ANYAGOK

- Jelentés az infláció alakulásáról*, <http://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/inflacios-jelentes>.
- Jelentés a pénzügyi stabilitásról*, <http://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/penzugyi-stabilitasi-jelentes>.
- Közlemények a Monetáris Tanács üléséről*, <http://www.mnb.hu/monetaris-politika/a-monetaris-tanacs/kozlemenyek>.
- Rövidített jegyzőkönyvek a Monetáris Tanács üléseiről (Makrogazdasági és pénzügyi piaci fejlemények -politika/a-monetaris-tanacs/kamatmeghatarozo-ulesek-roviditett-jegyzokonyvei*.

László Géza

A NAGY PROJEKTEK MÍTOSZA

Szükségünk van-e metaforákra,
vagy inkább szabaduljunk meg tőlük?
*Madarász Aladár*¹

Az elmúlt évezredek gazdasági fejlődése megaprojektek történeteként is felfogható, a piramisépítésektől egészen az atomerőművekig és azon túl. E beruházások méretük, technikai és társadalmi hatásai miatt jelentős előrelépést jelenthetnek egy régió életében. Néhány projektet szinte születésétől mítoszok öveznek, de a sikerek gyakran eltakarják az egykori drámai költség-túllépéseket vagy baklövéseket a megvalósítás során. A megaprojektek hagyományos terepe az infrastruktúrafejlesztés volt, ám ez a kör később jelentősen bővült.

A magyar gazdaság – a kapitalizmus kereteinek kezdeti kialakítását és az ezzel együtt járó transzformációs válságot követően – az ezredfordulótól került olyan állapotba, hogy újra lehetett nagy projektekről álmodozni. Ezeket a terveket a nagyvállalkozók és a politikusok többnyire együtt szőtték, gyakran külföldi tanácsadók is súgtak a lehetőségekről és arról, kiket lenne érdemes bevonni a munkába. Orbán Viktor üzletemberek körében egy alkalommal így nyilatkozott erről: „Nagy dolgok nélkül benne fogunk maradni ebben a közepesen fejlett ország helyzetben, tehát nekünk kellenek nagy dolgok. [...] Ilyen a Budapest–Belgrád-vasútvonal. [...] Ilyen a paksi atomerőmű beruházás, ami szintén nem véletlenül áll össze az alatt. [...] Tehát szerintem még szükségünk lesz ilyen nagy beruházásokra.”²

Sok megaprojektért okkal lelkesedhetünk, hiszen egy régió, egy ország élete is javulhat egy-egy sikeres fejlesztés nyomán. Mérnökök, vállalkozók, szakemberek boldogan csatlakoznak egy ilyen ügryhöz, sőt még a – gyakran szkeptikus – közgazdászok közt is akadnak „hívők”. Az azonban talán sokakat

¹ *Madarász* [2014] 835. o.

² Orbán Viktor a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara gazdasági évnnyitóján elmondott beszédének szó szerinti leírata, amely 2017. február 28-án hangzott el Budapesten (<http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-magyar-kereskedelmi-es-iparkamara-gazdasagi-evnyito-rendezvenyen>).

meglep, hogy a huszadik század egyik kiváló társadalomtudósa Albert Hirschman is osztotta ezt a lelkesedést a megaprojektek iránt, akár a gazdasági racionalitás rovására is, ha fejlődő országokról volt szó.³

MILYEN IS EGY „MEGAPROJEKT”?

A közgazdászok általában egymilliárd dollár feletti kiadás esetén beszélnek megaprojektekről, így a paksi atomerőmű felújítása és bővítése vagy a nagy autópálya- és vasútfejlesztéseink is megaprojekteknek számítanak.⁴ Jól illenek az elmúlt száz év nemzetközi példái közé, hiszen azok története a klasszikus infrastruktúrafejlesztési (utak, gátak, vasútvonalak építése) projektektől, az energetikai, iparfejlesztési beruházásokon át a modern sporteseményekhez kapcsolódó fejlesztésekig tartanak, sőt még azon is túl. Egy megaprojekt nem csak mennyiségi különbséget jelent, nem csak kis projektek együttese, gyakran már a tervezés és a kivitelezés is más, új minőséget jelent. A globális infrastruktúrafejlesztések kiadásai évente meghaladják a 9500 milliárd dollárt a McKinsey tanácsadócég előrejelzése szerint.⁵ Ez a megaprojekteknek jelentős lökést adhat, hiszen az infrastruktúrafejlesztés hatékonysági szempontok miatt is megaprojekteket generál.

A megaprojektek sokszor nagyon hasznosak: az innovációk felgyorsításának legfontosabb eszközét jelenthetik, javíthatják a termelékenységet. Egy-egy kiemelkedő infrastruktúra-megaprojekt szűk keresztmetszeteket szüntethet meg, amivel több irányba is radikálisan gyorsítható az adott régió, ország fejlődése. A dán és svéd partokat összekötő híd, a Panama-csatorna, Dubaj repülőtere és számtalan fejlődő országbeli közmű emlékeztet arra, mennyire fontos néha nagyban gondolkodni. A megaprojektek gazdasági vonzerejét nem csak jó finanszírozhatóságuk emeli, hanem várt foglalkoztatási, hazai beszállítói és növekedési hatásuk is. Gyakran olyan méretűek, hogy a kudar-cuk megengedhetetlen, ami nagyon megnyugtató a politikusok és a bankok számára is.⁶ Egy sikerrel kecsegtető megaprojekthez csatlakozni, azt aktívan elősegíteni mindig sok lehetőséget rejt magában. A nagyprojektekből vonzó

³ Szerinte az előrelépéshez „a történelem során gyakran nem volt elég a józanész: mítoszokra, utópiára is szükség volt” (Hirschman [1967] 16. o.). Azért is volt különös ez a lelkesedés, mert korábbi munkáiban Hirschman bemutatta a szerveztelenségből, a kiszámíthatatlan gazdasági környezetből vagy a szakképzettség hiányából fakadó fejlesztési kudar-cokat (Hirschman [1958]).

⁴ Flyvbjerg [2014] 6. o.

⁵ Lásd Garemo–Matzinger–Palter [2015] és Flyvbjerg [2014] 8. o.

⁶ Hasonlóan a bankok esetén gyakran emlegetett „too big to fail”-elvhez.

a szervezettség és az áttekinthetőség is. Van felelőse, sok pénz mozog benne, nem kell elaprózni a politika üzleti energiáit sem.

Pedig a megaprojektekkel kapcsolatban nem árt az óvatosság. A tervezés, a kockázatok és a hosszú távú mellékhatások feltérképezése ritkán bizonyult sikeresnek az elmúlt évtizedekben. Az innovativitással gyakran együtt jár a tapasztalatlanságból származó túlzott bátorság. Magával a megvalósítással is gyakran baj volt. A McKinsey munkatársai 48 balul sikerült megaprojekt tapasztalatainak feldolgozásakor arra jutottak, hogy 73 százalékban a hibás megvalósítás okozta a költség- és határidő-túllépéseket, és csak 27 százalékban volt más ok – például kormányváltás – a felelős. Véleményük szerint a hatékony kivitelezéssel jelentős költségeket lehet megtakarítani. A megaprojektek sokszereplős játszmáiban gyakran nem találják a jó megoldást a döntéshozók. Olykor túl nagy a távolság a vezetők és a megvalósítók között, máskor hiányoznak alapvető kompetenciák a csapatból. Ezeknél a projektek-nél néhány hónap, egy év alatt kell felépíteni, integrálni nagy, akár több ezer fős szervezeteket, ami óhatatlanul egymás után szüli a hibalehetőségeket. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a nagy méret és időtáv esetében a szokásosnál nagyobb eséllyel történhetnek váratlan események, amelyek miatt akár a teljes projekttervet át kell írni.⁷

A nagy projekteknél óhatatlanul sok a tervezési hiba. A költségek alultervezése mellett, a kimenetek és a nem szándékolt következmények nehezen kalkulálhatók. Máskor a megaprojekt üzleti tervének a bevételi oldalán akadnak gondok: nincs elég felhasználó, drága lesz a termék, és így már nem kell a vevőknek. Sokszor abban bíznak a tervezők, hogy a Say-dogma alapján a „kínálat megteremti majd a maga keresletét”, ami nem mindig sikerül még középtávon sem.

A MÍTOSZ ÉS AZ „ELTAKARÓ KÉZ TÖRVÉNYE”

A nagy projekteknél gyakran az elvárások messze túllépik a realitások határát. Az egyik magyar nagyvállalkozó az alábbi blogbejegyzést tette közzé 2013-ban Facebook-oldalán: „Van egy álmom... most említem először. Most már egy ideje csak dolgozunk rajta... De ha ez bejön, akkor végre Magyarország olyan növekedési pályára áll, amin már vagy ötszáz éve nincs!!! Őszig ne kérdezzetek, csak figyeljetek! Széles” A nemzetközi tapasztalatok és a hazai

⁷ A megaprojektek vonzerejéről és kockázatairól lásd *Flybjerg* [2014] 9. o. és a McKinsey áttekintését: *Garemo–Matzinger–Palter* [2015].

lehetőségek alapján ilyen eredményben bízni aligha reális. A magyar gazdaság pályája több szempontból is meghatározott: a jelenlegi szabályozási és külső feltételek mellett középtávon 2–4 százalékos közötti éves növekedés lehetőségét mutatja mindaddig, amíg az uniós források ilyen mértékben érkeznek. Aki a GDP 2-3 százalékosra rúgó éves többletnövekedést prognosztizál, és néhány év alatt 1000 milliárd forint feletti hozzáadottérték-növekedést akar elérni egy álmoprojekt segítségével, annak több ezermilliárd forintot kell ehhez befektetnie, több tízezer főnyi új, szakképzett munkaerőről és hatékony projektmenedzsmentről kellene gondoskodnia.⁸

A nagy projektek mítosza azonban olykor magával ragadja azokat a társadalomkutatókat is, akik az elmaradott régiók, a fejlődő országok felzárkóztatásának elkötelezett hívei. Albert Hirschman óva intett mindenkit attól, hogy az elkerülhetetlen tervezési hibák miatt *ab ovo* kritikusak legyenek a nagy projektekkel, mert gyakran tapasztalta a fejlődő országokban, hogy a nemzetközi szervezetek szakértői alábecsülték a helyi képességeket és a problémamegoldó „rejtett racionalitást”.⁹ Hirschman szerint a fejlesztési megaprojektek jelentős része a felmerülő hibákból jól jött ki, mert a váratlan kritikus helyzet olyan kreatív megoldásokat szült, amelyekkel korábban nem számolhattak a pénzügyi táblázatok konzervatív mesterei.

Annyira törvényszerűnek gondolta ezt a pozitív nem szándékolt következményt, hogy nevet is adott neki: az „eltakaró kéz alapelve” (*principle of hiding hand*) valójában segít, amikor „egyfajta láthatatlan kézként (*invisible/hidden hand*) jótékonyan eltakarja előlünk a nehézségeket” a projekttervezésnél. Hirschman szerint a pontosabb terv jó eséllyel csírájában fojtotta volna meg az általa tanulmányozott megaprojektek jelentős részét, mert ha a Világbank szakértői „előre látják azt, ami rájuk vár, bele sem kezdtek volna az egészbe”. Márpedig ha a problémákat nem lehet előre jelezni, akkor a lehetséges megoldásokról is kevesebbet tudhatunk, de ez nem baj – mondja Hirschman – mert „a kreativitás mindig meglepetést okoz, ezért sohasem kalkulálhatunk vele, és jobb, ha nem is számítunk rá, amíg fel nem bukkan”.¹⁰ Egy általános érvényű, önkorrekciós szabályszerűséget vélt felfedezni tehát a megaprojekteknél, amely segít abban, hogy a nagy projektek sikeresen záruljanak, és ennek alátámasztására nem más, mint a közgazdaság-tudomány talán leg súlyosabb metaforáját alkalmazta.

⁸ Széles Gábor hivatalos oldala, 2013. február 18-i bejegyzés: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=336962889753532&id=336958929753928. és László [2013].

⁹ Hirschman [2000].

¹⁰ Hirschman [1967] 13. o. Hirschmant saját tapasztalatain kívül John Sawyer könyve inspirálta (Sawyer [1952]).

A *láthatatlan kéz* története a régi időkbe nyúlik vissza, sokan, sokféleképpen használták e fogalmat, de – Adam Smithnek köszönhetően – a gazdaságtudományban futott be igazán jelentős karriert. Egészen napjainkig – ahogy Madarász Aladár írja – meglepő egyetértés uralkodott a közgazdászok között e gondolat fundamentális jelentőségével kapcsolatban.¹¹

„Smith, akit gyakran szoktak a politikai gazdaságtan alapító atyjának nevezni, a tőkebefektetés szabadságából fakadó előnyöket, a magánérdek és a közjó viszonyát taglalva használta ezt a metaforát. A saját nyereségét maximalizálni akaró tőkésnek »nincs szándékában előmozdítani a közérdeket, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő«. Ő csak arra törekszik, hogy tőkéjével a lehető legnagyobb értéket hozza létre. Ezzel »csak saját javát kívánja szolgálni«, de az eredmény, az össztermelés maximális növekedése az egész társadalom számára előnyös: »ebben, akárcsak sok más esetben, egy láthatatlan kéz vezeti olyan cél felé, amely nem is szerepelt terveiben«. (Atkári János fordítása)”.¹²

Albert Hirschman úgy vélte, a megaprojekteknél egy hasonló jótékony önkorrekcións mechanizmus működik a közérdek szempontjából: mindaddig, amíg nem kerül nehéz helyzetbe egy megaprojekt, addig nem tudhatjuk, milyen kreatív megoldásokra vagyunk képesek, ezért a várható hibák egy részét a döntéshozók elől a hiányos projektterv, a prezentáció mint egy jótékony kéz eltakarja. Ezt írja: „csak úgy tudjuk kreatív erőforrásainkat teljes mértékben működésbe hozni, ha az egyszerű, rutinjellegű prezentáció során lebecsüljük a feladat természetét, és figyelmen kívül hagyjuk azt a valódi kreativitást, amely majd működésbe fog lépni.”¹³

AZ „ELTAKARÓ KÉZ” MŰKÖDÉS KÖZBEN

Hirschman kedvenc példája a jó szándékú „eltakaró kéz” működésére az a cellulóz- és papírgyár volt, amely Pakisztán első nagy ipari fejlesztési projektjeként épült meg az 1947-es elszakadás után. A gyár Kelet-Pakisztánban a Karnaphuli folyó menti nagy bambuszerdők nyersanyagára épült, és 1953-ban kezdte meg működését. A projektnél kezdetben több váratlan menedzsmentprobléma merült fel, de ezeket az 1959-es privatizáció után sikerült orvosolni. Amire viszont senki sem számított, az a bambusz virágzása volt. A bambuszvirágzás egy rendkívül titokzatos jelenség, egyes fajoknál 50-100 évente történik, és akár

¹¹ Madarász [2014].

¹² Madarász [2012].

¹³ Hirschman [1967] 13. o.

egy évig is eltarthat. Gyakran annyira igénybe veszi a bambuszpopulációt, hogy végül kipusztul a virágzást követően. Karnaphuliban ez történt a nyersanyagforrás 85 százalékaival. A tervezők számára ez a fordulat önmagában még nem volt teljesen váratlan, de az már igen, hogy a kipusztult bambusz nem szállítható a folyón, és így átmenetileg sem tudták felhasználni a kipusztult bambuszt. Így 1960-ban a gyár nyersanyag nélkül maradt.

Az első lépés a megoldás felé a bambusz importjának megszervezése volt, de ezt új, kreatív ötletek is követték. Távlabbi vidékek bambuszbegyűjtésére vállalkozásokat alapítottak az országban, és nem sokkal ezután több négyzetkilométeren kísérletek indultak új, gyorsan fejlődő fajtákkal, ami végül lehetővé tette a nyersanyagforrás diverzifikálását és a későbbi üzleti kockázatok csökkentését.

Hirschman szerint ez az eset nem kivétel a történelem során, és nem a pusztaszerencséről volt itt szó. Vízerőmű-projektet hozott fel példaként, ahol a vízhozam csökkenése ugyan gondot okozott, de a folyószabályozás, a talajvíz-elvezetés és más későbbi intézkedések miatt a beruházások nagyon hasznosnak bizonyultak.

Hirschman a hatvanas években könyvet is írt, amelyben bemutatta az „eltakaró kéz” elvét és – tizenegy példán keresztül – a helyi problémamegoldó kreativitás játékos működését is.¹⁴ Könyvének talán legmeglepőbb része az, amikor az elv leírásakor két olyan jellemző gyakorlatot is bemutat, amely a valóság eltorzításával segíthet a terv elfogadtatásában és a döntéshozók elkápráztatásában: a *pszeudoimitációs* és a *pszeudokomprehenzív* technikát.

Ha például adott egy 90 százalékos eredeti és 10 százalékos korábbi példákat másoló projekt, akkor a tervezők az előterjesztésben miért ne domborítanak ki a csekély nemzetközi tapasztalatot sokkal nagyobb súllyal. Ezt a megoldást nevezte Hirschman *pszeudoimitációs technikának*. Ha a *pszeudoimitáció* nem működik, mert a projekt például előzmények nélkül indul, akkor a tervezők a különböző pozitív kimenetek bemutatásánál brillírozhatnak. Egy sokágú pozitív *pszeudokomprehenzív* forgatókönyv – szerinte – hozzájárulhat a projekt végső elfogadtatásához.

Hirschman ebben az írásában végig úgy érvel az „eltakaró kéz” elve mellett, mintha egy világbanki döntéshozó ülne vele szemben, aki éppen hezitál, hogy a projektfinanszírozásnál a zöld vagy a piros gombot nyomja meg. Nehezen komolyan vehető érveket is – az irónia minden jele nélkül – bevet. Az sem véletlen – írja – hogy a keresztény hagyomány a bűnbánó vétkeket

¹⁴ Hirschman az elv működését és általában a projekttervezés és -megvalósítás gyakorlatát tizenegy fejlődő ország infrastruktúra-, közmű- és iparfejlesztési projektjén mutatta be (Hirschman [1995b]).

oly gyakran előnyben részesíti azokhoz képest, akik mindig a jó úton járnak. Nietzsche is segítségül hívja: „ami nem öl meg, az megerősít”.¹⁵

Pedig sok olyan esetet említhetünk, ahol a projekt megvalósítása során a tervezési hibákból fakadó problémákra nem sikerült jó megoldást találni. Hirschman – talán nem véletlenül – nem említ egy másik Nietzsche-gondolatot, amit Madarász Aladár idéz Zarathustra beszédeiből: „Láthatatlan kezek tépáznak a legjobban, tőlük erednek legnagyobb kínjaink.”¹⁶ A nyolcvanas években Tanzánia legnagyobb ipari fejlesztési projektjénél az „eltakaró kéz” kiválóan takart: a projektterv minden szűrőn átment, és nemcsak a kormány, hanem a Világbank is elfogadta. Ám a gyógyító kreativitás ebben az esetben sajnos nem mutatta meg mire képes.

A MOROGORÓI CIPŐGYÁR TÖRTÉNETE

Morogoro kisváros Tanzániában, amely az 1970-es években leginkább mezőgazdaságáról és néhány bőrfeldolgozó üzeméről volt ismert.¹⁷ Tanzániából könnyen el lehetett érni másik nyolc országot, ami ígéretes felvevőpiacot jelentett. Beszállítók és szakképzett munkaerő rendelkezésre állt, a környéken korábban marha-, kecske- és birkabőrt is feldolgoztak. A beruházás több tízmillió dollárba került, és 1984-ben készült el a Világbank és olasz tanácsadók segítségével. Úgy tűnt, az ország iparosítása sínen van.

Ám a morogorói projekt elképesztően nagyot bukott. A gyorsan felhúzott, olasz gépekkel ellátott állami üzem fennállásának hat éve alatt sohasem termelt 4 százalékos kapacitáskihasználtság felett, pedig a tervek szerint a termelés 85 százalékát exportra szánták. Nos, exportálni jóformán egyetlen pár cipőt sem sikerült. A bukás nemcsak a céget, hanem az egész iparágat sújtotta: a gyár 1990-es bezárása az ország hat legnagyobb bőrfeldolgozó üzemét is magával rántotta, ezekben is leállt a termelés.

Morogoróban a pszeudokomprehenzív tervezés és a kivitelezés során fatális tévedések történtek. Nem tudom, kinek az ötlete volt alumíniumfalakból építkezni abban a meleg országban, de ennél már csak a légkondicionálás

¹⁵ Hirschman [1967] 20. o. Nyilván arra gondolt, hogy a betegségek olyan tartalékokat mozgósítanak az emberi szervezet öngyógyító működésében, mint amit a tévútra ment befektetések krízismenedzsmentje során tapasztalt Hirschman. Ez a hasonlat a betegségekkel kicsit sántít, mert akaratlanul is megmutatja, hogy az „eltakaró kéz” elve közel sem minden esetben működik eredményesen a gyakorlatban: a páciens olykor elhalálozik, és nem erőre kap.

¹⁶ Nietzsche *Így szólott Zarathustra* című művét idézi: Madarász [2014] 835. o.

¹⁷ A Világbank kiadványa számol be erről az esetről (World Bank [2013] 8.1. alfejezet). Lásd még László [2014].

kispórolása volt merészebb ötlet. A gyárban egymást követték a csőrepedések, áramkimaradások. A szállítói lánc tervezésével is akadt gond: a nyersanyagot szállító helyi bőrgyárak nem tudtak elég gyorsan felzárkózni az igényekhez. Komoly környezetszennyezés származott abból, hogy a környékbeli beszállítók úgy, ahogy éppen voltak, nekiugrottak a feladatnak. A gyárat ráadásul teljesen elmeretezték. Bár a cipőgyártás terén komoly hazai tapasztalatok nem voltak, mégis az akkoriban gyáranként az iparágban szokásos maximum 1-1,5 millió pár cipő előállítására helyett kapásból 4 milliót céloztak meg. Mindenki azt gondolta, hogy a háromszoros méret háromszoros garanciát ad a sikerre.

A megaprojektek másik klasszikus problémája a menedzselés során ütközött ki: a vezetők felülről nem látták át a napi működés gondjait, túl távol voltak az operatív szintektől, és ráadásul túl gyakran cserélték őket. Az alsó szinten csak vergődtek a megoldást keresők. A hirschmani kreativitás a méret és a túlzottan hierarchikus szervezet miatt nem tudott érvényesülni. Amíg tartott a beruházás, addig volt devizaforrás és odafigyelés, később kevésbé. Az olasz gépek alkatrészellátása akadozott, a karbantartáshoz hiányoztak az eszközök és a szakértelem. A problémák láttán a döntéshozók kivártak, ami ellentmond a hirschmani pozitív önkorrekciós elvnek. Közben az ország fizetési mérlege romlott, nem volt devizaforrás, és új forgóeszközhitelhez sem lehetett hozzájutni. Egész Tanzánia bajban volt, emiatt importliberalizációba kezdtek, így Morogoróban nemsokára azt vették észre, hogy az országot elárasztották az olcsó külföldi lábbelik. Ez volt az utolsó csapás, innentől megállíthatatlanul haladt a vállalat a csőd felé.

MIT TAKAR A PROJEKTTERVEZŐ KÉZ ÉS MIÉRT?

Az elmúlt évtizedekben elég sok tapasztalat és adat gyűlt össze a nagy projektekkel, azok következményeivel kapcsolatban. A Bent Flyvbjerg által összeállított historikus adatbázis alapján azt lehet mondani, hogy tíz esetből kilencnél túllépték a megaprojektek az eredeti költségtervet.¹⁸ Cass Sunsteinnel közös kutatásuk során az egyik kérdésük az volt, vajon a gátak, alagutak, épületek, hidak stb. építésekor a költségek túllépéséért kárpótolta-e a közösséget a tervezettnél magasabb haszon.¹⁹ Ha a jótékony „eltakaró kéz” elve működik,

¹⁸ Flyvbjerg [2014].

¹⁹ Több mint kétezer infrastruktúra-megaprojekt adataiból 1600 esetben volt elegendő információ arról, hogy a költségek milyen mértékben haladták meg a tervezett értéket, és majdnem 800 esetben arról, hogy a projekt mérhető társadalmi haszna hogyan alakult a

akkor a válasznak igennek kellett lennie. Az eredmény azonban kiábrándító volt, mert a projektek átlagos haszna minden kategóriában elmaradt a tervezettől, míg az átlagos költsége 40 százalékkal több lett úgy, hogy a legkisebb költségtúllépést mutató autópálya-építések esetén is a költségek 24 százalékkal lépték túl a tervezettet. Tehát a magasabb költségeket átlagosan nem kompenzálta a haszon növekedése.²⁰ Második hipotézisként azt tesztelték a szerzők, hogy az esetek hány százalékában működött a hirschmani elv és lett magasabb a korrekciók után a haszon, mint a költségnövekedés. Ezt mintegy 330 esetben lehetett vizsgálni és 22 százalék esetén működött csak az az elv, hogy a „végén minden jóra fordul”.

A 78 százalék azonban nagyon magas arány. A költségek növekedéséért tehát ritkán kárpótolja a társadalmat a haszon növekedése, ezért Flyvbjerg és Sunstein egy ellentétes törvényszerűségekre mutat rá: ha létezik ilyen eltakaró kéz, akkor az egyáltalán nem jó szándékú. Nevet is adtak ennek: a „rosszindulatú takargató kéz” elvének (*principle of malevolent hiding hand*) nevezték el. A megaprojektek esetén tehát egy láthatatlan kéz takargatja előlünk a várható nehézségeket, és a költségek jóval nagyobbak, a haszon pedig kisebb lesz a vártnál. Természetesen ez a kéz is azért takargat, mert minden információ birtokában a döntéshozókon nem menne át a javaslat, csak itt nem válik nyereséggé a projekt. Viszont nyilván akad, akinek így is megéri elfogadtatni és végigvinni azt.²¹

PSZEUDO-MEGAPROJEKTEK

De vajon mit tud hozzátenni az ezredforduló után a magyar gazdaságtörténet a megaprojektek vagy akár a hirschmani eltakaró mechanizmusok tapasztalataihoz? A megaprojekteknel eddig magától értetődőnek tekintettük azt,

tervekhez képest (lásd *Flyvbjerg–Sunstein* [2015] 1. táblázatát). A hipotézis tesztelésénél a költségek túllépéséhez az építési költségek alakulását vették figyelembe, míg a haszon oldalán az első év hasznát, vagy ahol ez nem volt lehetséges, ott az ehhez legközelebb eső időtáv adatát. Azt az érvet, hogy a későbbi haszon esetleg kárpótolhat a kezdeti gyengébb teljesítményért egy másik kutatás alapján cáfolják a szerzők. Szerintük empirikusan is meggyőző kapcsolat van az első év terv/tény haszonadatai és a későbbi évek adatainak alakulása között.

²⁰ Ez egyébként alátámasztja a viselkedési közgazdaságtani kutatások eredményeit az optimista elfogultság tervezési hatásaival kapcsolatban, lásd *Kahneman–Tversky* [1979] és *Flyvbjerg* [2014] 14. o.

²¹ A „takargató kéz” elve inkább csak egy statisztikai összefüggést takar, és nem egy klasszikus „láthatatlan kéz” típusú szabályt, mert nincs meg benne az a pozitív visszacsatolás, ami a láthatatlan kéz típusú funkcionális magyarázatokban jelen van (lásd *Elster* [1997]). Az egyéni és a közösségi érdek – a klasszikus láthatatlan kéz magyarázattal szemben – itt ugyanis nem mutat egy irányba.

hogy azok nagyok. Nem ok nélkül: a megaprojektek egy jelentős része természeténél fogva nagy, hiszen egy gátépítés, egy hosszabb autópályaszakasz, egy erőműépítés nem lehet kisméretű. Ugyanakkor vannak olyan projektek, amelyek kisebbnek indulnak, majd egyre nagyobbak lesznek. Ilyenkor a döntéshozók a megaprojektek előnyeit akarják kihasználni, például a bezáródási (*lock in*) hatást: nem lehet leállni, mert a projekt túl nagy ahhoz, hogy becsődöljön, és a döntéshozóknak bármi áron meg kell találni a kivezető utat a felmerülő gondokból.

A kis projektek nagyra fújásának esete nem áll távol a hirschmani „eltakaró kéz” pszeudoechnikáitól, de nem véletlenül nem szerepelt ott. Hirschmant azok a nagy projektek foglalkoztatták, amelyek tényleg szűk keresztmetszeteket szüntetnek meg, és tényleg jelentős lökést adnak egy régió gazdasági fejlődésének. Itt nem erről van szó, hanem arról, hogy egy kis projekt érintettjei (*stakeholderei*) szeretnék élvezni azokat az előnyöket, amelyek egy megaprojekt kínál.²²

Az egyik terepe a nagyra fújt fejlesztéseknek – nem csak Magyarországon – a sport és tömegszórakoztatás, a nagy sportesemények, köztük az olimpiák, megrendezése, a stadionok építése. Az állam szerepe ilyenkor még túl is megy a hagyományos infrastruktúraprojektekben vállalt feladatokról: általában a lebonyolítás feladata és költsége is a nyakán marad. Ezeknél a sportprojekteknél a társadalmi előnyöket már a tervezés szintjén is nehéz látványosan pozitívrá kihozni a költségek felett, ellentétben más megaprojektekkel. A jegybevételeken túl a lebonyolítás idejére a turizmus, az építkezéseknél a munkahelyteremtés haszna vagy épp az országmarketing és a közérzetjavító hatás értéke nehezen mérhető, de igazából csekély. De hát tudjuk jól: a „kenyeret és cirkuszt” klasszikus politikai programjának második fele sohasem a költségek visszafogása miatt került be a történelemkönyvekbe.

A SPORTMEGAPROJEKTEK

Ha ismerkedni akarunk a sportmegaprojektek természetével, akkor érdemes az olimpiákkal kezdeni, mert elég sok információ gyűlt össze róluk az elmúlt évtizedekben. A bevételi oldalról és a közvetett előnyök tényleges alakulásáról keveset tudunk, a költségek alakulásáról jóval többet. A hatvanas évektől sok

²² A magyar politikai költészet egyik friss gyöngyszeme így emlékezik meg erről a jelenségről: „Kisvárdáról kisvártatva/miniszter jó nagy fújtatva./Úgy hívják hogy dr. Seszták,/kis számokat megnagyobbít,/kis álmokat nagyra fest át.” (A szerző a miniszterelnök barátja, Szőcs Géza – Szőcs [2017].)

adat áll rendelkezésre, de még így is a rendezvények egyharmadánál nincsek elérhető információk a terv-tény-adatokról.²³

1960 és 2016 között 30 olimpiából 25-ről tudjuk mennyibe került: a nyári olimpiák átlagköltsége 5,2 milliárd dollár, a téli olimpiáké 3,1. (A néhány kiugró eset miatt érdemes a medián értékre is egy pillantást vetni: a nyári olimpiáknál ez 4,7 milliárd, a téli olimpiák esetén 2 milliárd dollár.) A közvetlen sportcélú beruházások és a lebonyolítás költségeinél a terv- és a tényadatok összehasonlításai – 19 olimpia adatai alapján – tragikus képet mutatnak: minden olimpia túllépi a tervezett költségeket. Az átlagos költségtúllépés 156 százalék (a medián is 90 százalék), a nyári olimpiák esetében ez 176 százalék (a medián 118 százalék). A játékok közel 80 százaléka 50 százalékkal, valamivel kevesebb, mint a fele pedig 100 százalékkal lépte túl a büdzsétervet. Ezek a számok azt mutatják, hogy minden más megaprojekthez képest itt kimagaslóan magas a költségtúllépés aránya. A hagyományos hirschmani infrastruktúra- és iparosítási projektek esetében a túllépések általában 20–45 százalék között mozognak, egyedül a vízszabályozási és gátépítési projekteknel tapasztaltak 90 százalékos túllépést a kutatók.²⁴

Ennek a drasztikusan magas költségtúllépésnek legfontosabb oka a határidő mozdíthatatlansága. Nagy jelentősége van annak is, hogy a lebonyolítás és a fejlesztés költségei keverednek, különösen az utolsó időszakban, és a kormány elkötelezettsége miatt a költségvetési korlát mindig felpuhul. Egy másik magyarázat a túlvállalásra a pályázat során: általában új helyszíneken rendezik a versenyt: a projektcsapatnak kevés tapasztalata lehet.²⁵ A költségtúllépés jelentős mértéke nem játék: a kevésbé fejlett országok esetén jelentős makroökonómiai kockázattal jár, jó példa erre Görögország és Brazília esete.

A kisebb nemzetközi sportprojektek esetén az igényes költség-haszon-elemzés többnyire elmarad, s mert a kezdeti tervekben a feladatok gyakran jóval kisebbek a későbbiekénél, a költségek jobban nőhetnek. A „kis” nagy sportprojektek, amúgy is hajlamosak a hólabdaszerű növekedésre ott, ahol korábban még nem rendeztek hasonló versenyt.

Magyarország korábban sok esetben – olykor a megfelelő infrastruktúra vagy épp a források hiánya miatt – nem pályázhatott nagy sportrendezvények

²³ Megfelelő mintán a kutatóknak csak a lebonyolítás és a közvetlen sportcélú beruházások költségeiről sikerült adatokat gyűjteni, a kapcsolódó nem sportcélú infrastruktúrafejlesztésekről sokkal kevesebbet tudunk (lásd *Flyvbjerg–Stewart–Budzier* [2016] és *Baade–Matheson* [2016]).

²⁴ *Flyvbjerg–Stewart–Budzier* [2016] 7–15. o.

²⁵ Ez utóbbi gondon a Nemzetközi Olimpiai Bizottság igyekezett enyhíteni, így született meg a Olympic Games Knowledge Management Programme. Ennek hatására csökkent a költségtúllépés az ezredforduló után, de az is tény, hogy London (2012) és Szocsi (2014) tervezett és tényleges költsége a sokszorosa volt korábbi évek olimpiáinak.

lebonyolítására. A második Orbán-kormány ezen a téren gyökeres fordulatot hozott az életünkbe. Az élsport iránti elkötelezettség 2010 után sok döntésben is megnyilvánult: ezt bizonyítja az egyes sportágak finanszírozásának javítása, az adórendszer átalakítása, a politikusok aktív szerepvállalásának támogatása a szövetségek munkájában – s végül, de nem utolsósorban az olimpiai pályázat.²⁶ E pályázat visszavonása után a hangsúly a kisebb, de nagyszabású nemzetközi sportesemények megrendezésére került át. A miniszterelnök 2017. szeptember 3-án így fogalmazott: „Budapest nemzetközi sportvárossá vált, olyan helyé, amely a jövőben is örömmel áll a világ sportolójának rendelkezésére.”²⁷ Ez a döntés megszületett, érdemes tehát megvizsgálni milyen következményekkel jár egy ilyen esemény. Kiváló példa lehet a 2017-es FINA-világbajnokság, ahol úszás, vízilabda és más vizes sportágakban mérték össze tudásukat a sportolók.

EGY PSZEUDO-MEGAPROJEKT: FINA VILÁGBAJNOKSÁG, BUDAPEST, 2017

Röviden az előzményekről: Budapest a mexikói Guadalajara helyett ugrott be rendezőnek, akik végül is a saját 25 milliárd forint körüli költségtervüket soknak találták 2015-ben, mert kormányuk kiadáscsökkentési programba kezdett.²⁸ A hazai FINA-projekt kiemelt figyelmet kapott, a fejlesztési miniszter maga lett a rendezvényért felelős projekt vezetője, minden adott volt ahhoz, hogy a sportesemény megaprojektté váljon. Budapest eredetileg a 2021-es FINA világbajnokság rendezési jogát nyerte el, így rendkívüli módon fel kellett gyorsítani az előkészítéseket.

Amikor 2015 márciusában a FINA-val aláírták a megállapodást a 2017-es vizes világbajnokság budapesti megrendezéséről, a Kormany.hu tájékoztatásában

²⁶ A kormány – a szakmai vitákban megfogalmazott sok megalapozott kétely ellenére – teljes mellszélességgel támogatta az olimpiai pályázatot mindaddig, amíg ezzel kapcsolatban egy népszavazás lehetősége érdemben fel nem merült. Akkor azonban – a politikai következményektől okkal tartva – elálltak a pályázat támogatásától, és ezt követően Budapest néhány napon belül hivatalosan is visszavonta pályázatát.

²⁷ A miniszterelnöki sajtóirodát vezető helyettes államtitkár ezt az alábbiakkal egészítette ki: „Ennek megfelelően Magyarország készen áll és pályázni fog további világszintű sportesemények megszervezésére.” (Index, 2017. szeptember 3. http://index.hu/sport/2017/09/03/orban_budapest_sportvarossa_valt_es_varja_az_ujabb_esemenyeket.)

²⁸ Annak ellenére döntöttek így, hogy az előkészítés során már 9,5 millió dollárt már elköltöttek és még mintegy 5 millió dollárt is meg kellett – a megállapodás szerint – fizetniük a FINA-nak (Beke [2017]).

– Gyárfás Tamás, a magyar úszószövetség akkori elnökének korábbi nyilatkozata alapján – az alábbi adatok jelentek meg: „a sportesemény költségvetése 85 millió dollár, vagyis hozzávetőleg 23 milliárd forint, ebből kell 2017. március 31-re felépíteni a 18 ezer férőhelyes úszókomplexumot a Dagály fürdő területén.”²⁹ Ez a büdzsé nagyságrendjében megegyezett a korábbi mexikói tervekkel, és mintegy kétszer akkora volt, mint azoké a városoké, amelyek nem hajtottak végre jelentős fejlesztéseket a vizes világbajnokság lebonyolításához.³⁰ Érdekes tehát ezt az aláíráskor hivatalosan megjelent összeget kiindulási pontnak tekinteni, de korrigálni az áfával, mert a későbbi nyilatkozat szerint ezt az első kalkulációk nem tartalmazták.³¹ Az aláíráskori vélt kiadás e bruttó szemléletben sem haladta meg a harminc milliárd forintot.

A következő két évben a tervezett költségek folyamatosan emelkedtek. A fejlesztési miniszter 2017. május eleji, a véglegesnek szánt költségekre vonatkozó tájékoztatása ezt megerősítette.³² A legnagyobb beruházásról, a

²⁹ <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/hirek/alairtak-a-2017-es-vizes-vb-rendezesrol-szolo-megallapodast>.

³⁰ Barcelona 2013-ban négy helyszínen bonyolította le a rendezvényt mintegy 8 milliárd forintból. A 2009-es római vizes vb-ről pedig azt lehet tudni, hogy a lebonyolítás 12 milliárd forint volt. Ennek csak kétharmadát állta az állam, egyharmadát szponzorok és a jegyvásárlók finanszírozták (*Beke* [2017]).

³¹ Két hónappal később megjelent kormányhatározat már 49 milliárd forintban határozta meg a Dagály fürdő és környékének fejlesztéséhez kapcsolódó kiadást. Fürjes Balázs kormánybiztos így foglalta össze a terveket: „A világbajnokságra 12 ezer nézőt tud majd befogadni az aréna, a vb után a lelátók egy részének elbontásával ötezer fős lesz a nézőtér. A közlőnyben megjelent 49 milliárd forint tartalmazza az úszóaréna 21,4 milliárd forintos nettó, áfa nélküli költségét, az egyéb tervezési és városfejlesztési kiadásokat, és mindennek az áfáját. [...] Az áfa, amely azonnali költségvetési bevétel, 10,3 milliárd forint. Valamennyi épület, szakági munka, műtárgyak, út, közlekedésfejlesztés, gát és közmű nettó tervezési költsége 1,5 milliárd forint. Az ideiglenes lelátó, a közel egy kilométeres árvízvédelmi gát, a csatornavédelem költsége, valamint az épület vb utáni visszaalakításának költsége és a bontások költsége nettó 14 milliárd forint. A tartalékkeret: 1,8 milliárd forint – mondta a kormánybiztos.” (<https://www.m4sport.hu/2015/06/03/tisztazta-a-vizes-vb-koltsegeivel-kapcsolatos-felreertesekeket-a-kormanybiztos>.) A határozat szövege egyrészt pontosította a tervezett kiadásokat, másrészt ebben nem szerepeltek a szervezés és lebonyolítás költségei, miközben a korábbi Gyárfás-nyilatkozat teljes költségvetésről beszélt.

³² A mintegy 130 milliárd forintból 33 milliárd szervezési és lebonyolítási költségekre, 92 milliárd forint fejlesztésre és 5,2 milliárd FINA-jogdíjra ment. A fejlesztési költségekről a fejlesztési miniszter elmondta, hogy abból 85 milliárd forint akkor is megvalósult volna, ha Magyarország nem rendez világbajnokságot, így ezek közvetve számítanak hozzá az esemény költségeihez. Volt néhány kimagasló tétel, amelyekre ez természetesen nem vonatkozott, így a 7 milliárdos keretbe sorolható például a Batthyány téren épülő műugró torony (*Beke* [2017]). A fejlesztésből csak mintegy 8 milliárd forintot tekintett a miniszter a világbajnoksághoz közvetlenül kapcsolódó kiadásnak. Ez azért érdekes, mert csak az ideiglenes lelátók és építmények és a Batthyány téri torony építésének és bontásának költsége nagyobb volt ennél.

Duna Aréna és az ahhoz kapcsolódó egyéb fejlesztésekről az utolsó publikus információ 43,3 milliárd forint volt.³³

A nyáron nyilvánosságra kerültek további kiadások. Az Index.hu a kapcsolódó telekommunikációs, nagyrészt wifihálózat fejlesztésének és a televíziós közvetítésekhez szükséges eszközök beszerzésének és kiépítésének a költségét Budapesten és Balatonfüreden mintegy 30 milliárd forintra becsülte.³⁴ A megnyitó költségei az utolsó pillanatokban is jelentősen módosultak, és – a hírek alapján – itt is működött a rögzített határidő költségemelő hatása.

Abban az esetben, ha a 2015. márciusi szerződéskötés idején közzétett nyilatkozat áfával korrigált összegéből indulunk ki, akkor maximum 30 milliárd forinttal számolhatunk induló projektköltséggént. Ennek az összegnek – becslésem szerint – egyharmada lehetett a szervezési, lebonyolítási és építési munka díja abban a szemléletben, amit két évvel később a fejlesztési miniszter közvetlenül a világbajnokság költségei közé sorolt kiadásnak tekintett.³⁵ 2017 júniusában ez a világbajnoksághoz közvetlen kapcsolódó szervezési, lebonyolítási és építési költség már elérte – a miniszter szerint – a 45 milliárd forintot, de valószínűleg végül az 50 milliárd forintot is meghaladta. Ez alapján a magyar vizes világbajnokság közvetlen költségeit tekintve ötszörösébe került, mint az az első márciusi nyilatkozat alapján várható volt.³⁶ Az olimpiai játékok elmúlt fél évszázadában – azok esetén, ahol van adat – csak a montreáli olimpia lépte túl ennél nagyobb arányban a pályázat idején tervezett összeget.

A bevételeknél a fejlesztési miniszter mintegy 7-10 milliárd forint jegybevétellel számolt, ami azért meglepő, mert a 2009-es római vizes vb jegybevétele összesen 1,5 milliárd forint volt.³⁷ A kiegészítő programok, a szenior versenyek látogatottsága sem igazolta ezt a várakozást. A turizmusra

³³ A 2015. májusi kormányhatározathoz képest jelentős változások történtek a munkák tartalmában, de ezt nehéz nyomon követni a publikus információk alapján. http://index.hu/sport/uszas/2016/12/29/meg_4_8_milliard_forint_az_uszopalotara_43_3_milliard_nal_jar_a_dagaly-projekt.

³⁴ Ez a beruházás jelenlegi tudásom szerint nem szerepelt a miniszter májusi tájékoztatásában, mert más forrásból valósult meg (*Jávor–Rovó* [2017]).

³⁵ Az idézett 2015-ös Gyárfás Tamás- és Fürjes Balázs-nyilatkozatok máshogy értelmezték a pályázatkori tervek tartalmát. Jómagam az eredeti Gyárfás-nyilatkozat és a nemzetközi adatok figyelembevételével becsültem ezt az induláskori összeget mintegy 10 milliárd forintra a Duna Aréna beruházási költsége nélkül.

³⁶ Ugyanezt mondhatjuk a fejlesztési miniszter által említett kapcsolódó, de nem közvetlen fejlesztési költségekről is, hiszen végül – a közlekedési és telekommunikációs költségekkel együtt – meghaladhatták a 100 milliárdos szintet. Természetesen minden összeg tartalmazza az áfát, ami nem valódi költség. Ha a miniszter májusi sajtótájékoztatóját vesszük alapul, akkor is négyeszerére nőtt a közvetlen és a közvetett költségek összege az első, 2015. márciusi nyilatkozat áfával korrigált értékéhez képest.

³⁷ *Beke* [2017].

mérhető hatása a rendezvénynek nem volt, sőt visszaesés volt a júliusi adatokban.³⁸ A Duna Aréna későbbi társadalmi hasznossága nagyon kérdéses, hiszen kevés olyan szintű esemény létezik, amelynek során ki lehet majd használni a helyszín kapacitásait.³⁹

A 2017-es vizes világbajnokság klasszikus példája a mesterségesen nagyra fújt projektnek. A társadalmi hasznosság nehezen kalkulálható, szinte alig tudtunk meg valamit – pedig a hírek szerint tanulmány is készült – erről, de valószínű jelentősen elmaradt az optimista vízióktól, míg a költségek ütemesen nőttek, és több olyan munka és beruházás valósult meg, amelyek indokoltsága erősen kérdéses. A nyilvánosságra került néhány tétel alapján egyes esetekben jelentős túlárazottságra is gyanakodhatunk az elvégzett munkák díjazásánál.⁴⁰

ÖSSZEGZÉS

Nagy projektek márpedig lesznek. Nemcsak a források bősége, hanem a nemzetközi infrastruktúrafejlesztés iránti igények miatt is jelentősnövekedésre számíthatunk.⁴¹ Ezek között bizonyára lesznek olyan fejlesztések is, amelyek valódi áttörést jelentenek. Amikor Albert Hirschman 1994-ben, könyvének ismételt kiadásakor visszatekintett az „eltakaró kéz” elvét bemutató írására, maga is elismerte: „ez volt a legspekulatívabb fejezete a könyvnek, és közel járt a provokációhoz. [...] Nem gyakorlati útmutatónak szánta – írja –, [...] titkos célja volt: a fejlesztés történetét olyan csodával és misztériummal körül venni, ami illik az emberiség ehhez hasonló nagyszerű feladataihoz.”⁴²

³⁸ <https://444.hu/2017/09/11/eliasztotta-a-turistakat-budapesttol-a-vizes-vebe>.

³⁹ A turisták számának, fogyasztásának, az országmarketing befolyásának a növelése nem sikerült, amit enyhén kompenzál az a tény, hogy a júliusi áremelések miatt jelentős bevétel-növekedés történt a szállodákban ebben az időszakban. Később kiderült, ezek jelentős részét a szervezők kötötték le magas áron, és a kifizetés akadozott. Olyan kérdéseket sem sikerült tisztázni időben, hogy ki és miből fogja fenntartani az új „vizes” intézményt (Beke [2017]). Nem véletlen, hogy a kiemelt létesítmények kormánybiztosa – a már idézett nyilatkozatában – nem a költségek leszorítását, hanem a világrekord sebességű felkészülést emelte ki a legnagyobb érdemként.

⁴⁰ Egy ilyen gyorsan nagyra nőtt projekt esetén nagyon sok *ad hoc* elem bekerülhet a megrendelt munkák közé, és az időkorlát miatt a versenyeztetés sem működik megfelelően. Egy példa erre: kisebb filmes utómunkára 230 millió forintos szerződést készült kötni a kormány augusztusban, amely – a szakértők szerint – a reálisnál nagyságrenddel nagyobb árnak tűnt (http://mfor.hu/cikkek/vallalatok/Kozel_felmilliard_megy_el_meg_a_vizes_vb_utokommunikaciojara.html?utm_source=mforfooldal&utm_medium=Direct, http://kreativ.hu/cikk/230_milliobol_hozzak_ki_a_fina_aftermovie_t, lásd még Beke [2017]).

⁴¹ Garemo–Matzinger–Palter [2015] és Flyvbjerg [2014] 8. o.

⁴² Hirschman [1995a] 127. o.

Ugyanez a mítosz kapcsolódott Hirschman egy korábbi elméletéhez is, amely az ipari kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozta a fejlődésben. Véleménye szerint minden nagyüzemet érdemes megvizsgálni a beszállítói és az értékesítési, tehát a lefelé és felfelé irányuló kapcsolati hálóján keresztül. Egy nagy fejlesztés egy ilyen megközelítésben az egész hálózat fejlődését szolgálhatja. Ehhez kapcsolódott az a gondolata, amely szerint a helyi gyengeségeket könnyebb lehet áthidalni egy tőkeintenzív, nagy hozzáadott értékű fejlesztéssel, ami az új technológián és a munkaerő képzésén keresztül az egész kapcsolati hálózaton belül hozhat ugrásszerű fejlődést. Kedvenc példája az volt, hogy a légi közlekedés fejlesztésével néhány ország gyorsabban fejlődne, mintha az úthálózatot toldozza, foltozza, fejlesztgeti évtizedeken keresztül.⁴³

Hirschman azért is érezte fontosnak bemutatni a hatvanas években a megaprojektek csodáját, és azért hívta fel a figyelmet a latin-amerikai országok döntéshozóinak rejtett problémamegoldó képességére, mert ők maguk hajlamosak voltak saját tudásukat egyszerűen kidobni a szemétkbe. „Kudarckomplexusuk” volt – Hirschman szavaival –, és ezt a külföldi szakértők, finanszírozók könnyedén elfogadták, és azonnal szállították saját standard megoldásaikat.⁴⁴

A mi esetünk ma másnak tűnik: a magyar megaprojekteket az uniós döntéshozók rendszerint még akkor is elfogadták, ha kétségeik voltak azokkal kapcsolatban. A mai magyar politikusok nem szenvednek kudarckomplexusban, ellenkezőleg, gyakran túlzott önbizalom sugárzik a terveikből. Az ellensúlyok hiánya és az autokratikus irányítási módszerek térnyerése is segítheti a megaprojektek születését, hiszen sok ilyen ötlet máshol a méret vagy a lakosság ellenállása miatt helyi szinten bukik el. A laikus csodavárás és az építőipar projektéhsége sem elhanyagolható szempont a következő évek megaprojektjeinek megszületésénél.

Nagy projektek tehát lesznek, a kérdés az, hogy képesek-e a döntéshozók visszaszorítani azokat az „erőfeszítéseket”, amelyek segítségével gyakran valami nagyon más lesz a projektből, mint ahogyan indult. S még ez előtt: vajon találunk-e olyan projekteket, amelyek tényleg szűk keresztmetszeteket oldanak fel, és valóban segítik a fejlődést. Ha nem, akkor a következő évtizedekben jó eséllyel csak drága, értelmetlen és romló állagú építmények néznek majd le ránk. Egy olyan ország esetén ugyanis, ahol a pénzügyi források nem végtelenek, ahol hamarosan nem számíthatunk a GDP 3-4 százalékára rúgó uniós támogatásokra,

⁴³ Hirschman [1958]. Később ezzel az elméletével kapcsolatban is elismerte, hogy nem általános érvényű, amikor bemutatta, hogy egy ilyen radikális fejlesztés más infrastruktúra-elemeket, konkurens iparágakat visszavethet a fejlődésben (Hirschman [2000]).

⁴⁴ Hirschman [2000] 20. o. Ezt az önbizalomhiányt egyébként a kilencvenes években Magyarországon is tetten lehetett érni.

ott az előnyök feltupírozása, a nemzetközi példák túlhangsúlyozása és a projektek felfújása nem csak költséges, hanem nagyon kockázatos is.

Ha mégis ezt az utat járjuk, akkor a projektköltségek olyan mértékben múlhatják felül a közvetlen és közvetett hasznokat, hogy az még évtizedek múlva is fájdalmas lesz. A másik probléma, amit nem kerülhetünk el, az üzemeltetés várható magas költsége, ami sok olyan új intézménynél okozhat gondot, ahol a projekt tervezői rosszul mérték fel a hosszú távú keresletet.

HIVATKOZÁSOK

- BAADE, ROBERT A.–MATHESON, VICTOR A. [2016]: Going for the Gold: The Economics of the Olympics. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 30. No. 2. 201–218. o.
- BEKE KÁROLY [2017]: Ötszörös áron rendezünk vizes vb-t, mások inkább visszaléptek. *Portfolio.hu.*, július 11. http://www.portfolio.hu/gazdasag/otszoros_aron_rendezunk_vizes_vb-t_valakinek_biztos_megeri.256149.html.
- ELSTER, JON [1997]: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest Osiris–Századvég Kiadó, 91–167. o.
- FLYVBJERG, BENT [2014]: What You Should Know about Megaprojects and Why: An Overview. *Project Management Journal*, Vol. 45. No. 2, 6–19. o.
- FLYVBJERG, BENT–STEWART, ALLISON–BUDZIER, ALEXANDER [2016]: The Oxford Olympics Study 2016: Cost and Cost Overrun at the Games. Saïd Business School WP, 2016–2028.
- FLYVBJERG, BENT–SUNSTEIN, CASS [2016]: The Principle of Malevolent Hiding Hand or the Planning Fallacy Writ Large. *Social Research*, Vol. 83, No. 4. 979–1004. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2654217.
- GAREMO, NICKLAS–MATZINGER, STEFAN–PALTER, ROBERT [2015]: Megaprojects: The good, the bad, and the better. *Mckinsey & Company*, <http://www.mckinsey.com/industries/capital-projects-and-infrastructure/our-insights/megaprojects-the-good-the-bad-and-the-better>.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. [1958]: *The Strategy of Economic Development*. New Haven Conn. Yale University Press.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. [1967]: The Principle of Hiding Hand. *The Public Interest*, Winter, 10–23. o. <https://www.nationalaffairs.com/storage/app/uploads/public/58e/1a4/a29/58e1a4a298835643416368.pdf>.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. [1995a]: A Hidden Ambition. Megjelent: *A propensity to self-subversion*. Harvard University Press, Cambridge, 127–131. o.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. [1995b]: *Development Projects Observed*. 2nd edition, Washington D.C., Brookings Institution.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. [2000]: Egy eltérő vélemény megvallása: a gazdasági fejlődés stratégiájának újragondolása. Megjelent: *Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkeletű írások*. Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó.

- JÁVOR BENCE–ROVÓ ATTILA [2017]: Pont a vizes vb legfontosabb részét próbálták eltítkolni. *Index.hu.*, július 11., http://index.hu/sport/2017/fina_vizesvb_budapest/2017/07/11/vizes_informatika_szoftver_orosz_antenna.
- KAHNEMAN, Daniel–TVERSKY, Amos [1979]: Prospect Theory: An Analysis of Decisions under Risk. *Econometrica*, Vol. 47. No. 2. 263–292. o. <https://doi.org/10.2307/1914185>.
- LÁSZLÓ GÉZA [2013]: Mit tudhat a vízzel hajtott autó? Nagyvállalkozók, nagyprojektek, nagypolitika. *Magyar Narancs*, 10. sz. 25. évf. 26. sz. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/mit-tudhat-a-vizzel-hajtott-auto-83853>.
- LÁSZLÓ GÉZA [2014]: Visszajátszás. Morogoro nagy projektje. *Magyar Narancs*, 26. évf. 26. sz. <http://magyarnarancs.hu/egotripp/visszajatszas-90708>.
- MADARÁSZ ALADÁR [2012]: „Isten keze... vagy a tolvajé? Egy metafora viszontagságai. *Magyar Narancs*, 24. évf. 43. sz.
- MADARÁSZ ALADÁR [2014]: A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 7–8. sz. 801–844. o.
- SAWYER, J. E. [1952]: Entrepreneurial Error and Economic Growth. *Explorations in Entrepreneurial History*, Vol. 4. No. 2. 199–204. o.
- SZÓCS GÉZA [2017]: Miniszterek érkeznek a kormányülésre. Megjelent: Napló-részletek. *Irodalmi Jelen*, <http://www.irodalmijelen.hu/2017-aug-30-0654/szocs-geza-naploreszletek>.
- WORLD BANK [2013]: Tales from the Development Frontier: How China and Other Countries Harness Light Manufacturing to Create Jobs and Prosperity, Washington D.C., The World Bank, <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-9988-0>.

Nagy Dániel Gergely

A PIKETTY-MÁNIÁN INNEN ÉS TÚL

Gondolatok *A tőke a 21. században* fogadtatásáról
és baloldali recenzióiról

Thomas Piketty könyvével közvetlenül a 2014 második felében kibontakozó Piketty-mánia előtt, Franciaországban kerültem kapcsolatba, röviddel azt megelőzően, hogy Arthur Goldhammer fordításában megjelent volna angolul.¹ Párizsban egy *Marx au XXIe siècle: L'esprit et la lettre* címmel meghirdetett előadás-sorozaton vettem részt a Sorbonne-on, amely évek óta prominens baloldali teoretikusok fórumául szolgál. Kinttartózkodásom alatt többek között Alain Badiou, Étienne Balibar vagy éppen a nagy múltra visszatekintő baloldali szimpózium szervezője és védnöke, Jean Salem előadását hallgathattam végig Marxról és a marxi gondolatok aktualitásáról, de sem ők, sem a többi előadó még csak meg sem említették a könyvet vagy annak szerzőjét. Az eredeti francia kiadás először a Francia Nemzeti Könyvtárban került a kezembe,² amikor anyagot gyűjtöttem készülő disszertációmhoz, de nem foglalkoztam vele, mert tévesen úgy ítélt meg, hogy nem több egy újabb vagy talán sokadik „Hogyan olvassuk ma Karl Marx *Tőkéjét?*” tematikájú műnél. Csak akkor kezdtem el tanulmányozni, amikor témavezetőm, Madarász Aladár a figyelmembe ajánlotta. Amikor beszámoltam neki párizsi tapasztalataimról, azt javasolta, hogy ha befolyásos angol nyelvű médiumokban egy új könyv kapcsán Marxot és a marxi közgazdaságtant emlegetik, ráadásul nem becsmérő, hanem pozitív hangvételű recenziókban, akkor azt érdemes kézbe venni.

Rövid írásomban nem a szegénységi bizonyítványomat kívánom magyarázni, hanem Piketty szerzői intencióit áttekintve és értelmezve, valamint a könyvének fogadtatásáról alkotott benyomásaimon keresztül bizonyos okokra és összefüggésekre szeretnék rámutatni, amelyek segíthetnek eligazodni abban, hogy miért nem váltott ki akkora szenzációt Franciaországban *A tőke a 21. században*, mint angol nyelvterületen, kitérve arra is, hogy milyen volt a könyv fogadtatása a radikális baloldalon.

¹ Az angol nyelvű kiadás 2014 április 15-én jelent meg a Harvard University Presshez tartozó Belknap Press gondozásában.

² A könyv francia eredetijét 2013 őszén adta ki a Seuil kiadó *Les Livres du Nouveau Monde* sorozatában.

Piketty könyve Franciaországban meg sem közelítette azt a kereskedelmi és szakmai sikert,³ amit a szerző elkönyvelhetett magának az angol nyelvű kiadással. A francia közgazdász húszas évei elején, fiatal kutatóként az Egyesült Államokban szerzett tapasztalatai különösen érdekes megvilágításba helyezik a könyve körüli felhajtást az angolszász világban és a mérsékelt fogadtatást szerzőjének szülőhazájában.

Doktori címének elnyerését követően Piketty a Massachusetts Institute of Technology (MIT) munkatársa lett, de hamar visszavágyott Európába, mert nem találta eléggé meggyőzőnek és hitelesnek az amerikai közgazdászok munkáját. Nem szakmai felkészültségüket kérdőjelezte meg, hanem valóságtól idegen, elméleti fejtegetésekhez vezető szemléletmódjuk zavarta, amely meghatározta tudományos kutatásaik módszertanát. Tapasztalatai szerint⁴ manapság a főáramú közgazdaságtan képviselői – elsősorban az Egyesült Államokban – vizsgálódásaik során pusztán spekulatív úton jutnak el tisztán elméleti – tényszerű hivatkozásokat javarészt mellőző – teóriák felállításához. Piketty egyenesen úgy ítélte meg, hogy a szakmának ki kell nőnie gyermeki rajongását a matematika, valamint a gyakran ideológiai meggyőződés vezérelte, szigorúan elméleti okfejtések iránt. Szerinte a matematikai modelleken végzett elemzéshez való megszállott, minden más módszert elutasító ragaszkodás a tudományosság látszatának keltésére kiválóan alkalmas ugyan, arra viszont nem, hogy kimerítő választ adjon azokra a komplex problémákra és kihívásokra – köztük a kutatásainak középpontjában álló egyenlőtlen vagyon- és jövedelemeloszlásra –, melyeket a modern világ állít a közgazdaságtan elé.

Pikettyt fiatal kutatóként megélhette saját „amerikai álmát” (friss doktórátussal egy bostoni egyetemen kezdetetett dolgozni), ugyanakkor meglepte, hogy amerikai kollégái milyen nagyra értékelik absztrakt matematikai tételeken nyugvó doktori értekezését, miközben azt érezte, nincs rálátása a világ valós ökonómiai problémáira.⁵ Olyan témában akart kutatásokat végezni, ahol a „szakközgazdaságtan” leszűkítő felfogása helyett a szélesebb spektrumú,

³ Az angol kiadásból a megjelenését követő második hónapban már majdnem háromszor annyit adtak el, mint ahány példányt 2014 júniusáig a francia eredetiből, ami a két könyvpiac eltérő nagyságának figyelembevételével is elgondolkodtató adat. (Forrás: http://www.lemonde.fr/m-actu/article/2014/06/27/thomas-piketty-pourquoi-ses-courbes-affolent-la-planete_4445781_4497186.html).

A könyv által elnyert amerikai és brit díjak, valamint elismerések listáját lásd <http://www.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674433006>.

⁴ Piketty [2015] 44. o.

⁵ Uo. 43. o.

tágabb horizontú, társadalomtudományokhoz közelebb álló gondolkodás és szemlélet érvényesül, valamint lehetőség nyílik a történeti kutatásra és más diszciplínákkal való együttműködésre. Leginkább az érdekelte, hogyan alakult ki a történelem során a modern kapitalizmusban uralkodó egyenlőtlen vagyon- és jövedelemeloszlás, de nem látta esélyét, hogy amerikai egyetemeken dolgozva elmélyítheti erre vonatkozó ismereteit. Azzal szembesült, hogy az Egyesült Államokban a szakma több évtizede, Simon Kuznets történeti-statisztikai adatokkal dolgozó elmélete⁶ óta nem tett jelentős erőfeszítéseket annak érdekében, hogy ökonometriailag megalapozott és empirikus adatokkal alátámasztott teóriákat dolgozzon ki az egyenlőtlenségről. Kuznets még erre törekedett, és a második világháborút követő gazdasági fellendülésből kiindulva arra az optimista következtetésre jutott, hogy a társadalmi különbségek tartósan csökkenni fognak – ellentétben Pikettyvel, aki ugyan nem bírálja Kuznets „kutatói ethoszát”, és hangsúlyozza, hogy „az amerikai államháztartási számlák és az első, az egyenlőtlenségek történeti alakulását leíró adatsorok létrehozása” jelentős teljesítmény volt Kuznets részéről, ugyanakkor úgy látja, hogy mind a mai napig hatást gyakorló „elmélete nagyjából téves előfeltevésekkel jött létre, empirikus háttere pedig gyenge lábakon áll”.⁷

Piketty meggyőződése, hogy a modern közgazdaságtan egyenesen lemondott arról, hogy az egyenlőtlenség problémájával foglalkozzon, pedig az a klasszikus politikai ökonómia meghatározó témája volt. Már az Egyesült Államokban arról álmodozott, hogy az interdiszciplináris tudományfelfogást képviselő egyik legrangosabb európai intézményben, a párizsi École des Hautes Études en Science Sociales-on (EHESS) fog tanítani. Ez az álma hamarosan, huszonkilenc évesen megvalósult, 2000-ben a fakultáson olyan szellemi óriások nyomdokaiba léphetett, mint Lucien Febvre és Fernand Braudel, Pierre Bourdieu és Claude Lévi-Strauss, vagy Francoise Héritier és Maurice Godelier, kiknek szellemisége bevallottan közelebb állt hozzá a *mainstream* közgazdaságtannál. A franciaországi akadémiai-tudományos miliőben tudott Piketty igazán kibontakozni, ahol a közgazdászokat nem övezi feltétlen tisztelet és megbecsülés a tudományos, üzleti, illetve politikai körök részéről. Franciaországban szerinte a közgazdászszakmában tevékenykedni éppen a kitüntetett figyelem hiányából fakadó előnyökkel jár, azaz abból, hogy a közgazdászoknak más tudományterületekkel összedolgozva kell eredményeket

⁶ Piketty számára Kuznets 1953-as monumentális munkája, a *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*, valamint az *Economic Growth and Income Inequality* címmel két évvel később az *American Economic Review*-ban publikált írása a fő hivatkozás (Kuznets [1953],[1955]).

⁷ Piketty [2015] 25. o.

felmutatniuk, és megállapításaik csak azáltal nyernek érvényt, ha elég meggyőzők szociológusok, történészek vagy éppen az akadémiai körökön kívül álló, hétköznapi emberek számára.

A tőke a 21. században megjelenését 15 év kutatómunka előzte meg. 19. századi teoretikusok, Thomas Robert Malthus, David Ricardo és Karl Marx nyomdokain Piketty a jövedelmek eloszlásának és a vagyoni differenciálódás alapján történetileg létrejött, egyenlőtlen társadalmi berendezkedés kialakulásának tanulmányozásához szisztematikus, módszeres, megbízható adatok gyűjtését igénylő vizsgálattal látott hozzá. Munkatársaival – a kaliforniai Berkeleyn tanító Emmanuel Saezzel és a London School of Economics professzorával, a 2017 januárjában elhunyt Anthony Atkinsonnal – népesedési adatokat és archív adóbevallásokat tanulmányozva, arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmusban az elmúlt évtizedekben végbement folyamatok hatására a jövedelem és vagyon társadalmi eloszlása olyan képet mutat, mint a 19. század végén, illetve a 20. század elején. Legfontosabb tézisének igazolására nemcsak statisztikai adatok sokaságát hozta fel, hanem összehasonlításképpen könyvében olyan tekintélyes 19. századi szerzőket idézett meg, mint Jane Austen vagy Honoré de Balzac, mert mint azt *A tőke a 21. században* bevezetőjében megjegyzi, az egyenlőtlenségek és velük összefüggésben a vagyon és a jövedelem eloszlásának kérdése nagyobb súlyú és fontosabb probléma annál, hogy annak tárgyalását kizárólag tudósokra és szakemberekre lehessen bízni.⁸

Piketty hangsúlyozza, hogy nem szabad alábecsülni a témával kapcsolatban az „intuitív tudás fontosságát”, ahogy nincs az a statisztika vagy tudós elemzés, amely a művészet, például a film és az irodalom, kiemelten a 19. századi regény műfajának kifejező- és leíróerejéhez lenne fogható. Mindemellett a vagyoneloszlás kérdésének leszűkítő, szaktudományos elemzése és tárgyalása ellen szól az is, hogy nincs olyan ember, akit ne foglalkoztatna az egyenlőtlenség kérdése: annak „kézzelfogható, húsba vágó valósága mindenki számára szembeötlik”,⁹ megítélését pedig egyéni szubjektív és lélektani tényezők befolyásolják, melyek mentén különféle politikai ítéletek és konfliktusok rajzolódnak ki. Ahogyan Piketty fogalmaz:

„Paraszt és nemes, munkás és gyáros, pincér és bankár: mindegyik az általa elfoglalt egyéni megfigyelési pozícióból fontos dolgokat lát embertársai életkörülményeire, a hatalmi viszonyokra és a társadalmi csoportok között fenálló alá- és fölérendeltségre vonatkozóan, hogy ennek alapján aztán kialakítsa a saját

⁸ Uo. 11. o.

⁹ Uo. 12. o.

elképzelését arról, hogy mi tart igazságosnak és mit nem. Az egyenlőtlenségek kérdésének ezért mindig is lesz egy olyan alapvetően szubjektív és lélektani dimenziója, amely szükségképpen politikai konfliktusokhoz vezet, és ezt egyetlen bevallottan tudományos elemzés sem képes feloldani”.¹⁰

A tőke a 21. században szerzője nem fűz nagy reményeket ahhoz, hogy a tudomány, pontosabban a társadalomtudományos kutatásokon alapuló elemzések képesek lehetnek elejét venni vagy gátat szabni az egyenlőtlenségek nyomán létrejövő, kiélezett politikai konfliktusoknak. Mi több, ezek a kutatások szerint szükségképpen mindig tökéletlenek és hozzávetőlegesek lesznek, nem lehet egzakt tudománnyá fejleszteni sem a közgazdaságtant, sem a szociológiát, de a történelemtudományt sem.

A tudományos kutatások kilátásainak értékelésénél derűlátóbb állaspontra helyezkedve ugyanakkor fontos szerepet szán az egyenlőtlenségekről szóló demokratikus politikai és közéleti diskurzus formálásában az értelmiségnek, vagyis azoknak a szerinte szerencsés helyzetben lévő tudósoknak és kutatóknak, akiknek a többi állampolgárral ellentétben több idejük van arra – sőt azért fizetik őket –, hogy ismereteket gyűjtsenek. Optimistább azzal kapcsolatban is, hogy a „tények és szabályszerűségek türelmes összegyűjtése, a gazdasági, társadalmi, politikai mechanizmusok higgadt elemzése információt szolgáltat a demokratikus viták számára”¹¹ és amennyiben megfelelő ismeretek állnak rendelkezésre, a vitázó felek a megfelelő kérdésekkel foglalkoznak, így az „elemzés hozzájárulhat a fogalmak folytonos újradefiniálásához, a légből kapott állítások és csalások leleplezéséhez, a lankadatlanul kérdező kritikai megközelítés kialakításához”.¹²

Nem lehet azt mondani, hogy Franciaországban Piketty és könyve kitüntetett figyelemben részesült volna a kötet megjelenésekor, viszont azt sem állíthatjuk, hogy teljes érdektelenség övezte a Ségolène Royal 2007-es elnökválasztási kampányában a szocialisták tanácsadójaként szerepet vállaló közgazdász munkáját. Érdemes felfigyelni arra is, hogy az értékelések nem voltak kizárólag szakmaiak: a politikai felhangok sem hiányoztak belőlük.

Ugyan Joseph Confavreux és Laurent Mauduit a szerzővel készült interjú felvezetőjében „elméleti és politikai bulldózerként”,¹³ míg Christian Chavagneux „referenciaműként”¹⁴ jellemezte *A tőke a 21. században*t, senki sem kiáltotta ki az évszázad legfontosabb könyvének, mint az Egyesült Államokban

¹⁰ Uo. 11–12. o.

¹¹ Uo. 13. o.

¹² Uo. 13. o.

¹³ Confavreux–Mauduit [2013].

¹⁴ Chavagneux [2013].

Stephen Marche az *Esquire* oldalán¹⁵ és nem nevezték Pikettyt modern Marx-nak, ahogyan az *Economist* tette.¹⁶ Nem volt olyan francia szerző sem, aki Paul Krugman a *New York Review of Books*-ban publikált írásához¹⁷ hasonlóan odáig ment volna, hogy a mű kapcsán a közgazdaságtani diskurzus átformálását emlegesse recenziójában.

Mi több, az első francia visszajelzések nem az elragadtatás hangján szóltak: a könyvet nem találták korszakalkotónak vagy paradigmaváltónak. A tudományos akadémiának megfelelő francia nemzeti tudományos kutatási központnál (CNRS) vezető tisztséget betöltő Élie Cohen például egyenesen korszerűtlen elmékedésnek minősítette, „régimódi elméletet” emlegetett vele kapcsolatban, és kiemelte, hogy Piketty klaszikus nézeteket vall a tőke és a jövedelem újraelosztásáról.¹⁸ A 2012-es elnökválasztás során még Pikettyvel együtt François Hollande mellett kiálló¹⁹ Cohennél a történész Nicolas Baverez még szigorúbban ítélekezett a *Le Point*-ben. Azt fejtegette, hogy a könyvben a „bürokratikus marxizmus” szelleme kísért, és hogy *A tőke a 21. században* közgazdász szerzője nem tett mást, mint hogy újra feltalálta az osztályharc fogalmát.²⁰ Baverez úgy ítélte meg, hogy Piketty elemzése ellentmond a valóságnak, és miközben hadat üzent a tőkének, az általa javasolt „globális tőkeadó”²¹ a fejlett északi és leszakadó déli országok közötti egyenlőtlenség visszaszorítására nem több anakronisztikus megoldásnál. Piketty javaslata Baverez meglátása szerint abból az idejétmúlt, a világ gazdasági rendszer multipoláris jellegéről megfelelő gondolatot alapul, hogy a tőkereguláció a gazdaságilag fejlett nyugati országok privilégiuma, amiből az a téves elképzelés származik, hogy a tőkefelhalmozás szabályozására és visszaszorítására Nyugaton alkalmazott modellek ugyanolyan hatékonyak lehetnek a fejletlenebb országokban

¹⁵ Marche [2013].

¹⁶ *Economist* [2014].

¹⁷ Krugman [2014].

¹⁸ Élie Cohen értékelése a könyvről Clea Caulcutt cikkében olvasható (Caulcutt [2014]).

¹⁹ A Szocialista Párt (PS) elnökjelöltjét támogató közgazdászok nyilatkozatát kevesebb mint egy héttel a választás első fordulójára előtti a *Le Monde* tette közzé: http://www.lemonde.fr/idees/article/2012/04/17/nous-economistes-soutenons-hollande_1686249_3232.html.

²⁰ Baverez [2013].

²¹ Piketty könyvében nemcsak a tőkejövedelmek és egyenlőtlenségek növekedését tanulmányozza, hanem konkrét javaslatot tesz arra, hogyan lehetne visszaszorítani vagy legalábbis elejét venni az egymással összefüggő folyamatoknak. A 15. fejezetben általános leírását adja a „globális tőkeadó” bevezetésére tett javaslatának, amely a világ leggazdagabb embereinek nettó vagyonát veszi alapul a *Forbes* magazinban vagy „más hasonló folyóiratokban” közzétett számok alapján, és progresszív adórendszer kialakítását tűzi ki célul: „Az adókulcs 1 millió euró alatti nettó vagyonok esetében 0%-os, 1 és 5 millió euró közötti vagyonok esetében 1%-os, 5 millió euró felett pedig 2%-os lehetne” – mint írja (542. o.).

is. Ugyancsak Piketty programját bírálta az *Atlantico.fr* hírportálon Nicolas Goetzmann, annak a véleményének hangot adva, hogy Piketty sokkal hatékonyabb és hasznosabb elemzést végezhetett volna azzal, ha az egyenlőtlenségek kialakulásának okait vizsgálja, ahelyett, hogy a patrimoniális kapitalizmus következményeit és annak korrekciós lehetőségeit kutatja.²²

Piketty legfőbb tézisé – vagyis hogy manapság a tőkejövedelmek gyorsabb ütemben gyarapodnak, mint ahogyan a gazdaság egésze bővül, ami olyan egyenlőtlenségek kialakulásához vezet korunkban, mint a múlt század elején –, igyekeztek megcáfolni francia kollégái. Négy közgazdász a Sciences Pórol, név szerint Odran Bonnet, Pierre-Henri Bono, Guillaume Chapelle és Étienne Wasmer 2014 áprilisában írt tanulmányában²³ amellet érvelt, hogy noha Piketty tőkefogalmába bevonja a „vállalatok, illetve az államapparátus által használt pénz- és professzinális tőkéket” az ingatlantőkével egyetemben, az $r > g$ tételt és annak következményeit mégis egyedül az ingatlantőkék növekedésével támasztja alá. Szerintük Piketty feltételezésével ellentétben az ingatlanárak alakulása és az ingatlanvagyonból származó jövedelmek mértéke között nincs szükségszerű korreláció. Az ingatlanárak sokkal gyorsabb ütemben is növekedhetnek, mint az ingatlanvagyonból származó jövedelmek, amelyek kimutatásaik szerint – ha a bérleti díjak és járadékok alakulását vizsgáljuk – mind Franciaországban, mind az Egyesült Királyságban, Kanadában és az Egyesült Államokban sem bővültek olyan ütemben, mint ahogyan Piketty tőkenövekedésre vonatkozó tézise alapján az indokolt lenne.

Piketty tőkefogalmával kapcsolatban Michel Husson közgazdász és statisztikus is kifogásokat emelt *Le capital au XXIe siècle: Richesse des donnés, pauvreté de la théorie* című tanulmányában,²⁴ amely a magát radikálisan baloldalinak valló *Contretemps – Revue de critique communiste* marxista periodikában látott napvilágot. Husson bírálatában hosszasan fejtegette, hogy Piketty nem tesz különbséget vagyon és tőke, járadék és profit között, a tőkét a mainstream neoklasszikus közgazdaságtani elméletek fogalomkészlete alapján határozza meg, illetve elemzi.

Bár Piketty könyve nagyrészt pozitív fogadtatásban részesült a baloldalon, de a kritika sem maradt el. A Husson megállapításaihoz hasonló észrevételek gyakran jelentek, már-már állandó motívumként bukkantak fel a könyvről és Pikettyről szóló radikális baloldali bírálatokban. A Pikettyt marxista szellemben kritizáló írások nélkülözhetetlen összetevőit gyűjtötte össze és tette közzé Zachary Levenson az amerikai radikális baloldali folyóirat, a *Jacobin*

²² Goetzmann [2014].

²³ Bonnet és szerzőtársai [2014].

²⁴ Husson [2014].

online felületén. A *Hogyan írjunk marxista kritikát Thomas Pikettyről anélkül, hogy valójában olvastuk volna a könyvét* című bejegyzés az alábbi szellemes instrukciókkal látja el az időhiányban szenvedő, „materialista kritika” megszövegezésére készülő szerzőket:

„1. Győződjenek meg róla, hogy hangsúlyozzák, Piketty tőkeelmélete gyökereiben különbözik Marxétól!

2. Jegyezzék meg, hogy modellje alapjaiban mond ellent a profitráta süllyedő tendenciájának!

3. Mutassanak rá, hogy Piketty csak reformjavaslatokat tesz, amelyek megvalósítása mellesleg nem kivitelezhető a munkásosztály olyan léptékű mozgósítása nélkül, amire nem volt példa az elmúlt száz évben.

4. Mondandójukba szöjjenek be valamit az értéktörvényről!

5. Üdvözljék, hogy Piketty az egyenlőtlenség témájával foglalkozik, de kérjék rajta számon, hogy nem magyarázza meg, mit ért rajta pontosan!

6. Tegyenek megjegyzést Pikettynek a francia Szocialista Párthoz és Ségolène Royalhoz fűződő kapcsolatáról!

7. Színleljék megdöbbenésüket, hogy az emberek most már törődnek az egyenlőtlenségekkel, mivel Piketty empirikus törvénybe foglalta azt, ami eddig is köztudott volt!

8. Sopánkodjanak, hogy a szerző összemossa a pénztőkét az ipari tőkével!

9. Végül vallják be, hogy megveszik a könyvet, mert a benne lévő adatok hasznosnak bizonyulnak!”²⁵

Úgy gondolom, Levenson sémája túlmutat az öncélú szellemeskedésen, és noha inkább szórakoztató, mintsem mély elemzés, mégis találó módon azonosít jó néhány olyan jellegzetességet, amelyek gyakran megjelennek a könyvről született radikális baloldali, marxista vagy marxizáló nyelven írt bírálatokban, például Jánisz Varufákisz, volt görög pénzügyminiszter és egykori tanácsadója, James K. Galbraith, a Texasi Egyetem közgazdász professzora 2014-es tanulmányában. A Varufákisz neve alatt jegyzett elemzés²⁶ fő csapásirányát az adja, hogy Piketty könyve nem a tőkéről, hanem a vagyonról szól, szerzője pedig a neoklasszikus álláspont tévedéséből kiindulva nem tesz különbséget közöttük, figyelmen kívül hagyva így Piero Sraffa és a neoricardiánus közgazdaságtan azon tételeit, amely szerint a tőkének és a vagyonnak nem azonos a szerepe az egyenlőtlenségek kialakításában.²⁷ Sraffa nyomán Varufákisz és Galbraith írása amellet érvel, hogy Piketty erről megfeleldez, így nem is

²⁵ Levenson [2014] bejegyzését a közérthetőség kedvéért szabad fordításban és kiegészítésekkel közlöm.

²⁶ Varoufakis [2014].

²⁷ Varufákisz és Galbraith tanulmányát Joseph Stiglitz Piketty-kritikájával együtt részletesen mutatja Pogátsa [2016].

sikerült valamilyen általános törvényszerűséget megállapítva leírnia a tőkefelhalmozás és a gazdasági növekedés aránytalanságát, azaz nem is mutatott rá a modern kapitalizmus egyenlőtlenségeket kialakító valós tendenciára. Noha a vagyon koncentrációjára vonatkozó megállapításai igaznak és empirikusan megalapozottnak tűnnek, Piketty a tőke és vagyon különbségéről megfigyelve tett javaslata az egyenlőtlenségek visszaszorítására a tőke megadóztatásán keresztül nem lehet hatékony, mivel egy kalap alá veszi a járadékokat, a vagyonukat gyarapító gazdagok vagyonának 1, 0,1 vagy 0,01 százalékát a produktív tőkeberuházásokkal.

Mindezt Joseph Stiglitz is felrótta Pikettynek azzal a megjegyzéssel, hogy a produktív tőkére kivetetett adóterhek jelentősen visszavethetik a beruházásokat, és adójavaslata nem lenne komoly hatással az egyenlőtlenségek előidézésében ugyancsak meghatározó, az esélyegyenlőtlenséget ellehetetlenítő jelenségekre és folyamatokra, mint például a gazdagabb/szerencsebb helyzetben lévőknek kedvező igazságtalan oktatási rendszerre és a tőke átörökítésére.²⁸ Varufákiszék mérlege, hogy Piketty könyve nem megfelelő elméleti alapokon nyugszik, szándékosan nem vesz tudomást a marxi kritikai gazdaságtan és a neoklasszikus közgazdaságtan közötti vitáról, a tőke fogalmáról, mivel úgy akarja a közgazdaságtanban újraéleszteni az egyenlőtlenségről szóló diskurzust, hogy a neoklasszikus iskola alapvetéseit nem gondolja újra vagy kérdőjelezi meg.

David Harvey, a New York Egyetem professzora és Marx *Tőkéjének* kiváló ismerője Varufákiszhoz és Galbraithhez hasonlóan sikertelen kísérletnek minősítette Piketty vállalkozását²⁹. Szerinte a francia közgazdász nem modellezte jól a tőkeviszonyok 21. századi alakulását, az egyenlőtlenségek orvoslására ajánlott receptje naiv, ha nem egyenesen utópikus szemléletről árulkodik. Harvey úgy ítélte meg, hogy korunkban Marxra, pontosabban egy modern Marxra mindenképpen szükség van, de nem Piketty személyében.

MARX ÉS PIKETTY – VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA?

Mint látszik, a könyvről és a Piketty-jelenségről született megfigyelésekben és értékelésekben gyakran került elő a marxizmus lelkes hívószavakként vagy éppen elmarasztaló hivatkozásként Karl Marx neve és legismertebb közgazdaságtani munkája, *A tőke*. A marxi, marxista vagy éppen marxizáló

²⁸ Vö. Pogátsa [2016].

²⁹ Harvey [2015].

megfeleltetések, legfőképpen a Marx és Piketty, illetve *A tőke* és a már címével erősen Marx művére hajazó könyv közé vont párhuzamok nem magától értetődők, és magyarázatra szorulnak. Már csak azért is, mert *A tőke a 21. században* szerzője saját elmondása szerint sosem olvasott igazán Marxot, és munkásságának értékelése kimerült abban, hogy a *Kommunista kiáltványt* egy rövid és erőteljes, míg *A tőkét* nehezen olvasható műnek minősítette, amiben nincsenek adatok, és nem igazán volt rá hatással.³⁰ Könyvében mégis hivatkozik mind Marxra, mind pedig az általa felállított tézisekre.

Mégis hogyan és milyen kontextusban jelenik meg Marx és *A tőke* 1867-ben megjelent első kötete Piketty könyvében? Marx és *A tőke* a kapitalizmusnak ugyan nem apokaliptikus vagy katasztrofális, de nem is éppen biztató jövőt jósó Thomas Robert Malthus és David Ricardo mellett kerül elő, a hivatkozott 19. századi teoretikusok együttes szerepeltetése a könyv bevezetőjében pedig a szerzői intenciókkal összefüggő, ha tetszik azokat igazoló funkciót lát el. Mindhárom 19. századi szerzőben közös Piketty szerint, hogy ugyan eltérő mértékben és más hangsúlyokkal, de mindannyian negatív jövőképet vázoltak fel a kapitalizmus fejlődési tendenciáinak kimenetelét illetően a jövedelmek differenciálódását és az egyenlőtlen társadalmi viszonyok hosszú távú alakulását értékelve.

A 18. és a 19. század fordulóján (ahogyan Piketty fogalmaz: „[a] klasszikus politikai gazdaságtan megszületése idején”)³¹ Angliában, illetve Franciaországban az ipari forradalommal összefüggésben végbement átfogó gazdasági, társadalmi és demográfiai változásokra – a soha nem látott mértékű és folyamatos népességnövekedésre, az ipari forradalom következtében a vidék fokozatos elnéptelenedésének jelenségére – felfigyelve a születőben lévő diszciplína művelői igyekeztek válaszokat adni arra, hogy miként hatnak a folyamatok az Európában meggyökeresedett társadalmi és politikai viszonyokra. Köztük volt Thomas Robert Malthus, akire hatottak Arthur Young 1792-ben publikált, a korban népszerű útibeszámoló, melyekben a brit agronómus lehangoló képet festett a francia parasztság életkörülményeiről és hangot adott azon véleményének, hogy a tömegek nyomora milyen nagy mértékben hozzájárult a francia forradalmat kiobbantó elégedetlenséghez. Piketty értékelése szerint noha Young írása „hemzseg a nacionalista előítéletektől és félrevezető összehasonlításoktól”,³² valamint beszámolóit „áthatja a rettegés a francia forradalomtól”,³³ nem csupán

³⁰ Piketty a kijelentést a *New Republic*-nek 2014 májusában adott interjújában tette Chotiner [2014].

³¹ Piketty [2015] 14. o.

³² Uo. 14. o.

³³ Uo. 15. o.

valótlanságokat tartalmaztak. Young egy fontos jelenségre is rávilágít: a vagyoneeloszlás kérdésében tett megnyilatkozásoknak mindig van politikai jellege, és mindenki számára nehézséget jelent figyelmen kívül hagyni osztály-előítéleteit és saját értékeit, ha a témában tesz kijelentéseket. Ez az állítás Malthus baljóslatú próféciaira éppoly igaz, mint Young beszámolóira.

Malthus *Tanulmány a népesedés elvéről* című munkájában a népességnövekedés és a föld eltartóképeségének problémájából kiindulva 1798-ban arra a következtetésre jutott, hogy a születésszám szabályozása nélkül csökkenni fog az életszínvonal, tömeges éhínség és elszegényedés várható, továbbá kiéleződnek és fokozódnak a társadalmi feszültségek.³⁴ Piketty úgy ítéli meg, hogy Malthus komor predikciói abból a félelemből táplálkoztak, amely a korban végbement változások nyomán az elitet eltöltötték. Mint írja, ma már ugyan könnyű lenne Malthus megállapításaiból gúnyt űzni, ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy a 18. és 19. század folyamán végbement gazdasági és társadalmi átalakulások egyenesen traumatikusak voltak a korszak emberei számára, és nemcsak Young vagy Malthus, hanem a korszak összes gondolkodója számára. Legtöbbjük, állítja Piketty, „viszonylag sötét, mondhatni apokaliptikus képet festett a vagyon eloszlásáról és a társadalomszerkezet hosszú távú fejlődéséről”.³⁵

Piketty Ricardot és Marxot emeli ki közülük, akiket a kor két legbefolyásosabb közgazdászának nevez: közös bennük, hogy mindketten azonosítottak egy szűk társadalmi réteget, amely szerintük egyre több jövedelemre és vagyonra tesz szert a gazdaság és a termelés fejlődése nyomán, bár más-más csoportokat neveztek meg: Ricardo a nagybirtokosokat, míg Marx a tőkéseket.

Könyvének eszmetörténeti áttekintésében Piketty viszonylag keveset szól Ricardoról és annál többet Marxról: azt írja, hogy Malthushoz hasonlóan Ricardo sem használt semmilyen statisztikai adatnak beillő forrást, és elődjének tanaiból kiindulva, valamint azokat továbbgondolva fogalmazta meg elméletét az 1817-es *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelveiben*. Többek között azt állapította meg, hogy a kereslet és kínálat függvényében végbemenő földérték-növekedés a földjáradékok összegét növeli, így a földbirtokosok részesedése a nemzeti jövedelemből nő, miközben a reálbérek a létminimumon állnak, ami hosszú távon a gazdaság stagnálásához vezet.

Mikor Ricardo földjáradék-elméletét kidolgozta, a mezőgazdaság és a föld eltartóképesége volt a fontos közgazdaságtani kérdés, ám 1867-ben, amikor Marx *A tőkéjének* első kötete megjelent, már sokkal inkább az ipari kapitalizmus

³⁴ Malthus [1798].

³⁵ Piketty [2015] 15. o.

dinamikájának megértése lett fontos, a meghatározó élmény pedig az ipari munkásság nyomorának jelensége volt, pontosabban az volt a központi kérdés, amit Piketty a következőképpen foglal össze:

„mire jó az ipari fejlődés, mire jó a sok műszaki innováció, a rengeteg munka, a tömeges népmozgások, ha az ipari növekedés fél évszázada után a tömegek helyzete még mindig nyomorúságos, és a legnagyobb törvényhozási vívmány, hogy a nyolc év alatti gyerekek nem dolgozhatnak az üzemekben?”³⁶

Ezzel összefüggésben az a kérdés is sokakat foglalkoztatott, hogy mi várható hosszú távon ettől a rendszertől, Marx pedig a diskurzusba bekapcsolódva forradalmi jóslatokat tett, valamint kísérletet arra, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlásáról tudományos elemzésben értekezzen.

Piketty úgy gondolja, hogy Marx túllépett Ricardo tőke-ár modelljén, és elemzésén keresztül egy olyan világot mutatott be, ahol a tőke nem elsősorban termőföldet, hanem ipari tőkét, tehát gépeket és berendezéseket jelent, viszont a ricardói szűkösséglevből kiindulva jutott arra a következtetésre, amit Piketty a *végtelen felhalmozás* elveként határoz meg, és többé-kevésbé egybecseng a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról felállított marxi tételeknek. Piketty olvasatában a *végtelen felhalmozás elve* tudományos elméleti megalapozását adta – *A tőke* első kötetében olvasható – a kapitalizmus összeomlását megjövendölő apokaliptikus vízióhoz, amit ugyan konkrétan nem idéz, de értelmezésem szerint az alábbi passzus parafrázisát adja:

„[A] tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja megy végbe [...] folyamatosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak az összes előnyeit birtokolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság és az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsevőé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Út a tőkés magántulajdon végőrája”.³⁷

Marx tehát a kapitalizmusban érvényesülő folyamatokat és a tőkés felhalmozás történelmi tendenciáját vizsgálva, a rendszer felbomlását és forradalmi átalakulását előrejelző prognózist állított fel. Kommunista forradalmak ide vagy oda, minden jel abba az irányba mutat, hogy Marx rosszul prognosztizált, jövője nem vált valóra. Sőt Piketty még azt is Marx szemére veti,

³⁶ Uo. 17. o.

³⁷ Marx [1973] 713. o.

hogy figyelmen kívül hagyta annak a lehetőségét, hogy a rendszer képes a termelékenység folyamatos növelésére és a technológiai fejlődés tartóssá tételére, vagyis ellensúlyozni bizonyos mértékben a tőke koncentrációját, továbbá akkor sem járt el helyesen, amikor elméleti okfejtéseinek bizonyításához nem sorakoztatott fel történeti adatokat, még a rendelkezésére álló lehetőségekhez mérten sem. Végezetül Piketty azt is felrója Marxnak hiányosságként, hogy egyáltalán nem bocsátkozott fejtegetésekbe a posztkapitalista társadalomról, elmulasztotta megvizsgálni „a magántőkét teljes mértékben felszámoló társadalmi berendezkedés politikai és gazdasági működésének problémáját”.³⁸

Piketty azonban nemcsak kritizálja Marxot, hanem elismerően is nyilatkozik róla, amikor azt állítja, hogy olyan példaértékű elemzést végzett a maga korában rendelkezésére álló eszközökkel a vagyon koncentrációjára vonatkozóan, amely a mai közgazdászok számára is követendő példa lehetne, a vagyon végtelen felhalmozásáról felállított tételei pedig éppoly érvényesek a 21. században, mint a 19. században voltak. A jelenlegi tőkefelhalmozási trendekből kiolvasható egyensúlyi helyzet ugyan nem olyan apokaliptikus, mint amire a marxi vízió nyomán következtetünk kellene, mindazonáltal társadalmilag destabilizáló hatásúvá válhat és nyugtalanító jövőképet vetít előre Piketty meglátásai alapján.

Piketty könyvében nem jelenik meg olyan radikális változásokat előrevetítő forradalmi vízió, mint Marxnál, ő ennél óvatosabb és a kapitalizmus összeomlásában reménykedők számára sokkal kevésbé vonzó előrejelzést tesz könyvében: a tőkejövedelmek alakulásának jelenlegi tendenciáiból nem a posztkapitalizmusba vezető pozitív változás szükségszerűségét olvassa ki, hanem mindössze az egyenlőtlenségek további növekedésére következtet.

A két szerző által felállított prognózis különbsége a Marx–Piketty-párhuzamal foglalkozó szerzők figyelmét sem kerülte el. Russell Jacoby a *New Republican* Piketty és Marx egyenlőségről vallott elvei közötti különbségre hívta fel a figyelmet,³⁹ pontosabban arra, hogy a francia közgazdász egalitárizmusa nem az egyenlőtlenségeket megteremtő, fenntartó és erősítő rendszer meghaladását tartja kívánatosnak, hanem csak igazságosabb elosztást akar az egyenlőség jegyében a modern kapitalizmus keretein belül. Jacoby szerint Marx másképp gondolkodik az egyenlőségről mint Piketty, nem azt az elvet vallja, hogy a hatékonyabb és igazságosabb (újra)elosztással, például a munkabérek növelésével megteremthető az egyenlőség. A munkabérek

³⁸ Piketty [2015] 20. o.

³⁹ Jacoby [2014].

emelése csak mézesmadzag: mindegy, hogy milyen magasak a bérek, nem számít, hogy mennyire tudják kivenni a részüket a munkások a fogyasztásból és a javak élvezetéből, függőségük és kiszolgáltatottságuk nem szűnik meg, a rendszer kizsákmányoló alapja megmarad, és működése fennáll. Noha a munkás személyében szabad, de jobb bérezés esetén sem lesz előrelébb a helyzete annál a rabszolgáénál, akit jobban öltöztet, jobb bánásmódban részesít és jobb életkörülmények között tart gazdája.

Jacoby úgy látja, nem az a kérdés, hogy Marxnak vagy Pikettynek van-e igaza abban, hogyan működik a kapitalizmus, sokkal érdekesebb az, hogy mire koncentrál az elemzésük; Pikettyé az elosztásra, míg Marxé magára a termelésre és a munkára. Mind korai, mind későbbi írásaiban Marx komoly energiákat fektetett abba, hogy a munkát elemezze, míg Pikettyt alapvetően az egyenlőtlenség érdekli, vizsgálatának középpontjában nem a munka és a munka nyomorúsága áll, hanem az, amit a kapitalizmus legfőbb ellentmondásaként azonosít, jelesül az aránytalanság a tőkejövedelmek alakulása és a gazdasági növekedés között, és ebből a kiindulópontból arra tesz kísérletet, hogy empirikus adatokkal igazolt elméleteket dolgozzon ki a jövedelem eloszlásáról. Marx másra összpontosít, ő közgazdaságtani műveiben, kiemelten a *Tőkében*, nem azt akarja bemutatni, milyen aránytalanságok vannak a kapitalizmusban és milyen nagyok az egyenlőtlenségek, hanem azok eredőit és mozgatórugóit próbálja azonosítani a tőkés felhalmozás folyamatának leírásával. Jacoby fenntartja annak a lehetőségét, hogy Marx egyetértene Piketty egyenlőtlenségről adott elemzésével, viszont nála a munka elemzése ennél előrébb való, nem csak azért, mert az a meggyőződése, hogy csak egyedül a munka teremt értéket, hanem mert belőle erednek és benne ütköznek ki a legjobban az egyenlőtlenségek.

Mivel Jacoby szerint más áll vizsgálódásaik és elemzéseik középpontjában, Marx és Piketty másban is látják a megoldást. Míg előbbi a rendszer szükségyszerű, történelmileg predesztinált összeomlásában és egy radikális változásokat hozó alternatívában gondolkodott, addig utóbbi sem a kapitalizmus meghaladásáról, sem pedig valamilyen forradalmi átalakulásról nem ejt szót könyvében.

Frédéric Lordon a *Le Monde Diplomatique*-ban közzétett *Why Piketty isn't Marx* című írásában Jacobyénál szigorúbb kritikát fogalmazott meg.⁴⁰ Annak a véleményének adott hangot, hogy a média egyszerűen az új Marxként adta el Pikettyt, az emberek pedig anélkül hitték el, hogy Piketty Marx „jól borotvált” kiadása – mind átvitt, mind konkrét értelemben –, hogy tisztában lettek volna

⁴⁰ Lordon [2015].

azzal, milyen a háttére és milyen közéleti megnyilvánulásai/szerepvállalásai voltak a francia közgazdásznak. Például, hogy az amerikaiknak azt mondta sohasem olvasott Marxot, míg Franciaországban azt hangoztatta, hogy a kommunista eszme felemelkedéséhez kíván hozzájárulni. Továbbá 2014 decemberében a *Guardianben* még a piac mellett kötelezte el magát, miközben kiosztotta az európai új radikális baloldali mozgalmakat, majd egy hónappal később a Podemost vezető Pablo Iglesias tanácsadójának szegődött. Ezeket figyelembe véve, Lordon azt üzeni olvasóinak, ébredjenek rá, hogy a szakáll, ami mögé Piketty rejtőzik, nem igazi, csak mű.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Úgy vélem, a Piketty könyvéről született cikkek, tanulmányok és recenziók sokaságából kiemelt és fent bemutatott írások egyike sem próbálja meg a szerzői intenciókkal értelmezni és értékelni a kötetet. Rájuk hivatkozva Pikettyt modern Marxként emlegetni éppoly felszínes ismeretekről árulkodik, mint őt lemarxistázni, legyen ez akár negatív, akár pozitív ítélet. A felületes címkézések nem veszik figyelembe, vagy legalábbis kevés figyelmet fordítanak arra, hogy Piketty számára nemcsak Marx jelent referenciát, hanem Malthus és Ricardo is, amikor eszmetörténeti hivatkozásokat tesz könyvének témájával és a benne felvetett problémákkal kapcsolatban. Mintha Piketty is tisztában lenne azzal, hogy nem feltétlenül csak a nagyközönség számára, de akadémiai körök számára sem igazán sikerült megfelelően értelmeznie a közgazdaságtan 19. századi klasszikusaira tett hivatkozásait. Erre enged következtetni a nemrégiben *After Piketty* címmel megjelent tanulmánykötet végén olvasható írása,⁴¹ amelyben megerősíti *A tőke a 21. században* eszmetörténeti áttekintésében elmondottakat hangsúlyozva, hogy Malthus, Ricardo és Marx vizsgálódásai számára azért fontosak, mert központi helyet foglal el bennük az elosztás kérdése. Ugyan nekik nem állt módjukban szisztematikus történeti kutatást végezni, mégis a megfelelő kérdéseket tették fel, és nem voltak „szakközgazdászok”, a 20. század folyamán a közgazdászok viszont egyre inkább eltávolodtak a társadalomtudományoktól, és megfélelkeztek az ökonómiai problémák politikai és társadalmi vonatkozásairól.

Ebben a vonatkozásban ugyancsak tanulságos volt számomra az, amit témavezetőm, Madarász Aladár mondott a könyvről és a Piketty-jelenség megítéléséről:

⁴¹ *Piketty* [2017].

„*A tőke a 21. században* arra a kérdésre ad választ, hogy lehet-e a kapitalizmusról vagy általában egy gazdasági rendszerről úgy beszélni, hogy nem fogadjuk el a társadalomtudományok szétagoltságát, Max Weber azon gondolatát, mely szerint szükségszerű folyamat, hogy a munkamegosztás elve a tudomány szférájában is érvényesüljön. Piketty amellet foglal állást, hogy a modern közgazdaságtan nemhogy nyert, hanem veszített azzal, hogy kiiktatta az interdiszciplináris nézőpontokat és megközelítéseket. Épp ellenkezőleg, a többi tudomány ismereteinek és módszereinek hasznosítására lenne szükség, és pedig a klasszikus politikai gazdaságtan hagyománya számára meghatározó témában, a jövedelem eloszlásában. Ebben a tekintetben a könyv – melyet írója legalább annyira történeti, mint közgazdaságtani munkának szánt – folytatása a nagy elméleti tradíciónak, egy olyan sikeresen fogadott kísérlet arra, hogy a közgazdaságtan visszatérjen ehhez a beszédmódhoz.”⁴²

Madarász arra is utalt, hogy a Pikettyt lemarxistázó és őt a kapitalizmus kritikai hagyományának új csillagaként ünneplő vélemények között felületeségüket tekintve nincs számottevő különbség, s mint fogalmazott, sokkal helytállóbb a közgazdaságtanban a Kornai János által *rendszerparadigmatikusnak* nevezett szemlélet visszatéréséről beszélni *A tőke a 21. században* kapcsán.

HIVATKOZÁSOK

- BAVEREZ, NICOLAS [2013]: Piketty, un marxisme de sous-préfecture. *Le Point*. szeptember 26. http://www.lepoint.fr/editos-du-point/nicolas-baverez/piketty-un-marxisme-de-sous-prefecture-26-09-2013-1735260_73.php.
- BONNET, ODRAN–BONO, Pierre-Henri–CHAPELLE, Guillaume –WASMER, Étienne [2014]: Does housing capital contribute to inequality? A comment on Thomas Piketty's Capital in the 21st Century. SciencePo, Discussion Paper, No. 2014-07. <https://spire.sciencespo.fr/hdl:2441/30nstiku669glbr66l6n7mc2oq/resources/2014-07.pdf>.
- CAULCUTT, CLEA [2014]: France Is Not Impressed with Thomas Piketty. *Foreign Policy*, április 29. <http://foreignpolicy.com/2014/04/29/france-is-not-impressed-with-thomas-piketty>.
- CHAVAGNEUX, CHRISTIAN [2013]: Le Capital au XXIe siècle. *Alternatives économiques*. <https://www.alternatives-economiques.fr/capital-xxie-siecle/00047537>.
- CHOTINER, ISAAC [2014]: Thomas Piketty: I Don't Care for Marx. An interview with the left's rock star economist. *The New Republic*, május 6. <https://newrepublic.com/article/117655/thomas-piketty-interview-economist-discusses-his-distaste-marx>.

⁴² Vö. Nagy [2014].

- CONFAVREUX, JOSEPH–MAUDUIT, LAURENT [2013]: Piketty ausculte le capitalisme, ses contradictions et ses violentes inégalités. *Mediapart.fr*. <http://piketty.pse.ens.fr/files/capital21c/media/Mediapart03092013.pdf>.
- ECONOMIST [2014]: A modern Marx. Thomas Piketty's blockbuster book is a great piece of scholarship, but a poor guide to policy? *The Economist*, május 3. <https://www.economist.com/leaders/2014/05/03/a-modern-marx>.
- GOETZMANN, NICOLAS [2014]: Les Etats-Unis en pleine Pikettymania: les forces et les faiblesse du "Capital au 21 siècle. *Atlantico.fr*. április 22. <http://www.atlantico.fr/decryptage/etats-unis-en-pleine-pikettymania-forces-et-faiblesses-capital-21e-siecle-nicolas-goetzmann-1048522.html>.
- HARVEY, DAVID [2015]: Afterthoughts on Piketty's Capital. *Green Social Thought*, No. 66. <http://greensocialthought.org/archive/wp-content/uploads/2015/03/gst66-16-18-David-Harvey.pdf>.
- HUSSON, MICHELE [2014]: Le Capital au XXIe siècle. Richesse des données, pauvreté de la théorie. *Contretemps.eu*. <https://www.contretemps.eu/le-capital-au-xxie-siecle-richesse-des-donnees-pauvrete-de-la-theorie/>.
- JACOBY, RUSSELL [2014]: Piketty v. Marx. The two economists have a lot in common, but their differences matter too. *New Republic*, június 14. <https://newrepublic.com/article/118024/piketty-and-marx-where-they-disagree>.
- KRUGMAN, PAUL [2014]: Why We're in a New Gilded Age. *The New York Review of Books*, Vol. 6. No. 8. <http://www.nybooks.com/articles/2014/05/08/thomas-piketty-new-gilded-age/>.
- KUZNETS, SIMON [1953]: *Shares of Upper Income Groups and Savings*. New York, National Bureau of Economic Research.
- KUZNETS, SIMON [1955]: Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, Vol. 45. No. 1. 1–28. o.
- LEVENSON, ZACHARY [2014]: How to Write a Marxist Critique of Thomas Piketty Without Actually Reading the Book. *Jacobin*, február 5. <https://www.jacobinmag.com/2014/05/how-to-write-a-marxist-critique-of-thomas-piketty-without-actually-reading-the-book>.
- LORDON, FRÉDÉRIC [2015]: Why Piketty isn't Marx. *Le Monde Diplomatique*, május, <https://mondediplo.com/2015/05/12piketty>.
- MALTHUS, THOMAS [1798] *An Essay on the Principle of Population*. London, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>.
- MARCHE, STEPHEN [2014]: The Most Important Book of the Twenty-First Century. *Esquire*. <http://www.esquire.com/news-politics/news/a28422/thomas-piketty-capital>.
- MARX, KARL [1973]: *A tőke*. Budapest, Kossuth.
- NAGY DÁNIEL GERGELY. [2014]: Az egyenlőtlenségkutató: a tőke marad. *HVG*, 36. évf. 23. sz. 48–49. o.
- PIKETTY, THOMAS [2015]: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth.

- PIKETTY, THOMAS [2017]: Toward a Reconciliation between Economics and the Social Sciences. Megjelent: Boushey, Heater–DeLong, Bradford–Steinbaum, Marshall (szerk.): *After Piketty*. 22. fejezet, Harvard University Press, Boston.
- POGÁTSA ZOLTÁN [2016]: A Piketty jelenség II. – A kritikák. *Új Egyenlőség*, december 29. <http://ujegyenloseg.hu/a-piketty-jelenseg-2-thomas-piketty-a-toke-a-21-szazadban-c-konyvenek-nemzetkozi-fogadtatasa>.
- VAROUFAKIS, Yanis[2014]: Egalitarianism’s latest foe: a critical review of Thomas Piketty’s *Capital in the Twenty-Frist Century*. *Real-World Economics Review*, No. 69. <http://www.paecon.net/PAERreview/issue69/Varoufakis69.pdf>.

MADARÁSZ ALADÁR

MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2018

A „túl elméleti” tőzsdeügynök. David Ricardo és az Alapelvek kétszáz éve. *Közgazdasági Szemle*, 65. évf. 5. sz. 449–483. o.

Két lexikoncikk a kapitalizmusról: Sombart zsidó pénzkölcsönzői és Schumpeter teremtő rombolása. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 19. évf. 72. sz. 69–95. o.

Kapitalizmus: egy fogalom színeváltozásai című tematikus szám szerkesztése Somorjai, Szabolccsal és Klement Judittal közösen. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 19. évf. 72. sz.

Visszafelé folyik az idő? *Élet és Irodalom*, 62. évf. 13. sz. 12. o.

2017

A világ tengelye, avagy a megvetett kő... Schumpeter és a Harvard Center in Entrepreneurial Research. Megjelent: Hild Márta–Madarász Aladár (szerk.): *Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére*. Pécs, Kronosz Kiadó, 163–197. o.

Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére. Szerkesztette: Hild Márta–Madarász Aladár. Pécs, Kronosz Kiadó, 302 o.

Bevezetés. Megjelent: Ricardo, David: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből*. Fordította: Atkári János. Budapest, Napvilág Kiadó, 7–63. o.

2016

Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok egy „paradigmateremtésre”. Társ szerző: Valentiny Pál. Budapest, MTA KRTK KTI, MT–DP, 2016/8. 43 o.

2015

Bekker Zsuzsa (1941–2015). *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 4. sz. 353–355. o.

Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok egy „paradigmateremtésre”. Társ szerző: Valentiny Pál. *Korall*, 16. évf. 61. sz. 5–42. o.

2014

„A jó és a rossz kormányzás”. Körkérdés az állam gazdasági szerepéről. *Külgazdaság*, 58. évf. 1–2. sz. 38–41. o.

A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora „előtörténetéből”. Megjelent: Halmos Károly–Klement Judit–Kiss Zsuzsanna (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciája. 546 o.

A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 7–8. sz. 801–844. o.

Hogyan született a vállalkozó? Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez. Megjelent: Bárány Tibor–Gáspár Zsuzsa–Margócsy István–Reich Orsolya–Vér Ádám (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 139–154. o.

Hogyan született a vállalkozó? Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez. *Külgazdaság*, 58. évf. 7–8. sz. 3–29. o.

2013

A félrekezelt válság, avagy ki a bűnbak? A makroökonómia színe és visszája. Társz-szerző: Halpern László. *Magyar Narancs*, 25. évf. 21. sz. 48–50. o.

„Táncától a táncost: elválaszthatod?” Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban című kötetről készült recenzió, *Korall*, 14. évf. 54. sz. 194–204. o.

2012

Adósság, pénz és szabadság. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 5. sz. 457–507. o.

Európa-törmelékek. Körkérdés az Európai Unió szerepéről a következő években. *Külgazdaság*, 56. évf. 1–2. sz. 48–50. o.

2011

Buborékok és legendák: válságok és válságmagyarázatok – II/1. rész. A Déltengeri Társaság. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 11. sz. 909–948. o.

Buborékok és legendák: válságok és válságmagyarázatok – II/2. rész. A Déltengeri Társaság. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 12. sz. 1001–1028. o.

Csak a rabszolgák nem tartoznak. Régi szövegek az államadósságról. *Magyar Narancs*, 23. évf. 28. sz. 26–28. o.

Karácsonyi ének az uzsoráról. *Magyar Narancs*, 23. évf. 50–51. sz. 47–49. o.

2010

Friedrich List in Hungary – a comedy of errors? 14th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought (ESHET), Amszterdam, március 25–27.

Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról – válságok és vélemények. *Külgazdaság*, 54. évf. 1–2. sz. 99–102. o.

2009

Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok – a tulipánmánia és a Dél-tengeri Társaság, I. rész. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 7–8. sz. 609–633. o.

Kautz, Smith és a német történeti iskola. Kautz Gyula emlékkonferencia, Győr, Széchenyi István Egyetem, május 18.

2008

A nemzetek gazdagsága (An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations) / Adam Smith. Megjelent: Szlávik Tamás–Bárány Lászlóné–Rostás Sándor (szerk.): *Művek lexikona. 2. Hi–Pin*. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 727–728. o.

A szabadság tűzfalai. *Népszabadság*, 66. évf. 255/2. sz. 14. o.

From radical needs to market society. Economic discourse in Hungarian samizdat. 12th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought (ESHET), Development and Transition in the History of Economic Thought, Prága, május 15–17.

Return of grand theory in economics? Some remarks on the conceptual history of Kornai's system paradigm. 12th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought (ESHET), Development and Transition in the History of Economic Thought, Prága, május 15–17.

Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? Megjegyzések a rendszerparadigma elméletétörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 2. sz. 95–106. o.

2007

Egy diák, két professzor és két miniszter. *Népszabadság*, 65. évf. 48/2. sz. 12. o.

Hungary: an economic fairy tale or a horror story? What can the 'old' Europe learn from the new member states? Hamburg, március 15–16.

The tale of two towers. 11th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought (ESHET), Justice in Economic Thought, Strasbourg, július 5–7.

Visszatérhet-e a nagy elmélet a közgazdaságtanban? Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület I. konferenciája, Budapest, december 19–20.

2006

Bevezető Heller Farkas válogatott tanulmányaihoz. Megjelent: Heller Farkas. *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Válogatta: Madarász Aladár, Budapest, Aula, 7–17. o.

Heller Farkas: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Válogatta: Madarász Aladár, Budapest, Aula, 302 o.

Histories and historians of economic thought in Hungary. 10th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought (ESHET), The Popularisation of Economic Ideas, Porto, április 28–30.

Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. *Magyar Tudomány*, 167. évf. 7. sz. 905–907. o.

2005

- Friedrich August von Hayek, 1899–1992. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004*. Budapest, KJK–KERSZÖV, 151–168. o.
- Gunnar Myrdal, 1898–1987. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004*. Budapest, KJK–KERSZÖV, 169–187. o.
- Szabadpénz az alvilágból. *BUKSZ*, 17. évf. 2. sz. 152–161. o.

2004

- „A tudomány volt a legszabadabb hely a világon”. Bródy András születésnapjára. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 7–8. sz. 605–607. o.
- Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Megjelent: Lengyel K Zsolt (szerk.): *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, 27. Verlag Ungarisches Institut, München, 433–436. o.

2003

- A Professzor Szárny esete a latrinával és a Szabadalmi Hivatallal avagy egy Keynes-fordítás viszontagságai. *2000*, 15. évf. 6. sz. 73–76. o.
- Baklővések király(ság)a avagy hogyan született a filmerizmus. Sir Robert Filmer: Patriarcha és egyéb írások. Fordította: Nagy Levente. Polis, Kolozsvár, *BUKSZ*, 15. évf. 4. sz. 377–389. o.

2002

- A német történeti iskola. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 768–777. o.
- Adolph Heinrich Gotthilf Wagner, 1835–1917. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 834–835. o.
- Eugen von Böhm-Bawerk, 1851–1914. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 815–817. o.
- Friedrich von Wieser, 1851–1926. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 835–837. o.
- Gustav von Schmoller, 1838–1917. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 828–830. o.
- Heller Farkas, 1877–1955. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 725–729. o.
- Joseph Alois Schumpeter, 1883–1950. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 627–630. o.

- Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 10. sz. 838–857. o.
- Kameralizmus. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 755–761. o.
- Karl Heinrich Rau, 1792–1870. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 824–825. o.
- Osztrák iskola. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 778–785. o.
- Wilhelm Georg Friedrich Roscher, 1817–1894. Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 2. Budapest, Aula, 825–827. o.

2001

- Káldor Miklós, 1908–1986. *Közgazdász*, 41. évf. 6. sz. 3. o.

2000

- A klasszikus iskola. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 111–118. o.
- Adam Smith, 1723–1790. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 204–208. o.
- Aquinói Szent Tamás, 1225–1274. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. (Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 99–101. o.
- Arisztotelész, I. e. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 97–99. o. 384–322. o.
- Az ökonómia előtörténetéből. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 25–37. o.
- David Ricardo, 1772–1823. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 199–202. o.
- Előszó. Megjelent: *Közgazdaságtani eszmetörténet. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: Madarász Aladár, Osiris tankönyvek, Budapest, Osiris Kiadó, 7–25. o.
- Eszmetörténet és közgazdaságtan. 2000, 12. évf. 9. sz. 60–72. o.
- Friedrich August von Hayek, 1899–1992. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 410–412. o.
- Heller Farkas, 1877–1955. *Közgazdász*, 40. évf. 14. sz. 4. o.
- Joseph Alois Schumpeter, 1883–1950. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Budapest, Aula, 627–630. o. (Gazdaságelméleti olvasmányok, 1.).
- Knut Wicksell, 1851–1926. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapisirányzatok*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 428–430. o.

Közgazdaságtani eszmetörténet. Szöveggyűjtemény. Válogatta: Madarász Aladár, Osiris tankönyvek, Budapest, Osiris Kiadó, 238 o.

Thomas Mun, 1571–1641. Megjelent: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapismeretek*. Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Budapest, Aula, 101–102. o.

1998

Kautz Gyula és a német történeti iskola. Megjelent: Temesi József (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülés*, október 1–3. Budapest, Aula, 450–461. o.

1995

Friedrich A. von Hayek. *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta: Madarász Aladár, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 513 o.

1994

Hogyan lett politikai a gazdaságtan? *BUKSZ*, 6. évf. 3. sz. 296–304. o.

Hogyan lett politikai a gazdaságtan? Megjelent: Madarász Aladár–Szabó Judit (szerk.): *Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 13–31. o.

Miért hagytuk, hogy így legyen? tanulmányok Bródy Andrásnak. Szerkesztette: Madarász Aladár–Szabó Judit, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 357 o.

1991

Hozzászólás Ladányi János: Leszakadók – a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás alternatívái című cikkéhez. *Kerekasztal-beszélgetés, Replika*, 2. évf. 4. sz. 21–22. o.

Schumpeter's theory of economic development. Megjelent: Wood JC (szerk.): *Joseph A. Schumpeter. Critical assessments*. Vol. III. Critical assessments of leading economists, London–New York–Routledge, 218–240. o.

1990

A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. Megjelent: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): *Egy remény változatai I. Elmélet és realizáció*. Budapest, Magvető Kiadó, 182–237. o.

Adam Smith és a rendszerváltás dilemmái. *Közgazdasági Szemle*, 37. évf. 7–8. sz. 875–894. o.

1989

Természetjog, közösség, utópia. Megjelent: Szoboszlai György (szerk.): *Pártok és rendszerek. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*, Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság 220–224. o.

1985

Új paradigma felé? Egy fejezet a szocialista gazdaságelmélet történetéből. Megjelent: Kulcsár Kálmán–Pritz Pál (szerk.): *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom, politika, gazdaság, kultúra*. Tudományos ülésszak, Budapest, 1984. december 10–12. Budapest, Akadémiai Kiadó, Kossuth Kiadó, 213–223. o.

1984

Gazdaság, erény, ökonómia. *Világosság*, 25. évf. 12. sz. 746–751. o.

1983

A keynesi közgazdaságtan évtizedei. *Népszabadság*, 41. évf. 134. sz. 6. o.

A sehonnai szakácskönyvek avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. *Medvetánc*, 3. évf. 2–3. sz. 3–32. o.

Victorian travellers to nowhere: socialism and economic utopias in the late XIXth century. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 29. No. 2–4. 251–256. o.

1982

A sehonnai szakácskönyvek avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Megjelent: Major Iván (szerk.): *Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet*. Válogatás az 1980. december 12–13-án a KISZ KB Értelmiségi Fiatalok Tanácsa, a MTA Tudományszervezési Csoportja és a Magyar Közgazdasági Társaság Ifjúsági Bizottsága által rendezett „Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet” című tudományos konferencia anyagából. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 7–51. o.

1980

Bevezető. Megjelent: Schumpeter, Joseph A.: *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 7–36. o.

Schumpeter's Theory of Economic Development. *Acta Oeconomica*, Vol. 25. No. 3–4. 337–358. o.

1979

Az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas: Herbert A. Simon. *Közgazdasági Szemle*, 26. évf. 1. sz. 111–112. o.

1978

Heckscher és Keynes vitája a merkantilizmusról. Egy fogalom történetéből, I. *Világosság*, 19. évf. 4. sz. 224–230. o.

Heckscher és Keynes vitája a merkantilizmusról: egy fogalom történetéből II. *Világosság*, 19. évf. 5. sz. 278–283. o.

1977

Is Keynes really dead for the long run? Acomment on Professor Fellner's article. *Acta Oeconomica*, Vol. 19. No. 2. 215–217. o.

1973

Is political economy timely? To the Hungarian edition of Marx's Grundrisse. *Acta Oeconomica*, Vol. 10. No. 2. 177–200. o.

1972

Időszerű-e a politikai gazdaságtan? A Nyersfogalmazvány magyar kiadásához. *Világosság*, 13. évf. 11. sz. 643–653. o.

1971

MTA KTI KISZ-szervezetének munkaközössége: A munkaerő-vándorlás indítékai és hatásai az új mechanizmusban. A fiatalok munkaerő-vándorlásának sajátosságai. Könyvismertetés, *Közgazdasági Szemle*, 18. évf. 7–8. sz. 805–821. o.

Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Könyvismertetés, *Sigma*, 4. évf. 4. sz. 313–315. o.

1970

Josef Goldmann–Karel Kouba: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Könyvismertetés, Bauer Tamással közösen, *Közgazdasági Szemle*, 17. évf. 10. sz. 1255–1259. o.

A KÖTET SZERZŐI

Erdélyi Ágnes, filozófus, ELTE BTK Filozófia Intézet

Gyáni Gábor, történész, MTA BTK Történeti Intézet–ELTE TÁTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék

Halmos Károly, közgazda–történész, ELTE BTK TI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Havran Dániel, közgazdász, BCE Befektetések és Vállalati Pénzügy Tanszék

Hild Márta, közgazdász–elméletitörténész, Budapesti Gazdasági Egyetem–Budapesti Corvinus Egyetem

Király Júlia, közgazdász

Kiss Zsuzsanna, társadalomtörténész, ELTE TÁTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék

Klement Judit, történész, ELTE BTK TI Atelier Tanszék–MTA BTK Történeti Intézet

Kornai János, emeritus professzor, Harvard University–Budapesti Corvinus Egyetem

Kövér György, történész, ELTE BTK TI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

László Géza, közgazdász, Netvestor Kft. ügyvezető igazgató

Ludassy Mária, filozófiatörténész, ELTE BTK Filozófia Intézet

Nagy Dániel Gergely, filozófus, oktató, Milestone Intézet

Pogány Ágnes, gazdaságtörténész, Budapesti Corvinus Egyetem

Valentiny Pál, közgazdász, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet